

Васіль

Быкаў

**Збор
твораў
у шасці
тамах**

Васіль Быкаў

Б

Раман

Кар'ер

Аповесці

У тумане

Аблава

Мінск
Мастацкая літаратура
1994

Раздзел першы

Агееў толькі прачнуўся, як сон ужо знік; ён зразумеў гэта, хвіліну паляжаў ціха, з заплюшчанымі вачмі, нібы баючыся прагнаць рэшту дримоты.

Некалькі апошніх дзён ён стаў прачынцаца рана, калі яшчэ не пачынал світаць і парусінавы верх палаткі чарнеўся па-начальному глуха, а навокал ляжала цішыня, якая бывае глыбокай ноччу або перад світаннем. Было халаднавата, ён гэта адчуў шорсткай ад шчаціння скураю твару, складнелай макаўкай галавы. За лета ён так і не прывык залазіць у спальнік з галавой — вечарам у тым не было патрэбы, палатка доўга хавала назапашанае за дзень цяпло, толькі на зыходзе ночы, перад світаннем, калі выпадала раса і верх палаткі набрыньяў стылай вільгацю, рабілася халадней. Знаў жа, на галаве ў Агеева даўно ўжо не было таго жорсткага непакорнага чуба, што ўпрыгожваў яго ў маладосці. З гадамі валасы парадзелі, страцілі былу пышнасць, сталі даўжэйшымі залысіны, галава зрабілася чуйнай да сцюжы. Што ж, напэўна, усё як мае быць у жыцці.

Уставаць было ранавата, ды і не хацелася вылазіць з нагрэтай за ноч утульнай цеснаты спальніка, ён ляжаў так, з заплюшчанымі вачымі, дримотна прыслухоўваўся да ледзь чутнага ў цішы пошуму голля на дрэвах паблізу. Пошум роўна пльў з-за камennай агароджы могілак. Гэты ціхі, калі спакойны, а калі трывожна-настырны пошум лісця суправаджаў яго сон кожную ноч, часам крыху сціхаючы, але пад ранак ён звычайна рабіўся мацнейшы, неспакойны ці нават трывожны. Агееў ужо прывык да таго за лета, амаль не заўважаў яго — шум стаў часткай яго цішыні і яго працяглай адзіноты каля гэтых могілак на пагорку ля закінутага кар'ера.

Воддарль, за дарогай, у крайніх дварах пасёлка віскія забрахаў сабачка. Агееў ведаў яго, часам той прыбягтаў да яго адзінокага стойбішча, спыняўся здалёк, назіраў за ім ля палаткі, яўна чакаючы пачастунку. Агееў сабак не любіў з дзяцінства, і, хоць адносіўся да іх без асаблівай злосці, тыя заўжды адчувалі яго нядобразычлівасць і дужа не набіваліся на знаёмства. Сабачка пабрахаў нядоўга, магчыма, на каты ці на птушку ў садку і сціх, а Агееў пачаў чакаць іншых гукаў, якія ўзнікалі сям-там на світанні. Звычайна раней за іншыя ў чуйнай ранішніяй цішыні раздаваліся прыглушаныя далечынёй хрыплюя вокрыкі — гэта гаспадыня высокага, пафарбаванага ў канарэчны колер дома выпраўлялася даіць і, мабыць, помсціла карове за нейкія свае крыўды ў жыцці, нярэдка злосна лаялася, непрыкметна парушаючы тым лагодны спакой летняга ранку. Некалькі разоў Агееў бачыў яе ў двары за плотам, гэта

была не старая яшчэ, таўставатая, з упэўненымі манерамі хатнай кіраўніцы, з басістым голасам цётка, апранутая раніцой у заношаную ватоўку. Сёння, аднак, голасу яе не было чуваць: пэўна, заспала гаспадыня гэтага расфарбованага дома. Трошкі навастрыўшы слых, ён адплюшчыў вочы — ніzkі верх маленъкай яго палаткі ўжо яўна выступаў з прыщемкаў сваімі дробязямі: матузамі шнуроўкі на выхадзе, размытымі, невядома якога паходжання плямамі на парусіне; у самым каньку матава свяцілася невялікая, з грывеннік, дзірачка, нядаўна прапаленая вугальком з кастра. Гэта ўжо надыходзіла раніца.

Пэўна, трэба было ўставаць, брацца за справу. Але да таго, як пачаць выбірацца са спальніка, Агееў паспрабаваў вызначыць чысло і не адразу, з намаганнем сцяміў, што сёння першае або нават другое жніўня. Дні тыдня ён памятаў добра, звыкла адчуваючы сутачную хаду часу, а чыслы... У гэтай справе звычайна памагалі газеты, але апошнія некалькі дзён, заняты работай у кар'еры, па газеты ён не хадзіў, транзістара не меў і вось зблытаў чыслы. «Маразм, маразм», — пабедаваў ён у думках. Не так каб яўны маразм, але памяць ужо не тая, што была ў маладыя гады, памяць часам здраджвала яму ў самыя нечаканыя моманты, і нярэдка трэба было намаганне, каб прыпомніць тое, што здавалася, немагчыма забыць. Асабліва імёны, назвы і чыслы. Нядаўна ён зауважыў, што не памятае імя камандзіра ўзвода, з якім яны выходзілі з акружэння ў сорак першым і так пасябравалі, што, здавалася, толькі смерцьмагла іх разлучыць. Смерць і разлучыла, але не тады, трохі пазней, і пры абставінах, якіх не дай бог нікому. І вось імя гэтага лейтэнанта вывёతрылася з памяці, засталося толькі прозвішча. І то добра.

Тым часам развіднела, у палатцы стала святлей. Ён убачыў у нагах скамечаную балонневую куртку; вонратку пад бакавой сцяной — яго запылены сіні фізкультурны гарнітур, майку; вялікі індыйскі тэрмас на белым раменчыку, які ён звычайна ставіў ля сябе нанач; запыленыя кеды ля выхада. Уся яго астатнія маё масць была на вуліцы, каля вогнішча і палаткі. Калісьці, пачаўшы свае тут раскопкі, ён усё збіраў нанач у гэту цесную палатку, у якой і самому было недзе павярнуцца. Аднак неўзабаве пераканаўся, што пакінутае на двары нікому тут не патрэбна, ніхто не чапае нічога, і перастаў прыбіраць. Да яго тут мала хто прыходзіў, хіба што выпадковы прахожы з поля ды яшчэ Шурка з Артурам — два хлапчукі-аднагодкі, на выгляд спакойныя і маўклівыя, нібы насярожаныя чымсьці. Яны рэдка аб чым пыталіся ў яго, звычайна сядалі на зямлю каля агароджы ля могілак і моўчкі назіралі здалёку за яго няхітрымі ранішнімі ці вечаровымі клопатамі ля вогнішча. Вогнішча, вядома, іх вабіла, але во тыдзень таму Агееў купіў у пасялковым хазмагу сухога гаручага, вельмі, дарэчы, зруchnага ў яго невялікіх гаспадарскіх

патрэбах: сасмажыць яечню, разагрэць гуляш або згатаўца чай. Рэшту гарачай вады ён звычайна выліваў у тэрмас і наступны раз абыходзіўся зусім без агню. Калі-нікалі, у выхадныя або святочныя дні да кар'ера прыходзіў Сямён, высокі худы мужчына з адзіна рукоў-клюшнёй, якой ён няспынна даваў занятак: то скручваў цыгарку, то калупаў палкай у пяску, то проста размахваў ёю ў паветры, калі штосьці расказваў. Звычайна ён быў добра пад мухай, па крайней меры, так часта здавалася, і амаль ні пра што не пытаўся, гаварыў і гаварыў пра сваё, што яго непакоіла ці што ўспаміналася. Непакоіл ж яго непарафдкі ў свеце, а ўспаміналася вайнa, на якой ён, мяркуючы па ўсім, хапіў ліха. Спярша Агееў слухаў яго з недавёрам, штосьці ў ім пратэставала супраць блытанай Сямёнаўай гаворкі, але памалу ён зразумеў, што ўсё так і ёсць, як кажа Сямён. Прынамсі, так было. Сямён не хлусіў нават трошкі, здаецца, ён не меў патрэбнага для таго ўяўлення, цалкам аддаючыся ўспамінам. Памяць жа ў яго была — дай бог кожнаму.

Калі Агееў выбраўся з палаткі, ужо скроў развіднела; дзесьці, за магутнай сцяной дрэў на могілках, узыходзіла нябачнае адгэтуль сонца; нетаптаная трава ля абрызу матава серабрылася ў расе; не надта тугая парусіна яго палаткі правісла, набрыняўшы роснай вільгаццю. Агееў зябка насунуў на плечы мяккую балонневую куртку, падумаў, ці варта рабіць гімнастыку, можа, лепей пагрэцца чаем — у тэрмасе, мабыць, яшчэ не зусім астый. З пачатку лета ён кожны ранак стараўся рабіць свае шаснащцаць спартыўных тактаў, але потым, калі ўцягнуўся ў працу, амаль што закінуў гімнастыку, для мускулаў і суставаў хапала нагрузкі ў кар'еры. Спярша тыдзень ці два ўначы ўсё цела ламала ад тупой стомы, вельмі балелі рукі, але вось паступова прызыўчаўся да свае зямной работы, і боль знік. А галоўнае — перастаў звяртаць увагу на розныя там болі, разумеючы, што ў жыцці трэба ўмечь не толькі песціца здароўе, але і трываць боль, асабліва такі — ад працы. Некалі давялося ператрываць больш — ад двух раненняў, адно з каторых ледзьве не скончылася для яго фіналам. Але ўсё ж, пэўна, ён быў моцнага складу, ды і малады арганізм тады быў здольны на цуд. Пэўна, цуд яго і вярнуў да жыцця.

Агееў наліў з тэрмаса пластмасавы кубак моцнага, цеплаватага чаю, выпіў, стоячы ля палаткі. Есці раніцой не хацелася, і раней як у дзесяць-дзесяць гадзін ён стараўся не снедаць, узяўшы сабе за правіла есці толькі тады, як згаладнее. Праўда, згаладнёўшы, нярэдка не знаходзіў чаго паесці: то не было хлеба, то скончылася сала, якім ён запасаўся на некалькі дзён у сельпоўскім магазіне. Сала ён любіў здаўна, яно выдатна ўтаймоўала голад; шкада, у магазіне скончылася леташняе, з кменам, а свежае, ружаватое на тоўстым зрэзе, нейкае было без смаку, і ён наразаў яго для яечні. Яйкі купляў у адзінокай сівенъкай бабулі ў дамку за могілкамі. Гэтая бабуля трохі

рассказала яму пра ваеннае, а то і даваеннае мінулае пасёлка. Шкада, што падчас вайны яна жыла не тут, а праз два кіламетры, на станцыі. За апошня гады пасёлак надта разросся і самкнуўся са станцыяй, а раней, ведаў Агееў, іх раздзяляла жытнє поле з дарогай, якая вяла паміж двух радоў таполяў на пераезд і паварочвала да невялічкага вакзальчыка з некалькімі прыстанцыйнымі будынкамі побач.

З рыдлёўкай у руках Агееў прайшоў па траве да кар'ера і стаў на абрыве. Якраз ззаду з-за дрэў выкочвалася яшчэ нізкае сонца. Яно разаслала па росным узгорку шырокі ценъ і высвеціла верхні ўскраек абрыву, яго супрацьлеглы выгін. Глыбокае правалле кар'ера ўсё ляжала ў стыльм цяні, на яго перакапаным дне горбілася куча зямлі, месяц назад ссунутая туды бульдозерам. Гэты бульдозер Агееў ледзь выстараўся на паўдня ў Сельгастэхніцы, хаця той і мала памог яму, толькі знявчы ё гэты пакінуты кар'ер, які за шмат год пачаў ужо зарастваць пустазеллем. Пасля Агееў добра развязніў яго за лета рыдлёўкай, зрэшты, без асаблівага для сябе выніку. Але ўсё ж яго тайная думка, як апошняя надзея, тлела ў ім слабай іскрай, і ён спадзяваўся: а раптам! Бульдозер быў мала прыдатны для такога роду раскопак, за якую гадзіну ён перавярнуў гару зямлі — шырока ссунуў з аднаго боку ў другі, і Агееў проста не мог добра ўгледзець за ўсім, што мільгала пад яго бліскучым нажом. Цяпер ён спадзяваўся адно на рыдлёўку і кожны дзень чакаў, што вось-вось нарэшце з яе дапамогай адкрыеца тое галоўнае, што стала яго тайней мэтай, галоўным сэнсам ягонага клопату.

Уздоўж па абрыве трэба было спусціцца ўніз, да дарогі, дзе быў уваход у кар'ер і чакала яго пакінутая ўчора работа — падкапаны, але яшчэ грувасткі бугор зямлі ўперамешку з будаўнічым смещем, які трэба было перакідаць рудлёўкай пад высокі, абрывісты бераг кар'ера. Але ў кар'еры па-ранейшаму ляжаў ранішні ценъ, ад якога патыхала назапашанай за ночь стынню, і Агееў зябка перасмыкнуў плячыма. Ён стаяў на тым самым абрыве, дзе сорак гадоў назад, ледзь стрымліваючы дрыжыкі ў скрываўленым целе, развітваўся з жыццём, у роспачы і адчаі ад д'ябалскай несправядлівасці гэтай заўчастнай пагібелі, напаўраспрануты і, добра памятаў, — босы. Боты з яго знялі перад расстрэлам, і ён амаль не адчуваў — ступні да костачак адубянелі ў сцюдзёнай, узятай першым марозікам гразі, на якую з перадсвітальнай цэмры паволі сышаўся снег...

Агееў пачаў капаць і адкідаць пад абрыву мяккую, разрыхленую бульдозерам зямлю з розным гаспадарчым хламам у ёй: трухлявымі абломкамі дошак, рэштай закуранай цаглянай кладкі, ссыпанай у кар'ер, напэўна, пасля рамонту печаў. Але пераважна яго рыдлёўка са скрыгатам уразалася ў сухі шчэбень з пяском і гравіем. Хаця пяску тут было няшмат, пэўна, местацкоўцы выбралі яго яшчэ ў даваенныя гады для нейкага будаўніцтва, а болей на гаспадарчыя патрэбы —

рамонт падмуркаў, печаў, тынкоўку сцен. У той страшны год, калі лёс упершыню прывёў Агееva ў гэта мястэчка, ён не выбіраўся з яго далей могілак і ўпершыню трапіў у кар'ер толькі праклятым тым ранкам, які ледзь не стаў для яго апошнім.

Але во праз сорак гадоў, аўдавеўшы і стаўшы пенсіянерам, Агееў у цёплы сонечны дзень на пачатку лета прыехаў сюды. Спярша ён нават спалохаўся, амаль не пазнаўшы мястэчка, якое так разраслося за гэтыя гады і стала гарадскім пасёлкам. Прынамсі, цэнтр яго зусім страціў свой колішні выгляд — бытая кірмашовая плошча расшырылася да самай царкоўнай агароджы, з другога боку яе вырас трохпавярховы будынак райкома, трошкі далей, у пачатку вуліцы, высіцца сілікатны гмах універмага, і побач прыткнуўся невялікі скверык — радок чэзлых дрэўцаў, яшчэ прывязаных да калкоў-падпорак, з нешырокай дарожкай, аблімаванай паставленымі на ражок цаглінамі. Кароткая гэтая дарожка вяла да помніка — бетоннага абеліска ў металічнай агароджы, з шырокай мармуровай плітой на пакатым баку. Маленъкія дзвёры ў агароджы былі не зачынены, мабыць, туды можна было ўвайсці, на вузкай бетоннай прыступцы ляжала некалькі абвяльных гваздзікоў у разматляным ад ветру цэлафане. Але кветак у Агеева не было, ісці ў загародку не мела сэнсу. І ён учапіўся рукамі ў вострыя вяршкі агароджы і замітусіўся вачмі па цесненых слупках прозвішчай. Ён ужо ведаў пра гэты абеліск у пасёлку, яму рассказвалі людзі, якія прыязджалі сюды, неяк гадоў дзесяць таму ён пісаў у райком і атрымаў адказ, што падпольшчыкі таксама пахаваны тут. Цяпер ён хутка знайшоў іхня прозвішчы, неглыбока высечаныя на камені ў самым канцы гэтага жалобнага спіса. У адрозненне ад іншых яны былі без воінскіх званняў, якіх, пэўна ж, не мелі, апроч хіба Малаковіча, што быў лейтэнантам. Але пра тое тут маглі і не ведаць.

Яе ж тут не было.

Але чаму яе не было? Хіба яна выжыла? Ці загінула яшчэ дзе ў канцлагеры, вывезеная з мястэчка? Канечне, тады ўсё магло быць, але чатыры дзесяткі гадоў Агееў пражыў з упэўненасцю, што яе таксама не мінуў агульны іх лёс. Урэшце, страшныя падзеі той восені нікому не пакідалі надзеі, усе яны былі асуджаны, і толькі ён шчаслівым выпадкам выкруціўся з учэпістых кіпцюроў смерці. Але два шчаслівия выпадкі ў іхнім становішчы было б ужо занадта, у другі ён не мог паверыць. І яму здавалася, што тут надарылася непараразуменне, што проста яе не знайшлі, бо і не шукалі. Ведаў жа пра яе адзін толькі ён. Ну, і паліцыя, канечне, якая ўрэшце ўсё і раскапала. Але ў паліцыі цяпер не спытаеш, а дакументаў не засталося. Паліцыя таксама ўмела хаваць канцы ў ваду.

Заставалася папытцаца ў людзей.

Адышоўшыся ад помніка, ён агледзеўся. Плошча, вядома, змянілася так, што не адразу пазнаеш, але царква стаяла на ранейшым месцы, і яна памагла яму з'арыентавацца. Далей трэба было павярнуць у завулак. Прыглушыўшы зразумелую трывогу ў душы, Агееў хуткім крокам скіраваў ад цэнтра да ўскраіны, перш за ўсё на яго Зялёную — добра яму знаёмую вулічку, забудаваную звычайнімі, амаль вясковымі драўлянымі дамкамі з невялічкімі агародамі і садкамі, якія ўпіраліся канцамі ў шырачэзны глыбокі роў з ручаем і старымі дрэвамі на схілах. Да яго найвялікшай радасці, тут няшмат што змянілася, хіба некаторыя дамкі прыкметна абстэрэлі, іншыя ж — наадварот — пасля рамонту прыгожа жаўцелі свежафарбаванай шалёўкай. У самым пачатку вуліцы на рагу высіўся вялікі дом з трыма вокнамі на фасадзе пад аграмадным, на нямецкі манер зрэзаным на каньках гонтавым дахам. Ледзьве стрымліваючы неспакойнае сэрца, Агееў прайшоў у канец гэтай кароценькай вулічкі, яшчэ здалёку пазнаўшы лапленую гонту на хаце Бараноўскай, у якой ён правёў некалі тры незабытныя месяцы свайго жыцця.

Ягоная радасць, аднак, стала ацихаць па меры того, як ён травяністай узбочынай набліжаўся да гэтае хаты і ягонаму позірку адкрываліся яўнія прыкметы закінутасці: гарбылі — аполкі на вонкнах, што выхадзілі ў вузенъкі кветнічак каля вуліцы, бакавое акно з кухні чарнелася спрэс выбітымі шыбамі, веснічак тут, як і раней, не было і звання, і некалі ўтульны брукаваны дворык з вузенъкімі канайкамі для сцёку вады густа зарастаў муравой і быльнягом. Дом быў даўно апусцелы і, мяркуючы па ўсім, ціха паміраў на скасабочаным дзіравым падмурку. Можа быць, адзін толькі сад пры ім мала змяніўся за чатыры дзесяткі гадоў, хаця і прыкметна дзічэй у недаглядзе, а старога сукаватага клёна перад уваходам у кухню зусім не было, як не было і алтанкі-паветкі ля вуліцы.

Не заходзячы ў двор, Агееў пастаяў ля пустога кветнічка, азірнуўся на вуліцу, пазнаючы і не пазнаючы яе малапрыкметныя драбніцы. На сваю бяду, ён забыўся, хто тут жыў у суседзях, памятаў толькі, што ў доме насупраць жыў дзядзька — маўклівы, не стары яшчэ мужчына; Бараноўская зредку звярталася да яго па якой дробнай патрэбе, ён нават даводзіўся ёй нейкай далёкай раднёй. Цяпер прыпомніўшы пра яго, Агееў перайшоў цераз вуліцу і піхнуў невысокія дашчаныя веснічкі, насупраць якіх з замызганай будкі ўзвіўся вяртлявы лахматы сабачка. І тут жа з прыбудовы-сянеч выглянула тонкая маладая жанчына ў выцвітым стракатым сарафане.

— Дзень добры,— як мага прыязней сказаў Агееў, пазираючы ў яе малады адчужана — насцярожаны тварык, і змоўк, не ведаючы, што сказаць далей. Вельмі не простая была ў яго размова, але

жанчына не ўцікамірвала сабаку і не запрашала зайсці — чакала, што скажа заходы.

— Не скажаце, тут насупраць жыла Бараноўская...

Стоячы ў расчыненых дзвярах, жанчына цепнула загарэлымі плечукамі і ніzkim, быццам заспаным, голасам гукнула ў хату:

— Віктар, выйдзі! Тут нейкую Бараноўскую пытающа.

— Хто пытаецца? — глуха данеслася з хаты.

— Ну выйдзі! Хто, хто...

З дзвярэй высунуўся малады чалавек у белай майцы з разагрэтым паяльнікам у руках, ад якога яшчэ струменіў у паветры смярдзючы дымок. Жанчына хуценька схавалася ў хаце, адкуль ужо чуўся нецярпівы дзіцячы плач.

— Хацеў запытацца, суседка ваша Бараноўская, што напроці ў жыла, — перасміглым ад хвалявання голасам пачаў Агееў. — Яна... Які яе лёс?

— Бараноўская? Якая Бараноўская? Тут раней Валюкі жылі, выехалі на цаліну.

— Валюкі... А вы... Прабачце, а вам колькі гадоў?

— Мне? Ну, дваццаць восем. А што?

— Ды так, нічога, — усё ўраз зразумеўшы, сказаў Агееў. — Выбачайце, я тут, ведаецца... наблытаў.

— Да? Ну, бывае...

Ён прыкрыў за сабой веснічкі і пабрыў па вуліцы, выразна сцяміўшы, што дваццацівасымігадовы Віктар нарадзіўся ў канцы пяцідзесятых гадоў і, пэўна ж, яшчэ да яго нараджэння ў дамку Бараноўскай перамянілася не адна сям'я кватараўтаў. Во калі б напаткаць якога старожыла, даваеннага жыхара гэтай вуліцы, мабыць, ужо ад яго можна б даведацца болей. Агееў азірнуўся — белая майка Віктара яшчэ віднелася ў двары, і ён зноў вярнуўся да веснічак.

— Прашу прабачэння, а тут, на вашай Зялёной, ёсьць які-небудзь стары? Што да вайны тут жыў?

— А хто яго ведае, — насупіўся Віктар і, раптам штосьці прыпомніўшы, трасянуў светлай валасатай галавой. — Супрунчук, можа...

— Ды што Супрунчук! — перапыніла яго жанчына, што з немаўлём на руках паявілася ў дзвярах. — Са свята не прасыхае твой Супрунчук. Лепш во Паддубскага спытайце, той павінен ведаць.

— А дзе гэта? — акрыяў надзеяй Агееў.

— Ды вунь трэці дом ад вугла. «Жыгуль» там сіні стаіць, — ахвотна растлумачыў Віктар.

Хуткім крокам Агееў прайшоў уздоўж па вуліцы і сапраўды ў трэцім дамку ад рога пад шаляванай сцяной убачыў сіні «жыгуль» з

насцеж расчыненымі дзверцамі і паднятым капотам. Каля яго калупаўся не стары яшчэ мужчына ў сінім спартыўным трыко.

— Дзень добры...

— Добры дзень,— падняў з-пад капота нахмураны твар мужчына і ўставіўся ў яго.

— Мне Паддубскага,— сказаў Агееў, ледзьве ўтаймоўваючы нецярпенне.

— Ну, я Паддубскі,— разагнуўся мужчына з гаечным ключом у руках.

— Не, ведаецце... Мне каб старэйшага.

— Старэйшага? Бацьку, ці што? Дык бацька на рыбалцы. Выходны ўсё ж, забарону толькі знялі. Я во тожа сабраўся, ды гэта халера закапрызнічала.

— А бацьку колькі гадоў? — запытаўся Агееў, зноў насяцярожваючыся. Успамінанне пра рыбалку неяк кепска вязалася з ягоным уяўленнем аб узросце бацькі.

— Гадоў? Гм... Пяцьдзесят пяць быццам.

— Да-а...

— А што, мала? Дык у нас тут ёсць і старэй. Дзед! — клікнуў Паддубскі, павярнуўшыся, але ў двары нікога больш не было. — Дзе ж ён, толькі тут быў...

Мужчына прайшоў за вугал дома, дзе пачыналіся радкі маладых яблынек са свежапабеленымі камлямі, між якіх ляжалі праполатыя, палітыя зранку грады.

— Дзед, табе колькі гадоў?

Адказу адтуль не было чуваць, і Агееў таксама прайшоў за вугал. З тыльнага боку дома пад бухматым кустом бэзу сядзей нямоглы стары ў стаптаных валёнках на тонкіх нагах. Засяроджана ўставіўшыся перад сабой, ён, падобна было, цалкам аддаўся свайму роздуму і нікак не азваяўся на скіраваныя да яго слова.

— Добры дзень.

Дзед зноў не адказаў, толькі зірнуў на Агеева пільным праніклівым позіркам светлых вачэй, якія ледзьве паблісквалі сярод густога сівога шчаціння. На момант у ім прамільгнуў і прапаў пробліск здзіўлення або цікавасці да захожага чалавека.

— Во хачу запытацца,— бадзёра пачаў Агееў. — Вы даўно тут жывяцё?

— Ды ён тут усё жыццё. Тут і радзіўся,— ахвотна растлумачыў мужчына ў трыко.

— Можа, памятаеце, тут, на Зялёной, Бараноўская жыла?

— Была Зялёная,— падказаў ззаду мужчына. — Цяпер Касмічная.

— Перайменавалі?

— Каторы раз. Пасля вайны была Танкістаў, пасля Пекінская, Усё пераймяноўваюць.

Дзед на лаўцы неяк дзіўнавата загойдаўся наперад-назад, паварушыў звешанымі між каленем жылістымі кісцямі рук.

— Бараноўская Варвара... Застрэлі немцы.

— Застрэлі? Во як...

— Застрэлі. Той начальнік паліцыі. Помню, якраз на зімняга Міколу. Я яшчэ дровы вазіў...

Гэтая навіна не была вялікай нечаканаасцю для Агееva, ён даўно ўжо прадчуваў менавіта такі канец для яго гаспадыні і цяпер са спозненым шкадаваннем падумаў: за што? Ці не за яго? Шчымлівы боль спакваля авалодаў ім, і ён паставаў моўчкі, нібы чакаючы, што яшчэ скажа гэты сцівелы дзед. Але дзед маўчаў, можа, думаў, а можа, чакаў ад яго новых пытанняў.

— А яшчэ, можа, ведаеце, тут недзе на суседній вуліцы жыву такі чалавек, жасцянішчык ці слесар, ён яшчэ ў вайну бляшаныя цёркі рабіў для зерня...

— Лукаш?

— Можа, і Лукаш, не памятаю. Дык у яго на кватэры настаўніца была, прыезджая, а з ёю сястра жыла...

Сказаўшы тое, Агееў адчуў, што наблізіўся да самае важнае мяжы, да якой ішоў столькі часу, і зараз, напэўна, пачне прысуд, што панішчыць яго або ашчаслівіць. Трэба было сабраць сілы, каб спакойна стрываць яго, які б ён ні быў.

— Лукаш майстроўны быў, ага... Умеў па дрэву і па металу... Мне яшчэ рамы пасля вайны ставіў. Майстроўны быў...

Твар дзедаў ад успаміну на кароткі момент праяснел, ён адараў позірк ад долу і павёў ім на Агееva. Агееў расчараўана выдыхнуў, пераступіў з нагі на нагу — сесці тут не было на чым.

— Майстроўны... Памёр даўно ўжо.

— Дык настаўніца кватаравала ў яго.

— Што? Настаўніца... Можа, і была.

— А вы не памятаеце, дзед?

— Настаўніца,— паўтарыў дзед і падумаў. — Не, не помню.

Амаль панішчаны гэтай размовай, яе абнадзееным і такім нікчэмным вынікам, Агееў выйшаў на вуліцу. Разгублена пахадзіў па адным і па другім яе баку, зайшоў у пакінуты, зарослы быльнягом двор Бараноўскай, памалу пазнаючы стружельня сцены будынін, гнілаватыя, выкryшаныя вуглы, касабокія прасценкі. Ён абышоў хлеў, прыбудоўкі, за дрываютній, густа парослай высокай, да каленъ, лебядой, зірнуў у гарод з тыльнага боку сядзібы і не ўбачыў там хлеўчука-застаронка, які даўно ўжо, напэўна, разабралі на дровы,— упрытык да самай сцяны хлява ішлі роўныя баразёнкі маладога бульбоўніку. Ён прыкінуў прыблізна тое месца, дзе стаяў ягоны

тапчанчык і дзе была дзірка ў сцяне, каля якой пад каменем ён скаваў свой ТТ. Хтосьці, напэўна, знайшоў, калі ў свой час яго не падабрала паліцыя.

Вярнуўшыся на двор, здалёку паўзіраўся ў садок, якога, аказваецца, таксама не абмінула жорсткая хада часу — старыя яблыні марудна, па адной, паміралі, губляючы ссохлыя сукі і голле; кусты парэчак, якія некалі аддзялялі садок ад двара, зусім зніклі. На агароднай мяжы над парканам чарнела голае сучко некалькі сухіх вішняў, добра памятных яму яшчэ з таго лета. Цяпер ён нават не падышоў да іх — усёй ягонаі істотай авалодала роспачнае адчуванне няўдачы, і, каб справіцца з ім, ён яшчэ прайшоў у канец вуліцы паўз высокі дом з нямецкім дахам, перайшоў на другую. З нечаканай надзейай спаткаў пажылую жанчыну, якая несла вялікую сумку, і запытаў, ці не памятае яна Лукаша-бляхара. Жанчына зморана апусціла долу нагружаную боханамі хлеба цяжкую сумку, паправіла хусцінку на галаве.

— Як жа, быў Лукаш. Ваньковіч ягонае празвішча. Памёр пасля вайны.

— А ў яго настаўніца перад вайной на кватэры жыла...

— Настаўніца? Была наўродзе, прыгожаньская такая. Толькі не помню, як звалі.

— Вера! — з абноўленай радасцю падказаў Агееў.

— Можа, і Вера. Не помню.

— А што з ёй пасля здарылася, не ўпомніце? Да яе яшчэ сястра перад вайной прыйзджала — Марыя.

Жанчына паморшчыла і без таго зморшчанае пераноссе, угледзелася ў канец вуліцы, па якой ужо грукацела «Калхіда» з прычэпам.

— Не знаю. Помню, наўродзе была малодзенькая дзяўчынка. Нядоўга пажыла, а дзе дзяёлася?..

— Пасля вайны не аб'яўлялася?

— Дык не знаю.

Агееў яшчэ прайшоў некалькі разоў па гэтай і суседнай вуліцах і зусім ужо ў роспачы падышоў да двух мужчын ля веснічак. Адзін з іх стаяў па гэты бок іх, а другі — худы і высокі — па той, абодва курылі і пра нешта гарэзліва гутарылі. Калі ён зварнуўся, аднак, змоўклі, і худы з-за веснічак жвава падхапіў:

— Ведаю Марыю. У Мінску жыве. Скончыла іняз. Працуе ў школе.

— Во як! — збянятэжана сказаў Агееў. — І даўно скончыла?

— У семдзесят восьмым, добра памятаю. Я паступаў, ды зрэзаўся: конкурс! А яна скончыла.

Агееў адразу нахмурыўся, прыкідваючы сабе: колькі ж ёй магло быць у семдзеят восьмым? Не, штосьці пазнавата было ёй у пяцьдзеят гадоў канчаць інстытут. Наўрад ці гэта яна.

— Даруйце, а якога яна ўзросту?

— Узросту? Ды мая равесніца. Разам у школу хадзілі. Толькі я яшчэ армію адслужыў... А што, не тая, выходзіць?

— Не тая,— сказаў Агееў і паныла кіёнуў на развітанне.

Ён і яшчэ пытаўся: у выпадковых вулічных сустрэчных, што мелі на выгляд гадоў пад шэсцьдзесят ці болей, падыходзіў да свой прадаўшчыцы кіёска «Саюздруку», некалькі разоў заходзіў у двары, калі бачыў каго-небудзь з вуліцы. Людзі старэйшыя лёгка ўспаміналі Лукаша, некаторыя памяталі Бараноўскую, вельмі нямногія ўспаміналі настаўніцу Веру Адамаўну, але ніхто нічога канкрэтнага не мог сказаць пра яе сястру. Быццам прыязджала, нядоўга пажыла тут, а куды падзелася — гэтага не ведаў ніхто.

Мяркуючы па ўсім, загінула. Але дзе? І калі?

Думаючы пра тое ў бяссонныя ночы, Агееў непазбежна апынаўся ў тупіку. Шматлікія спробы яго што-небудзь даведацца пра Марыю з дапамогай архіву, пісьмаў і запытанняў у афіцыйныя органы заўсёды заканчваліся тупіковымі адказамі накшталт «не чысліцца», «не значыцца», «звестак не маецца». Але ж ён разумеў, што пасля столькіх гадоў, можа, адзінай магчымасцю ў ягоных пошуках сталі дакументы, спісы, архіўныя даведкі, у якіх было шмат чаго, але, на жаль, нічога не было пра яе. Зрэшты, калі падумаць, дык нічога і не магло быць. У ту ю жахлівую восень яны болей за ўсё на свеце баяліся дакументаў, спісаў, запісак, нават выпадкова згубленай паперкі, якая праста і нечакана магла зрабіцца ўлікай. А пра народную памяць або гісторыю хто тады думаў? Шлях у гісторыю для іх быў перакрыты штодзённай небяспекай, перабрацца цераз якую часта нельга было і думаць. Усе апошнія гады, рассылаючы пісьмы, звяртаючыся ў архівы і распытваючы людзей, Агееў разумеў, што не так прагнє знайсці яе, колькі ашукаць сябе, утрымацца ў кволай уладзе ілюзій ад непазбежнасці апошняга, самага непажаданага адказу. Гэты апошні адказ мог мець для яго такі вынік, пасля якога не заставалася ўжо нічога, і Агееў адсоўваў яго як толькі мог, у роспачы хапаючыся за кожнае, нават малаважнае чалавече сведчанне, цъмяны слых ці нават недарэчнае меркаванне.

Але вось, здаецца, прыйшоў канец усім яго ілюзіям, ніхто аб ёй нічога не ведаў, яна сапраўды без следу знікла той восенню сорак першага, быццам і не жыла на зямлі.

Заставалася апошняе.

Прыехаўшы ў гэты пасёлак, ён пасяліўся тады ў цеснай пасялковай гасцінічцы, калі лазні, дзе ў квадратным пакойчыку з ракавінай і рукамі ўнікам пастаўленыя ў два рады стаялі шэсць

ложкаў, на якіх амаль кожную ноч мяняліся жыхары — камандзіраваныя, упайнаважаныя, шафёры. І толькі ён цэлы тыдзень займаў кутні, з гнуткаю сёткай ложак, і калі загадчыца запыталася, колькі яшчэ ён пра будзе, ён адказаў не адразу. Ён проста не ведаў, колькі яму яшчэ давядзеца пра быць у гэтым пасёлку, канца яго справы яшчэ не было відаць, але ў раёне склікалася нейкая важная нарада, і ў гасцініцы спатрэбіліся вольныя месцы. Яго не высялялі, хаця і маглі зрабіць гэта, толькі пацікавіліся тэрмінам яго выезду, але ад гэтага пытання тоўстай, мусіць, ад нерухомай працы загадчыцы з залатымі пярсцёнкамі на ўсіх пальцах рук патыхнула нядобра зглівасцю, і ён, падумаўшы, сказаў: заўтра. У той жа дзень пасля абеду, хуценька перакусіўшы ў буфеце, зайшоў ва ўнівермаг, у аддзеле спарттавараў купіў невялічкую парусінавую палатку, спальнік, што-колечы з турысцкіх прылад, патраціўшы на пакупкі большую частку прыхопленых з сабой грошай, і перанёс усё за могілкі, на бераг кар'ера. Тут аказалася не горш, чым у той гасцініцы. Па крайней меры, тут ён быў у абсолютным спакоі, на адзіноце, сам з сабой і сваімі невясёлымі думкамі — што магло быць лепш у ягоным становішчы?

Ранішніе сонца даўно вісела ўтары над раскапаным кар'ерам, набліжалася спякотная пара дня. Агееў скінуў на зямлю куртку, пачаў часта адцягваць мяккі разрэз трыко на грудзях, абраючы распаранае цела застаялым паветрам. У кар'ер амаль што не задуваваў вецер, ад нагрэтага гліністага абрыву дыхала сухой гарачынёй, як з печы. Агееў перакапаў рыдлёўкай амаль паўбугра зямлі, усё адкідваючы ўбок розныя абломкі, іржавыя бляшанкі, чарапкі, аднак без жаднай прыкметы таго, што можна б аднесці да больш-менш аддаленай даўнасці. Можа, і правільна сказаў яму ў выканкоме, што тут нічога не засталося, целы расстраляных перахавалі ўлетку сорак чацвёртага адразу пасля вызвалення і што іх было ўсяго троє. Усе мужчыны. Ніводнага жаночага цела там не было. Калі ж ён пацікавіўся, як адрознівалі целы пасля іх амаль трохгадовага ляжання ў зямлі, яму не адказаў. А цётка-прыбіральшчыца пры гасцініцы, з якой ён неяк завёў пра тое гаворку, сказала проста:

— Ды як адрознівалі? Сабралі костачкі ды расклалі ў тры дамавіны. Як там адрозніш...

Усё ж ён дазнаўся з дапамогай сведак, што не проста сабралі костачкі, што там быў доктар і што некаторыя целы нават пазналі родзічы. Ва ўсякім разе, з пэўнаю долей верагоднасці на памылку целы расстраляных былі апазнаны, і сярод трох цела яе не было.

Але тады дзе ж яна?

Канечне, і без таго расстрэлу яна магла дзесьць разоў памерці падчас і пасля вайны, яе маглі адправіць у які-небудзь канцлагер, якіх было мноства ў немцаў. Але ўсё гэта толькі ў тым выпадку, калі яна не

засталася тут, у гэтым кар'еры. Ён не мог меркаваць пра іншы вынік да таго часу, пакуль на свае вочы не пераканаецца, што яе костак тут не засталося, што іх не заваліла заходнім краем абрыву, які рухнуў у яму вясной сорак другога. Праклятая гэтая яма на паўсотню крокай упоперак, якую толькі прыблізна можна было падічыць кар'ерам, тым не менш умела хаваць свае тайны, яна адабрала ў Агеева большую частку лета, столькі працы, поту, але да апошняга дня так нічога яму і не адкрыла.

І ўсё ж ён не думаў здавацца, капітуляваць перад гэтым бязладдзем зляжалага шчэбеню, ён перакапае яго па жменьцы, але ці знайдзе тое, што гэтак шукае, ці пераканаецца, што тут нічога няма.

Калі тут нічога няма, тады ў яго застанеца надзей — слабенькая, няпэўная павуцінка, якая, магчыма, павядзе да жыцця з гэтай ямы — у будучынню ці нават у вечнасць...

Тады было гэткае ж спякотнае лета...

Напорны пайднёва-заходні вецер, што ўвесь дзень разгоніста гойсаў па летніх абшарах палёў, надвячоркам трохі аціх, паніжэлае сонца ў рэдзенькай смуже неба страціла свой гарачы імпэт і не пякло, як раней. У караткаватым цяні раскідзістага куста шыпшыны на мяжы здратаванай каровамі жытній нівы стала прахалодней і ўвогуле цяргіма, калі б не надакучная смага. Каторы ўжо раз Агееў перакуліў над вуснамі трафейную, абшытую лямцам білагу, і толькі адна кропля з яе ўпала на яго няголены падбародак, казытліва спаўзла за расшпілены каўнер гімнасцёркі. Ні ў біклажцы і нідзе паблізу вады не было. Напэўна, з пайдня ён ляжаў тут на разасланай, са слядамі засохлай крыві, ватоўцы і таміўся ў паныльым чаканні, якому, здавалася, не будзе канца. Спярша намаганнем волі ён зацінаў нецярпенне, стараючыся думакаць аб чымсьці далёкім, што не адносілася да яго чакання, але спакваля яго ўсё болей разбірала злосць на Малаковіча — ужо ці не забыўся той на яго, пакінутага пад кустом у жыцце? Раздражнёнасць яго, аднак, хутка міналася, усё ж ён разумеў, што не, не забыўся, не затым той вёў яго столькі, каб пасля кінуць за які кіламетр ад мястэчка. Зрэшты, Агееў ведаў, што сам Малаковіч цяпер рызыкаваў куды больш за яго — не так проста было ўдзень паявіцца на mestачковых вуліцах, каб не нарвацца на немцаў ці на паліцыю. Агееў яму казаў: не спяшайся, давай пераседзім у полі, дачакаемся вечара, а там, як сцямніе, прабрацца праз мястэчка, напэўна, будзе лягчэй. Малаковіч згаджаўся, але во зрабіў па-свойму, відаць, не хапіла трывання дачакацца вечара. Канечне, ён ведаў тут кожную сцежку, кожны закутак і пераход, якія выбегаў яшчэ падшыванцам, але, мабыць, і яго тут ведаў кожны mestачковы сабака, які цяпер лёгка мог пазнаць лейтэнанта і выдаць паліцыі.

Час ад часу Агееў нецярпіва прыступаў на адну нагу і, абапёршыся на вінтоўку, пазіраў цераз паблытанае, нахілене да

зямлі пераспелае жыта. За жытам і шырокім бульбяным палеткам відаць былі ўскраінныя дамкі мястечка, парканы і платы, месцамі атуленыя густой зелянінай садоў і кустоўя. Воддарль, у глыбіні гэтага паселіща, высіліся ў бясхмарным небе два жоўтыя царкоўныя купалы, каля іх бялела нейкая вузкая збудоўка з вастраверхім блішаным дахам, падобная на пажарную каланчу, ці што. Збоч на ўскраіне зелянела цесная купа старых аграмадных дрэў — можа, на месцы былога маёнтка ці могілак. Адтуль па нябачнай за пасевамі дарозе выехала фурманка з двумя седакамі, і порсткае гнядое жарабя то забягала наперад, то адставала, гарэзліва даганяючы затым матку. Малаковіча нідзе не было, і Агееў з прыкрасцю апусціўся на ўляжалую ватоўку, зручней уладкоўваючы параненую нагу, якая пад вечар разбалелася аж занадта. Мінула ўжо шмат часу пасля ранення, а асколачная рана вышэй калена амаль не гайлася, вельмі дакучала на хадзе, асабліва балела ноччу, і Агееў з усё большым неспакоем думаў, ці не застаўся там і асколак. Калі застаўся асколак, дык ягоныя справы дрэнъ, з асколкам рана наўрад ці загоіцца, будзе гніць, а то яшчэ падключыцца і гангрэна, тады яму зусім будуць кранты. Спусціўшы да каленъ сіняе галіфэ, ён абмацаў мокрую павязку, ад якой ішоў агідны гнілаваты смурод. Трэба было перабінтаваць нагу, але бінта ён не меў, учора разадраў на кавалкі апошнюю анучу з аблезлага, у белы гарошак паркалю. Гэта была жаночая блузка, мабыць, той вастравокай маладзіцы з леснічоўкі кіламетраў за трывіцаць адсюль. Калі яны з Малаковічам падышлі да гэтай лясной збудоўкі, іх сустрэў ашалелы брэх рыжага калматага сабакі, доўга з хаты за тынам нікто не паказваўся, пасля выйшаў змрочны сівабароды стары, і яны папрасілі напіцца. З гэтай просьбы яны пачыналі заўжды, калі наставаў час падумаць пра начлег і яду, і па тым, як гаспадары выносилі ваду, вырашалі астатніе. Ваўкаваты выгляд старога даваў мала надзеі, і Агееў кіўнуў Малаковічу раз і другі — маўляў, патупалі, чаго чакаць? Але тут на ганку паявілася маладая, нетутэйшага выгляду кабетка ў лёгкай блузцы і па-гарадскому, на патыліцы, завязанай хусцінцы, яна вынесла вялікую медную кварту сцюдэйнай вады, якую яны па чарзе выпілі ўсю да дна, і Агееў завёў з жанчынай гаворку на тэму «паесці». Маладзіца стрымана, хаця і добразычліва, запрасіла іх у хату, стары прытрымаў ашалелага ад брэху сабаку, і яны апынуліся ў прахалоднай абжытай святліцы са свежапамытай падлогай з новых хваёвых дошак. Пераступіўшы парог, Агееў прыемна здзвіўся ад мноства кветак, якія тут скроў зелянелі і цвілі — на падаконніках, табурэтках, па вуглах і лаўках, густа застаўленых гаршкамі і вазонамі, нібы ў краме кветак, куды ён аднойчы забрыў у Беластоку. Іх накармілі ячменнай кашай на сале, напаілі малаком, Агееў не супраць быў заначаваць тут і пачаў ужо намякаць аб тым маладзіцы. Раптам у адказ на нейкі ягоны бязвінны

жарт яна заплакала, ды так няўцешна і роспачна, што яны знерухомелі. Калі яна выбегла з хаты, барадаты стары сказаў, памаўчайшы: «Вот мужа яе, сына маво, убілі. А ана із Рәсеі...»

Начаваць там яны не засталіся, у Агееva знікла на тое жаданне, а Малаковіч ірваўся да сваіх — заставаліся апошнія тры дзесяткі кіламетраў, і яго цяжка было ўтварыцца затрымацца. Немцаў у гэтым балоцісту — раённым краі нідзе не было чуваць, мабыць, фронт прайшоў стараной, і яны рушылі ў дарогу — да заходу сонца прайшлі яшчэ кіламетраў восем і заначавалі на полі, у невялікім бярэзнічку. Увогуле прайшлі няшмат, але на большае і не разлічвалі — яны ўжо змагліся. Спярша, калі прарываліся з акружэння і спрабавалі дагнаць лінію фронту, ішлі ўдзень і ўначы, адпачывалі па гадзіні ў суткі і проста падалі на хаду без сну і ад знямогі. Да пераходу цераз «жалезку» іх група налічвала пяцьдзесят сем чалавек, камандаваў ёю маёр з упраўлення арміі, на выгляд надта бравы ваяка з чорнымі касмылявымі брывамі, ён гнаў іх, як толькі было магчыма, каб дагнаць сваіх ці перайсці лінію фронту. Аднак лініі нідзе не было, тапаграфічная карта з двух аркушаў у маёра неўзабаве скончылася, і аднойчы ў змроку яны наткнуліся на нейкую матарызаваную нямецкую часць, якая сваімі амфібіямі, матацыкламі і грузавікамі забіла ўсе вёскі навокал. Мабыць, ім трэба было павярнуць назад ці ўзяць куды ўбок, у абход, але маёр папёр напралом, яны ўвязаліся ў няпэўны зацяжны бой на подступах да нейкае станцыі, немцы тым часам падцягнулі сілы і наладзілі ім такі тарарам, што з усія группы, напэўна, толькі Малаковіч з Агееvым засталіся жывыя, і то толькі таму, што своечасова зразумелі промах і павярнулі з-пад нямецкага агню ўбок. Пад раніцу яны апынуліся на беразе шырокага, парослага лазняком балота наводдаль ад дарог, немцаў тут можна было не баяцца, і абодва пачалі лаяць маёра, які так па-дурному загубіў группу. Асабліва злосны быў Малаковіч, той ноччу паранены куляй у плячо. Праўда, рана была не цяжкая, куля толькі зачапіла плячо, але ўсё ж рука балела і перашкаджала ўпраўляцца са зброяй. Агееў са сваёй распухлай нагой ледзь трывал пасля той калатнечы, ісці ледзьве мог, і тут яны канчаткова зразумелі, што фронту ім не дагнаць. Менавіта Малаковіч прапанаваў узяць крута на поўдзень і прабівацца ў знаёмыя мясціны, да роднага мястэчка, дзе ў яго заставалася маці з братам і дзівюма сястрычкамі. А там будзе відаць. Агееў пагадзіўся не адразу. Не надта яму падабаўся такі парагунак, усё ж ішла вайна, а яны былі камандзіры, хаця і параненые, і адбіліся ад сваёй разгромленай часці, але ўсё ж... «Глядзіце, як хочаце,— не вельмі і настойваў Малаковіч.— А то як бы ў палон не загрымеець...» Палонных яны ўжо бачылі на шашы пад Лідай, самі адтуль ледзь вырваліся — неяк выкруціліся ад нямецкіх аўтаматчыкаў, якія прачэсвалі поле бою, і Агееў наважыўся. Выбіраць не было з чаго, а абодва яны былі

маладыя і хацелі жыщь. Падумаўшы, ён згадзіўся, і ў той дзень яны ўзялі напрамак на гэтае мястэчка.

Далёка над лясным краявідам, захутанае ў агнявы туман, заходзіла чырвонае сонца, на полі стала прахалодней, смага ўбавілася, а дрымota, з якой Агееў змагаўся ўесь час пад калочым кустом, зусім знікла. Цяпер ён не баяўся заснуць, ён чуйна прыслухоўваўся да рэдкіх малазразумелых гукаў, якія даносіліся сюды з мястэчка. Малады жаночы голас некалькі разоў ласкова пагукаў штосьці, і ён здагадаўся: гэта клікалі на вячэрну дзяцей. Аднойчы гучна кракнула качка, што нізка ляцела над полем, і ён страпянуўся ад спалоху — так змарнеў за дзень у маўклівай цішыні і чаканні. Блізкі каровін рык прымусіў яго асцярожна выглянуць з жыту — па дарозе ў мястэчка гналі невялікі статак, за якім узнімалася воблачка пылу. Гэтае воблачка дало Агееву зразумець, што там праходзіў гасцінец або гравійка, але ён за паўдня не ўбачыў на ёй ніводнай машыны і цяпер падумаў: а раптам немцы яшчэ не дабраліся да гэтых мясцін? Можа, тут іх яшчэ і няма? Гэта было б здорава, у такім выпадку ім, напэўна, пашэнціла б. Вось толькі куды прапаў Малаковіч?

З Малаковічам яны належалі да адной часці і перад самай вайной нядоўга служылі разам. Такая была служба ў старшага лейтэнанта Агеева, асабліва ў трывожныя тыдні напярэдадні вайны, што ён мала знаходзіўся ў палку, хіба што наядздаючы на агульнапалкавыя нарады, а болей пратадаў на складах боепрыпасаў — сваім і дывізійным,— забяспечваў полк боепрыпасамі. Работы ў начбоя было па горла — некалькі відаў патронаў да стралковай зброі, ручныя гранаты ўсіх марак, снарады да палкавых гармат, віントоўкі, кулямёты, запчасткі і рамонтная тэхніка — усё гэта перайначвалася, рэарганізоўвалася па-новаму, паводле апошніх інструкцый і ўказанняў. Часу ж на ўсё было ў абрэз, штабы і камандзіры разумелі гэта і спяшаліся, не ведаючы ні сну, ні адпачынку. Кроў з носа, а было загадана назапасіць тры БК для ўсёй зброі і пяць БК для супрацьтанкавай артылерыі. Палкавыя склады не ўмяшчалі ўсю прорву штабялёў і скрынак, будаваліся часовыя сковішчы, Агееў вазіў за шмат кіламетраў будаўнічыя матэрыялы, людзей. Лейтэнант Малаковіч прыбыў у полк за тры дні да пачатку вайны пасля паскоранага выпуску з вайсковага вучылішча і быў прызначаны камандзірам батальённага ўзвода сувязі. Па службе ў палку Агееў з ім амаль не сустракаўся, хіба што некалькі разоў бачыў у час палкавых пастроенняў гэтага рослага, танкашыяга лейтэнанціка ў новым камандзірскім аблундзіраванні, з хрумсткай партупеяй цераз плячо. Не думаў тады начбой, што вайсковы лёс з'яднае іх разам на дарогах вайны, ды яшчэ ў такі горкі час. Вядома, Агееў разумеў, што ён — не надта вялікая радасць для гэтага імклівага хлопца, якому без яго, напэўна, пашэнціла б болей, ён мог бы праісці і па шэсцьдзесят

кіламетраў за суткі і, мабыць, даўно ўжо дабраўся б да фронту. Але ён не мог пакінуць паразенага Агееў, памагаў яму і падтрымліваў у дарозе, клапаціўся пра начлег і яду, сам ледзьве стрымліваючы сваё маладое нецярпенне. Агееў бачыў гэта, маўчаў і ўвогуле быў удзячны свайму малодшаму сябру.

Малаковіч прыйшоў на змяркенні. Агееў стаяў у жыщце, абапёршыся на вінтоўку, і, пачуўшы паблізу таропкія крокі, спрабаваў прысесці. Але ў той жа момант, затулены аднізу жытам, аднекуль збоку з'явіўся слуэт у кепцы, з прыспушчанымі плячыма, па якім Агееў і пазнаў лейтэнанта.

— Фу ты! Думаў, не дачакаюся,— сказаў ён з выдыхам і адчуў, як а сразу расслабіўся целам ад доўтага трывожнага напружання.

— Даік, разумееце, у прыщемках лепш.

Малаковіч спыніўся перад Агееўм, зморана ссунуў з потнага лба нязвыклую, з даўгім казырком кепку; на ім ужо быў нейкі куртаты паношаны пінжачок са зморшчанымі бартамі, няновыя, выпнутыя на каленях порткі і галошы на босых ногах. Заўважыўшы, што Агееў азірае яго, Малаковіч сказаў:

— Во пераадзеўся. Каб лішне не мазоліць вочы.

— А як немцы? — запытаў Агееў пра тое галоўнае, што цяпер турбавала іх.

— Ніякіх вам немцаў. Прыйзджала і паехала. Праўда, паліцую паставілі.

— Во як! І многа?

— А чорт іх ведае. Але ёсць. Школу і міліцыю занялі. Гэта каля царквы.

— А праісці як?

— Да ўжо пройдзэм як-небудзь. І гэта... Разумееце,— Малаковіч адвёў позірк, агледзеўся, і Агееў зразумеў, што нешта ў яго не зладзілася. — Разумееце, у мяне не надта... Ну, сусед у паліцыі, каб яго разарвала. Даік мы вам, разумееце, другое месца наасваталі. У цёткі адной...

Агееў з палёгкай уздыхнуў — хай сабе і ў цёткі, яму галоўнае, каб падлячыць рану, доўга ён тут не заседзіцца. Усё ж становішча іх было няпэўнае, з даволі туманнай будучыні, і ён стараўся лішне не думаць аб ім. Галоўнае, каб дзе-небудзь зашыпца, запаўці ў заканурак, залізаць раны, з якімі абодва яны — не ваякі! А пасля будзе відаць. Пасля яны пойдуць на фронт.

— Пра фронт не чуваць?

— Кажуць рознае. Немцы перадалі, што Маскву ўзялі,— неахвотна сказаў Малаковіч.

— Ого, куды хаплі!

— Рознае балтаюць. Але толкам ніхто не знае.

— Да-а... Ну што ж, пайши?

— Чакайце! — спыніў яго Малаковіч. — Панімаецце, з вінтоўкамі не гадзіцца. З вінтоўкамі спыняць і... самі разумееце.

Агееў маўчаў. Ды што ён мог сказаць? Ведама, падацца са зброяй яму не хацелася, але і расстацца з ёю ў такі час таксама было нязвыклана, амаль што боязна.

— Трэба схаваць,— сказаў Малаковіч. — Ось хоць бы і тут. А што, куст — прыкмета.

— У зямлі?

— У зямлі, канечне. У мяне во торба, загорнем...

Агееў змоўчаў, падумаў. Для яго, каторы ўсю службу дбаў пра чысціню і спраўнасць зброі, зараз закопваць у зямлю вінтоўку было злачынствам супраць яго сумлення. Але ён тут жа ўспомніў, колькі іх засталося на палях баёў, на складах і базах, захопленых немцамі, і толькі ўздыхнуў.

Шырокім нямецкім цесаком ён выкапаў вузкую канаўку на самым краёчку жыта каля мяжы, Малаковіч загарнуў у тарбіну дзве вінтоўкі — нашу, мадэлі 1891/30 года, і новенъскую нямецкую з абшкрабанай ложай,— яны ўладкавалі іх у ямку і ўжо ў цемры засыпалі зверху зямлЁй. Пасля ўтапталі зямлю нагамі, закідалі травой.

— Ну, а пісталеты ўжо як-небудзъ,— сказаў Малаковіч.

У іх былі два пісталеты — нашы варанёныя ТТ з пластмасавымі ручкамі. Днём, калі Малаковіч ішоў у мястэчка, ён аддаў свой Агееву, а цяпер падняў з ватоўкі і сунуў у кішэню штаноў. Пацёrtую скурканую кабуру, размахнуўшыся, кінуў далей у бульбу.

— Пайши!

Агееў падхапіў ватоўку і, дужа кульгаючы, пайшоў за таварышам. Тым часам зусім сцымнелаася, вакол у прытуманенай прасторы поля было поўна невыразных плям і ценяў, якія будзілі цымянную трывогу ў душы. Але Малаковіч упэўнена ішоў па бульбянай баразне наперадзе, Агееў стараўся ад яго не адстаць. І ўсё ж ён адсталаў, параненая нага вымагала часта спыняцца, ён увесь час чапляўся ёю за бухматыя калівы бульбоўніку, не трапляў у баразну, злаваўся на сябе, не хочучы спыняць таварыша.

Ужо ў глухай цемры яны падышлі да крайніх будынкаў мястэчка, павярнулі на сцежку. Дзесь у дварах паміж дрэў пабліскваў чырвоны агенъчык вогнішча, данёсся пах падгарэлай бульбы, які напомніў Агееву пра тое, як ён даўно хоча есці. Але да яды, пэўна, было не так блізка. Прыйгнуўшыся ў цемры, яны навобмацак пралезлі паміж дзвюма ніткамі калючага дроту і пайшли па зарослай травой сцяжыне паўз нейчую сядзібу з доўгай сцяной дашчанага плота, пасля прайшлі берагам ручая пад дрэвамі і выйшлі на дарогу; далей трэба было перабягаць на той бок. Будынкаў там больш не было, справа ляжала цёмнае поле, а наперадзе высіцся раскапаны пагорак, і Агееў не адразу разглядзеў у ім той самы кар'ер, які пасля адыграе такую

фатальную ролю ў ягоным жыцці. Але гэта значна пазней, а той раз Агееў ледзьве заўважыў яго ў цемры, яны прайшлі ўздоўж цаглянай агароджы могілак, пад хмурна насыярожанымі ўначы дрэвамі і зноў спусціліся па гародах ў ніzkую сыраватую, падобную на роў мясціну, зарослую альхой і ляшчыннікам.

— Асцярожна, трymайцеся за жэрдку,— папярэдзіў Малаковіч, сам з асцярогай ступішы на вузкую дошку кладкі. Агееў удала перайшоў за ім цераз чорнае правалле ручая або рэчкі, і вузкай, аброслай дзядоўнікам сцяжынкай на мяжы двух гародаў яны ўвайшлі пад навісласе голле дрэў. Побач цымнеліся стрэхі будынін.

— Так... Пастойце тут.

Адчуўши, што іх падарожжа, напэўна, канчаецца, Агееў уздыхнуў і з палёгкай расслабіў натруджаную нагу. Малаковіч ненадоўга знік, і неўзабаве воддарль пачуўся ціхенькі стук у акно, пасля некалькі незразумелых слоў. І вось лейтэнант ужо бярэ Агеева за руку і ў глухім цемрыве вядзе кудысь цераз двор. Падобна, аднак, яны хутка апынуліся ў хляве; наткнуўшыся на нешта грувасткае, пералезлі цераз высокі парог раскрытых дзвярэй. Па-ранейшаму навокал было зусім цёмна, стаяў пах засохлага гною і сена або, можа, нейкіх сушаных зёлак і яшчэ нечага, чым пахне звычайна ў затхлых старых будынках.

— Во, ідзіце сюды...

Наткнуўшыся на Малаковіча, Агееў намацаў каля сябе нешта падобнае на тапчан і зморана апусціўся на шархоткі, пакрыты груба тканай посцілкай сяннік.

— Ну, во і добра. Цётка Бараноўская накорміць.

— Ладна. Дзякую...

— І не турбуйцесь. Усё добра будзе.

— Ну што ж...

Цётка, здаецца, таксама была тут, але яна не сказала ні слова, і Агеееву стала ніякавата — усё ж хацелася ведаць, як яна паставіцца да такога кватаранта. Бо магла і не пагадзіцца, і запратэставаць або хоць бы затаіць нязгоду ў душы. Але цётка маўчала, і Малаковіч ціха гукнуў некуды ў цемру:

— Паесці што знойдзецца?

— А там стаіць,— пачуўся ціхманы немалады голас, які зусім не развеяў трывогі ў Агееева, нават пабольшшы ёе — такі ён здаўся сухі і нават раздражнёны.

— А, во дзе... Хлеб, агуркі. Во перакусіце. І ляжыце. Днямі пабачымся,— ціха сказаў Малаковіч.

— Добра.

— Тады добрай ночы, начбой!

Неяк зусім нячутна, не стукнуўши і не скрыпнуўши нічым, абое яны зніклі, навокал зрабілася ціха і глуха, нібы ў пастцы, і Агееў

упершыню падумаў: як бы гэтае сховішча сапраўды не стала ягонаю пасткай. Заўжды ён баяўся, каб сіла абставін не загнала яго ў кут без якой магчымасці выйсця або адступлення. Але во, здаецца, апынуўся менавіта ў такой ситуацыі. Варта той жа цётцы Бараноўскай паклікаць паліцаяў — і яго, кульгавага, хутка звязуць вяроўкай і адвядуць у паліцью. Могуць таксама застрэліць, могуць адправіць у лагер для ваеннапалонных. Праўда, цётка пра яго нічога не ведала, ён не зрабіў ёй ніякую шкоды, але ж свая кашуля кожнаму бліжэй да цела, асабліва ў такі час. Нашто рызыкаваць галавой гэтай маўклівай цётцы, якая, напэўна ж, ведае, што ёй пагражает ад немцаў, калі яна будзе хаваць гэтага чырвонаармейца.

Абсалютна заганным і бездапаможным адчую ён сябе ў гэтую летнюю ноч з сваёй ранай, па добраі волі ці па дурноце даўшы сябе заперці ў гэты хляўчук. Праўда, у яго быў пісталет і два цэльяя магазіны патронаў; на якую бяду, можна было б застрэліць пару паліцаяў, а пасля прыстрэліць сябе. А калі да таго не дойдзе, як тады паводзіць сябе перад паліцаемі, за каго выдаваць? На ім была камандзірская форма — надта заношаная гімнасцёрка і сінія дыяганалевыя брыджы; партупею ён скінуў, як яны засталіся ў двух з Малаковічам, але на чырвоных пятліцах былі ранейшыя тры кубікі — за каго ж ён мог сябе выдаваць? Малаковіч абачліва пераапрануўся, на нейкі час, напэўна, будзе дарэчы пераапрануцца і яму, але ці шмат паможа яму цывільнае адзенне? Напэўна, да цывільнага адзення патрэбны яшчэ і цывільныя дакументы, а дзе яму іх узяць?

Суцэльныя сумненні і турботы разам з цымянным прадчуваннем бяды авалодалі Агеевым у гэтым змрочным закутку перад грозным тварам пагрозы. Але якія б неадчэпныя ні былі яго душэўныя пакуты, адчуванне голаду ўзяло верх, на ніzkім століку-скрынцы ён намацаў кавалак чорнага хлеба, некалькі агуркоў у місцы і пачаў есці, пакуль ад хлеба не застаўся маленькі кавалак — пэўна, яго трэба б пакінуць на зайдра, падумаў Агееў. Тым не менш ён не мог ужо спыніцца і непрыкметна для сябе зжаваў усё без рэшты.

Напэўна, тут жа і заснуй — забыўся ў трывожным цяжкім сне да світання.

Прачнуўшыся ранкам, Агееў убачыў над сабой ніzkую, падбітую аполкамі столь, з такіх жа аполкаў былі тут і сцены, што свяціліся цяпер мноствам шчылін і высвечвалі шэрыя бярвёны сцяны насупраць. Агееў агледзеўся — гэта быў цесненкі хляўчук-застаронак, мабыць, прыбудаваны да старога хлява, куды вялі нізенькія дашчаныя дзвёры, закрытыя на драўляную закрутку. У адным канцы застаронка стаяў тапчан, на якім ён пераспаў ноч, з пакрытай чистай анучкаю скрынкай ля ног, у другім ляжала куча свежага сена, і пад ім ля сцяны сядзела ў гняздзе курыца, што адным вокам пільна і насцярожана сачыла за чалавекам. Праз шматлікія

шчыліны ў сцяне білі сонечныя промні, і дзе-нідзе вытыркалася асветленае сонцам пустазелле, што буйна разраслося пад сцяной у гародзе. Было цёпла, спакойна, дзесьцы наводдаль зычна прапяйу певень — на ўсё горла ад свае петушынай радасці. Агееў паспрабаваў устаць і ледзьве не крыкнуў ад болю ў назе — павязка спаўзла, штаніна прысохла да раны, да якой цяпер немагчыма было дакрануцца. Ён сей на тапчане і, спусціўши да каленя штаны, агаліў нагу. З раны цёк гной, тканіна павязкі наскроў прамокла, нага вышэй калена зрабілася тоўстай і счырванела, яўна распухала што дзень, то болей. Па бруднай, замурзанай скуры спаўзло некалькі мутных крапляў, ён сцёр іх даланёй і раптам спaloхана знерухомеў: між набрыняльых гніллю, даўно абяскроўленых тканак патрывожана варушыўся маленькі белы чарвяк, побач другі, а там яшчэ і яшчэ. Агееў боязна разняў пальцамі падсохлыя краёчкі раны і ўбачыў многа гэтых дробненьких неспакойных істот. Скалануўшыся, нібы ад дрыжыкі, ён паднёў побач саломіну і таропка пачаў выкалуپваць ёю чарвякоў з раны. Увесе час яго не пакідала палахлівае адчуванне брыдоты: гэта ж трэба — жывое цела яго тачылі і елі агідныя стварэнні. Але што можна было зрабіць — усе апошнія дні іх непрытульнага блукання ён не меў нават бінта перавязаць рану, так вось і шкандыбаў у спёку, нага з кожным днём налівалася ўсё большым цяжарам, пухла, не дзіва, што ў ране завяліся чэрві. Што яшчэ будзе?

Дрыготкімі рукамі Агееў збольшага ачысціў рану і паправіў павязку, павярнуўши яе больш-менш сухім бокам, тужэй падцягнуў на балочай назе, ўсё разважаючи, як яму быць, як лячыць рану. Мабыць, без дапамогі Малаковіча ён нічога не зробіць, але ўчора абытъм не было гаворкі, яны нават не дамовіліся, калі Малаковіч прыйдзе да яго зноў. Не, не абысціся без доктара. Але ці знайдзеца тут які-небудзь здатны лекар, якога можна было б не баяцца?

Стараючыся паводзіць сябе як мага цішэй, увесе час услухоўваючыся, ён спрабаваў здагадацца, што ў той час рабілася на дварэ. І ўсё ж зусім нават знянацку для яго дзвёры ў застаронак расчыніліся, і цераз высокі парог пераступіла маленькая стараватая жанчына ў доўгай спадніцы і цёмнай, нізка павязанай хусцінцы, сваім выглядам вельмі напомніўши яму манашку. Абедзьве яе руکі былі заняты невялічкім чорным чыгунком, які яна трымала перад сабой у фартуху. У застаронку запахла свежай бульбаю з кропам. Агееў асцярожна падцягнуў нагу.

— Во снеданне,— сказала жанчына, суха павітаўшыся, і Агееў здагадаўся, што гэта яго гаспадыня.

— Дзякую.

— Калі ласка. Малако ў стаўбунку.

— Дзякую.

Ён думаў, што яна пачакае, запытае яго пра што-небудзь або што скажа, але цётка тут жа павярнулася да дзвярэй. Баючыся, што ён яе не хутка пабачыць, Агееў паспешна гукнуў:

— Адну хвілінку, калі можна!

Гаспадыня павярнулася, на яе зморшчаным маленъкім тварыку з самкнутымі вуснамі былі смутак і ўвага, аднак вочы глядзелі з пэўнаю цвёрдасцю і нават разважнай суровасцю.

— Разумееце, мне б доктара... Рана ў мяне, панімаецце...

Бегла зірнуўшы на яго выцягнутую ўздоўж тапчана распухлую нагу з мокрай плямай на дзіравай ад асколка штаніне, яна ціхенъка ўздыхнула і выслізнула за парог. Недаўменна счакаўшы хвіліну, Агееў пацягнуўся да скрынкі, дзе смачна пахла свежазвараная бульбачка.

Снедаючы, ён не мог пазбыцца агіднага пачуцця брыдоты, выкліканага нядайнім аглядам раны. Нестакой яго не мінаўся, і думалася самае рознае, болей трывожнае, з сумным вынікам. Калі б хоць не гэтыя чарвякі, дык з болем ён бы саўладаў як-небудзь, боль страціў вастрыню, Агееў да яго прыцярпеўся, хадзіць было тру드на, але можна — прайшоў жа ён кіламетраў сто дваццаць, пэўна, адолеў бы і яшчэ. Але калі б не пачалося заражэнне. Калі ўжо завяліся чэрві. Зноў жа, у ране мог застацца асколак, а з ім кепская справа, з асколкам будзе бяда. Як бы не засесці тут надоўга ці наогул не адкінуць капыты? Аддаючыся турботным думкам, ён увесь час прыслухоўваўся да разрозненых, часам невыразных, зманлівых гукаў знадворку — чакаў гаспадыню. Напэўна, павінна ж яна завітаць у гэты закутак, неяк дапамагчы яму. Пры гэтых думках ён крыва ўсміхнуўся — дажыўся, называецца, начбой Агееў да таго, што стаў залежны ад нейкай mestachkovай цёткі? Але сапраўды падобна было на тое, што лёс яго цяпер залежаў менавіта ад гэтай немаладой цёткі больш, чым ад каго б там ні было ў свеце. Пракляты вайсковы лёс, які ўсё ў ягоным жыцці перавярнуў дагары нагамі. Ды ці толькі ў ягоным жыцці?

Запіваючы кіслым малаком з стаўбуна, ён хутка з'еў усю бульбу, дажаваў хлеб, якога цяпер была ўсяго адна скіба. Увесь час ён чуйна прыслухоўваўся. Але, мабыць, вялікай небяспекі для яго цяпер тут не было, за сцяной ляжаў гарод, аброслы на межах дзядоўнікам і крапівой, вуліца была зводдаль, з другога канца сядзібы, і з яе амаль не даносілася ніякіх гукаў. Вакол было ціха, спакойна, і ў гэтай цішы ён адразу пачаў два-тры асцярожныя крокі ў хляве, дзвёры застаронка нешырокая расчыніліся.

— Во пераапрануцца вам.

Цётка Бараноўская з парога паклала на канец тапчана невялічкі скрутак, тут жа разгарнуўшы каторы ён знайшоў чорную сацінавую каштулю, прыгожа вышытую па каўняры сінімі шоўковымі кветкамі. «Што ж, дзякую!» — у думках спазнела сказаў Агееў, бо цётка ўжо

схавалася за дзвярыма. Ён раскінуў кашулю на каленях, мабыць, яна была яму самы раз, гэтая прыгожая апратка з прыемнага навобмацак мяккага саціну, але ён памарудзіў знімальцу сваю пацёрутую прапацелую гімнасцёрку, якая разам з ім столькі стрывала за гэтае вар'яцкае лета. Гэта было звычайнае хэбэ з накладнымі кішэннямі і чырвонымі камандзірскімі пятліцамі, у якіх рубінавымі агенчыкамі звязлі па трох эмалевыя кубікі. Трэці кубік ён прывінціў сюды за трох доўгія месяцы да пачатку вайны, а чакаў яго трох доўгія гады — на працягу ўсёй сваёй камандзірскай службы пасля вучылішча. На рукавах чырванелі галуны-нашыўкі, адпаведныя ягонаму званню, і вось ад усяго гэтага даводзілася па добрай волі адмаўляцца, мяняць на нейкую цывільную кашулю з кветачкамі на каўніры. Але, відаць, сапраўды прыйдзеца, інакш як яму выйсці адсюль у гэтым яго камандзірскім убранны? Першы прахожы з вуліцы зверне на яго ўвагу, і няцяжка ўявіць, чым усё можа скончыцца.

Цераз галаву ён рашуча сцягнуў гімнасцёрку, выбраў з кішэнняў дакументы, падумаўшы, сунуў іх «на пакуль» пад сяннік. Пасля накінуў мяккую, прыемна аблеглу на плячах кашулю, каўнер зашпільваць не стаў, падпяразвацца таксама. Гімнасцёрку разам з рамянём і пісталетам паклаў пад падушку. Цяпер ад вайсковага абмундзіравання на ім заставалася толькі ўсёна-сіняе камандзірскае галіфэ. Разношаныя ялавыя боты былі падобныя на цывільныя, боты яго не турбавалі. А вось пра галіфэ яшчэ прыйдзеца, відаць, патурбавацца, галіфэ магло яго выдаць.

Яму даўно хацелася выйсці на двор, але ён марудзіў у нерашучасці, прыслухоўваўся. Было невядома: хто тут жыве ў суседзях, хто яшчэ ёсьць у гэтай Бараноўскай? Каго яму трэба было асцерагацца найбольыш? Усё ж нейкай яна негаварская, гэтая яго гаспадыня, падумаў Агееў, не, каб расказаць што пра сябе,— відаць, трэба пытацца. Пытацца ён не любіў, асабліва ў малазнаёмых. Зрэшты, як і расказваць пра сябе таксама. Размова малазнаёмых, ды яшчэ без патрэбы, не была для яго асалодай, мабыць, падобнай да яго трапілася яму і гаспадыня.

Ён яшчэ не наважыўся выбрацца з застаронка, як за сцяной у хляве пачуліся галасы, дзвёры шырока расчыніліся, і цераз высокі парог не дужа спрытна пераступіла пажылая паўнаватая жанчына ў чорным жакете з сіаватым вузлом валасоў на патыліцы. Яна адразу намацала яго позіркам у цемнаватым пасля вуліцы куце, выпрабавальна зірнула толькі адзін раз і густа пыхнула мафорачным дымам ад самакруткі, якую трymала ў зубах, пакуль адчыняла дзвёры. Другая яе рука была занята невялічкім скуранным саквайжам.

— О, дзе ён устроіўся! Харашо, свежае паветра! Ну, здароў, хлопец!

— Добры дзень,— трохі ніякавата сказаў Агееў, прыўстаючы на тапчане. Ён не адразу сцяміў, за каго яна яго прымае, але яе прастата ў гаворцы настройвала на лёгкі, амаль бесклапотны лад.

Жанчына перадала сакваяж у руکі Бараноўскай, якая, прычыніўшы дзвёры, сціпла спынілася ля парога, яшчэ раз таропка зацягнулася акуркам і, кінуўшы яго долу, старанна зацерла чаравікам.

— Ну, дык што? Болечка?

— Да во, трошкі! — сказаў Агееў, цямячы, што, пэўна, гэта прыйшла доктарка.

— Ну, трошкі — гэта ерунда. Цяпер трошкі і не лічыцца.

Падышоўшы бліжэй да тапчана, яна абхапіла яго нагу каля костачкі і рэзка заламіла ў калене. Агееў ту зануўся ад болю.

— Да-а,— павярнулася да гаспадыні. — Нясіце вады.

— Зараз, Яўсееўна,— з гатоўнасцю азвалася Бараноўская. — Цёплай?

— Гарачай. І чысты ручнік.

Гаспадыня шмыгнула за дзвёры. Яўсееўна ў роздуме трохі счакала і, дапытліва ўставіўшыся ў яго, кінула:

— Ваенны?

— Ваенны,— сказаў Агееў, пазіраючы ў яе цёмныя настырныя очы. Пад такім позіркам гаварыць няпраўду было немагчыма, ён гэта адчуваў адразу.

— Ох, хо-хо, хо-хо! — пабедавала Яўсееўна, хутчэй, аднак, у адказ на нейкія свае думкі. — Ну, знімай штаны.

— Зусім?

— Зусім... Чаго саромеешся? Ці надта сарамлівы?

— Да я нічога, пажалуста,— сказаў ён і з перабольшанай рапушчасцю сцягнуў цеснае, паношанае галіфэ.

Яўсееўна тым часам расчыніла на скрынцы сакваяжык, пабразгаўшы інструментам, дастала вялікія нажніцы. Ён узяўся развязваць свою мокрую ад гною павязку, але доктарка, спрытна падчапіўшы, разрэзала яе напалам і гідліва адкінула ў куток.

— Да-а... Карцінка!

— Карцінка,— згодна паўтарыў Агееў. — І ведаецце, чэрві!

Ён думаў, што гэтае паведамленне здзівіць ці нават спалохае Яўсееўну, але на поўным, нахмураным твары з чорнымі вусікамі не скаланулася ніводная жылка — відаць, цікавіла яе іншае.

— Чарвякі — гэта ерунда,— сказала яна, роздумна аглядаючы рану, і некалькі разоў калупнула ў ёй доўгім пінцэтам. — Чарвякі — гэта нават някепска...

«Што ж можа быць горш»? — раздражнёна падумаў Агееў.

— Але, ведаецце, я спалохаўся...

— Не трэба палохацца! У жыцці наогул шкодна палохацца.
Шкодна для здароўя. Вось як, малады чалавек!

— Гэта так.

— Вось іменна. Асколак? — яна зноў запытальна зірнула на яго.

— Асколак.

— Гэта горш. Прыйдзеца рассячы.

— Што рассячы?

— Рану, вядома. Не нагу ж. Бараноўская! — хрыплым баском гукнула яна, павярнуўшыся да дзвярэй, і адтуль пачуўся ціхі голас гаспадыні:

— Іду, іду...

Усё гэтаксама, бадай нячутна, гаспадыня ўвайшла ў застаронак, паставіла на скрынку чыгунок з гарачай вадой, паклала ручнік і адступілася да дзвярэй, схаваўшы руکі пад фартушок. Яўсееўна намачыла ў чыгунку ручнік, старанна абцерла ім вакол раны. Агееў трохі паморшчыўся — дотык яе рук азваўся ўсё ж немалым болем.

— Ану, ляж і адварніся! — загадала доктарка. — Нечага глядзець, не маленьki.

Агееў выцягнуўся на тапчане, трохі адварнуў галаву, утаропіўшы позірк у сук на сцяне. Яўсееўна рыхтавалася да аперацыі — востра запахла нашатыром, бразнулі металічныя інструменты.

— Зараз мы таго... Гэта дзела простае! Не паспееш адчуць...

Востры боль у ране да касці пранізаў нагу, Агееў тузануўся, скрыгатнуў зубамі.

— Што, баліць? — незадаволена перапыніла яго дактарка. — Не хлусі, то не баліць. То — ерунда, камарыны ўкус.

Ён і яшчэ тузануўся ад такога ж, амаль невыноснага, болю, але прымусіў сябе не застагнаць, закусіў вусны.

— Так, так... Гэта ерунда... Да, тут набралося... Пачысціць... Так, гэта туды, гэта сюды,— прыгаворвала Яўсееўна, калупаючыся ў ране, і Агееў сабраў у сабе ўсе сілы, каб стрываць без стогну. Балела пазверскую, усю нагу да кончыкаў пальцаў ахапіў глыбінны болъ, хацелася ўскочыць, вырвацца і ўцячы з гэтага застаронка... Здаецца, аднак, ён стрываў.

— Во-о-т! — задаволена сказала Яўсееўна. — А цяпер будзе трошкі таго... Наўродзе камарынага ўкусу будзе. Можа, трошачкі больш...

Не адразу сцяміўшы, што яна мае на ўвазе, Агееў не се кунду расслабіўся і ў тое ж імгненне адчуў рэзкі балавы ўдар, які аддаўся ў целе. У вачах ягоных сцямнела, ён напяяўся, абедзвюма рукамі ўчапіўся ў дошкі тапчана, быццам баючыся сарвацца з яго. І новы ўдар паўтарыў ранейшы, пасля нешта ў назе пацягнулася, напружылася, і раптам усё адразу звалынела.

— Во, палюбуйся, якая жалязяка!..

Увесь мокры ад поту, Агееў падняў галаву — Яўсееўна трымала перад ім зацяты ў кончыках даўгога пінцета невялікі прадаўгаваты асколак з няроўнымі зубрыстымі краямі, які ледзь не падкасіў некалі ўвесь яго франтавы лёс.

— Добра, што косць абышоў. Яшчэ б сантиметр — і кепская была б твая справа, сынок,— цяплемі голасам сказала Яўсееўна і кінула асколак у кут сена.

Агееў ляжаў, на здзіўленне для яго, зусім пазбаўлены сілы, рукавом аціраў густы пот на твары, абедзве руکі яго дробна трэсліся, і ён ледзьве выціснуў з сябе «дзякую». Гаспадыня яго, якая на працягу ўсёй аперацыі стаяла за спіной доктаркі, усё прыгаворвала нешта, што ён не мог чуць, і Яўсееўна абарвала яе:

— Ды перастаныце, Бараноўская! Баліць! Што гэта за боль для такога мужыка?!

— Што ж, што мужык? Усім баліць,— ціха запярэчыла Бараноўская.

Яўсееўна між тым завіхалася над ранай. Кідаючы долу скрываўлене клочча ваты, абцерла нагу, пасля засунула ў свежы разрэз раны мокры сцюдзёны тампон і, лёгка снуючы бінт дужымі рукамі, туга перавязала сцягно.

— Во! Хутка танцаваць будзеши.

Пакідаўшы ў сакважы інструменты, яна прысела ў нагах і пачала скручваць цыгарку. Бараноўская тым часам прыбрала чыгунок, ручнік і, хоць было ўпала, накінула на голыя ногі Агеева старэнкі вышэрты кажушок.

— Гэта што за боль! — густым дымам дыхнула на гаспадыню Яўсееўна. — Вунь Султанішку маладую ратавала. Паўночы вазілася, сячэнне рабіла. З гэтymі во інструментамі! Хлопец на пяць кіло вываліўся, а Султанішка, вы ж ведаецце,— муха! Саплёт пераб'еш.

— А жыць жа хоць будзе? — насяцярожылася Бараноўская, хмурачы свой маршчыністы тварык.

— Нічарта ёй не зробіцца. Бабы жывучыя.

— Ну, не кажыце, Яўсееўна. Бабы таксама людзі.

— Людзі, канечнe! — згадзілася доктарка. — Але цяпер во мужыкоў берагчы трэба. Вайна ідзе.

— Берагчы заўжды ўсіх трэба. Кожнаму адно жыццё адмерана,— сказала Бараноўская мякка, але з поўнай пераконанасцю, на якую доктарка ўжо не запярэчыла.

— Гэта так! Калі б вашыя слова ды богу ў вушы. Можа б, ён спыніў гэтых варвараў...

— Ён не спыніць. Гэта ўжо людзям трэба.

— Во і я кажу. Мужыкі павінны,— сказала доктарка і змоўкла.

Агееў пазіраў на поўную грудастую постаць Яўсееўны і не ведаў, здзіўляцца яму або дзякаваць гэтай жанчыне. Ён ужо зразумеў пэўна,

што яна акушэрка, і калі б ён сцяміў гэта адразу, яшчэ невядома, ці даўся б ёй для аперацыі. Але цяпер так ці інакш справа была скончана, самы востры боль мінуў, а галоўнае — ён пазбавіўся ад асколка, які ледзь не зрабіў яго інвалідам. Пэўна, трэба было неяк аддзячыць за гэта бравай акушэрцы, ды пасля ператрываанага болю ён троста не знаходзіў у сабе сілы для патрэбнай удзячнасці і вяла сказаў:

— Дзякую, доктар, вялікі...

— Няма за што. Бог аддзячыць. Ды во Бараноўская. Ану, панечка, ганіце дзесятак яек,— знарок грубавата сказала Яўсееўна і засмяялася.

— Няма яек, усяго адна курачка. Хіба пашукаю што-небудзь,— сказала гаспадыня, і Яўсееўна спыніла яе сваім грубым голасам:

— Ладна, не старайцесь, абыдуся без яек. Вунь у вас ёсць каго яйкамі карміць.

Апантана задыміўшы самакруткай, яна павярнулася да дзвярэй, але, перш чым выйсці, выніяла з рота цыгарку.

— Ну, папраўляйся. Днямі загляну. Перавязаць трэба будзе...

Ён кіўнуў на развітанне, і абедзве жанчыны выйшлі, наперадзе — самаўпэўненая, рагучая Яўсееўна, за ёй чорнай мышкай прашмыгнула яго гаспадыня. Агееў застаўся адзін. У застаронку цымнелася, шчыліны ўжо страцілі свой яркі сонечны бліск, сонца, напэўна, павярнула за вугал. Нага жахліва балела, але цяпер прыбыло надзеі, і ён думаў, што яшчэ, можа, як-небудзь абхітрыць лёс і вырвецца з крыважэрных кіпцюроў пагібелі, у якія яго загнала вайна.

Рэшту таго дня ён пакутліва змагаўся з болем, які марудна расцякаўся па ўсёй назе, ахапіўшы яе ўсю — ад ступні да клуба. Яго пачалі даймаць дрыжкі — падобна, пачыналася гарачка. Здаецца, так не балела нават у першыя гадзіны пасля ранення, ці, можа, у калатнечы баёў і адступлення ён не заўважаў болю, бо ўвесе час быў сярод віхуры падзеі, у ліхаманкавай змене абставін. Цяпер жа падзеі адышлі ў мінулае, ён знайшоў гнятлівы, трывожны, але адносна бяспечны спакой, і патрываражаная рана адгукнулася рэзкім злым болем. Пасля таго як пайшла доктарка, Агееў вышэй нацягнуў на сябе кожушок і ляжаў так у дрымоце, час ад часу скаланчаючыся ад дрыжкай. Дзвёры некалкі разоў цікенка прыладчыняліся, але ён не расплюшчваў вачэй, і дзвёры зноў зачыняліся — цётка Бараноўская не хацела яго трывожыць. Аднойчы, расплюшчыўшы вочы, ён убачыў на скрынцы ля ног прыкрытыю чыстай ануцкай міску, акрайчык хлеба каля яе, але паднімацца не стаў — было не да ежы. На некалькі хвілін ён забыўся ці, можа, заснуў прывідным, поўным гарачага туману сном і зноў прачнуўся — здалося, у застаронак нехта ўвайшоў. Ён узняў дзіўна цяжкія павекі і не адразе зразумеў, што гэта — яго

гаспадыня, якая з сашчэпленымі на фартуху рукамі ціхенька пыталася:

— Можа, вам супchyку зварыць? Ці бульбачкі?

— Не, дзякую. Вадзічкі...

— Вадзічкі? Я зараз...

Яна знікла з застаронка, і Агеёў зноў заснуў ці праваліўся ў забыццё, калі рэчаіснасць тоне ў гарачым тумане ценяў, аднекуль з далёкіх закуткаў памяці выплывае мінулае, усё дзіўна пераблытваеца ў мутнай свядомасці. Невядома адкуль у гэтym тумане выплыў камандзір стралковага палка маёр Папоў, які немаведама куды знік у час іх начнога прарыву з-пад Ліды,— цяпер жа ён быў у поўной камандзірскай форме з дзвюма кавалерыйскімі партупеямі на плячах, планшэткай, процівагазам на шырокай брызентавай почапцы цераз плячо, і рашуча камандаваў батальёнамі, стоячы па грудзі ў ровіку на пагорку з кустоўем. Агеёў, які быў тут жа, усё імкнуўся далажыць маёру, што іх акружаюць немцы, але чамусыці не мог знайсці сілы вымавіць гэтая некалькі слов, а маёр злосна кryчаў на кагосьці за пераход боепрыпасаў, за тое, што стралялі чамусыці не па тых мішэнях. Між тым Агееву было бачна, як па полі пераблягаюць нямецкія аўтаматчыкі, яны былі ўжо побач, а маёр усё не мог змоўкнуць, і ў Агеева быццам адняло язык — не мог вымавіць слова. Ён вельмі хваляваўся, пакутна перажываючы сваю незразумелую немач у прадбачанні таго, што немінуча павінна было здарыцца на КП. Каб не стаць сведкам катастрофы, намаганнем волі ён вырваў сябе са сну і з палёгкай адчуў, што ўсё тое было за мяжой рэчаіснасці, усё няпраўда, таму што — прыснілася.

За сценамі яго застаронка марудна дагараў летні дзень, мабыць, ужо цямнелаася, у паўзмроку ледзьве відаць быў нізкі праём дзвярэй у сцяне, некалькі пасудзін на скрынцы ў канцы тапчана, сярод якіх ён убачыў стаўбунок і кварту. Вельмі хацелася піць, у роце ўсё высахла, але, здаецца, жар зменшыўся, і ён памкнуўся ўстаць, каб напіцца. Гэта яму ўдалося, хаця і не адразу. Стараючыся не патрываючыць нагу, ён дапяўся да скрынкі, напіўся са стаўбунка, зняслена адкінуўся на тапчане і заплюшчыў вочы.

З маёрам Паповым у яго былі няпростыя адносіны. Часам Агееву здавалася, што больш злоснага чалавека, чым іх камандзір палка, цяжка знайсці на свеце; часам жа маёр рабіў такое мілае ўражанне, што, здавалася, больш ветлівых людзей не бывае. Ён увесе быў як на далоні, гэты маёр Папоў, і свае пачуцці заўжды выказваў з гранічнай натуральнасцю, хаця частая і рэзкая змена іх, асабліва ў баявой абстаноўцы, нярэдка бянтэжыла падначаленых. Зрэшты, у тыя дні, калі ён камандаваў палком, падначаленых куды болей бянтэжыла абстаноўка, у якой апынуўся полк, што двойчы займаў абарону і двойчы пакідаў яе пад канец дня. Нямецкая авіяцыя лята бамбіла

тылы, дывізія страціла ўсякае забеспічэнне, і калі надвячоркам трэцяга дня стала зразумела, што яны ў акружэнні, усё перамяшалася і перад фронтам палка, і, што асабліва было кепска, у бліжніх тылах, забітых часцямі, якія адступалі, тылавымі падраздзяленнямі, цывільным насельніцтвам, што бегла ад немцаў. Полк меў патрэбу ў боепрыпасах, і пасля доўгіх пошукаў у бліжніх тылах Агееву пашэнціла наткнуцца на невядома чый артсклад, утульна размешчаны ў схоўным, мабыць, апусцелым фальварку, які, аднак, з раніцы бамблі немцы, што, зрешиць, і навяло на яго Агеева. Збочыўшы на палутарцы з пыльный гравійкі, Агею пад'ехаў да гэтага фальварка, калі там усё гарэла — гаспадарчыя і жылыя будынкі, канюшні, зводдаль у задымленых руінах ляжала цагляная дамоўка, і нямецкія самалёты, што ўчынілі гэты разгром, адзін за адным адляталі над лесам на заход. Спыніўшы ў пачатку ліпавай алеі сваю палутарку, Агею пабег шукаць начальніка склада, але нікога нідзе не мог знайсці, даўгія штабялі боепрыпасаў на краі садка былі разбіты і раскіданы паміж дрэў, некаторыя гарэлі, і ўсюды слысіся горкі, удушлівы дым. У двух з шаф'рам аўтамашыны яны пачалі цягаць з абарэлага штабеля скрынкі вінтовачных патронаў, прыхапілі яшчэ і некалькі скрынек гранат, якія ім трапілі пад руکі. Аднак не паспелі яны загрузіць і палавіну машыны, як самалёты наляцелі зноў. Пярэдні пікіроўшчык, уключыўшы сірэну, з шаталомным рэвам абрынуўся на фальварак і высыпаў долу серыю бомб, якія амаль усе разарваліся ў садку. Іншыя сыпанулі свой груз на алею, дзе пад ліпамі стаяла некалькі пустых грузавікоў; дзве машыны загарэліся адразу, адна была адкінута выбухам з дарогі і завалілася на бок у канаве. Скаланаючы паветра, выбухі бомб, здавалася, на ўсю глыбіню праломвалі зямлю, у паветры несліся патокі пылу, падалі вялікія і малыя камякі зямлі, віхурай вымітала абпаленую лістоту ліп. Па сутнасці, гэта была першая сур'ёзная проба агнём, у якую трапіў Агею; часам спалох у ім межаваў з жахам, блізкія выбухі бомб выклікалі амаль фізічны бол. Агею пачаў забываць, дзе ён і што з ім робіцца, і толькі ў глыбіні ягонай збліжанай свядомасці жыло, не пакідаючы яго, адчуванне мэты, нявыкананай задачы, якую ён што б там ні стала павінен выканаць. І ён, то падаючы, то ўскокваючы, слепнучы ад пылу і выбухаў, усё ж загрузіў машыну бязладна накіданымі ў кузаў скрынкамі і пагнаў яе ў полк. На яго шчасце, шаф'ёр трапіўся з вопытам — немалады ўжо чалавек, які прайшоў вайну з фінамі,— сцяўшы зубы, ён паслухмяна выконваў усе каманды Агеева і спрытна кіраваў машыной на разбітай дарозе. У полі іх абстраклялі, некалькі мінных выбухаў па абодва бакі ад дарогі абсыпалі машыну камякамі зямлі, ды ўсё ж такі яны ўдала праскочылі адкрытую мясціну і прыкацілі ў вёску, якую абараняў полк. Каля мураванай, без даху аборы іх ужо чакалі падносчыкі боепрыпасаў з

батальёнаў, якія тут жа абступілі машыну. Але не паспелі яны яе разгрузіць, як на вёску пачаўся артналёт — добра, што пад абліскрэбанай сцяной аборы былі недаўгія акопчыкі, у адным з якіх і знайшлі сковішча Агееў з шафёрам. Ён ужо не спадзяваўся тут уцалець. Два снарады трапілі ў вугал аборы, амаль разваліўшы будыніну, але ўсё ж яе каменныя сцены вытрымалі, прыкрылі байцоў у акопчыках і нават палутарку, якую ён падагнаў да самай будыніны. Калі ўсё патроху аціхла і байцы вылазілі ў двор, Агееў таксама выбраўся з акопчыка і пачаў атрасацца ад пяску, якім яго абсыпала з ног да галавы. У гэтых час каля аборы паявіўся малады чырвонаармеец з вінтоўкай, у высока накрученых на худыя ногі абмотках — камандзір палка клікаў Агеева на КП. Камандны пункт маёра Папова размяшчаўся па той бок вёскі ў канцы гародзіцы, мінулай ноччу Агееў быў там і цяпер па стаптаных, перакапаных выбухамі градках пабег наўпрасткі да знаёмага акопчыка пад дзвюма грушамі.

Камандзір палка стаяў у акопчыку ў новай, насунутай на очы касцы, якая хавала верхнюю палову яго схуднелага твару, але па тым, як уся яго хударлявая постаць напружылася, калі ён згледзеў Агеева, той зразумеў, што гэты выклік дабром для яго не скончыцца. Ззаду ў вёсцы зноў загухалі выбухі, наперадзе чутны быў заліўсты стук кулямёта ў полі, усчыналася частая страляніна, асабліва справа, дзе да жытняга поля блізка падступаў хваёвы ўзлесак. Агееў зваліўся ў акопчык насупраць камандзіра палка і не паспейшыўся закрычаць аб прыбыцці, як маёр груба і злосна закрычаў:

— Ты — начбай ці тупая бабская ж...?

Ліхаманкава згадваючы, дзе ён дапусціў прамашку і ў чым правініўся, Агееў маўчаў, а камандзір палка з усё большым імпэтам паўтарыў сваё абраزلіва-грубае пытанне. І тады Агееву стала зразумела, што адказваць на яго не было патрэбы — належала моўчкі атрымаць спагнанне. Але за што? Начальнік штаба палка, адараўшыся ад тэлефона на дне акопчыка, са стрыманай злосцю паведаміў:

— У другім батальёне таксама: дзве скрынкі з ручкамі і ніводнай — з галоўкамі.

Тады Агееў ураз зразумеў, дзе дапусціў промах, які, напэўна, яму дорага абыдзенца: не разабраўшыся, ён пагрузіў у машыну некалькі скрынак з ручкамі ад РГД, а скрынкі з баявымі галоўкамі, напэўна, засталіся на складзе, мабыць, у іншым ці разбомбленым штабе. Пэўна, што так. Паводле правіл захоўвання боепрыпасаў у мірны час, абедзве часткі разборных гранат належала хаваць асобна — каб пазбегнуць магчымасці дыверсіі.

— Вы абязбройлі полк! Вы сарвалі абарону! Пойдзече пад трывбунал! Я вас расстраляю!

Маёр схапіўся за кабуру дрыготкімі рукамі, спрабуючы выніць з яе пісталет. Агееў, унутрана напяўшыся, стаяў насупраць, гатовы да ўсякага прыгавору,— ён і на самай справе не знаходзіў для сябе апраўдання. Але ў той самы момант начштаба нагнуўся да тэлефоннага апарата і ўстрывожаным голасам паклікаў камандзіра палка:

— Вас ноль-першы!

Агееў не ведаў, хто гэта быў ноль-першы, можа, камандзір дывізіі ці хто вышэй, але адразу пачуў, што гэта давала нейкі перадых, амаль палёгку. Маёр з пісталетам у адной руцэ пацягнуўся да трубкі, а начштаба выразным жэстам даў Агееву знак, каб той зараз жа знік. Не змусіўшы сябе ўгаворваць, начбай перажыргнуў цераз схіленую спіну сувязіста і схаваўся за паваротам акопчыка. Пасля ён выскачыў на адкрытае поле і, прыгнуўшыся, па градах пабег да аборы. Ён ужо сцяміў, што павінен зрабіць, каб калі не апраўдацца зусім, дык хоць бы змякчыць прысуд камандзіра палка.

Абстрэл між тым прадаўжаўся, міны з прарэзлівым віскам праносіліся над галавой і рваліся між хат, на гародах і асабліва густа — на выездзе з вёскі, дзе засталася яго палутарка. На шчасце, яна была яшчэ цэлая, і Агееў, гукнуўшы шафёра, ускочыў у кабіну. Яны паспешліва разварнуліся на закіданым грудамі зямлі падворку і, ужо не зважаючы на абстрэл, панесліся па гравійцы да ахопленага полыменем фальварка.

На гэты раз нямецкіх самалётаў тут не было, хаця амаль не было і фальварка, замест алеі грувасціліся завалы паламаных, пасечаных, вывернутых з каранямі ліп, увесь сад быў перакапаны варонкамі, уцалелыя дрэвы стаялі з голым, без лісця сучком; штабялі пад імі або згарэлі, або паўзрываліся ад дэтанацыі; раскіданыя навокал, валяліся снарады, латунныя гільзы, упакоўка, дошкі ад тары. Але ўсё ж нейкая частка боепрыпасаў уцалела, і Агееў, падбегшы да рэшты штабялі, узрадаваўся: аказваецца, не так проста нават для авіяцыі знішчыць вялікі склад боепрыпасаў. Яны з шафёрам пабеглі сярод раскіданых скрынак са снарадамі, супрацьтанкавымі і супрацьпяхотнымі мінамі, разматанымі стужкамі буйнакаліберных зенітных патронаў, якія ім былі без патрэбы. Агееў стараўся знайсці знаёмую скрынку з галоўкамі ад РГД, але іх нідзе не было — можа, паўзрываліся, а можа, як і ён, іх прыхапілі, не разабраўшыся, шафёры з другіх палкоў. І тут на краі абарэлага з вугла штабеля ён згледзеў знаёмую маркіроўку на драўляных скрынках — то былі гранаты Ф-1, або, як часцей іх называлі, «лімонкі». Узрадаваўшыся нечаканай находцы, ён крыкнуў шафёру і, падхапіўшы ў абедзве руکі па скрынцы, пабег да машыны.

Гэтымі гранатамі яны загрузілі амаль увесь кузаў палутаркі, яшчэ прыхапілі некалькі скрынак вітовачных патронаў і зноў ірванулі па разбітай гравійцы да свайго палка.

Аднак дзень ужо быў на сконе, нізкае сонца зайшло за хмары, поле пачало засцілаць туманам. За лесам, у баку, дзе была вёска, грукатай моцны бой, і, як здалося Агееву, на гэты раз чамусыці бліжэй, чым удзень. Кепская здагадка засмуціла яго, але, усё яшчэ баючыся цалкам паверышъ у горшае, ён спыніў машыну на ўзбочыне ў маладым сасоннічку, дзе наводдаль ад дарогі акопваліся некалькі байцоў, і выскачыў з кабіны. На ягонае пытанне, з якой яны часці, першы баец не сказаў нічога, толькі, быццам нямко, паўзіраўся ў яго спадылба, другі сказаў, што гэта ваенная тайна, якую ён не можа паведаміць незнёмаму камандзіру, і толькі трэці, стрыжаны, белабрысы баец, мабыць, пазнаўшы яго, растлумачыў:

— Ды з другога батальёна мы, таварыш начальнік боепітання.

— Як з другога? Другі ж батальён быў у вёсцы?

— Быў, ды адступіў. У акружэнні мы.

«Вось табе і на!» — паныла падумаў Агеёў. Час ад часу не лепш. Ён пабег уздоўж ланцуго і хутка ад знаёмага камандзіра роты даведаўся, што другі батальён па загаду адышоў з вёскі, а першы і трэці чамусыці прамарудзілі, не паспелі выканаць загад і цяпер чакаюць ночы, каб прарвацца з кальца. Камандзір са штабам палка таксама застаўся ў вёсцы, рыхтуе прарыў; другі батальён будзе падтрымліваць іх агнём з гэтага сасоннічку.

Агеёў мог бы раздаць боепрыпасы байцам тутэйшага батальёна, у якіх таксама было іх нягуста, але пачуццё віны перад камандзірам палка за ранішні промах вымагала яго думаць, як прарвацца ў вёску. Было, аднак, зразумела, што, пакуль не змеркнецца, зрабіць гэта наўрад ці пашэнніць, значыць, трэба дачакацца ночы. Але і ў цемры яшчэ невядома, як ашукаць немцаў, якія, напэўна, перакрылі ўжо дарогу. А калі напралом, на авось? Авось быў пэўны вайсковы сродак, які памагаў там, дзе нічога ўжо не магло памагчы. И Агеёў наважыўся. Трэба было толькі ўтварыць шафёра, ад якога ў гэтай спробе залежала многае.

Яны стаялі на дарозе каля машыны, і калі ён сказаў аб сваім намеры шафёру, той нічога не адказаў, памаўчаў, паглядзеў у адзін бок, у другі, прыслухаўся. За лесам і полем, дзе была вёска, грукацеў бой, утары над сасоннічкам часам праносіліся агняныя трасы, ім заставалася праскочыць якія — небудзь кіламетры два, але на кожным метры іх магла напаткаць пагібел. Агеёў падумаў ужо, што шафёр не згодзіцца, як той раптам спытаў:

— А што — цяпер ехаць? Ці пагадзя?

— Не, не цяпер. Трэба пачакаць, — узрадаваўся Агеёў. — Яшчэ пайгадзіны, гадзіну, як сцямнее.

І вось нарэшце сцямнелася, мінула і яшчэ мінут з дваццаць. Страляніна ў вёсцы быццам бы пачала сціхаць, напэўна, хутка два батальёны пачнуць прарывацца з акружэння. Марудзіць далей было

ўжо нельга, і, як— колечы супакоіўшы сябе, Агееў ускочыў у кабіну да шафёра, які там чакаў.

— Значыць, так! Спярша паціху, а затым поўны газ! Я скажу калі.

У начной цемені яны памалу рушылі па дарозе, не ўключаючы фар, выехалі з сасоннічку ў чистае поле, дзе іх абстралялі ўдзень мінамёты і дзе цяпер ужо сядзелі немцы. Агееў высунуўся з кабіны і ўпіўся позіркам у цемру, але ў полі нічарта не было відаць. Зрэшты, не было відно і дарогі, і ён баяўся, каб шафёр не з'ехаў у канаву. Але шафёр з асаблівым, мабыць, уласцівым толькі шафёрам адчуваннем і ў цемры добра трymаў дарогу, цяжка нагружаная машына гойдалася па выбоінах, рухавік бязбожна гучна грымеў, і Агееў, сцяўшы пашчэнкі, чакаў першай чаргі ў бок, у лоб або ззаду. Але чэрг не было. Яны праехалі, можа, кіламетр ці нават болей, і тады іх нехта акрыкнуў у полі. Агееў не зразумеў, чый гэта быў голас — сваіх або немцаў,— ён толькі адчуў, што далей будзе чарга, і, бразнуўшы з размаху дзверцамі, крыкнуў шафёру: «Гані! Быстра!

Машына рванулася, яго кінула ў адзін бок, затым у другі, здалося, што яны перакульваюцца, але неяк выраўняліся, і машына памчалася далей у цемру. Ззаду яшчэ некалькі разоў крыкнулі, а затым замільгалі блішчастыя трасы — абаняючы машыну, далёка панесліся абапал дарогі. Агееў спaloхана хінуўся ў кабіне, дробныя шклянныя асколкі абсыпалі грудзі і твар, рэзка бразнула металічная абшыўка кабіны, але машына мчалася...

І толькі калі, скрыжаваўшыся перад машынай, з розных бакоў ударылі зіхоткія рознакаляровыя трасы, машына рэзка збавіла ход і пачала хіліцца ў бок, да канавы. Агееў схапіўся за руль, намагаючыся вывернуць яго ўправа, але руль не паддаваўся, сціснуты ў руках шафёра, які наваліўся на яго грудзямі і маўчаў. І тут машына спынілася.

Агееў вываліўся з кабіны, ледзь не наскочыўшы на нейкага чалавека ў канаве, які са злосным мацюгом увярнуўся ад ягоных ботаў, і Агееў з палёгкай здагадаўся: свае!

Сапраўды, гэта былі свае, а чалавек, якога ён ледзь не стаптаў у канаве, быў начальнік штаба першага батальёна старши лейтэнант Карбоўскі. Яны абодва тут жа кінуліся па той бок машыны, вышынгулі з кабіны грузнае цела шафёра і апусцілі яго на зямлю. Дапамога таму ўжо не спатрэбілася. Немцы ў полі запознена свяцілі ракетамі, але страліць перасталі. У цёмных прамежках паміж ракетамі байцы хутка разгрузілі нахіленую ў канаву машыну з двума прастрэленымі скатамі, старшыны размяркоўвалі гранаты паміж групамі прарыву. Калі ўсё было скончана, з цемры выйшла некалькі чалавек, яны ціха размаўлялі, і сярод іх Агееў пазнаў хрыплаваты голас камандзіра палка:

— Дзе Агееў? Паклічце Агеева!

Агееў скалануўся і сцяўся — ён не забыўся, што яму нядайна яшчэ было абяцана гэтым чалавекам, і цяпер з абмерлым сэрцам ступіў да яго на вясковую вуліцу.

— Я тут, таварыш кампалка.

— Ты, Агееў? Малайчына, начбой! Ты нас здорава выручыў. Дзякую табе, начбой!

— Дваццаць сем скрынак «лімонак», — ціха сказаў хтось з цемры.

— Дваццаць сём скрынак! Во як трэба ваяваць! І давёз! Праваўся! Ну, а мы што ж — няўжо не прарвёмся адсюль? Байцы мы або гаўнюю пасля таго? Начштаба! — цішэй сказаў камандзір палка.

— Трэба яго ўзнагародзіць. Вырвемся — аформіце...

Яны перайшлі вуліцу і зніклі ў цемрыве — мабыць, пайшлі па ланцуту ў флангавы батальён. Агееў апусціўся ў пыльную канаву, раптам адчуўшы, як выматаўся за гэты пракляты дзень — без начнога спачыну, пасля такой калатнечы. Галава пачала міжвольна хіліцца на грудзі, і толькі ён на хвіліну забыўся, як тут гримнула, асляпіла — першы выбух падняў паблізу ашмоцце зямлі — немцы пачалі абстрэл вёскі. Ён упаў у канаву, у якой, аднак, доўга ляжаць не далі — прыбег баец з загадам з'явіцца да камандзіра палка. Пад абстрэлам яны абодва пабеглі з вёскі ў поле, раз за разам падаючы ад блізкіх выбухаў, і ледзьвye знайшлі маёра Папова, які сядзеў у свежай варонцы на ўзмежку жытнай нівы. З групай камандзіраў ён рыхтаваў прарыў, і як толькі Агееў уваліўся ў варонку, сустрэў яго злосным дакорам:

— Доўга вымушаеце чакаць вас, Агееў!

— Даўк я бягом...

— Не бягом — куляй трэба! Во! Будзеш камандаваць флангавай групай прарыву. Зразумела?

Агееў памарудзіў з адказам, бо, хоць і трэба было адказваць, яму нічога не было зразумела. Хутчэй наадварот — усё было незразумела.

— Сорак чалавек, два кулямёты. Ваш намеснік — лейтэнант Рагоўцаў. Ён у курсе.

— Ёсьць, — вяла сказаў Агееў.

— І напор! Напор, напор! — трохі больш супакоеным, чым раней, голасам настаўляў камандзір палка. — Адразу наваліцца, гранаты к бою, з ходу прарваць і — наперад! Збор на паўночнай ускрайне вёскі Хатулі. Панятна?

— Ясна, — зноў без належнага ўздыму сказаў Агееў, бо не меў уяўлення, дзе былі тыя Хатулі, дзе немцы. Хіба што пра гэта ведаў лейтэнант Рагоўцаў.

— А раз ясна, дык па мястах! У дзве ноль — ноль пачынаем брасок.

Снарады рваліся трохі ўбаку, на тым канцы вёскі. Хтосьці крануў Агеева за плячо, і ён здагадаўся, што гэта лейтэнант Рагоўцаў. Яны выскачылі з варонкі і, сцёбаочы ботамі ў рэдкай збажыне, пабеглі кудысь убок ад вёскі.

— Наогул сорак чалавек,— на бягу тлумачыў Рагоўцаў. — Але дванаццаць параненых. Чацвярых несці трэба — яшчэ восем чалавек. Па двое на насілкі.

У Агеева разломвалася галава — ад стомы, перажытага, ад непамернага клопату, які зваліўся на яго так нечакана. Было цёмна, у небе гулялі водбліскі і цені ад ракет, якія пускалі немцы па той бок дарогі, гэтыя водбліскі хісткім няпэўным святлом, аднак, падсвятлялі наваколле — поле, нейкія пасёвы, асобныя рэдкія кусцікі, а дзе тут заселі немцы — ён не меў уяўлення. Ён баяўся нечага не паспець, не распарадзіцца як трэба, бо часу, напэўна, засталося няшмат, вось вось насунуцца дзве гадзіны ночы, калі трэба пачынаць прарыв. Прарыв з дванаццацю параненымі...

Агеев не ведаў, як і з чаго пачынаць, каму і якую ставіць задачу. І калі яны дабраліся да сваёй групы і Агеев разгледзеў у цемры постаці байцоў, што сядзелі і ляжалі на зямлі, ён сказаў проста:

— Братцы! Вы ведаецце наша становішча?

— Ну, здагадваемся,— не адразу сказаў хтосьці з байцоў. Параненая рука яго бялела ў цемры свежым бінтам.

— Становішча ахавае. Трэба прарывацца. Дружна, усе разам, гранатамі, штыкамі і — наперад! Параненых несці па двое. Трэці для падстрахоўкі. Трэба размеркаваць.

— Параненая размеркаваны,— сказаў лейтэнант Рагоўцаў.

— Тады падрыхтавацца. Па маёй камандзе...

Ён дастаў з кішаня свае «кіраўскія», нехта пасвяціў ліхтарком — было без дваццаці мінут дзве гадзіны. Хваляванне ахапіла Агеева з новаю сілай, праз некалькі хвілін у гэтым полі ён зноў счэпіцца з апантанаю сілай атню, можа, будзе забіты ці паранены, але галоўнае — яму трэба прарывацца з гэтаю групай байцоў, інакш... Інакш навошта яго прыслалі сюды? Як ён затым паявіцца перад камандзірам палка, які во паверху, што ён можа, што ён лепшы за іншых. Бо даверылі камандаваць яму, а не каму іншаму. Не, загінуць цяпер было не самае страшнае — страшней было не выкананаць загад, зганьбіць сябе. Гэтага Агеев дазволіць сабе не мог.

Яшчэ двойчы ён зазіраў на гадзіннік і роўна ў дзве ўскочыў на дрыготкіх ад стомы нагах, здушана кінүў: «Наперад!» і пайшоў у цемру па стаптаным, зблытаным жыщце. Справа і злева ад яго таксама ўсталі і пайші — няроўным загнутым ланцугом, трохі прыгінаючыся, часам спатыкаючыся нагамі ў недаспелым жыщце. Спярша ішлі быццам няспешна, але спакваля тэмп хады пачаў нарасташаць, мабыць, кожны баяўся адстаць, і вось ужо амаль усе беглі па жыщце, і шум ад

ног не на жарт стаў трывожыць Агеева. І ўсё ж некалькі хвілін немцы іх не заўважалі, тут, на флангу, нават не ўзляталі ракеты, і ён нясмела падумаў: можа, яшчэ ім паshanцуе прарвацца без бою. Але толькі ён гэтак падумаў, як аднекуль наўкось у полі сцёбнулі агняна-зіхоткія ў цемрыве трасы, побач хтось ціхен'ка войкнуў, хтосьці ўпаў — забіты ці, можа, ратуючыся ад куль. І ён, спалохаўшыся не гэтых трас, а таго, што зараз усе пападаюць пад агнём, ужо не тоячыся, люта закрычаў: «Наперад! Наперад!», стрэліў з пісталета і што было сілы пабег, заплятаючыся нагамі ў пруткіх жытніх сцяблах.

Мабыць, ім ўсё ж паšэнціла: спярша немцы іх праваронілі і заўважылі пазнавата. Аўтаматныя чэргі разарвалі цішыню ночы, грымнула некалькі гранатных выбухаў, яшчэ ўдарыў аўтамат, але гэта там — збоку. Наперадзе ж было ціха, падобна было на тое, што яны ўсё ж адольвалі лінію абароны немцаў ці нават ужо прарваліся ў іх тылы. Затое зводдаль, каля дарогі, пачаўся гримотны бой, дзесяткі кулямётных трас сцябалі адтуль ва ўсіх кірунках, гримелі гранатныя выбухі, угары заверашчалі нямецкія міны. Там жа амаль няспынна свяцілі гірлянды нямецкіх ракет, паласуючы начное неба пакручастымі слядамі дымоў, водсветы іх сполахамі гулялі ў начной прасторы, цымяна асвятляючы поле і чалавечыя цені ў ім. У часе іхняга бліскання Агею акідаў позіркам жыта і заўважыў у калосci таропкія рухі ягоных байцоў. Усе беглі, брылі, знікалі ў доле і паяўляліся зноў — хто як мог, з апошніх намаганняў, даўно ужо расцягнуўшы і зблытаўшы баявы парадак, аднак цяпер было не да парадку. І ён нічым не мог памагчы тым, што адсталі, трэба было спяшацца, пакуль іх не накрылі агнём, прарвацца з гэтага поля, дасягнуць Хатулёў, якія, мяркуючы па ўсім, былі на ўсход ад спаленага нямецкай авіяцыяй фальварка.

Яны ужо міналі поле, наперадзе цымнелася кустоўе ці, можа, той малады сасоннік, дзе акапваўся другі батальён, што надвячоркам вырваўся з вёскі. Агею прымарудзіў хаду, каб даць магчымасць падцягнуцца астатнім. Ён ужо разы два з палёгкай уздыхнуў, тым больш што ашалелая ўпачатку страляніна ля вёскі бышцам бы стала сціхаць — падобна было на тое, што галоўная група на чале з камандзірам палка таксама прарвалася. І калі да сасоннічу засталося падаць рукой, усяго якіх-небудзь сто кроکаў, раптоўны кінжалны агонь адтуль па ўсёй яго расцягнутай групе змусіў іх кінуцца долу. Жыта тут ужо скончылася, пад нагамі блыталася-ляскацела густое бацвінне, здаецца, яны ішлі бурачным палеткам і пападалі, дзе каго застай гэты пякельны агонь. Агонь быў такі шчыльны, што чэргі ішлі ў паветры суцэльнym шматлойным патокам, гарачым подыхам абдаючы спіны і галовы байцоў, якія з усяе сілы ціснуліся ў цвёрдую, высушаную спёкай зямлю. Яны разгублена змоўклі, ды і чым яны маглі адказаць? Галоўнай іх сілай

былі гранаты, але кідаць гранаты было яшчэ далёка. І тады, трохі палляжаўшы і аддыхаўшыся, Агееў зразумеў, што яшчэ некалькіх хвілін бяздзейнасці — і яны ўсё назаўжды застануцца тут, на гэтым бурачным полі. Ён сунуў за пазуху пісталет і схапіў у абедзве руکі па «лімонцы».

— Устаць! — закрычаў ён на ўсё горла, каб перакрычаць грукат бую. — Уперад!!

Гэта быў ашалелы рывок насустроч пагібелі. Уцалець пад такім агнём, напэўна, не было чаго і думаць, але ўсё ж і яшчэ нехта ўскочыў, кінуўся наперад, прыгнуўшыся, яны пабеглі ў мільгаценні трас да ўзлеску, на хаду кідаючы перад сабой гранаты. Блізкія іх выбухі шыбанулі на Агеева пылам і дымам, аглушылі на правае вуха, але ён ужо быў на ўзлеску і яшчэ штурлянью ў кустоўе гранату. Выбухі гранат скаланалі наваколле справа і злева, пасля чамусыці ззаду, здаецца, і немцы пачалі кідаць у іх свае будавешкі-памкі — адна пралацела ля самай галавы Агеева, і ён ледзьве пастпей адхінуцца. У той жа момант яго дужа вышчяла па назе вышэй калена, спярша ён нават падумаў, што наскочыў на якую патарчаку ў кустоўі, але не — удар быў занадта хлёсткі, нагу балюча скруціла, як ад сутаргі, і па штаніне ў бот паліся гарачыя струмені крыві. Ён упаў — не ад болю, пры адной толькі думцы: ці не перабіта косць? Тут жа ўскочыў — не, нага не зламалася, значыць, косць уцалела, але кроў ўсё цякла — у боце ўжо ацяжала і захлюпала. Напэўна, трэба было спыніцца, перавязаць рану, ды момант для таго быў самы непрыдатны — уцалелыя байцы яго групы ўцягваліся ў кустоўе, якога тут аказалася зусім трохі — вузкі сагнуты клінок, пасля зноў ішло поле. І ён бег, асядаючы на левую нагу, з ім побач беглі два ці тры чалавекі, яшчэ беглі ззаду, але ў начной цемры нельга было зразумець, колькі іх выскачыла з кустоўя.

Здаецца, яны прарваліся, страляніна ззаду пачала аддаляцца. Ракеты густа падсвечвалі неба таксама наводдаль, за сасоннічкам ззаду, наперадзе была цемра і цішыня бязмесячнай летняй ночы. Агееў пайшоў цішэй, ён дужа кульгаў і зусім не мог бегчы. Усё болей балела нага, ды і не засталося ўжо сілы — байцы выдыхнуліся дарэшты і брылі па полі, куды іх вёў камандзір. Усе падаўлены, знямогла маўчалі.

Наткнүшыся ў цемры на ледзьве прыкметную ў полі дарожку з бярозкамі абапал, Агееў спыніўся. Трэба было перавязаць нагу, аддыхацца, пачакаць задніх, параненых. У тую ноч пад бярозкамі іх сабралася семнаццаць, амаль усе былі паранены, траіх прынеслі на палатках.

Ужо добра развіднела, калі яны дабраліся ўрэшце да невялічкай лясной вёскі Хатулі, але нікога з палка там не знайшлі. Некалькі гадзін спакаўшы, яны зразумелі, што апынуліся той адзінай групай, якой

удалось прарвацца. Усе астатнія на чале з камандзірам палка, наткнуўшыся на значныя нямецкія сілы, паляглі на бурачным полі, не дасягшы сасонніку. Гэтую вестку прынеслі ў Хатулі некалькі апошніх параненых, што ўжо на світанку неяк уратаваліся ад немцаў.

Калі пачало змяркацца, Агееў пастроюў рэшту сваёй невялічкай групы і палявымі шляхамі павёў яе на ўсход, наўздагон за лініяй фронту. Пад Лідай яны далучыліся да групы маёра са штарма, у якой апынулася некалькі чалавек з тылу іх разгромленага палка і сярод іх — ягоны саслужывец лейтэнант Малаковіч.

Раздзел другі

У той дзень палі дождж — сабраўся нарэшце ў пару спякотнага лета, калі настаў час уборкі. Пад вечар з-за могілак успаўзла ў неба сіне — чорная хмара, наляцеў вецер, дрэвы цягуча зашумелі, трапяткая лістота вывернулася пад вецер срабрыстай падкладкай. Агееў падумаў спярша: пярэйдзе, перагоніць хмару і зноў будзе сонца. Ён не хацеў вылазіць з кар'ера, на сёння засталося зусім мала — скапаць ля самага глыбокага месца пад заходнім абрывам. Але першыя буйныя, па гарошыне, кроплі, якія хлёстка сцебанулі яго па плячах, далі зразумець, што не пярэйдзе — памочышь як трэба, і ён, прыхапіўшы рыдлёўку, вылез з кар'ера. Пакуль бег да палаткі, дождж абрынуўся з апантанай, амаль ашалелай сілай, вецер ірваў з усіх бакоў, ён ледзьвye дабег да палаткі і, пакуль развязваў матузы на ўваходзе, прамок да апошній ніткі. Трэба было пераапранацца, выліваць воду з кедаў.

Пасля пад густое лапатанне дажджу па парусіне да самага вечара сядзеў у палатцы, чакаючы, калі сціхне. Часам лівень быццам бы пачынаў слабець, вадзяныя патокі, якія ён назіраў праз выраз у палатцы, нібы радзелі, туманна праглядвалі з могілак цёмная сцяна старых дрэў, каменнная сцяна ўнізе, але неўзабаве лівень усчынаўся з новаю сілай, і могілкі зусім знікалі ў мільготкай мітусні дажджу. Перад палаткай па ледзь бачнай у траве сцяжынцы імкліва бег уніз мутны ручай, які нёс на сабе клочча сухой травы, насякомых, рознае смецце, і Агееў падумаў, што добра зрабіў, калі два дні таму абкапаў палатку — не так для патрэбы, як для парадку, прачытаўшы аб tym у маладзёжнай газеце. Зрэшты, мелкая канайка нядоўга яго ратавала, недзе ўсё ж прарвала, і на доле ў палатцы паволі расплылася шырокая цёмная пляма. Накінуўшы на плечы куртку, Агееў вылез пад дождж.

Зноў добра намокшы і ўжо не зважаючы на дождж, ён пачаў капаць новую канаву, каб адвесці ў яе самы небяспечны паток вады, калі сярод мігацэння дажджавых струменяў ля могілак згледзеў згорбленую, даўганогую постаць па накінутым на галаву празрыстым поліэтыленавым абрыўкам. Сігаючы цераз лужыны і патокі вады, што

ненісся з пагорка, чалавек кіраваў да ягонай палаткі, і Агееў хутка пазнаў у ім свайго тутэйшага знаёмца Сямёна.

— Го-го, прывет! Не змыла цябе тут?.. Во, надумаў праведаць хутаранца.

— Не змыла, але падмывае. Залазь, не мокні.

Сямён спрытна расхінуў адною рукой настылы на плячах поліэтылен, сагнуўшыся, на каленях залез у палатку. Следам улез і Агееў.

— Ну, паліо!.. Паліо што трэба. Во каб з вясны! Летам каб. А то цяпер, на ўборку. Совесці ў яго яўна няма, у бога таго.

— Бог ні пры чым.

— Ну, не бог, дык людзі. Раскалуналі космас. Парадку няма. То сушыць, то лъе.

Госць, крэкучы і сморкаючыся, уладкаваўся ў мокрай цеснаце палаткі, няўклюдна падабраў пад сябе доўгія ногі ў брудных гумовых ботах; на ім была жоўтая макраватая тэніска, з левага рукава якой дзіўна, бы не ў лад, варушылася ссохлая кульца са зморшчанай на канцы скурай. Спрытна, аднак, упраўляючыся другой, здаецца, занадта доўгай, учэпітай рукой, Сямён выцяг з кішэні бліскучую паўлітроўку са збоўтанай малінавай вадкасцю.

— Во, гэта самае... З нагоды пагоды.

Нязручна прымасціўшыся ля ўвахода, Агееў унутрана паморшчыўся: пасля другога інфаркту, што здарыўся год назад, ён стараўся не піць ні віна, ні гарэлкі, але цяпер, адчуваючы лёгкія дрыжкі ў мокрым целе, падумаў: «А, вып'ю! Будзь што будзе». Да таго ж гэтая прапанова малазнаёмага чалавека не здалася яму ні абразлівай, ні празмернай, хутчэй наадварот — настройвала на таварыскасць і ветлівасць.

— Тару якую,— азірнуўся Сямён.

Агееў знайшоў у куце палаткі невялікую пластмасавую шклянчуку — для сябе, для госця ж зняў з тэрмаса кварту. Сямён спрытна падчапіў зубамі металічны каўпачок з бутэлькі.

— Зубы зламаеш,— сказаў Агееў.

— Нічога! Жалеза на жалеза. Вытрымае,— адказаў Сямён і засмяяўся — прастадушна, зусім па-дзіцячы, бліснуўшы металічнымі зубамі. Агееў глядзеў на яго немалады, у зморшчынах, з няголеным падбароддзем твар і думаў, што, мабыць, яны блізкія па ўзросту, мо нават аднагодкі.

— А ты родам адкуль? — запытаў ён, хаця ўжо ведаў, што Сямён прыезджы і жыве ў пасёлку некалькі апошніх гадоў.

— Я? А смаленскі, з-пад Ярцава. Чуў?

— Чуў. Блізка...

— Блізка,— ахвотна пагадзіўся Сямён. — Я так лічу: што Смаленшчына, што Беларусь — адзін чорт. Бульбянікі. Ну, давай вып'ем. Ілья ж сёння.

— Во як!

— Ілья нарабіў гнілля. І я табе скажу: правільна зауважана.

Яны выпілі. Агееў не да канца, пакінуўшы ў сваёй шклянцы на другі раз. Сямён жа за трэх глыткі ўвабраў усё да дна і страсянуў пад дождж апошня кроплі з кварты. Агееў падумаў, што трэба было б пашукаць што на закусь, але госць адразу схапіўся сваёй учэпістай рукою за туго напханую кішэнню і выцяг адтуль скамечаны пачак «Прымы».

— Курыш? Не? Ну, дык я задымлю.

Неўзабаве цесная нізенъкая палатка напоўнілася цыгарэтным дымам, Агееў няўзнак шырэй расхінуў брызент на ўваходзе. Ён быў трохі насярожаны і пабойваўся, што Сямён пачне пытацца ў яго, навошта ён капае тут, у гэтай яміне. Але Сямён ні пра што не пытаўся ні пры іх нядайнім знаёмстве, калі неяк ранічкай забег у кар'ер закурыць, ні пасля. Здаецца, гэты чалавек меў не часты ў ягоным узросце лёгкі, гаваркі нораў і ці то ад прыроднай ветлівасці, ці з-за адсутнасці цікавасці да чужых спраў не набіваўся з роспыштамі. Агееву гэта ўвогуле было даспадобы.

— Руку дзе згубіў? — кіўнуў ён на яго кульцу.

— На вайнे, дзе ж! Руку што — руку згубіў, жыць застаўся. Мог жыць згубіць.

— Гэта канечнэ,— пагадзіўся Агееў.

— Точна! Рука — яна перабіта была, а дзяржалася. Гэта ў шпіталі адцяпалі. А во тут горай!

Сунуўшы цыгарэту ў зубы, ён усё той жа рукой тузануў за ніз безрукаўкі, агаліўшы шырокія кашчаватыя грудзі са страшным сінім рубцом у правым баку.

— Во саданула. Мёртвым суткі ляжаў. Крывёй сплыў. Бушлат да зямлі прымёрз, ададраць не маглі. Ану яе!.. Давай яшчэ патрошку.

Ён падставіў шырокую кварту, Агееў наліў яму і сабе і, перш чым выпіць, падумаў, што, мабыць, болей не трэба. Гэтую яшчэ вып'е, і ўсё. Сямён жа з ранейшай ненасытнай прагнасцю выпіў да дна, глыбока зачягнуўся «Прымай».

— Гляджу, малавата бярэш. Ці мо апасаешся? — хітравата прыжмурыўшы праз дым адно вока, уставіўся ён у Агеева.

— Апасаюся,— сказаў Агееў. — Ужо, знаеш, званочак быў.

А, ерунда гэтыя званочки! У мяне ўжо колькі было іх. І лічыць перастаў. А вып'ю калі — палягчэе. Дык во думаю: каб не піў, даўно б ужо зямлю парыў.

— Ну, гэта як сказаць.

— Точна! Вунь Шумакоў Даніла Васільевіч: і званкоў не было, і ўжо як сцярогся. Выйшаў на пенсію, не піў, не курыў. Раніцой усё рукамі махаў, гімнасціку рабіў. Памёр! Вясной пахавалі. На сём гаду маладзейшы.

— Каму як.

— Во, іменна. Каму так, а каму гэтак. Я табе скажу: каму чаго хочацца, таму бог таго і не дае. А каму пляваць на што-небудзь, таго ў таго навалам. У жыщі не трэба быць сквапным! — з націскам скончыў Сямён.

— Яно так...

Сямён прыкметна п'янеў, і Агееў адчуў невялікую прыкрасцу, падумаўшы, што цяпер разгаворыцца і трэба будзе доўга слухаць яго балбатню, а ён даўно не любіў захмялелых балбатуноў. Аднак Сямён прымоўк, штосьці ў ягоным бесклапотным настроі пачало мяніцца, і ён, дакурыўшы цыгарэту, ціха запытаўся:

— Франтавік?

— Да як сказаць,— трохі збянатэжыўся Агееў. — У сорак першым — на фронце, паразіла. Пасля ваяваў у партызанах. Пасля зноў...

— У парцізанах тожа не мёд. Скажу табе, пад канец вайны ваяваць навучыліся, але што паявілася — хітрасць. Каб выжыць! Стала магчымым выжыць. Во некаторыя і ўхапіліся за гэтую магчымасць. Хітрыя каторыя... Давай разлівай рэшту, чаго там...

Агееў наліў — зноў сабе трошкі, астатніе выліў у кварту, якую з гатоўнасцю падставіў Сямён. За палаткай роўна і спорна ліў летні даждж, дым ад цыгарэты ляніва цягнуўся да выхада. Ад выпітага Агееву стала цяплей, з адвыкласці ад спіртнога паявілася лёгкае кружэнне ў галаўе і нейкая міжвольная добразычлівасць да гэтага гаваркога госця.

— Я, знаеш, пад канец вайны ўжо быў нестрайавы,— стрымана паведаміў Агееў, крануты ягоным пытаннем. — Так што, як там было на перадавой у канцы, не ведаю. Не бачыў.

— А я паглядзеў. На некаторых палюбаваўся. Адзін такі ледзьве на той свет не справадзіў. Енакаеў фамілія, век не забуду.

Ён сядзеў у палатцы, трошкі прыгорбіўшыся, па-ўсходняму склаўшы перад сабой мокрыя, у ботах, ногі, са звыкла спушчанай на рассунутыя калені рукоj. Гэтая рука, аднак, была ўся ў руху, памагала яму жэстамі, то складваючы пальцы рубам, то матляючы імі ў паветры.

— Енакаеў... Старшина разведроты. Нічога, старшина быў дзелавіты, умеў парадак трymаць. Кадравы служака, не які там з запасу. Далёкаўсходнік. Я ж таксама далёкаўходнік, дзяйствіцельную ў Градэкове служыў, на Хасане быў, ага. Калі ў сорак чацвёртым з папаўненнем прыйшоў у дывізію, у гэтага Енакаева чатыры ордэны на гімнасцёры. Строгі такі, але не прыдзірлівы, не разявала па-

дробнаму. І з хлопцамі мог ладзіць — ну, там па сто грамаў ці кімарнуць лішнюю гадзіну. Ведама, старшына, у ягоных руках усё. Афіцэры, яны болей пра дзела пяклюся: разведка там, языкі... Ах гэтыя языкі, каб ім прапасці! Папоўзаў я там па нейтралках, пацёр бруха. Іншым часам, як станем, бывала, у абарону,— кожную ноч. Поўзаеш, поўзаеш, на каленях скура ablaze, ну, прыцягнеш якога фрыца, думаеш: цяпер ужо хоць дадуць выспацца. Дзе там! Не той фрыц, мала знае. Сцямненне — зноў давай! А калі ў яго наладжаная абарона? Дрот, міннае поле, ракеты, кулямёты. На Вісле пяць начай запар поўзали — нізашто! Блізка падпусціць, асвеціць ракетамі — і з кулямётаў. Уцінешся ў зямлю, ляжыш, чакаеш: авось перастане. А ён і не думае пераставаць, што яму — патронаў шкада? Патронаў, ракет у яго навалам, не тое, што ў нас. Ну, і лупіць. А ў нас сховішча ніякага, ляжыш на роўнядзі, бы на стале. Адно што каскі на галовах. Во ляжыш і чуеш, як то справа, то злева хрась-хрась! Як шкарлупа на арэахах. І куля — наўздоўж цела да заду. Не знаю, як хто, а я на вайнे болей за ўсё баяўся такой во кулі — наўздоўж цела. Упоперак чамусыці не дужа палохала: прраб'е грудзі ці там руку, нагу, неяк звыклае дзела. А вот калі наўздоўж — ад макаўкі да заду — страшна падумаць. Праўда, яшчэ і за жывот баяўся...

— За жывот усе баяліся,— сказаў Агееў. — Уязвімае месца.

— Уязвімае, нічога не скажаш. Бачыў параненых, не дай бог. Галоўнае — нутраное даўленне называецца. Там, у кішках. Нават ад маленькой кулявой ранкі як пырхнуць з жывата. Клубком. Сінія, з крывёй і парок ідзе, калі на холадзе. Паранены каторы ад страху іх назад у бруха пікае. Ды дзе там! Ужо кранты. Калі вылезлі, тваё дзела кончана, ужо і дактары не памогуць. Помню, адзін такі — малады, рослы хлапец — прыбег прама ў санбат. З поля бою вёраст пяць шыбаваў, каб хутчэй, значыць. Зрабілі аперацыю, запылі. Пажыў тры дні і адкінуў капыты. Заражэнне, ніякі доктар не паратуе.

— Тады ж не было ні пеніцыліну, ні антыбіётыкаў.

— То-та і яно! Чым ратаваць? Доктар — ён жа таксама не бог. А пасля што ж, з ім адным валэндацца? Тут іх сотні ў чарзе, калі бai, усім трэба памагчы, асколкі павышагваць...

Першае ажыўленне ад віна, мабыць, міналася, Сямён некурыўся і быццам бы стаў спакайнейца, рука на каленях трохі запаволіла жэсты. На рудым ад загару, у рэзкіх зморшчынах твары паявіўся прыкметны цень заклапочанасці, даўняга суму ад перажытага.

— Ага, Енакаеў па тым часе ўжо меў шэсць раненняў. Гэта не жарты. І з усіх выкараскаўся. Жылаваты мужык быў, нічога не скажаш...

Той раз мы ішлі па языка — трэцюю ноч запар. Толькі напярэдадні прыцягнулі двух фрыцаў, ну, думаю, цяпер хоць выспімся, падсохнем, накурымся. Чорта з два! Аказваецца, трэба ўжо

новыя даныя, ужо ў баку ад аборона, на поплаве, каля рэчкі, балоцістай такой, чорт бы яе ўзяў! Ледзь яна мяне не ўтробіла, рэчка тая. Пастроілі группу — сём чалавек. Чацвёра ў групе захвату, троє ў прыкрыцці. Камандзір — старшына Енакаеў. А, нада сказаць, хлопцы ў нас усе маладыя, праўда, усе ўжо абстраляныя, некаторыя і з медалямі, але маладыя, што зробіш. Толькі я ды Енакаеў трохі старэйшыя — мне ішоў дваццаць шосты год, Енакаеву, мабыць, столькі ж. Ну, у маладых яшчэ дурноты поўна, форсу, такога, што во нам наплываць на фрыцаў — трэба, дык возьмем. А заб'юць каторага, тожа наплываць — не мы першыя.

Пайшлі апоўначы, цемра — як у ж..., вецер настырны, голае балота пад нагамі, трошкі прымарозіла, але ўсё правальваешся, пад нагамі чвякае, думаеш: хоць бы немцы не ўчулі. Там, канечне, міннае поле, наша і нямецкае, дык сапёры звечара пастараліся — зрабілі праход. (Які там чорта праход: знялі некалькі мін — і паўзі.) Добра, яшчэ прычакалі, паказалі вешку — пруцік такі паставілі. «Ой, думаю, добра адсюль — пруцік, а як назад? Дзе яго, гэты пруцік, знайдзеш у цемры?» Але маўчу, ведаю: пра такія думкі ды ў такі момант лепш памаўчаць. Папаўзлі адзін за адным. Наперадзе Енакаеў, группа захвату, я быў старшы ў прыкрыцці. Паўзлі рыўкамі. Ён жа ракеты штурляе адну за адной. Во ў кароткія прамежкі, па-цёмнаму, і паўзём. Як толькі пырхне ракета — галаву ў зямлю, адзін зад тыгрыцца, як купіна. Маскіруе. Куп'я там шмат было, гэта і выручала.

Словам, дабраліся да першай траншэі, чуем, там гергетня — не спяць, значыць, і многа — некалькі галасоў. Трэба б пачакаць. Усё ж такі нач, пэўна ж, прыціхнуць, паснуць, вось бы аднаго і ўзялі. Але ж не парайш у такі момант, усе маўчаць, а Енакаеў гэты забірае ўбок, далей ад гэтых гергетуноў, туды, дзе цішэй. Яно, ведама, так здалося зручней. Але... Нешта мне стукае ў галаву: кепска робім, не трэба ўбок, пачакаць лепш.

Папаўзлі. А тут яшчэ, чорт бы яе ўзяў, траншэя паварочвае кудысьці ў іх тыл, загагулінай у глыб іхніяй абароны; бруствер хаця і замаскіраваны, але ўсё ж трошкі прыкметны на фоне неба. Значыць, уздоўж траншэі паўзём. Горш не прыдумаеш! Але пакуль што быццам усё спакойна, усё ж мы наводдаль метраў за сто ці за дзвесце ад іх. Пасля счакалі, прытаяўшыся, і чацвёра з захвату павярнулі да той траншэі. Мы прыкрываць засталіся. Чакаем. Карапей кажучы, праз гадзіну ці паўтары цягнуць на палатцы фрыца — агушылі, заткнулі анучай рот і цягнуць. Цяпер трэба змывацца.

А часу, скажу табе, усё мінула процьма, час за такой справай наогул кепска заўважаецца, бяжыць ён або стаіць — чорт яго ведае. Як калі. Гадзінніка ў нас не было, мабыць, мы правалэндаліся занадта, прамарудзлі. Гляджу назад, святае наўродзе краёчак неба, як бы світаць не пачало. Ну, хлопцай з языком прапусцілі, цяпер мы

ззаду, значыць, бліжэй да немцаў. Адкрыюць агонь — на сябе яго прыняць павінны. А немцы пад ранак таксама, відаць, прымарыліся, ракеты радзей узляталі, кулямёты, праўда, пастрэльвалі сюды-туды, але не па нас. Нас яшчэ не зауважылі. Увогуле ўсё чыста было зроблена. Калі б не адно але. А гэтае але там і аказалася, дзе я баяўся: Енакаеў-то праход цераз міннае поле згубіў. Яно нічога ў тым дзіўнага ў такім цемрыве ды на балоцістым поплаве — ніякіх табе аръенціраў. Вешка! Шукай цяпер гэтую вешку. Пасля такой крутні па нейтралцы.

Не ведаю, хто там у яго поўз наперадзе, тожа, напэўна, такі ж самы лапух, як гэты Енакаеў, толькі раптам як шандарахне, аж зямля закалыхалася. Бліснула, асляпіла, і што тут пачалося! Як сталі лупіць па ўсім поплаве — уздоўж, упоперак, крыж-накрыж, трасы, ракеты, дзесятак зараз. Ляжым ні жывыя ні мёртвыя, стайліся, маўчым. Добра яшчэ: мы на балоце і немцы на балоце, ім таксама на роўнядзі няшмат, відаць, ірванула, а дзе — толкам не ведаюць. Празявалі ўначы. Як трошку ўнялося, бачу — пярэднія пайшлі, завіялі задамі, папаўзлі, значыць. Думаю, а раптам вырвемся. Яшчэ, можа, метраў шэсцьсот засталося. І тут злева як шандарахне сцюдзённым ашмошцем па мордзе, вочы заляпіла, і зноў — агонь па ўсім поплаве. Тут ужо і нашы ўдарылі, мінамёты, па іх перадку — гудзіць і трашчыць, уся акруга хадуном ходзіць. Але што рабіць нам? Сядзім на мінным полі, гэта і дураку ясна. А дзе той праход? Не ўстанеш, не азірнешся. А тут, на бяду, край неба святлее ўсё болей — стала віднець. Во ўлезлі, дык улезлі! Улопаліся!

Паляжалі так, трошкі аклямаліся, паварочваеща Яшчарыцын, што перада мной поўз, баец з захвату, ківае: Енакаеў заве! Што яшчэ такое, пад агнём, думаю, перастрайвацца, выбраў час. Але што рабіць — папоўз. Енакаеў ляжыць ў балоце, сам у гразі ўвесь, побач на палатцы і язык. Енакаеў хрыпата так шэпча: «Сямёнаў, упярод! Даставай фінку і — упярод!» Кажу: «А прыкрыцце?» — «Упярод!» — сіпіць і фінкай трасе перад мордай, маўляў, пасмей адмовіцца! Ну што ж, думаю, ўсё панятна. Хаця па ўставу я цяпер далjon быць ззаду, але калі на міны налезці, то, канечнe, Сямёнаў — упярод! Сямёнаў падрывайся, а Енакаеў языка даставіць. У цэласці і сахраннасці.

Аднак што зробіш — мусіў паўзі. Ад крыўды фінкай у купіны тыкаю да самай ручкі: быццам пакуль нічога — мяккая балацяўвіна. Пралоў так, можа, метраў сто пяцьдзесят, як раптам пад нажом штосьці цвёрдае. Уваткнуў лязо і баюся выняць — чорт яе ведае, а раптам ірване. І што рабіць? Азірнуўся. «Міна», — шапчу. Енакаеў махае, прыгнуўшыся, — маўляў, адпаўзай убок. Раз уткнуў фінку, другі, а трэці ўжо не паспей. Як у прорву агняную... З усяго маху. Толькі звон пакаціўся кудысьці, ўсё далей, далей, і ўсё сціхла.

— Рванула, значыць?

— Рванула. І што дзіўна: болю ніякага не адчуў. Быщцам прыдушила чымсь. І расплюшчыла. Такое адчуванне. Слухай! — раптам сказаў Сямён, згняюочы з твару выраз невясёлага клопату. — Давай злётаю яшчэ па адну. А то што на сухую байць?..

— А не хопіць? — усумніўся Агееў. — І дождж.

— Дождж перастае. Ну, глядзі, радзей стаў,— сказаў Сямён, адхінаюочы парусіну на выхадзе.

Дождж яшчэ сыпаў, хаця, можа, і не такі, як раней, ручай на зямлі ля палаткі прыкметна вузэў, пакідаюочы на траве намытая космы смецця, травы, пяску. Агееў разумеў, што цяпер адгаворваць — марная справа. Сямёна ўжо не спыніш. Ён вылез з палаткі і даў вылезці госцу.

— Я счас. Айн мамент, як гаварыл! — кінуў Сямён на хаду, адной рукой накідаюочы на плечы каляны, непаслухмяны на ветры лахман поліэтылену.

Чакаюочы Сямёна, Агееў сядзеў у палатцы, праз нізкі трохкунты выраз глядзеў, як мітусяцца, снуюочы па траве ледзь парадзелія струмені дажджу, і думаў: добра гэта ці не, такая вось уласцівасць чалавека — проста і адкрыта рассказваць пра сябе першаму сустречнаму — падрабязна, пра ўсё, па шчырасці. Нават калі-небудзь і сам выглядаеш не надта прыгожа, калі дзе і памыляўся. Канечне, праз столькі гадоў можна дазволіць не надта далікатнічаць са сваім мінулым, але ўсё ж... Ён так не мог. Яму каштавала немалых намаганняў над сабой, прыехаўшы ў гэты пасёлак, рассказаць пры неабходнасці, чаму яго зацікавіў нейкі закінуты кар'ер, ды і наогул растлумачыць сваё дачыненне да гэтага пасёлка тых дауніх, ваенных гадоў. Заўжды ў падобнага роду тлумачэннях ёсьць штосьць ад няпраўды або прэтэнзіі на штосьць амаль незаконнае. Чужому і малазнаёмаму проста так не раскажаш. Але гэта ён, Агееў. А во Сямён, аказваецца, мог спавядца з ахвотай і лёгкасцю, і, дзіўная справа, ягоная адкрытыасць не шакіравала нават такога пераборлівага ў тым чалавека, якім лічыў сябе Агееў.

Ён думаў, што Сямён забавіцца, усё ж цэнтр пасёлка з магазінчыкам «Вино — водка» быў не надта блізка адсюль, але Сямён даволі — такі хутка паявіўся на рагу могілак пад косямі накінутай на адно плячо плёнкай. І па тым, як ён без належнай жвавасці ступаў па мокрай траве даўгімі нагамі, Агееў здагадаўся: не дастаў.

— Пуста! — нібы прачытаўшы ў ягоных думках, сказаў, падышоўшы, Сямён і адкінуў плёнку. — Спазніўся, самі сажралі.

— Што ж, так пасядзім,— парадаваўся ў душы Агееў. — Пакуль дождж сыпле.

Сямён зноў улез у палатку. На гэты раз Агееў уступіў яму месца каля ўвахода, сам адсунуўшы ўглыб, і госць адразу палез па цыгарэту ў скамечаным пачку.

— Ці не замнога курыш? — сказаў Агееў.

— А чорт з імі! Колькі будзе, буду курыць. Што ж, дактароў слухаць...

Ён зноў закурыў, і, хоць зацягнуўся з ранейшаю прагнасцю, цыгарэта не памагла яму ўтаяць лёгкую прыкрасць на змрачнаватым твары, мабыць, ад яго няўдалае вылазкі.

— Шкада, але і ў мяне нічога няма,— з вінаватасцю сказаў Агееў. Сямён буркнуў штосьці няпэўнае, і размова іх часова спынілася. Каб неяк узнавіць яе, Агееў запытгаў, нібы між іншым:

— Ну, а пасля як? На тым поплаве? Ці, можа, разведчыкі выцягнулі?

— Чакай, як жа! — адразу азвайся Сямён. — Выцягнуць! Енакаёу языка цягнуў. Яшчэ аднаго свайго падарваў. А ля самай траншэі і яго стрэльнулі. Свае. Бо не на тым участку выходзіў. Во як!

— Гэта панятна. Зблытаў кірунак! Гэта на вайне заўжды кепска.

— Не толькі на вайне,— стрымана буркнуў Сямён.

— Ну, а ты? Сам выпаўз?

— Я? А я ляжаў без памяці, колькі — не знаю. Помню толькі, неяк расплюшчыў вочы і не сцяміў нічога: твар як бы ватай абкладзены. А гэта пайшоў мокры снег. Сняжынкі на вусны падалі, і я іх лізаў языком, бо нутро ўсё гарэла. І такая пакута, як у ціфу. А пасля прымарозіла. Хацеў варухнуць рукой — чорта з два! Не кратаетца. І зад не кратаетца. Бушлат прымёрз, усё ад крыві там змерзлася. Во і ляжу. Хачу крыкнуць і не магу. Прапаў голас. Няма крыку. І не магу прыпомніць, што здарылася і дзе я. Памяць адняло дашчэнту. Свядомасць то вернецца на хвіліну, то зноў прападзе, відна, надоўга. Пасля здалося, быщам тузae нехта; прыслухаўся, сцяўшы зубы, праз боль, які ўжо ваўсю дацінаў. Не, гэта ж бой ідзе, снарады навокал ірвуща, ну, мяне і кідае з боку на бок. Пасля ўсё знікала — ні болю, ні снегу. Мабыць, доўга ляжаў, а як ачнуўся, гляджу — Ѹёмна і чую голас. Цікі такі, быщам здалёку, гэта мне так здалося, а гэта ён нада мной. Вочы трошкі расплюшчыў — чалавек нахіляецца, усё ніжай, ніжай, зазірае наўродзе ў твар, а за ім з неба месяц свециць, ды ярка так — поўня была. Я ўжо хацеў крыкнуць ад радасці, што знайшлі, не пакінулі, але во — паветра няма, у лёгкіх — пуста, нічога ў мяне з крыкам не выйшла. А ён, гэты, што нахіляецца, раптам ціха камусыці: «Іст айн рус!» Ось табе і парадаваўся! Добра, што не крыкнуў, замёр, ляжу. Другі побач таксама штосьці панямецку прагергетаў, і гэты лезе рукамі ка мне пад бушлат, у кішэні. А там пуста, махоркі паўпачка было, нават запалак не ўзяў — усё перад выхадам у роце пакінуў. Шарыць ён гэта, лежачы побач, а я думаю: пачуе, што жывы, і прыкончыць. А во не пачуў, яшчэ нешта прамовіў ціхенька другому, забралі мой аўтамат, яго воддаль адкінула выбухам, папаўзлі кудысь. Можа, да нашых, мо да сваіх. А я пасля

страху і болю зноў нырнуў у непрытомнасць. Можа, нават і памёр, не ўспомню.

— Кепская сітуацыя,— сказаў Агееў, калі Сямён змоўк. А той выглянуў з палаткі, быццам прыслухаўся да чагось знадворку, мабыць, больш да таго, што ішло ў яго знутры, з яго растрывожанай памяцці, і зрабіў незразумелы жэст усё той жа сваёй адзінай рукой.

— Самае горшае яшчэ наперадзе. Ты слухай... Чорт яе ведае, во дагэтуль не сцямлю, колькі я там праляжаў. Некалькі дзён, напэўна. Пасля прыпаміну, падлічваў і заблыгтаўся, не магу паверъшь. Палучаещца ўродзе шэсць дзён і начэй. І як толькі не акалеў? Крывей не сплыў? Не падох? Але во зноў ачнуўся, чую, галасы. Ды ўжо, пэўна, свае; гавораць смялей і рускі мацюжок чуваць. І відна, ранак зачынаещца. Хачу павярнуцца, каб згледзець, дзе яны, мае паратоўцы, штосьці перада мной іх не відаць. І не магу павярнуцца — усё да зямлі прымерзла. І сняжок ляжыць на грудзях, на вуснах і не тае. Я крыкнуць хачу, і зноў нічарта, уздыхнуць не магу нават. Во дзяла! Ні тпру ні ну. А яны, чую, гамоняць: «Берднікаў, таго ў бушлаце сцягні!» — «Ну да,— кажа гэты Берднікаў. — На мінах ляжыць». — «Міна ўзарвалася. Вунь ямка за ім». — «Адна ўзарвалася, дык што, яна адна тут! Кошку давай!»

Бог ты мой, думаю, гэта ж яны мяне за мерцвяка лічаць і цяпер кошкай будуць цягнуць. Што ж гэта такое... Але боль такі і слабасць, і свет белы нямілы, і прытомнасць то паявіцца, то прападзе. І паветра ў грудзях няма — пуста. Што тут зробіш? Хай цягнуць, узрываюць, хутчэй бы. Каб доўга не мучыцца...

І што ты думаеш? Падпоўз гэты Берднікаў ці яшчэ хто, зачапіў кошкай — крук такі ў іх (гэта ж сапёры былі) на вяроўцы, і як ірвануць. Я як завью — адкуль і голас узяўся. Хаця мне так здалося, што завью, яны пасля казалі, што неслі на палатцы, што застагнаў, і яны пачулі. А мне здалося — завью.

Ну, і адваяваўся на tym. Шэсць месяцаў у шпіталях, апошнія тры месяцы пад Москвой ляжаў. Пасля па чистай дамоў. А дому няма. І руکі няма. Інвалід у дваццаць шэсць год. Але жыць трэба, што зробіш... І во, глядзі ты, да шасцідзесяці чатырох дажыў. А Енакаева там за пагорачкам закапалі. Пасля лейтэнант расказаў з нашага палка. У шпіталі сустрэліся.

— Да-а... На вайнене цяжка ўгадаць, дзе напорашся, а дзе пранясе,— сказаў Агееў.

— Таму і не ўгадывай. Не выгадывай. Не хітры. Усё роўна вайна хітрэй за цябে. Яе не перахітрыш.

Дождж усё не пераставаў, хаця ранейшы напор яго прыкметна слабеў, на дашчэнту прамоклую зямлю з неба густа сыпаліся дробныя краплі, вецер быццам прыціх, і было ўвогуле не сцодзёна. Слухаючы невясёлы Сямёнаў успамін, Агееў некалькі разоў з непакоем падумаў

пра кар'ер: хаця б не заліло. Залье, што тады рабіць? Чакаць, пакуль высахне? Ці калі сыдзе куды вада? Сямён, чуўна ўлавіўшы прыхаваную трывогу Агеева, дакрануўся да яго пляча.

— Слыши? Хачу пацікавіцца? Чаго там капаеш? Ну, у кар'еры?

— Да так. Што-колечы трэба паглядзець.

— Згубіў што?

— Бадай што. Жыццё ледзь не згубіў,— сказаў Агееў і пашкадаваў, што сказаў нешта многа.

— А-а,— нешта зразумеў Сямён. — Ну, ладна, больш не пытаюся. У кожнага чалавека павінны быць свае сакрэты.

Агееў вінавата зірнуў на яго хмурны твар, і яму зрабілася трохі ніякавата за сваю няшчырасць.

— Можа, і так. Ну, а ў цябে як — тожа сакрэты ёсць?

— Я сакрэтаў пры сабе не трymаю. Я іх усе растратаў. Усе пра мяне ўсё ведаюць. Можа, і кепска гэта. Можа, я таму і непуцёвы такі. Ну, ды годзе. Годзе балтаць.

Сямён стукнуў кулаком па калене і, зачапіўшы плячом стойку, ледзь не паваліўшы тым усю палатку, вылез на двор. Агееў здагадаўся, чаго яму не сядзелася тут, але пярэчыць не стаў. Няхай ідзе чалавек, можа, лаўка яшчэ не зачынілася, знайдзе чым спатоліць сваю мужчынскую працу.

— Як-небудзь падыду. Раскажу яшчэ што-нішто,— пачулася здалёку, і па мокрай зямлі, аддаляючыся, зашлёпалі размашиста яго даўгія ногі.

Агееў нядоўга пасядзеў у палатцы, пасля пераклаў мокрае адзенне ў правы, болей сухі бок — усё парусінавае дно было мокрае. Ад вонраткі, спальніка дужа патыхала сырасцю, парная волкасць вісела і ў паветры знадворку, калі ён вылез з палаткі, занепакоены думкай аб кар'еры.

Дождкык ціхенька сыпаўся на мокрую траву, сцежку, палатку, туман мяккай кісяёй заслаў наваколле, бліжні лясок, дальнія хаты пасёлка. Але могілкі і кар'ер паблізу бачны былі ва ўсіх драбніцах, і калі ён зірнуў з абрыву, дык ледзь не вылаяўся ад злосці: у самым глыбокім месцы на дне кар'ера цымяна блішчэлі дзве аграмадныя лужыны. Якраз там, дзе ён капаў гэтыя дні і дзэ, як здавалася яму, была найбольшая магчымасць нешта знайсці. Але самае горшае адкрылася яму пасля, калі ён ступіў на край абрыву,— з круцізны яго да самага нізу абрынуўся вялізны пласт гліны, дашчэнту пахаваўшы пад сабой сённяшніе месцы яго раскопак.

Хвіліну Агееў разгублена пазіраў уніз, не ведаючы, што цяпер рабіць, што думаць. Ясна, што капаць тут ужо будзе нельга, ваду адвесці няма куды, вычарпаць яе немагчыма. Заставалася не самае лепшае — чакаць, пакуль высахне. Ну, а калі задаждыцца на

некалькі дзён? Ілья сапраўды можа нарабіць гнілля да восені. Што тады рабіць? Чаго ён даб'еца тут?

Каторы ўжо раз Агееў ставіў перад сабой гэтае пытанне і не знаходзіў на яго адказу. Сапраўды, што ён мог зрабіць? Звярнуцца да кіраўніцтва? Але што ён ім скажа? Якія ў яго доказы, што яна там? Што яе расстралялі разам з усімі? Ён і сам нічога пэўна не ведаў. Ён і самому сабе найперш хацеў даказаць, што яе там няма. Што яна там не засталася. Што той раз, можа, яна ўцалела. Бо калі ў сорак чацвёртым адкапалі целы расстраляных, яе сярод іх не знайшлі. Ну, але ж яе і не шукалі. Яна ж не была ў іх тройцы і апынулася з імі выпадкам. Гэта ён і расстраляныя ведалі, за што яе ўзялі, а болей нікому пра тое не было вядома. Дык што ж бы ён мог растлумачыць на гэты конт, калі б звярнуўся па дапамогу? Дапамажыце, маўляў, пераканацца, што там нічога няма? У тым, што там нікога не засталося, і без яго ўсе былі ўпэўнены.

Не быў упэўнены толькі ён адзін.

Нямала апанураны, Агееў вярнуўся да свае палаткі, перасмыкнуў плячыма ад дажджлівай прахалоды. Дожд় усё сыпаў, і ён, залезшы ў палатку, запаліў на парозе маленькі бляшаны вогнік на сухім спірце. Хацелася сагрэцца, абсохнуць, але, мабыць, абсохнуць да заўтра ўжо не ўдасца, прыйдзецца бавіцьnoch зябкай сырасці. Зрэшты, гэты невялікі дыскамфорт, прынесены нечаканым дажджом, не надта назаляў Агееву, у якім пад старасць усё настойлівей заяўляла аб сабе неўтаймаваная цяга да прымітыўнасці быту, мабыць, не задаволеная ў маладыя гады, усё болей вабіла да сябе прырода. Тоё, ад чаго за доўгія гады вучобы, службы, работы адвыкла яго душа, пачало з усё большай уладай авалодваць ягонай свядомасцю. Гарадская кватэра, упараткованне якой некалі каштавала яму немалых намаганняў і шмат год прыносіла задавальненне не без прэтэнзій наладжаным утулкам, чамусыці цяпер пераставала вабіць яго, у вольны час пачала цягнуць да сябе несамавітая прырода загарадных мясцін, які-небудзь бярозавы гаёк над ціхай рачулкай, палявая дарожка, яшчэ не разбітая коламі магутнай тэхнікі. Аўтамабіль Агееў сабе не купіў — у маладосці гэта не было прынята, ды і не было на тое магчымасці, а пасля стала позна. Сын часам падвозіў яго на прыроду, у выхадныя — на рыбу, якой захапляўся з дзяцінства і адным часам захапіў бацьку. Але ад рыбы Агееў хутка адвык, а сынава машина, хоць ён і ўклай у яе пакупку немалую суму, усё ж належала не бацьку — пасажыру, а шафёру-сыну. Зноў жа, ён не хацеў аказацца назойлівым, у маладых былі свае, маладыя інтарэсы, у кола якіх уваходзілі пясчаныя берагі рак, пляжы, купанне, грыбныя і ягадныя мясціны. Дзе-небудзь на баравым узлеску пад соснамі ім было сумна і не было чым заняцца. Да таго ж яны захапляліся далёкімі паездкамі парайцэнтрах у пагоні за

шырспажывам, якога не хапала ў горадзе. Для яго ж усякі набытак неяк неўпрыкмет з гадамі сышоў да мінімуму, і ў гэтым сэнсе ён задавальняў сябе тым, што было неабходна для жыцця на кожны дзень.

Глытаючы гарачы чай з алюмініевай кварты, Агееў падумаў пра Сямёна — той, канечне, недзе ўжо зноў адзначае святога Ілью, мабыць, апавядуючы пра свае прыгоды. Хаця гэтых прыгод не дай бог нікому, і ўспамінаць іх гэтак спакойна можна толькі перажыўшы дарэшты ў душы, захаваўшы былое хіба што ў памяці. Агееў ведаў нямала людзей, якія аб сваім ваенным мінульым, часта цяжкім і нават трагічным, мелі звычай расказваць з гумарам, пасмейваючыся з таго, ад чаго ў свой час становіліся дыбам валасы на галаве, знаходзілі ў жахлівым вясёлае. Калі ў адносінах да самога сябе гэта яшчэ можна было зразумець, дык у адносінах да другіх, асабліва забітых, замучаных, расстряляных, усё гэта межавала з дурнотай, калі не са злачынствам.

Як гэта ні дзіўна, пра сваё ваеннае мінулае ён амаль не расказваў нікому — хіба што так, збольшага, у агульных рысах. Зрэшты, хваліцца яму асабліва не было чым. Пра страшны сорак першы год і ўсё, што звязана з гэтым мястэчкам, ён доўгія гады стараўся не прыпамінаць нават — міжвольныя ўспаміны не прынослі радасці, толькі вярэдзілі душу цяжарам смерцяў, крыві і памылак. Жонка яго была родам з Волгі; вайны амаль што не бачыла і, пакуль была жывая, наогул адмахвалася ад яе жахаў. Пра яго ж яна ведала хіба, што ў пачатку вайны ён быў цяжка паранены, ваяваў у партызанах, пасля вучыўся і працаваў у народнай гаспадарцы, пакуль не перайшоў на выкладчыцкую работу ў ВНУ. Сын неяк пацікавіўся яго ўзнагародамі і, калі бацька паказаў яму ордэн Чырвонай Зоркі, зняважліва хмыкнуў: у бацькі ягонага сябра, які праслужыў вайну ў высокім штабе, было пяць ордэнаў, куча медаў за ўзяцце гарадоў і юбілейных. Агееў зразумеў, што ягоны вайсковы аўтарытэт назаўжды ўпаў у вачах сына, і ніколі не пачынаў з ім гаворкі аб вайне.

Ён прачнунуўся ноччу ад беспрычыннага пачуцця трывогі, невыразнага адчування небяспекі, ці што. Паляжаўшы крыху, уціміў, што ягоны неспакой ішоў болей знутры, з глыбіні свядомасці — навокал была нач і стаяла глухая цішыня, якая была калісці і ад якой ён адвык з пачатку вайны. Дрыжыкі яго, здаецца, мінулі, ён ляжаў мокры ад поту, але холадна яму не было — было нават душна, кажушок упаў з тапчана долу, і цяпер ён ляжаў не накрыты, у змакрэлай кашулі. Рана, калі ён незнарок варухнуў нагой, азвалася болем, але той боль быў ужо не такі востраняцерпны, як учора. У застаронку панавала цемра, ледзьве свяціліся дзве-тры шчыліны пад

самым дахам, і ў адной з іх тонкім праменічыкам мільгала дробная зорачка ў небе.

Агееў прыслухаўся, імкнучыся злавіць хоць які-небудзь рух жыцця за сценамі яго дашчанага сховішча, але, мабыць, ні адзін гук не патрываўжоў застаялай цішыні ночы. Ён не адразу сцямяў, якія гукі шукаў у цішы яго ўстрывожаны слых, але тых гукаў, мабыць, даўно ўжо не было чуваць — з таго самага часу, як яны адбіліся ад групы і павярнулі на поўдзень. І тады ён падумаў: што ж гэта такое здарылася ў свеце, як адбылося, што вайна дакацілася ў такую глыбіню краіны? І чаму ён апінуўся ў гэтым застаронку, бездапаможны, бязбройны, пераапрануты ў нейкую цывільнную кашулю? Дзе яго армія? Дзе фронт? Колькі будзе доўжынца гэтае адступленне і хто ў ім вінаваты? Чырвонаармейцы? Камандзіры? Наша баявая тэхніка? Ці, можа, усё вырашае перавага немцаў, нечаканасць іх магутнага ўдару, іхняе майстэрства і дасканаласць іх тактыкі на полі бою?

За некалькі дзён баёў, у якіх прыняў удзел Агееў, ён пастеў пераканацца, што ў войска хапала ращучасці супраціўляцца ворагу, што байцы і асабліва камандзіры без літасці да сябе, нярэдка звыш усялякай магчымасці, змагаліся з ворагам, часам здорава білі яго на малых участках, хаця і не маглі тым змяніць агульную абстаноўку на фронце, якая з таго самага брутальнага ранку заставалася разгромнай. Не зважаючы на свае страты, на стойкасць і супраціўленне нашых часцей, немцы ламалі абарону, абыходзілі, акружалі на шырокім фронце і няспынна ішлі на ўсход. Дзе яны зараз і дзе фронт, што чакае армію і краіну ў недалёкай будучыні? — во тыя пытанні, ад якіх ва ўчэпістым страху білася сэрца, і, калі над імі задумцаца, здаецца, можна было звар'яцэць. На ягоных вачах гінулі людзі, рушыліся шматгадовыя асновы дзяржаўнасці і ставілася пад пытанне будучыня ўсёй зямлі — як можна было заставацца спакойным, мірна спаць у гэтым ціхім кутку, куды яго загнала вайна?

Усе апошнія дні пасля разгрому, прабіраючыся да гэтага мястечка, Агееў пакутаваў ад невядомасці, ад абсолютнай адсутнасці інфармацый; людзі, што сустракаліся на іх шляху, таксама няшмат ведалі, болей абыходзіліся здагадкамі і чуткамі, якія былі занадта ўжо фантастычныя, — чуткам Агееў стараўся не верыць. Але якім бы ні быў ягоны недавер, адно заставалася несумненным — немцы перайшлі Дняпро. І ён думаў, што калі нават на Дняпры іх не змаглі спыніць, здалі Магілёў, Віцебск, Гомель, дык чаго чакаць далей? Там жа рукой падаць да Масквы.

Яшчэ тыдзень назад, прарываючыся з групай на ўсход, спакутаваны ад хранічнага недасыпу, трываючы боль раны, галодны і насцярожаны ад няспынных сутычак з немцамі, ён неяк не задумваўся аб такіх нечаканых паваротах вайны, імкнущыся толькі

прабіцца да фронту, да сваіх, а там, здавалася, усё стане на месцы. Але во да сваіх так і не выйшаў, засеў немаведама дзе, у жахлівай далечы ад фронту, у баку ад вялікіх дарог, выспаўся, пазбавіўся ад асколка ў ране, і трывожныя думкі аб лёсі вайны і клопат за ўласны лёс сталёвымі абцугамі сціснулі сэрца — было нестакойна, трывожна і пакутна. Але што мог ён зрабіць?..

Калі б не гэтае раненне...

Шмат што было загадкова ў яго вымушаным становішчы, але тое, што з такой ранай ён не баец, — гэта ён разумей пэўна. Самае кепскае было ў тым, што ён зусім не мог бегчы, не мог пры патрэббе спадзявацца на ногі, кульгавага, яго мог лёгка дагнаць кожны паліцай. Значыць, выйсце для яго было ў адным — як мага хутчэй залячыць рану і што б там не стала прарвацца на ўсход, да фронту і сваіх.

Калі праз дашчаныя сцены застаронка пранік нясмелы світанак, ён падняўся і, адольваючы слабасць і кружэнне ў галаве, пачаў злазіць з тапчана. Ён падумаў, што лепш гэта зрабіць цяпер, пакуль вакол спяць і яго нікто не ўбачыць. Накінуўшы на плечы сваю ватоўку, марудна апусціў ногі на зацярушаны сенам земляны дол. Усё ж рана балела, нагу проста курчыла ад болю пры кожным неасцярожным руху, і ён, сцяўшы зубы, ашгадна наступаў на левую пяту. Трымаючыся за шула, ціхенька адчыніў ніzkія дзвёры, выйшаў у хлеў. Аднекуль з-пад яго ног кінуўся преч шэры вялізны кот, выскачыў з варот, засцярожліва паўзіраўся ў Агеева разумным позіркам касых вачэй на шчакастай мордзе і схаваўся ў дзядоўніку. У хляве дужа пахла сенам, перасохлым гноем, але за паламанай агародкай, здаецца, было пуста, каровы ў Бараноўской не было. Не чутна было і якой іншай жывёлы, хлеў пуставаў. Праз трохі прыгыненая ад ветру вароты, усё хапаючыся за сцены, ён выбраўся ў двор. Рослы дзядоўнік і крапіва ля сцежкі стаялі ў халоднай расе, прыслоненая да сцяны хаты, тырчалі нейкія жэрдкі ці, можа, дровы Бараноўской, вузенъкі дворык быў вымашчаны дробнымі каменчыкамі, але хадзілі па ім, мабыць, няшмат: месцамі сярод камянёў ужо дружна лезла маладая траўка. Насупраць ад увахода ў хату стаяла пустая паветка, адным сваім бокам прымыкаючы да штакетніка-тыну, што адгароджваў двор ад вуліцы. Гэтая паветка, якая неўзабаве адыграе пэўную ролю ў ягоным жыцці, цяпер не звярнула на сябе яго асаблівай увагі — ён болей прыглядаўся да таго, што мясцілася далей ад вуліцы, у глыбіні гэтага даўтога, са шматлікімі хлявамі і хлеўчукамі двара. Пад агульной страхой з хлявом відаць былі і яшчэ нейкія старыя будынкі, паветкі, куткі з ламачкам, і усё заканчвалася дрывотній з невялікою клечцю дроў пад страхой, над якой угары, у змрочным світальным небе, цымнелася магутнае суччо некалькіх старых дрэў. Ад дрывотні ўздоўж саду бегла ўніз сцежка,

што знікала ў канцы гародаў ля рова, дзе яны пераходзілі ручай. Толькі пачынаўся ранак, было сонна і спакойна, мястэчка спала, здавалася, не ведаючы ні вайны, ні бяды, ні смерцяў, якія абрывнула на зямлю вайна. І каторы раз Агееў адчуў, што такая цішыня яго праста здзіўляе пасля ўсяго перажытога ім за некалькі тыдняў; ён адчуваў у ёй затоеную злую трывогу, невыразнае чаканне бяды.

Як-колечы даскакаўшы на адной назе да свае кануры, Агееў адразу паваліўся на тапчан; гэтая невялікая вылазка зусім знясіла яго, і ён успомніў, што сёня абяцала прыйсці Яўсееўна, паглядзець рану. Павязка зноў стала мокрая, напэўна, яе трэба было пямяніць, але ў яго па-ранейшаму не было ні бінтоў, ні лякарства, трэба было чакаць доктарку.

Праз нейкі час ён зноў ненадоўга заснуў і прачнуўся ад ціхага стуку ў хляве, дзвёры ў застаронках ціхенька прыадчыніліся, і Агееў адразу ўбачыў Малаковіча з казыркастай кепкай на галаве.

— Ну, добры дзень. Як вы тут?

Малаковіч быў не адзін, за ім у застаронак ступіў нізенікі хударлявы хлопец у акулярах, які сціпла спыніўся ля парога і са скаванай насцярожанасцю ўставіўся ў Агеева.

— Ляжу,— няпэўна сказаў Агееў, трохі здзіўлены гэтым паяўленнем незнаёмага хлопца. Малаковіч між тым нешта вымаў з тутіх кішанёў пінжака і клаў на скрынку ў нагах. Хударлявы хлопец бокам прыткнуўся да сена каля парога; дзвёры за гасцямі з таго боку клапатліва прычыніла Бараноўская.

— Доктарка была?

— Была,— сказаў Агееў. — Распаласавала нагу да клуба.

— Гэта яна ўмее.

— Яна што — хірург?

— Майстар на ўсе рукі,— сказаў Малаковіч. — А наогул яна акушэрка.

— Да-а...

— Ну, а як ваша адчуванне? — падышоў да яго Малаковіч. Ён звяртаўся да Агеева на «вы», у той час як той нядаўна стаў называць яго на «ты». Гэта, можа, было і не зусім па правілах, але ўвогуле не ўплывала на іх узаемадносіны — усё ж Агееў па званні і па ўзросту быў крыху старэйшы.

— Ды што адчуванне! Ляжу во... Як там? Што чуваць? Дзе фронт?

— Фронт, мяркуючы па ўсім, за Смаленскам,— уздыхнуўшы, сказаў Малаковіч.

— Чорт пабярь!

Агееў паспрабаваў устаць, але ад неасцярожнага руху нагой больш працяж яго тупым магутным ударам, і ён у знямозе адкінуўся на падушку. Малаковіч прысёў на канец тапчана ў нагах.

— Прывёў сябрука пазнаёміца,— кійнуў ён на госця. — Харошы хлопец. Кісякоў прозвішча. Разам у школе вучыліся. Ён эфір слухае.

— Прыёмнік? — трываючы боль, запытаў Агееў.

— Прыёмнік. Старэнкі, праўда,— ціха азваўся Кісякоў.

— Гэта добра. Дык што там?

Сціпла месцячыся на краёчку сена, Кісякоў сморкнуў кароценъкім вострым носам і складна, як завучаны ўрок, паведаміў:

— Зводка за дваццаць сёмае. Нашы войскі пасля цяжкіх і ўпартых баёў пакінулі горад Талін. Адзін наш бамбардзіроўшчык тараніў нямецкі юнкерс Ю-88. Цяжкія бай на Смаленскім напрамку...

Агееў выслухаў яго моўчкі. Ён ужо ведаў, што калі ў зводцы Інфармбюро гаварылася пра бай на Смаленскім напрамку, дык Смаленск, напэўна, ужо застаўся ў немцаў, зводкі заўжды спазняліся. Мяркуючы па ўсім, наступленне немцаў працягвалася.

— Як усё абырнулася, усё пакацілася, хто б сказаў, хто б яшчэ нядаўна падумай! — злосна забедаваў Малаковіч.

— Да, абырнулася, чорт бы яго пабраў! Ну, а што ў мястэчку?

— Ды што ў мястэчку? У мястэчку разбой. Немцаў, можна сказаць, яшчэ і не было, дык паліцыя свірэпствуе. Аднекуль з'явіўся ўжо і начальнік. Драздзенка нейкі. Бачыў яго ўчора, як вешаць гэтых вялі...

— Каго вешаць?

— Двое акружэнцаў павесілі каля базара. Аказаўся супраціўленне пры затрыманні.

— Паліцаі, канечнэ, брэштуць,— ціха ўставіў Кісякоў. — Узялі іх, сонных, у будачніка на пераездзе. Ноччу зайшлі, ну, і заснулі. А ранкам паліцай Стасевіч заскочыў на пераезд і пабраў іх сонных, як курапатак.

Агееў уважліва слухаў, узіраючыся ў невясёлья твары маладых хлопцаў, жыхароў гэтага мястэчка. Напамінак пра павешаных акружэнцаў датычыў яго непасрэдна, бо і ён жа цяпер, па сутнасці, быў акружэнцам і яму пагражала тое ж. Праўда, ім быў і Малаковіч, хіба што з той розніцай, што жыў цяпер у сваёй хаце і тым не парушаў нямецкіх парадкаў, а беспрытульнага Агеева чакаў палявы лагер ваеннапалонных. Гэта ў лепшым выпадку, калі без супраціўлення, з высока паднітымі рукамі.

Малаковіч між тымі расказваў:

— Стасевіч гэты — сусед мой. Цераз агарод хата. У калектывізацыю з вёскі перабраўся да родзічаў жонкі. У прамкамбінаце майстрам рабіў, у бандарным цэху. Наўродзе і някепскі сусед быў, з ягоным Міколам у школу хадзілі, той годам пазней пайшоў, цяпер на Далёкім Усходзе службыць. А гэты ўчора прыпёрся, маўляў, праведаць франтавічка. Бутэльку прынёс. «Ваша песня скончылася, таварышы чырвоныя камандзіры, цяпер пад

Гітлерам будзэм». — «Ну, гэта яшчэ як паглядзець»,— кажу. А ён: «Няма чаго глядзець, ідзі ў паліцую, пакуль возьмуць, а то позна будзе. Во наш начальнік у Чырвонай Арміі капитанам быў, а цяпер на немцаў працуе, жыдам чоху дае!» Ну, вы разумееце? Як мне, лейтэнанту, слухаць такую агітацыю?

— Ну, і што ж ты яму адказаў? — стрымана спытаў Агеев.

— Я? Анічога. Я прамаўчаў. Але дужа мне хацелася ў яго мой ТТ разрадзіць.

— Во маладзец! — здзекліва сказаў Агеев. — Так бы яны і цябе разам з тымі двума. Трэцім.

Малаковіч, здавалася, без увагі да яго здзеклівасці трохі цішэй паведаміў як аб чымсь канчаткова вырашаным:

— Я яго ўсё роўна стрэльну. Ён жа маю настаўніцу арыштаваў. Адправілі ў горад. Во гэта і будзе мой асабісты ўклад у барацьбу з акупантамі. Шлёпну і змыюся. Нельга нам тут доўга заставацца.

Агеев змоўчаў, ён быў гэткай жа думкі, толькі не хацеў гаварыць пра тое пры гэтым старонім хлопчу. Хто ведае, кім стаў гэты Малаковічаў сябра за час вайны.

— Як тваё плячо? — спрабаваў Агеев перавесці размову на іншае.

— Плячо загоіцца. Яшчэ дзень— другі, і зніму павязку.

— Ну, дык вось. Пакуль не знімеш павязку, не рыпайся. А то сам па дурасці ўліпнеш і маці падставіш.

— Ну, матка як-небудзь абыдзецца. А брацельнік сам лезе супраць іх што-небудзь выкінуць. Вунь у Кісякова болей — чацвёра з маткай, і то не дрэйфіць, радыё слухае.

Мусіць, ніякавата паёргаўшы на сваім мяккім сядзенні, Кісякоў вытлумачыў:

— Баяцца — не тое слова. Страшна, канечне. Але ж трэба. Калі паддацца страху...

— А ваш бацька дзе? — запытаўся Агеев.

— Бацьку мабілізавалі. У першы ж дзень.

— Самога не прызывалі?

— Не. Я ж нягодны па зроку.

— Ён жа студэнт,— ціха сказаў Малаковіч. — У Мінску ў дзяржуніверсітэце вучыўся. Скончыў два курсы...

— Ды што там,— махнуў рукой Кісякоў, і яго вастраносы тварык зрабіўся надта самотным. У ранішнім паўзмроку ён здаваўся цяпер заўчасна састарэлым хлопчыкам, гэткім сарамлівым, разумненыхім гномікам.

— Да-а. Ну, а што людзі кажуць? Як настрой у народа?

Ад гэтага пытання Агеева Кісякоў заклапочана нахмурый лобік і пачаў ахвотна тлумачыць:

— У асноўнай масе людзі настроены патрыятычна. Але ўсе чакаюць. Гэтыя поспехі немцаў, безумоўна, не маглі не выклікаць некаторай разгубленасці. Але гэта часова. Хутка пачнецца ўсеагульнае выступленне. Асабліва калі будуць працягвацца рэпрэсіі. А яны, несумненна, будуць працягвацца, таму што пашырэнне супраціўленне. Гэтыя рэчы ўзаемазвязаны і ўзаемаабумоўлены.

— А што ж кіраўніцтва раёна? Інтэлігенцыя?

— Тут, бачыце, якая сітуацыя: з парткіраўніцтва амаль нікога няма. Інтэлігенцыі таксама. Каго мабілізавалі ў першыя дні, хто ў іншыя месцы падаўся. Настаўнікі, напрыклад. Але, я так думаю, ёсць недзе арганізаванае падполле. Таксама як і партызанская атрады.

— Гэта павінна быць. Гэта абавязкова! — з жарам падхапіў Малаковіч. — У нас тут у грамадзянскую славуты партызанская атрад дзейнічаў. Атрад Макоўчыка. Недзе яны і цяпер ёсць. У Сырамятаўскім лесе, мабыць.

— Яны знаюць — дзе,— ціха сказаў Кісякоў.

— Было б нядрэнна звязацца,— зазначыў Агееў. Але Малаковіч не пагадзіўся.

— Гэта нашто нам? Нам партызаны не трэба. Што, я ў партызанах ваяваць буду? Маё месца ў арміі. Я ж сярэдні камандзір усё-такі

— На ўсякі выпадак,— сказаў Агееў.

— Не, гэта не для нас. Гэта для вясковых дзядзькоў. Няхай яны ў лес ідуць, шалашы будуюць. Маё дзела на фронце. У полк нам трэба, я так думаю,— гарачыўся Малаковіч.

— Ты добра думаеш,— з уздыхам сказаў Агееў. — Але во заселі мы тут, і яшчэ пасядзець прыйдзеца. Фронт вунь дзе, а я пакуль не хадок, сам разумееш. Яшчэ з тыдзенем, напэўна, правалаюся...

— А то і болей,— сказаў Малаковіч і з прыкрасцю ляпніў сябе па калене. — Ну што ж, можа, за гэты час вайна не скончыцца...

Ён ускочыў з тапчана, захінуў на грудзях куртаты свой пінжачок, надзеты на аблезлую, у палоску, кашулю,— зусім не падобны на сябе нядаўняга, лейтэнанта — высокі, худы і тонкі, вясковага выгляду хлопец з рашучым выразам загарэлага твару.

— Да, забыўся сказаць: заўтра тут сабантуй намячаецца. Усім яўрэям загадана сабрацца каля царквы, кудысь перасяляць будуць.

— Куды перасяляць? — не зразумеў Агееў.

— А чорт іх ведае — куды.

— Загадана ўзяць ежы на трое сутак, каштоўныя рэчы,— дадаў Кісякоў.

— Значыць, кудысь пагоняць. Можа, у канцлагер ці яшчэ куды. Іх хіба зразумееш, фашыстаў. Ну, дык папраўляйцеся, таварыш начбой. Я буду забягаць, калі што...

Калі іхнія крокі сціхлі на падворку, Агееў адкінуўся плячыма на падушку і доўта ляжаў так, стомлены невясёлай размовай, сваімі думкамі, цъмянымі прадчуваннем горшага. Усё было трывожна і незразумела. Праўда, трывог хапала з самага пачатку вайны, ён пачаў ужо прывыкаць да іх, шмат у чым спадзяючыся на сябе, на сваю сілу і кемлівасць. Але да нядыўнага часу ён быў бадай што салдат, не надзелены правам прымаць вялікія рашэнні — рашэнні прымалі другія, яму ж належала іх выконваць. Тут жа ён апінуўся ў становішчы, калі сам стаў начальнікам і падначаленым у адной асобе, сам мусіў прымаць рашэнні і сам выконваць іх, што аказалася трудна і нязвыклана. Асабліва ў такіх вось абставінах, калі нічарта як след невядома і кожны промах можа абярнуцца пагібеллю. Добра яшчэ, калі б пагібеллю цябе аднаго. А то вось кола залежных ад яго людзей рабілася ўсё шырэйшым, быў адзін Малаковіч, цяпер за некалькі дзён да яго далучыліся Бараноўская, доктарка, Кісякоў. У выпадку, калі ён дзе памыліцца, ім не паздаровіцца таксама.

Лежачы і думаючы так, Агееў усё паглядваў на пакінутыя Малаковічам гасцінцы — загорнуты ў старую газету добры кус сала, некалькі яек, лусту чорнага, мабыць, хатній выпечкі хлеба. На душы ў яго было вельмі пагана, начны неспакой стаў яшчэ большы. Але ён дацягнуўся рукой да скрынкі і, адламаўшы ад лусты кавалак хлеба, пачаў яго есці. Здаецца, апетыт да яго вяртаўся, і ён падумаў, што, можа, пойдзе цяпер на папраўку. Яшчэ пару дзён, і ён збярэ ў сабе сілы, каб вылезці з гэтага хлява, а там знайдуцца сілы і на большае. Штосьці ўсё ж трэба было рабіць. Ён выразна адчуваў, што бяздзейніцаць у такі час азначала амаль што злачынства. Калі вайна ўвачавідкі рабілася ўсенароднай бядой, ён не меў права сядзець склаўшы руکі. Хоць бы і паранены. У яго для таго не хапала вытрымкі, і ніякія меркаванні маральнага парадку не маглі апраўдаць таго, што ён выбыў з барацьбы. Ён выдатна разумеў нецярпенне Малаковіча, хаця і баяўся, каб той, пагарачыўшыся, не нарабіў глупства і не загубіў яго і сябе. Пагібель магла быць апраўдана толькі ў барацьбе, а да барацьбы ён быў яшчэ не гатовы. Яму трэба было справіцца з ранай.

Увесе гэты дзень мінуў для Агеея ў самотным, трывожным роздуме пра лёс вайны, народа, пра ягоны ўласны няўдалы лёс. Дужа прыгнітала думка, што ён не там, дзе ўсе, дзе фронт і армія, што ён гэтак недарэчна выбыў з барацьбы, якая люта гримела цяпер на прасторах Расіі. Народу было цяжка, цяжка было гарадам і вёскам, але, мабыць, трудней за ўсіх было арміі якая была абавязана і не магла спыніць ворага. З першых жа сутычак з немцамі Агееў зразумеў, што галоўная іх сіла ў агні. Як ні адпрацоўвала наша армія сваю агнявую вывучку, у немцаў яна была лепшая — іх мінамёты засыпалі поле бою асколкамі, кулямёты і аўтаматы палівалі яго

свінцом, іх авіяцыя гаспадарыла ў небе з ранку да вечара, бурачы ўсё, што можна было разбурыць. Цяжка было стрымаць гэта агнянае страшыдла, яшчэ трудней адступаць у якім-небудзь парадку. Ягоныя танкі прарывалі, расстрэльвалі, абыходзілі і абганялі — ад іх не было паратунку ні на дарогах, ні ў полі, ні ў горадзе. Як і дзе пашэнціць спыніць іх, калі яны ўжо за Смаленскам?..

Агееў нерухома ляжаў на спіне, калі расчыніліся дзвёры і цётка Бараноўская прынесла яму абед — чыгунок маладой бульбачкі, вялікую кварту малака. Паставіла ўсё на скрынку, уздыхнула.

— Во паесці. Каб хутчай паправіліся.

— Дзякую, хазяюшка,— крануты яе клопатам, сказаў Агееў і, зірнуўшы на малако, запытаў: — А ў вас хіба ёсць карова?

— Няма каровы. Гэта суседка, дзякую ёй, прынесла. Я ў мяне нічога няма. Апроч курачкі. Для разводу. Ды вунь яшчэ кот Гультай.

— Там мне прынеслі сала і гэта... Дык вазыміце, падзелімся.

— Не, што вы! — страпянулася гаспадыня. — Гэта вам. Вы хворыя, вам трэба папраўляцца.

— Скажыце, а яшчэ хто-небудзь ведае, што я ў вас? — запытаўся Агееў і насцярожыўся, чакаючы адказу. Бараноўская з-пад цёмнай, нізка завязанай хусцінкі здзіўлена зірнула на яго.

— Ну што вы! Як можна! Я нікому — нічога. У такі час, што вы...

— Ну, дзякую, — з палёгкай сказаў Агееў. — Вы ўжо пррабачце за мяне такога. Можа, хутка папраўлюся. Я вас пастараюся не падвесці, цётка.

— Ды я нічога, ляжыце. Я ж разумею. У мяне ж таксама сын быў, зрэшты, вельмі на вас падобны. Такі вось чубаценькі. Дваццаць шосты гадок...

— Быў?

Бараноўская журботна патупілася, ражкамі хусткі дакранулася да вачэй. Агееў сцяўся ў прадчуванні кепскага і пашкадаваў, што задаў гэтае пытанне.

— Быў. Загінуў Алежка.

Яна ўсхліпнула адзін толькі раз, тут жа, аднак, перасіліла сябе, уздыхнула і загаварыла спакайней, ўсё стоячы ля парога:

— У Заходній працаваў. Ен жа чыгуначны інжынер быў, інстытут скончыў. Толькі гадок папрацаваў у Вайкавыску, ўсё мяне клікаў, збиралася, прайду, хоць паглядзець, як ён там. У мяне ж, апроч яго, нікога не засталося. І во не паспела, ўсё гарод парадковала. А як усчалася вайна — ні слуху ні духу. Тыя, каго не мабілізавалі ў армію, дадому вярталіся, а Алега ўсё няма і няма. Чакала, чакала яго, ужо прадчувала нядобрае. Аж і прайду, тыдзень назад жанчына адна прыйшла са станцыі, да маці вярнулася, тожа ў Заходній рабіла, дык кажа: няма вашага Бараноўскага, на дарозе самалёт бомбамі накрыг, раніла яго ў грудзі і памёр у яе на руках. Парфель яго перадала, я

адразу пазнала, той самы, з якім некалі дамоў прыязджаў, колькі разоў харчы туды пакавала. Адкрываю, а там яго сарочкі,— трохі збянтэжана Бараноўская зірнула на Агееў, і той ураз сцяміў, чыя гэта кашуля на ім. — Дзве сарочкі, ну, і бялізна там, кніжкі, дакументы. Аказваецца, разам яны ішлі, ад немцаў ратаваліся, і вось папаў пад бамбёжку.

— Да, шмат людзей пагінула,— памаўчаўшы сказаў Агееў, каб неяк парушыць тужлівую паўзу. — І ваенных, і цывільных.

— Пагінула. І яшчэ гінуць. Во ў нас у мястэчку... Ненасытная яна, гэтая вайна, мусіць, такой яшчэ не было.

Агееў маўчаў. Што ён мог сказаць ёй, чым памагчы яе гору? Страціць дарослага сына — што можа быць горай для маці? Нават уласную пагібелель нельга парадаўнаць з такой стратай — ён ужо бачыў што-колечы на вайне, ды і да вайны ведаў, як гэта жахліва наогул. Цяпер ён зразумеў, чаму ў яе такі жалобны выгляд і такі спакутаваны голас. Сапраўды, нібы ў манашкі.

— Вось тут хачу вам паказаць,— сказала Бараноўская, трохі спакайнічаючи, і палезла кудысь за сена. — Во, калі што, тут адна дошачка паднімаецца. Во, ад самага нізу. А там за сцяной маліннік, гарод і бульбоўнік да самага рова. Раптам калі што... Час такі, самі разумееце. Вы ўжо прабачце...

— Усё зразумела. Дзякую вам, цётачка,— амаль расчулена сказаў Агееў.

Яны ціхенька выйшла — выслізнула з ягонай нарый, і ён з горкай усмешкай падумаў: сапраўды настала часіна! Замест таго каб ён, камандзір Чырвонай Арміі, бараніў ад ворага гэтую цётку, aberagaў яе спакой і жыццё, дык яна сама мусіць aberagaць ягонае жыццё і клапаціцца пра яго бяспеку. Цяпер ён цалкам пад яе ўладай і залежыць ад яе ласкі і клопату. Вядома, ён вельмі ўдзячны ёй, і ўсё ж... Не проста было яму прыняць як належнае яе клопат і адолець пачуццё ўласнай ніякаватасці, невыразнага сораму нават.

Ён адразу пазнаў гэтае добра знаёмае яму водгуле німецкіх дызельных рухавікоў, якое аднекуль выплыла ў ранішнія цішыні над мястэчкам, прагырчэла здалёку і змоўкла, мабыць, у цэнтры, на плошчы. Зараз жа прагнаўшы рэшту дрымоты, Агееў напружыў слых — усё ж хата Бараноўскай была бліжэй да ўскраіны, і водгукі таго, што рабілася ў цэнтры мястэчка, не адразу дасягалі яе. А там сапраўды рабілася штосьць незвычайнае, данёсся якійсьці прыглушаны вокрык, можа, каманда, невыразная гамана людскіх галасоў, якую часам заглушаў рыклівы роў аўтамабіль. І раптам рэзка і выразна ў цішыні прагучала лямант жанчыны паблізу, можа, нават у канцы гэтай вуліцы. Ён яшчэ не заціх, гэты голас роспачны, як там жа раздаўся тоненъкі дзіцячы крык: «Мама! Мама!! Мамачка!!!» Агееў павярнуўся на бок, сеў на тапчане, асцярожна, каб не прыгыніць сабе болю,

выцяг параненую нагу. Праз шчыліны сцен ледзьве прарабіваўся сіняваты водбліск світанку, на дварэ стала ўжо віднець. І тады аднекуль справа, з дальняга канца мястечка, пачаў наплываць шматгалосы трывожны гул — Агеёў не адразу сцяміў, што гэта — плач, гоман ці, можа, супадная мадлітва сотняў людзей. Але тое, што гэты гул утварала мноства галасоў, не выклікала сумнення: глухое рознагалоссе, аб'яднанае рытмам і тонам, здалося, злівалася ў адзін прыглушаны адлегласцю стогн, які то заціхаў трохі, то мацнеў, паволі сунучыся ў прасторы справа налева. Агеёў, аднак, здагадаўся, што там адбывалася, гэта было падобна на жах — масавы здзек ці забойства, калі сотні людзей, паднятых бязлітаснай злой воляй з наседжаных спрадвеку гнёздаў, некуды ішлі — куды іх гналі пад страхам, без веры і надзеі. Са скамянельм тварам ён слухаў, стараючыся не прамінуць ніводнага гуку, які далятаў да ягонага сковішча, каб зразумець і запомніць усё. У думках яго з глыбінь пачуцця з'явілася і пульсавала адно толькі слова: «Гады, ах гады!..» І ў гэтым слове-праклённе сканцэнтравалася яго няянавісць і яго разгубленасць перад злом, якое абрыйнулася на мястечка.

Мінула, мабыць, не надта шмат часу, але ўжо добра развіднела, і мястечка, чутна было, стала нібы растрывожаны пчэльнік. Ужо цяжка было вылучыць асобныя гукі ў гэтым жалобным працяжным хоры, які складаўся з ляманту і стогну, што быццам мацнеў, то часам цішэў, то рассыпаўся на асобныя гнёзды гора і роспачы. І тут зусім побач, мабыць, на гэтай вуліцы, прагучала чутна і выразна:

- Шнэль, шнэль...
- Не штурхай, гніда, сам пайду!..
- Ідзі быстра, шнэль, чаво стала?..
- Пан паліцэйскі, нельга ж так хутка, я стары чалавек...
- Шнэль, юда паршывая!..
- О божа, о святы заступнік...

Зноў паблізу ўсё сціхла, напэўна, людзі павалакліся на сваю апошнюю галгофу, змоўк і канваір. І раптам, як маланка ўначы, узляцеў да самага неба крык маленя і роспачы:

- Мама! Мама!! Мамачка!!!

І — ціхла. Ні слова ў адказ, ні крыку. Агеёў увесь сцяўся на тапчане ў абсалютным зняменні — што там? Што там здарылася — гукі не вытлумачылі яму нічога. Але трагедыя навокал прадаўжалася, і ён быў яе нябачным сведкам, бяссільным яе ўдзельнікам. Або няўдзельнікам, што, зрешты, азначала адно і тое ж, таму што было нясперна пакутна ўсё гэта чуць і не магчы нічога.

Тым часам тое, што чулася зводдаль, што даносілася да яго гулам і пощумам, памалу падкаціла бліжэй і рассыпалася на асобныя галасы, крыкі, плач. Успыхвалі і знікалі рэзкія слова каманд, сэнс якіх, аднак, цяжка было зразумець адсюль. Дзесьці, можа, на

суседній вуліцы, трывожна бляяла каза — па казлянятах, ці што. Некалькі разоў гауха прамычэла карова. Там жа пачулася злосны вокрык і лаянка, падобна, гэта выганялі кудысь жывёлу. Агееў падумаў, што быццам яшчэ не забіваюць нікога, як тут жа за вуглом гулка ляснуў віntовачны стрэл, і некалькі курэй з кудахтаннем кінуліся па вуліцы. Раздаўся здзеклівы мужчынскі рогат, і ён зразумеў: гэта завіхалася паліцыя. Ён і яшчэ чакаў стрэлаў, але іх не было болей, здаецца, пачаў ціхнуць шум здалёку, і ў гэтай паўзе цішыні раптам выразна пачулася харктэрная, быццам картавая нямецкая гаворка. Прыемна сцішаны, амаль спакойны мужчынскі голас нешта сказаў па-нямецку, але Агееў зразумеў толькі некалькі слоў: «Дзі арганізаціон, абенд...» Несумненна, гэта былі немцы, яны прайшли за дваццаць кроکаў адгэтуль па вуліцы, ён бы мог зняць іх з пісталета, калі б мог згледзець. Трымаючыся за тапчан, ён зірнуў у адну шчыліну ў сцяне, у другую — за сцяной была гушчэча малінніку, бульбяныя барозны і далей вытыркаўся вугал суседскае хаты. Болей там нічога не было відаць.

Тым часам шум людскіх галасоў пакаціўся хвалімі з нейкага аднаго месца, наўкось цераз вуліцу, мабыць, з плошчы ў цэнтры мястэчка. Цяпер ён заставаўся ў адноўкавай сіле, не мацнеючы і не слабнучы болей. Агорнуты трывогай, Агееў чакаў і слухаў. Слухаць гэта так дойга было пакутна нават для яго, запёртага ў гэтай клетцы, а як жа там, на плошчы, падумаў Агееў. І тут зусім не ў лад са сваім настроем ён адчуў у сабе злосць: як жа можна было дапусціць такое? Трэба ж было нешта зрабіць, можа, уцякаць ці хавацца, але напэўна не падпараткавацца, зрабіць ўсё, каб сарваць немеры фашыстаў. «Вось толькі што можна зрабіць?» — падумаў ён. Заўжды зручна меркаваць збоку, здаля — там жа, пад рулямі аўтаматаў, мабыць, усё было болей трудна і страшна. Асабліва калі падумаць, колькі там малых і старых, дзяцей і жанчын. Той, хто мяркуе здалёку ці праз нейкі час, заўжды мяркуе болей разумна, але ці болей сумленна — во ўчым пытанні.

Калі людскі шум у мястэчку пачаў сціхаць, зніклі паасобныя крыкі і плач, паблізу пачулася іншыя, звычайнія галасы, і ён зразумеў: гэта забіралі жывёлу. Насупраць цераз вуліцу нешта грузілі ці, быць можа, выносілі з хат бараҳло, сцягвалі ў адно месца, і ён чуў: «Стой, куды прэш?.. Пашла, пашла... Трымай... Паварочвай ты жывей... Што ў цябе, вочы павылазілі?.. Хведар, а Хведар, забярэш рэшту». Ішла гаспадарчая работа, збор і адпраўка маёмасці, і займаліся ёю, відаць па ўсім, паліщаі ці хто пад іхнім наглядам. Гэтая мітусня па дварах і хатах працягвалася ўсю раніцу, здаецца, не абяцаючы калі-небудзь скончыцца, водгукі яе даносіліся то з аднаго, то з другога боку, то чуліся паблізу, то здалёку.

Толькі, можа, у абед усё стала сціхаць; і нарэшце жахлівая, мёртвая цішыня агарнула мястечка. Агееў нерухома сядзеў на тапчане і думаў: на колькі яшчэ дзён і гадзін хопіць ягонай вытрымкі, колькі прадоўжыцца яго пакутнае выпрабаванне? Ён адчуваў сябе на лязе нажа, на паraphавой бочцы ў час пажару — у гнятлівым прадчуванні бяды не сёння, дык заўтра. А можа, і трэба разлічваць на менавіта такі канец, думаў ён. Але навошта тады сядзець тут, бавіць час і цешыць сябе дурнымі надзеямі? А калі не сядзець, дык што зрабіць у ягоным становішчы? Да чакацца, калі прыйдуць, і пусціць у ход пісталет? Ці самому выйсці з пісталетам на вуліцу і загінуць з музыкай?

Пакуль, аднак, мінаў час, а па яго ніхто не прыходзіў. Не ішла нават цётка Бараноўская, і ён пачаў непакоіцца: ці не здарылася бяда і з ёю? Можа, і яе пагналі разам з яўрэямі?

Бараноўская прыйшла надвячоркам. Абвостраным слыхам Агееў яшчэ здалёку ўчуў яе таропкія крокі ў двары, дзвёры застаронка нешырокая прыадчыніліся, і яе маленькая цёмная постаць з'явілася на парозе.

— Фу! А я ўжо думала... Так непакоілася!..

Махнуўшы з палёгкай рукамі, яна апусцілася на высокі парог і заплакала, ледзь чутна хліпаючы і выціраючы вочы ражкамі цёмнай, у кропачкі хусцінкі. Агееў маўчаў, ён ужо здагадваўся аб прычыне яе плачу.

— Ой, што яны з людзьмі робяць! Яны ж усіх іх сабралі... Усіх, усіх... Нікога не пакінулі, усё іхняе пагрузілі... Гэта ж і мяне заставілі збожжа іх выграбаць... У каго якое засталося, усё выграблі.

— А куды іх пагналі? — панымым голасам запытала Агееў.

— А хто ж іх ведае?! Кажуць, на станцыю. Кудысь адпраўляць будуць. А некаторыя кажуць: пастраляюць у Гарэльм балоце.

— І што — ніхто не ўцякаў?

— Як жа ўцячэш? Яны ж з вінтоўкамі на ўсіх вуліцах і гародах. Дваіх маладых застрэлілі за тое, што не падчыніліся, казалі. І Яўсееўну з імі...

— Яўсееўну? — амаль спалохана перапытала Агееў.

— Яўсееўну таксама. У яе ж маці старэнкая. Так з маці і пагналі.

Агееў пра сябе ціха вылайаўся. З учараашняга дня ён чакаў акушэрку — трэба было зрабіць перавязку, з-пад бінта пачало падцякаць на штаніну, і, горш за ўсё, яму ўвесь час здавалася, што ў ране варушацца, ядуць яго цела белыя чарвякі, адна думка аб якіх вымушала яго скаланацца. Але ён нічога не мог зрабіць, каб памагчы сабе, у яго не было ні ваты, ні бінта, ні лякарства. Будзе клопату, калі зноў не заладзіцца з ранай, падумаў ён. Бараноўскай, аднак, ён не сказаў нічога, той за сённяшні дзень і без яго хатіла трывогі, і ціха

сядзеў на тапчане, выщягшы на сеннічку сваю бедалагу-нагу. Трохі супакоіўшыся, гаспадыня выцерла вочы і ўздыхнула.

— Пайду. Бульбачкі ж трэба зварыць на вячэру.

— Ці да вячэры тут,— сказаў ён грубавата.

— Ну як жа! Трэба ж вам скарэй на ногі ўстаць.

— Яно б не шкодзіла.

Бараноўская выйшла з застаронка, а ён пачаў думаць, як выбрацца з гэтае пасткі, у якой яго цяпер пэўна ўжо не чакала нішто добрае. Перш была хоць якая-небудзь надзёя на доктара, яго дапамогу і лякарства, а цяпер вось і гэтая спадзянка прапала. Нешта трэба было рабіць, штосьці прыдумаць. Але што? Ён увесь час напружана думаў, ламаў галаву ў пошуках выйсця, але выйсця не было, паразеная нага скавала яго магчымасці і працягвала трывмаць у туپіку безвыходнасці. Яму нават пачало здавацца, што ён адгэтуль не выберацца, бо недзе прамінуў адзіны свой шанец, прамарудзіў ці зрабіў не так, як трэба было зрабіць у яго няпростым становішчы, і цяпер заставалася адно — чакаць расплаты.

Праўда, у яго быў Малаковіч.

Не дачакаўшыся доктаркі, Агееў пачаў чакаць Малаковіча, усё ж той меў большыя, чым ён, магчымасці ў гэтым мястэчку, лепш ведаў абставіны і мог яму памагчы. Мінулы раз яны не дамовіліся аб сустрэчы, і цяпер Агееў пачаў спадзявацца, што той хутка прыйдзе, яны паражца аб іх становішчы і нешта прыдумаюць. Калі ў хляве за сцяной пачуліся асцярожныя кроکі, ён так і падумаў, што гэта ідзе Малаковіч, таму што з кім жа яшчэ магла там ціхенька гаманіць яго Бараноўская? У гэтую пару на дварэ яшчэ, можа, толькі змяркалася, а ў застаронку стала амаль ужо цёмна. Агееў ледзьвye бачыў квадрат ніzkіх дзвярэй, якія ціхенька адчыніліся, аднак шырэй, чым калі іх адчыніла гаспадыня, і ў застаронак нехта ўвайшоў, яўна не Малаковіч, штосьці грувасткі і незнамы. Агееў насцярожана ўскінуўся, але з-за шырокіх плячэй чалавека пачаўся спакойны голас яго гаспадыні:

— Дык вы ўжо ўдвух тут. Я на двары пабуду.

— Да, паглядзіце там...

Сказаўшы гэта, чалавек тым жа густым, ніzkім голасам стрымана павітаўся і, зрабіўшы некалькі няпэўных кроакаў між тапчаном і сенам, усёўся на высокім парозе. Куръща, што ўвесь дзень спакойна сядзела ў кутку на покладзе, трывожна пракудахтала і сціхла. Агееў патроху спакайней, зразумеўшы, што чалавек гэты — не вораг, ворага Бараноўская не прывяла б сюды. Але хто гэта быў, абыт тым ён не меў уяўлення. Яны нядоўга памаўчалі, Агееў чакаў, госьць, падобна было, услухоўваўся ў гнятлівую цішыню, якая ўладкоўвалася пад ноч у мястэчку.

— Даўно вы тут... адпачываеце? — запытаў нарэшце чалавек.

Агееў умеў з першых слоў па тэмбры і гуках голасу вызначаць харектар чалавека. У арміі звычайна імкнуліся паказаць у голасе цвёрдасць і энергічнасць, незалежна ад того, ці былі яны на самой справе, ці таму, хто гаварыў, хацелася, каб былі. Так ці інакш, але ў голасе шмат значылася, трэба было толькі ўмесь слухаць яго. Голас жа гэтага госця, несумненна, выдаваў у ім чалавека цывільнага, не надта маладога, які, можа, перажыў нават нешта труднае, і Агееў скупа азваўся:

— Тры дні... адпачываю.

— Да, адпачынак, канечне... Не дай бог!

— Вот іменна.

Яны зноў памаўчалі. Агееў чакаў, а госць, мабыць, усё не наважваўся пачаць размову, дзеля якой ён, несумненна, і прыйшоў сюды.

— Я тожа на гэтым тапчане тыдзень правалаўся. Да вас.

— Во як!

Агеева гэта здзівіла: тут ужо яўна праглядвалася нейкая агульнасць іх лёсаў, якая, аднак, патрабавала некаторага ўдакладнення.

— Што, па раненні?

— Прадстаўце сабе. Хаця і не ваенны, але вось нарваўся на кулю.

— Ах, во што! — трохі расчараўвана сказаў Агееў.

— На станцыі, ведаецце, пры эвакуацыі. І мусіў застацца. Але вось у чым праблема — у райкоме рабіў. Усе тут мяне ведаюць. І паліцыя тожа. Дзякую вось Бараноўскай: прыюціла, выхадзіла.

— Мяне тожа выхаджвае.

— Яна такая. А вы — у баі?

— Пры прарыве з акружэння. У нагу.

— Да-а. Акружэнцаў цяпер ідзе ой колькі. Усе — на ўсход.

— На ўсход, куды ж яшчэ. За фронтам. Я тожа, калі б во не нага...

— З раненай нагой, канечне, далёка не пойдзеш.

— Зноў жа, быў і асколак. Дзякую — выцягнулі.

— Яўсееўна? — жыва здагадаўся госць.

Агееў памаўчалі, не ведаючы, ці можна назваць імя яго доктаркі. Але госць, пэўна, зразумеў усё і так.

— Яўсееўна, яна тут шмат каго на ногі паставіла,— сказаў ён у цемры. — Але на тым кропка. Забралі сёння разам з яўрэямі.

— Іх што — панішчаць?

— Падобна на тое.

— Жах!..

— Жах — мала сказаць. Злачынства! Палова мястэчка як вымерла. А яны ж тут жылі стагоддзямі. Тут на могілках дэсяткі іх пакаленняў...

— І нічога нельга было зрабіць?

— А што ж зробіш? Не гатовы мы былі да таго. Ды і сілы пакуль не тыя. Барацьба ж толькі разгортваецца.

— Партызаны? — жыве здагадаўся Агееў.

— І партызаны, і яшчэ нехта. Асвойваем розныя метады,— трохі няпэўна адказаў госць і запытаўся: — Вы — бальшавік?

Агееў неяк сумеўся, аднак ужо разумеючы, што трэба адказваць праўдзіва і адкрыта. Здаецца, настаў менавіта такі момант, калі ўхіляцца ад прамога адказу ці тым болей хлусціў было недарэчы.

— Кандыдат,— сказаў ён проста і змоўк.

— Што ж, гэта добра, гэта амаль што член. Тады будзем знаёмы. Я Волкаў, сакратар райкома.

Госць падаў руку, Агееў трошкі паціснуў яе — моўкі замацаваў поўны невядомага, але, мабыць, значнага сэнсу іх тайны саюз. Агееў яшчэ не мог уяўіць сабе, але ўжо цымяна адчуў, што менавіта з гэтага знаёмства пачынаецца новая паласа ягонага жыцця, наўрад ці спакойная, але ўжо з зародкам менавіта таго, чаго яму дасюль не хапала. Ва ўсякім выпадку, было зразумела, што ён пазбываўся адзіноты і няпэўнасці, далучаўся да арганізаванай сілы, адсутнасць якой ён так хвараўта адчуваў усе апошнія дні іх блукання па нямецкіх тылах ды і ў гэтым мястэчку таксама.

— А вы што ж, жывяце тут? — запытаў ён трохі здзіўлены тым, што сакратар райкома знаходзіцца ў мястэчку.

— Не, жыву я не тут. Вось прыйшоў спецыяльна каго-нікаго праведаць. Ды ў нас ёсць да вас прапанова. Ці просьба. Разумейце, як хочаце. Як вам спадручней.

Агееў насяцярожыўся. Увогуле было няцяжка ўяўіць харектар гэтай прапановы-просьбы, хоць і без падрабязнасцей. Праўда, ён хацеў спачатку давесці, што ягоныя магчымасці абмежаваны, таму што ён пакуль не хадок і можа быць карысны хіба праз тыдзень-другі, у залежнасці ад таго, як павядзе сябе рана. Але Волкаў, нібы зразумеўшы ягоныя думкі, сказаў:

— Яно зразумела, у вас рана, і мы вас пакуль з месца не рушым. Аячыцеся... Але перш за ўсё трэба легалізавацца.

— Як — легалізавацца? — не зразумеў Агееў.

— Гэта проста. Бараноўская дасць вам дакументы свайго сына. Ён загінуў, і яго тут мала хто ведае. Але гэта болей фармальна, для паліцыі. Вы вярнуліся дадому, не зусім здаровы, працуеце ў гаспадарцы.

— Да, але... Як — у гаспадарцы?

— Ну, у двары, у гародзе. Дровы там... Разумееце, нам трэба мець свайго чалавека ў мястэчку. Нашых, разумееце, усе тут ведаюць, нашых адразу раскрыюць. Вы ж па дакументах інжынер, беспартыйны спецыяліст. Зноў жа — сын папа.

— Якога яшчэ папа?

— Папа. Бараноўская. Цётка ж Бараноўская — былая пападдзя. Яна на поўным давёры ў паліцы.

— Во як!

— А чаму гэта вас здзіўляе? Пападдзя, ага. Але яна сумленная жанчына, яна нас не выдаць. А вы ж камандзір, зброю ведаеце...

— Як не ведаць — начальнік боепітання.

— Тым больш. Нам менавіта такі і патрэбны. Знаў жа тут, разумееце... Подступы да хаты Бараноўскай надта зручныя. З рова і ў двор.

— Подступы сапраўды...

Далей Агееў кепска слухаў гэтага вячэрняга госця. Хаця ён і быў гатовы выкананаць усё, што яму даручалася, але не чакаў для сябе такога даручэння і цяптер таропка абдумваў яго, не цямячы яшчэ, як спалучыць гэта з яго армейскім становішчам. Усё ж ён быў кадравы камандзір з арміі, нікто яго не зваліняў, і ён не мог не адчуваць на сабе няпросты цяжар вайсковага абавязку, перапыненага хіба што няўдачамі на фронце і яго раненнем.

— Мы вельмі разлічваем на вас,— націснуў тым часам сакратар райкома.

— Ну што ж! Хіба што да прыходу нашых. Я ж павінен пайсці ў армію. На фронт.

— Ох, фронт, фронт! — гаротна прамовіў Волкаў. — З фронтам бяда, таварыш. Здаецца, нашы Смаленск здалі.

Сапраўды, чорт ведае, што рабілася на фронце, што вытваралася ў акупацыі! Канечне, у такі час было б злачынствам спакойна ляжаць на гэтым тапчане і чакаць, калі цябе вызываць ад нямецкай улады. Барацьба з гэтымі вылюдкамі не спынялася, тут, можа, толькі яшчэ наладжвалася, значыць, ён быў абавязаны і не меў права ўхіляцца ад удзелу ў ёй. Але гэта калі абстрактна, амаль тэарэтычна. Тэарэтычна ўсё было проста і ясна і, несумненна, лягчэй, чым на справе. На справе ж яму трэба было перастаць быць старшим лейтэнантам Агеевым, а зрабіцца сынам пападдзі Бараноўскай, жыць па чужых дакументах ды яшчэ легалізавацца перад паліцыяй. Чорт ведае, што такое!..

— Пакуль што фронт коціцца на ўсход,— змораным голасам заклапочанага чалавека гаварыў Волкаў. — Да Масквы коціцца. Але, я так думаю, нядоўга яшчэ будзе каціцца. Недзе павінен адбыцца пералом. Недзе ім дадуць у зубы.

— Трэба б!

— А тут ідзе фармальны разбой. Павылазілі розныя гады. Ды і нашы некаторыя. Начальнік паліцыі — армейскі камандзір. Сам прыйшоў, добраахвотна.

— Такіх свалачэй стралаць трэба,— сказаў Агееў.

— А вам прыйдзеца мець з ім справу.

— Гэта горш.

— Горш, але трэба. Неяк трэба паладзіць, на гэта мы і разлічваем. Будзеце трymаць сувязь толькі са мной. Волкаў, канечнe, мой псеўданім. Прыйдзе хто, мужчына цi жанчына, скажа: ад Волкава. Значыць, ад мяне. Ваш сябар Малаковiч будзе працаваць на станцыi.

— Гэтак? — узрадаваўся Агееў. — Вы з ім гаварылі?

— Ну, ведама. Рабацёнка ў яго не надта прыемная — у качагарцы. Але нам так і трэба. Ён як чалавек? Надзеіны?

— Харошы хлопец.

— Мы таксама думаем. Будзеце працаваць парай. Бараноўская паможа. Яна ў курсе.

— Ну, дзякуй, — трохі заклапочана сказаў Агееў. Ён ужо думаў пра тое, што яму рыхтue гэты паварот у ягоным жыцці.

Усё ў ім разварушылася ад гэтай размовы, нечаканыя клопаты і апасеннi абрушыліся на яго патокам, выклікаючы лавіну неспакойных думак, усё крута мяняючы ў ягоным становiшчы. Ранейшаю заставалася хiба што яго рана, якая ўладарна напамінала пра сябе пры кожным неасцярожным руху.

Яны падрабязна абмеркавалі сваё супрацоўніцтва, дамовіліся пра галоўнае і, калі Бараноўская прынесла вячэр, сядзелі моўкі, поўныя сваіх невясёлых думак. Агееў без ранейшага смаку пaeў бульбы з гуркамi — цяпер усе яго клопаты былі скіраваныя ў будучае, у сферу новых для яго і нязвыкlyх адносіn з Волкавым i, што асаблiва непакоіла яго,— з ворагам, у дачыненнi з якім ён павiнен адмовіцца ад сябе ранейшага і прыняць новае імя і новае ablічча. Як гэта ў яго атрымаецца? I чым можа скончыцца? Зрэшты, чым можа скончыцца пры няўдачы, ён разумей выдатна, але ходу назад ужо не было, трэба было рыхтавацца да ўсякай нечаканасці. Усе гэтыя тыдні пасля разгрому палка ён не мог пазбыцца ліпкага адчування вінаватасці, што так недарэчна выштаў з вайны, выбыў з часці, якая, магчыма, перастала існаваць наогул. Але ж існавала армiя, а з ёй заставаўся ў сiле ягоны абавязак, вызначаны калісь дадзенай ім прысягай. Праўда, ён быў паранены, і гэтая акалічнасць апраўдвалася ў яго лёсе многае, хоць далёка не ўсё. Нават будучы параненым ён не меў права на спакойнае жыццё пад немцам, бяздзейнасць і чаканне перамены да лепшага на бязлітасным фронце барацьбы. Ён адчуваў, што, калі яму суджана будзе прабіцца да фронту, там прыйдзеца нешта тлумачыць і ў чымсьці апраўдвацца — усё ж у яго заставалася зброя, якую ён павiнен скарыстаць супраць фашызму. Зразумела, тое, што яму прапаноўваў цяпер Волкаў, толькі прыблізна было падобна да ўзброенай вайны з захопнікамi, але што рабіць: мабыць, іншая вайна апынулася за межамi яго реальных магчымасцей. Пасля таго як

вячэрні госьць развітаўся і пайшоў, Агееў ляжаў з расплюшчанымі вачмі і думаў. Як заўжды, яго насыярожаны слых быў надта чуйны, пранікаючы ў зманлівую цішыню ночы, у якой тайлася рознае. Малаковіч так і не прыйшоў сёння, і Агееў думаў: ці не здарылася ўжо з ім што кепскае? У такім ягоным становішчы страціць Малаковіча было б болей чым кепска. Хаця ў гэты момант ён ужо і не адчуваў сябе надта адзінокім, як раней, усё ж Малаковіч заставаўся яго галоўнай апорай — юны лейтэнант звязваў яго з іх нядайнім вайсковым мінульым, няшчасным палком, цяжкімі баямі і стратамі, мінульым, якое хаця і не стала прадметам іх гонару, але і не давала прычыны саромеца. Свой баявы абавязак яны выканалі як толькі маглі, і не іх віна, што ўсё абярнулася такім драматычным чынам.

Пад ноч зноў разбалелася рана, у глыбіні якой стала калюча тузаць; боль аддаваўся ў клубе, і ён, каб зручней уладкаваць на сенніку нагу, круціўся на тапчане і так, і гэтак. Напэўна, Бараноўская пачула з падворка яго валтузню і прыйшла ў застаронак.

— Як вы тут? Можа, прынесці чаго?

— Не, дзякую. Нічога не трэба.

— І я во спаць не магу. Пасля ўсяго, на што наглядзелася, чаго начулася...

— Жахліва! Што і сказаць.

Мабыць, яна не спяшалася нікуды, у цемры ён амаль не бачыў яе, толькі адчуваў яе далікатную прысутнасць і сказаў без асаблівай настойлівасці:

— А вы пабудзьце са мной.

— Пабуду, ага. Знаеце, адной цяпер немагчыма. Проста не хапае вытрымкі.

— Сапраўды, у такі час трэба процьма вытрымкі. Скажыце, гэты Волкаў... Ён гаварыў з вами?

— Антон Сцяпанавіч? А як жа, гаварыў. Вы не бойцеся, я ж вам расказвала, што сын мой быў дужа падобны на вас. І ўзростам такі ж.

— Як яго звалі? Алег?

— Алег. Алег Кірылавіч Бараноўскі. Так што вы цяпер Бараноўскім будзеце. Замест сына.

— Ну, дзякую. А што, муж ваш быў папом? — раптам без усякага пераходу запытаў Агееў і адчуў у цемры, як гаспадыня трохі напружылася, уздыхнула і адказала не адразу:

— Муж быў свяшчэннікам святадухаўскай царквы. Той, mestachkovай, што ля базарнай плошчы. Хаця вы ж не ведаецце...

— Не ведаю, не бачыў.

— А я ў народным вучылішчы служыла. Даўно гэта было, — гаротна сказала яна і змоўкла.

— Ну, як даўно? Да рэвалюцыі?

— І пасля рэвалюцыі. Айцец Кірыл быў настаяцелем да самага закрыцца царквы ў трыццаць другім годзе. Я перастала служыць гадоў за дзесяць да таго. Ужо нельга было. Самі разумееце — пападдзя, якая ж настаўніца.

— Вы і родам адсюль?

— Не, я родам з Дзвінска, нейкі час жыла ў Вільні, там скончыла Марыінскае вучылішча. Бацька быў банкаўскі служачы, служыў у Вільні, у Полацку, у Дзвінску. А сюды я прыехала з айцом Кірылам, тут жа ў яго радня. А, гэта даўняя гісторыя, як і даўгое жыццё. Расказваць усё падрабязна — не хопіць каляднай ночы, не тое што жнівеньскай.

— Труднае было жыццё?

— У наш час лёгкага наогул не было. І не магло быць. Але нам дасталося асабліва катаржнае. І цяпер вось... Быў адзін сын, усё маё спадзяванне, здавалася, жыву для яго толькі, ды во і яго не засталося. Адна! Вось думаю: навошта жыла? Які сэнс жыць далей? Ды яшчэ ў такую вайну. Усё страшна, трудна, скалечана. Думаю часам: можа, дзе няўдала зрабіла выбар, памылілася ў чым? Не, быццам нідзе. Заўжды імкнулася жыць у згодзе з сумленнем, з дабром, нават з перадавымі ідэямі веку. Але, як назло, менавіта мяне век і не прыняў. Можа быць, запозна ці рана ў яго з'явілася, у гэты шалёны наш век. Сяброўка ў мяне была, Любачка Чарнова, слайная дзяўчынка, разам музыкай займаліся, талент у яе не бог ведае які, але кансерваторью скончыла, у Москве някепска прыжылася, выйшла замуж за саўработніка. А мне музыкі было мала — я рвалася ў народ, каб несці яму разумнае, добрае, вечнае, аблегчыць ягоны лёс, прасвяціць, адкрыць светлы шлях ведаў. Бацька мой не адабраў усё гэта, ён шмат што з того, што тады лунала ў паветры веку, не адабраў, меў старыя погляды, быў падазроны да новага чыноўніка. Але мая мама, міная наўная мамачка, яна горача падтрымала мой выбар прафесіі народнай настаўніцы, яна сама ўсё жыццё прагнула вучыць, прасвяшчаць: да прыслугі ставілася заўжды як да мілых родзічаў, заўжды песціла і задарвала яе на кожнае свята. Толку ад таго было няшмат, яны толькі грубелі, гэтая Фрузы, Архіпкі, Ганкі, ляніліся, апускаліся, а пры выпадку маглі і ўкрасці, што дрэнна ляжала. Але ў мацеры гэта не лічылася хібам, яна ўсё тлумачыла іх цемнатой, неадукаванасцю, і яна іх прасвяшчала, чытала ўвечары на кухні Талстога, Някрасава, вучыла грамаце. Скончыўшы вучылішча, і я пайшла вучыць грамаце вясковых хлопчыкаў у глухім павеце Віцебскай губерні. Не скажу, што тыя гады былі самыя горшыя ў майм жыцці, можа, наадварот: хлопчыкі мяне любілі, ды і я прывязалася да іх — нічога не шкадавала, ні сілы, ні працы, далучала да культуры і элементарных ведаў, сама перабівалася з хлеба на квас, наймала куткі ў mestачковых яўрэяў. Але ў тым я бачыла свой абавязак перад

народам і выконвала яго з захапленнем. Самі разумееце, у маладыя гады гэтага захаплення бывае праз меру.

— І вы тут, у мястэчку, работалі? — запытаўся Агееў.

— Не, не тут, у розных месцах. Але больш за ўсё ў Дрысенскім павеце. Адзін год пад Дзвінскам, за дзесяць кіламетраў ад горада. Там і сустрэлася з айцом Кірылом.

— А ён што — ужо і тады быў свяшчэннікам?

— Толькі што канчаў духоўную семінарыю, збіраўся атрымаць прыход, можа, не самы горшы ў епархii. Але, ведама, народ, як і ўсюды, быў бедны, жыў у цемры і невуцтве, і айцец Кірыл з не меншым імпэтам, чым я, узяўся за яго духоўнае выхаванне. Гэта цяпер так кажуць, што рэлігія — опіум для народа, а тады так не думалі, большасць лічыла наадварот, што вера ўзвышае, далучае да ісціны і святла. Праўда, і тады былі атэісты, такія, што лічылі яе далёка не самым важным у жыцці грамадства, на першое месца ставілі асвету, патрэбу ў ведах. Я таксама належала да гэтых апошніх.

— Як жа вы тады замуж выйшлі? За папа? — усміхнуўшыся ў цемры, запытаўся Агееў.

Неяк наперакор настрою ён слухаў Бараноўскую з усё большай для сябе цікавасцю, спакваля адкрываючы ў гаспадыні зусім іншага чалавека, чым той, які яму здаўся ўпачатку. Гэта было нечакана і нават здзіўляла. А ён яе прыняў за звычайнную вясковую кабету, гэтую выпускніцу віленскага Марыінскага вучылішча, жонку прыходскага свяшчэнніка.

— У тым і справа, і я збралася расказаць вам, як гэта сталася ў майм жыцці — усё насуперак перакананням, схільнасцям. Розныя мы мелі перакананні, а вось палюбліся, не ведаю нават — чаму. Хаця закахацца ў айца Кірыла было няцяжка, ён быў такі відны, высокі, з русавай бародкай, вочы сінія — сінія, пагляд быцца наўмы, змройлівы, а голас... З голасу ўсё і пачалося. Першы раз пачула яго ў царкве, зайшла другі раз, а пасля сустрэліся з ім у іспраўніка на каляды, а на масленую ён ужо прасіў маёй рукі. Бацькі былі побач, у Полацку, але я ўсё рапшыла сама, і павянчаліся ў той жа ягонай царкве. Бацька мой, даведаўшыся, нічога не сказаў, а мамаша закаціла істэрку — такога яна не чакала. Але гнеў яе хутка мінуў: варта было ёй пабачыць майго сінявокага свяшчэнніка, як гнеў змяніўся на міласць — Кірыл чараваў кожнага перш за ўсё сваім пакорлівым выглядам, пасля асанкай, ну, і розумам, канечнe. Апроч святых канонаў ён някепска ведаў літаратуру, разбіраўся ў мастацтве — сучасным, заходнім і візантыйскім, ды і да праваслаўнай царквы адносіўся ўмерана крытычна, бачыў у ёй не толькі плюсы, але і рад мінусаў. Аднак ён не хацеў асабліва ганьбіць руку, «хлеб дающую», і авалявакі свае выконваў старанна.

У пятнаццатым годзе ў нас нарадзіўся Алежка. Я жыла тады ў бацькоў у Полацку, Кірыл быў на фронце, ён служыў палкавым свяшчэннікам у Галіцыі, часта пісаў пра пакуты рускага салдата-акопніка ў той вайне. Праз год улетку прыехаў на пабытку, падарыў на кароценькае шчасце і паехаў. І тут я, ведаецце, неяк бы падрасла ці пасталела, можа, пад ягоным упльвам ці таму, што стала маці, але менавіта з таго лета ў мяне мала што засталося ад дэмакратызму майёй маладосці і ўпершыню прыадкрылася вялікая таямніца бога. А можа, таму, што час перамяніўся — насталі доўгія гады разрухі ў тыле, няўдач на фронце, людскіх трагедый. Якраз улетку таго года загінуў у бai пад Рыгай мой стрыечны брат Юра, каторага я так любіла. Слаўны быў, чысты хлопчык, пайшоў з патрыятычных перакананняў вольнаапрадзяляючымся ў артылерью, але паступова расчарараваўся ў вайне, нездоўга да пагібелі пісаў поўныя ўпадку пісьмы і загінуў, ратуючы батарэю ад непрыяцеля. Помню, мяне тады ўразіла гэта — зневідзеў вайну, франтавыя парадкі, начальства, а калі настаў час — праявіў геройства і загінуў, да канца выканашы свой абавязак. І я думала: што гэта — вышэйшая доблесць ці хлапечас глуपства? Я ўсё прымервалася да харектару брата і не магла зразумець, ці здольна я на такое...

— Ну, а вам нашто было прымервацца? Вы ж жанчына. Ды яшчэ маладая мамаша,— сказаў Агееў.

— Напэўна, у тым і ўся справа, што стала маці. Гэта, ці ведаецце, заўжды мяняе псіхалогію жанчыны, асабліва ў трудны час, прывязвае да дзіцяці, ведаецце, да мужа таксама. Я гэта зразумела, калі дачакалася нарэшце Кірыла — прыйшоў неяк пад восень у семнаццатым, змораны, абвашыўлены, душэўна надламаны. Каstryчніцкі пераварот ён сустрэў спакойна, без асаблівай радасці, але і без гора — сам ён паходзіў з сялян, ведаў жыццё бяднейшых класаў, блізка прымаў іх інтэрэсы і клопаты. Многае ў старым рушылася, бурылася, перайначвалася, але, здавалася, усё гэта рабілася дзеля выгады працоўных мас, для карысці народа. А калі для народа, дык якія маглі быць сумненні — народ мы паважалі з дэён нашай маладосці, для народа мы гатовы былі на ўсё. І калі ў нас разбурылі маёнтак Бrotберга, спалілі бібліятэку, паламалі дарагую мэблю, скульптуру, Кірыл абурыўся — усё гэта дужа б спатрэбілася для новай народнай улады. Але маёнтак няхай, маёнтак, урэшце, дзела нажыўное, а вось тое, што расстралілі дырэктара народнага вучылішча, які ўсім сэрцам і справамі служыў менавіта народу, гэта ўжо было чорт ведае што! А расстралілі толькі таму, што той спрабаваў не даць рабаваць маёнтак, маючы на ўвазе перанесці туды вучылішча, дык яго расстралілі як абаронцу буржуазіі, а маёнтак спалілі. І хто? Тыя самыя ўсёмныя, падняволныя мужыкі, дзецы якіх вучыліся ў народным вучылішчы ў гэтага самага дырэктора Івана

Іванавіча Посных. Можа быць, гэты выпадак упершыню, а пасля і многія да яго падобныя вымусілі мяне зразумець, што людзі дзеляцца не па саслоўнай ці класавай прыналежнасці, не па прафесіі і пасадах, а на добрых і злосных і што на аднаго добраага ў жыцці трапляе дзесяць злосных. І што дабрата немагчымая без бoga, а са злом у чалавеку абавязкова пасяляецца д'ябал, якому ўжо ніхто не дасць рады.

Пасля грамадзянскай вайны Кірыл атрымаў прыход у родным мястечку. Да нас тут доўгія гады раскашаваў айцец Піліп Заяц, гэта, я вам скажу, быў далёка не лепшы са служак боскіх, ды і з сыноў чалавечых таксама. Тышовы поп-абірала, абібок і п'яніца, якіх тады нямала развялося ў правінцыі. Гэты ўмеў прыладзіць рэлігію да свае асобы, ды так спрытна, нібы яна была для яго і створана богам. Пападдзя таксама папалася ў пару да бацюшкі, такая ж прагная і карыслівая, зрэшты, яна і кіравала папом і прыходам — цёмная, злосная баба. Да рэвалюцыі прыхаджане штогод падавалі скаргі, ездзілі ў сінод нават, але Заяц, дзе трэба, умеў прыкінуцца ягнём, а тым, хто паскардзіўся, пасля люта помсціў. Апошні раз скаргу на яго склада маладая фельчарка, дык ён давёў яе да самагубства — атруцілася морфіем. І мёртвай яшчэ помсціў — не даў пахаваць на могілках, закапалі за плотам каля дарогі. Але ўсё ж не скаргай, дык смерцо сваёй яна дамаглася, што Зайца знялі з прыхода, замест прызначымі айца Кірыла. Пераехалі мы ў гэтую во хату. Некалі тут мінула дзяцінства мужа, пасля прайшло дзяцінства нашага Алежкі. Я ў школе ўжо не рабіла, была простай хатній гаспадыніяй, пападдзей, жылі мы пераважна з гарода ды з таго нямногага, што ахвяравалі прыхаджане. Трудна жылося. Але тады ўсім трудна жылося. Я палюбіла гэты дворык, і дом, і суседзяў на вуліцы — усе яны былі працавітыя, бясхітрасныя людзі. Я старалася з усімі жыць у міры і згодзе, чым магла памагала мнагадзетным, вулічным рабятам, у нас паявіліся сябры з простанароддзя. Інтэлігенцыя — настаўнікі, саўработнікі неяк з намі не надта вадзіліся, але бог і імі, я іх разумела. Пасля стала горш, айцец Кірыл захварэў, стаў кепска спаць, часта нераваўся, хаця спраўна адбываў службу, ездзіў на трэбы, сумленна рабіў ўсё, што належала рабіць прыходскаму свяшчэнніку. Але разгортвалася барацьба з рэлігіяй, і, як гэта нярэдка бывае, гэтая барацьба стала персаніфікацца, набываць канкрэтныя характеристар. Панятна, што айцец Кірыл стаў першым аб'ектам гэтай барацьбы. Часта сталі парушаць парадкі абедні — то выкрыкі, то п'янай свара. Пасля сталі яго выклікаць — пераважна ноччу — у ГПУ, у сельсавет, а то на дыспуты з народам. Ён не працівіўся, паслухмяна хадзіў, удзельнічаў у дыспутах, дзе, канечнэ ж, верх браў не ён. Верх заўжды быў за Коськам Брытым — не ведаю дагэтуль, дзе тут ад мянушкі, а дзе ад прозвішча. Але аднойчы, калі айцец Кірыл расказваў аб

паходжанні святога Евангелля, гэты Коська Брыты сразу яго воклічам: «А ты сам бога бачыў?» Айцец Кірыл узяўся тлумачыць, што бога немагчыма ўбачыць, што гэта хутчэй нраўственнае паняцце, чым персона, але гэты Брыты дабіў яго рэплікай аб tym, што «нраўственнасць ці наравітасць — гэта ад кабылы, якая не хоча ісці ў аглоблі, а мы, маўляў, людзі свабодныя, цяпер нам воля, і пляваць мы хацелі на бога».

Усё гэта было даволі прымітыўна, груба і абурала, але Кірыл умеў сцішваць свой гнеў і яшчэ спрабаваў растлумачыць нешта, можа быць, больш папулярна, пакуль двое сябрукоў гэтага Брытага не ўзлезлі на сцэну і не насынулі на вочы свяшчэнніку шапку, tym закрываючы дыспут. Пасля было шмат рознага, болей кепскага: зламалі веснікі ў царкоўнай агароджы, гадзілі на паперці, мазалі гноем вароты нашай сядзібы. А пра выкрыкі, крыўдныя рэплікі на вуліцы, у крамах за спіной айца Кірыла і за мной я ўжо не кажу, я да іх прывыкла і старалася не заўважаць. Горш стала, калі малы Алежка пачаў прыходзіць з вуліцы са скаргамі на таварышаў — то абазвалі, то пакрыўдзілі, а то і пабілі. Памучыліся мы, пагаварылі, ды і адвезла я сына да бабкі ў Полацк. Там ён быў проста Алег Бараноўскі, пайшоў у школу, вучыўся, як усе, і толькі ўлетку прыезджаў на некалькі тыдняў да маці з бацькам. Што тады рабілася ў маёй душы, гэтага не зразумець нікому. Нават муж не ведаў пра ўсе мае пакуты, tym болей што яму хапала сваіх...

Бараноўская гаварыла з набалеласцю ў голасе, часта спынялася, быццам прыслухоўваючыся між думак да невыразнага водгуля пражытых гадоў, і Агееў зразумеў, што гэта — не проста расказ, гэта споведзь спакутаванага чалавека, рэквіем па жыцці. І ён уважліва слухаў, стараючыся зразумець у многім загадкавы сэнс чужога лёсу. Ніякіх асабістых адносін да гэтага лёсу ў яго спярша не было, як не было ні спачування, ні асуджэння, была толькі ціхая чалавечая цікаўнасць. Сам ён належаў да іншага часу і ішоў зусім іншай сцяжынай жыцця. Часам слухаючы яе голас, ён пераставаў бачыць яе цяперашнюю і ўяўляў у цымянім ablічы мінулага — то дарэвалюцыйнага, то настаўніцкага, пасля mestachkovага, папоўскага быту. Хацелася ведаць, як усё было далей і што сталася з яе сінявокім свяшчэннікам.

— Айцу Кірылу зусім кепска стала, калі ў начальства над мястэчкам выбіўся гэты Коська Брыты. Ужо як толькі ён не здзекаваўся з нас! Ніводнага сходу, пасяджэння або спектакля ў народом не праходзіла, каб ён не аблаяў бога, царкву і свяшчэнніка айца Кірыла. І мяне нямала здзіўляла цярпенне айца Кірыла, ён не азлобіўся, ні разу не закрычаў нават, трываў усё, часам уступаў у дыспут, а часцей маўчаў, бо размаўляць з Брытым сур'ёзна было немагчыма, ён толькі пагражая і лаяўся. І вось справа скончылася

тым, што неяк вясной царкву закрылі — якраз перад вялікаднем. Канечне, гэта выклікала крыўду сялян, некаторыя пісалі скаргі нават Калініну. Але ўсе скаргі вярталіся для разбору ўсё таму ж Коську Брытаму, які пасля гэтага лютаваў яшчэ болей. Аднойчы, калі ўжо арганізавалася МТС, ён падагнаў да царквы два трактары, наш верхалаз у прымым і пераносным сэнсе Лёкса Семашонак узлез на купалы, зачапіў за крыжы канаты. Напэўна, сабралася паўмястэчка паглядзець, як трактары, тузаючыся, выламалі з купалоў крыжы і сцягнулі іх з даху. У непагадзь царкву пачало заливаць дажджом, убранства стала псывацца, так прадаўжалася з год, пакуль аднойчы камісія сельсавета не рэквізавала царкоўную маё масць. Кнігі пацягалаі хлапчуکі і доўга яшчэ з рукапісных пергаментаў рабілі змеяў, пускалі з пагорка на вецер. А з папоўскіх рыз прамарцель шыла цюбецейкі, і ўвесь раён шмат гадоў хадзіў улетку ў гэтых шытых золатам і срэбрам мусульманскіх уборах.

Айцец Кірыл ледзьве перажаў закрыццё царквы, аднойчы зусім заняпаў душой. Ніякай іншай работы ён не меў, ды ніякай яму і не давалі, і тады ён надумаў: папрасіў родзіча з Ленінграда прыслаць яму шавецкі інструмент, ну, там розныя калодкі, абцугі, малаткі, і пачаў рамантаваць абутик. Неяк трэба было жыць, сродкаў жа ў нас не было ніякіх. Канечне, шавец з яго атрымаўся няумелы, зарабляў калі пяць яек у дзень, калі вядро бульбы ці капеек пяцьдзесят грашыма. З таго і жылі. Але і тое працягвалася нядоўга, рамеснікай-адзіночак абкладвалі вялікімі падаткамі, нельга было займацца прыватным прадпрымальніцтвам. А ў шавецкую арцель яго не прымалі — шкодзіла сацпаходжанне. Што мы маглі зрабіць.

Бараноўская сціхла, перажываючы штосьць недасказанае ці недадуманае, можа, і Агееў запытаўся, імкнучыся, каб цішэй і далікатней:

— Ну, а як жа вы жылі?

— Дрэнна жылі, што і казаць. Парой здавалася, лёс замкнуў на нас сваю пастку, з якой не было выйсця. Рознае думалася, болей кепскае. Але людскі гонар і вера ўтрымлівалі нас ад апошнягага кроку, а галоўнае — трymаў у жыцці Алег. Калі аднойчы ноччу не стала бацькі, а хутка зламаў сабе галаву і наш мучыцель Коська Брыты, у мястэчка прыехаў Антон Сцяпанавіч.

— Гэты самы Волкаў?

— Гэты самы. Несумненна, ён паходзіў з добрых людзей, як бы ні называўся і чым бы ні займаліся на свеце. Алег скончыў школу, але, самі ведаецце, куды было яму падацца з такімі яго бацькамі? І вось я аднойчы пайшла ў райком, расказала Антону Сцяпанавічу пра ўсё, па шчырасці, як во цяпер вам. Ён выслушаў, не варухнуўшыся за сваім сталом, не перапытаяўшы ні разу, і сказаў: «Я вам памагу». І, ведаецце, ён даў такую паперу, што Бараноўскі Алег, будучы паходжаннем з

сям'і свяшчэнніка, парваў з бацькамі, адмовіўся ад рэпрэсіраванага бацькі і сумленна жадае будаваць бяскласавае сацыялістычнае грамадства. Прызнацца, прачытаўшы такую паперу з пячаткай, я заплакала, а ён кажа: «Не плачце, так трэба. Для вас гэта самае прыдатнае выйсце». І праўда, аказалася прыдатным тое выйсце — Кірыл прапаў, а Алег паступіў у інстытут, скончыў яго і стаў спецыялістам. З'явілася ўжо надзея, што для яго пачынаецца новае жыццё, не тое, што пражылі мы,— але во ўсё рухнула.

Здаецца, яна ўрэшце паспавядалася і змоўкла, можа, трохі заплакала, і Агееў неспакойна заварушыўся на тапчане.

— Да-а... Аднак... — не мог ён зразумець чагосыці. Драматычны сэнс гэтага лёсу не адразу, паступова, нібы штуршкамі, з перашкодамі даходзіў да ягонай свядомасці. — Рэлігія, яна, канечне, таго... Несумясціма...

— Справа не ў рэлігіі,— перапыніла яго Бараноўская. — Справа ў сумленні, якое далёка не з усім у нашым жыцці сумясціць можна было.

— Ведаеце, калі ішла класавая барацьба...

— Вось вы кажаце: барацьба! Але барацьба, калі двое адзін з адным боруцца. А мы хіба бароліся? Мы ж прынялі яе, новую ўладу. А вось яна нас не прыняла. Змагаліся з намі. І гэта хіба не крыйдна?

Чорт ведае, як было адказаць гэтай былой пападдзі: усё, што адбывалася тады ў краіне, было яму добра знаёма і тэарэтычна няжепска абурнутавана ў друку — канечне, калі глядзець збоку. Але варта было вось хоць краем вока зазірнуць у душы гэтых дваіх служыцеляў культуры, як рабілася незразумела і крыйдна, гэта ён адчуў пэўна.

Бараноўская тым часам сказала:

— Ведаеце, мы былі абдзелены ў нашым жыцці дабрынёй, можа быць, таму так даражылі яе малаю рэштай, якая нам дасталася. І якой мы стараліся надзяліць іншых. Што ж яшчэ магло быць даражэй? Золата? Багацце? Іх у нас не было ніколі, а дабрыня была, да яе мяне далучыў муж, вечная яму памяць за гэта. Для сябе ўжо не трэба, мне што... Для іншых. Тым больш для харошых людзей. Каторым яна патрэбна.

Каторым яна патрэбна...

Калі яна выйшла, было, мабыць, ужо за поўнач, і ён усё думаў, што сталася б з ім, калі б не людская дабрыня, не хрысціянская, чалавечая ці якая яшчэ там міласэрнасць гэтай цёткі— пападдзі? Колькі ўжо тыдняў ён жыў пад ворагам, карыстаючыся менавіта гэтай дабрынёй людзей — з харчаваннем, сховішчам, а цяпер яшчэ і з даглядам яго, параненага, не плоцячы за гэта нічым, усё беручы па праву... Па праву абаронцы, ці што? Але які ж з яго абаронца, калі немцы адхапілі ўсю Беларусь і дайшлі да Смаленска? Кепскі з яго

атрымаўся абаронца. А во і не сорамна, нават у чымсьці адчуваецца перавага перад гэтай былой пападзёй, якая корміць яго, даглядае, пільнуе.

Чым ён ёй адплоціць?

Ён верыў Бараноўскай і не сумняваўся ў шчырасці яе споведзі, і ўсё ж недзе ў глыбіні душы часам торгала паганае адчуванне: як бы яна не падвяла яго, гэтая пападдзя. Усё ж яна належала да чужога класа, а рознасць класавах інтэрэсаў — ёсць вечная перадумова для барацьбы, гэта ён засвоіў яшчэ ў школе ды і з кароткага курсу таксама. Столыкі нацярпейшыся ў жыцці, страціўшы мужа і сына, як можна адказваць за сваё гора нейкай там дабрынёй? Але, мабыць, можна, нездарма ж ёй даверыўся сакратар райкома, цяпер давёрылі яго, Агееva. Значыць, ёсць у яе нешта вышэй за яе класавыя крыўды, а можа быць, і вышэй за прыроджанае імкненне да справядлівасці. «Штосыці дабрэйшае за дабрыню», — паўтарыў ён у думках, не знаходзячы адказу і адчуваючы, што засынае...

Раздзел трэці

Прачнуўшыся, як заўжды, на світанні, Агееў бавіў час ў спальніку, думаў. Дажджу, мабыць, ужо не было, ветру таксама. Верх палаткі спакваля сох, набрыняльня вільгаццю плямы вузелі і знікалі. Ён разгублена глядзеў на крывыя абрывы гэтых плямаў, якія ранкам усё болей выяўляліся на парусіне, і ўспамінаў недарэчны сённяшні сон, імкнусць разгадаць яго сэнс. Ён даўно ўжо навучыўся адгадваць блытанае прароцтва сваіх сноў, якія звычайна адносіліся да новага дня. Наогул гэта магло здацца смешным для кандыдата навук, і ён нікому не гаварыў пра тое, баючыся насмешак і кпінаў, але ў яго даўно ўжо склалася свая сістэма разгадак, глыбока асабістая, хутчэй эмпірычная, чым колькі — небудзь навуковая. Але, кіруючыся ёю, ён мог нават сказаць, што з яго сноў збудзеца ў першай палове дня, а што ў другой. Усё ў яго снах мела дакладныя судансіны з часам будучых сутак. Канечнэ, было ў іх і нямала невыразных, загадковых сімвалau, не да канца зразумелых значэнняў, але адно заставалася нязменным — кепскія сны заўжды азначалі кепскую яву і, наадварот, радасныя сны прадказвалі радасныя падзеі ў нейкі час наступнага дня.

На гэты раз усё было проста і коратка, але даволі брыдотна: ён убачыў сябе неапранутым, нават без бялізны, у мітуслівым натоўпе людзей, які бывае ля стадыёнаў перад пачаткам матча, на прывакзальной плошчы пасля прыбыцця цягніка, на базары. Усе ішлі насустрач, а ён нічым не мог прыкрыцца і вельмі саромеўся, хоць і не разумеў, чаму так сталася. Сон доўжыўся, можа, некалькі хвілін ночы, але сапсаваў настрой надоўга, і ён думаў: якую яшчэ гідоту рыхтуе

яму гэты дзень? Ён зусім не сумняваўся, што гэтая гідота здзейсніца, цяжка было толькі вызначыць яе сэнс і значэнне. Зрэшты, пра тое ён думаў не доўга, з учараашняга дня яго чакала звыклая праца, ён і так страціў процыму часу, які хуткаплынна мінаў, нічога не прайсаняючы з таго, што ён прагнушы для сябе зразумець. Скаланаючыся ад вільготнай стыласці ранку, ён надзеў сваю сінюю куртку і, узяўшы рыдлёўку, пайшоў да абрыву.

Нярадасны выгляд кар'ера, які пасля ліўню адкрыўся яму ўчора, амаль не змяніўся за ноч: вялізныя лужыны на дне кар'ера падранейшаму былі поўныя жоўтай вады; гара глею і пяску, што рухнула з краю абрыву, развалілася сярод адной з іх шырокай гаццю, падранейшаму палохаючы яго сваім абёмам. Гэта колькі спатрэбіца дзён, каб перакідаць яе ўбок. Ці, можа, зноў папрасіць бульдозер, падумаў Агееў. Але цяпер бульдозер сюды, мабыць, не сунецца, бульдазерыст не стане рызыкаваць машынай. Ды і што карысці з бульдозера, які можа перагарнуць сотні кубоў, але нічога не зрабіць там, дзе ўсё трэба перабраць рукамі.

Агееў з пагорка сышоў на дарогу і пратаптанай ім у быльняту сцежкай, месцамі слізгаючы нагамі па мокрай зямлі, спусціўся ў самую глыб кар'ера. Зляжалы пясчана — гравійны грунт тут не надта паддаўся дажджу і там, дзе не было лужын, добра трymаў чалавека. Вада ў лужынах стаяла густая і жоўтая, бы апельсінавы сок, і ў глыбокіх мясцінах, мабыць, дасягала яму да пояса. Крыўднае было ў тым, што лівень амаль цалкам затапіў самае патрэбнае яму месца пад навіслым абрывам, на якое ў дадатак да ўсяго яшчэ і рухнула глыба грунту. Агееў неращуча ступіў на край гэтай глыбы і на яе беражку ля вады зледзеў нешта такое, што змусіла яго ўпусціць з рук рыдлёўку.

Гэта быў аблымыты дажджом, зморшчаны і пагнуты жаночы туфель няпэўнага колеру на высокім абцасе, з адкрытым наском і вузенъкім раменъкім на гузічку — зусім такі, якія перад вайной звалі лодачкамі. Ён амаль сатлеў, доўга праляжаўшы ў зямлі, раскіс ад вільгаті, ледзьве захаваўшы сваю перашапчатковую форму, але ўсім сваім выглядам прымусіў Агеева адчуць нечаканае хваляванне, амаль разгубленасць. Праўда, па меры таго, як ён узрушана круціў заходку ў руках, мацаюча слізкую скuru, напаўадарваны абцас з рэштаю ржавых цвікоў, хваляванне яго стала марнець пад напорам цвярозых думак: ці мала тут магло знайсціся кінутага абутку, яму ўжо трапляліся і кірзавыя халявы ад ботаў, і дзіравыя дзіцячыя галошыкі, цяпер гэты туфель... Але ж туфель! Ён не запомніў тады, які ў яе быў памер, але іх знаёмства ў тым далёкім годзе пачалося менавіта з туфляў, здаецца, светла-бежавага колеру, якія яна прынесла яму, самазванаму mestачковаму шаўцу. Ён яшчэ не ўмёў як трэба падбіць абцасы да мужчынскіх ботаў, а яна папрасіла залапіць насок, і ён нямала папрацаваў тады — у вузкі насок пралазілі толькі два яго

пальцы, паспрабуй далезці туды з іголкай! Можа, каму іншаму ён бы адмовіў у гэтым нязручным рамонце, але ёй адмовіць не мог: гэтая дзяўчына прыглянулася яму з першага погляду.

Мабыць, туфель — чыстая тут выпадковасць, трапіў у кар'ер, можа, некалькі гадоў таму, наўрад ці ён мог захавацца тут з сорак першага года, з мешаным пашуццём расчараўання і палёгкі падумаў Агееў і, адклайшы знаходку, узяўся капаць. Ён капаў і адкідаў преч вільготны шчэбень, пільна акідваючы позіркам кожны камяк зямлі. Але нічога болей там не было — усё той жа шчэбень, пясок без прыкмет чаго-небудзь іншага, нават звычайнага смецця цяпер там не было. Накапаўшы немалую кучу, прытаміўшыся і спатнёўшы, ён убіў у зямлю рыддёўку і, адышоўшыся на сухое, прысеў адпачыць.

Неяк вяла і нерашуча пачынаўся дзень, з ночы не было дажджу, але ранак наступіў хмарны, у небе над кар'ерам вісела мяккая малочная смуга, праз якую нідзе не прабівалася сонца. Цяжка было згадаць, якім выдасца дзень — ці прасвятае да абеду, ці зноў пойдзе дождж і зусім затопіць кар'ер. Тады будзе зусім кепска. Можа, упершыню за праведзены тут час у яго прамільгнула здрадлівая думка: колькі ж можна? Ну, зразумела, яму стала неабходна гэта, спярша цікаўнасць, а пасля і неадольная патрэба паднялі яго з дому і пагналі за сотні кіламетраў у гэты закінуты кар'ер, але ж колькі можна выкладвацца? Ён патраціў тут большую частку лета, змарнаваў столькі сваіх немаладых сіл, напаткаў столькі расчараўанняў і столькі перахваляваўся дарма, а чаго ён дамогся? Ранейшая загадка, якая гадамі трывожыла яго свядомасць, ні на сантиметр не наблізілася да сваёй разгадкі, нарадзіла новыя сумненні і новыя праблемы. Ён перавярнуў тут гару зямлі, усё чакаючы ўбачыць хоць штосьці, што магло зберагчыся ў зямлі за чатыры дзесяцігодзі і што з пэўнаю долей дакладнасці можна было б аднесці да яе: гузік, грабеньчык, спражку ад паяска, косць, нарэшце. Але нічога такога яму не траплялася, апроч во гэтага туфля, які мог належаць ёй з такой жа падставай, як і тысячам іншых жанчын. У глыбіні душы гэта нават радавала, бо прадоўжыла няпэўнасць і тым самым давала надзею. З самага пачатку надзея была для яго жаданым працягам, яна давала магчымасць жыць, працаваць, пакідаючы хоць маленъкую шчылінку для выйсця ў будучынню. Але павінна ж яна ўрэшце набыць хоць маленъкае, але пераканаўчае абгрунтаванне, гэтая надзея. Менавіта для надзеі трэба было выключыць з сумнення гэты кар'ер, на якім замкнулася для яго самае важнае, не пераадолеўшы якое немагчыма было разлічваць ні на якую пэўнасць.

Не, не зважаючы ні на што, ён мусіў капаць.

Галоўнае ён ужо зрабіў: ён перакапаў вялізны завал, перацёр у пальцах кубаметры зямлі, засталося меней. Мабыць, ён бы скончыў

усё праз тыдзень або дзён праз дзесяць, калі б не гэты нечаканы лівень. Лівень яму сапсаваў усё. Што цяпер рабіць?

Аднак стала падобна на тое, што сёння ён прытаміўся заўчасна, пачало калаціца сэрца: можа, прычынай таго была не праца, а яго хваляванне ад гэтай знаходкі? Падобна, аднак, ён стаў расклейвацца, магчыма, ад доўгага напружання пачалі здаваць нерви, што ўжо нікуды не варта. Можа, не трэба было так выматваць сябе працай, адпачыць сёння, расслабіцца, думаў ён, седзячы на яшчэ сыраватым адвале зямлі. Усё седзячы так, ён неўзабаве пачуў галасы і, падняўшы галаву, паглядзеў на дарогу. Да сярэдзіны заслоненых зараснікам дзядоўніку на ўваходзе ў кар'ер, нягучна размаўляючы між сабой, стаялі трох чалавекі, позіркамі шукаючы штось у глыбіні кар'ера. Агееў паволі падняўся, імкнучыся зразумець, што ім тут магло спатрэбіцца. Гэта былі двое мужчын і жанчына. Пярэдні ўрэшце згледзеў яго ў кар'еры, кінуў астатнім, і яны адно за адным, асцярожна, баючыся паслізнуцца на мокрай зямлі, павалакліся ў глыбіню кар'ера.

Пакуль яны прабіраліся да яго, Агееў паспей разгледзеў кожнага, але так і не зразумеў, што гэта былі за людзі. Пярэдні, хударлявы мужчына ў кепцы і шэрым пакамечаным пінжачку са зморшчаным каўняром, дробнымі крокамі тупаў па сцежцы, здаля пазіраючы на яго маленъкім, з вяёлым прыжмурам вачмі. Трохі адстаўшы ад яго, цяжка пыхкаў немалады таўстун у чорным расхінутым плашчы і ў летнім капронавым капелюшы. Левай рукой ён часам узмахваў у паветры на слізкай мясціне, а правай прыціскаў пад пахай тонкую кардонную папку з матузамі— завязкамі. Апошній ішла таксама немаладая цётка ў стракатай сужэнцы, якая туга абцягвала яе абёмістыя грудзі і круглыя плечы. Яна амаль нерухома несла на іх сіаватую галаву з сабранымі на патыліцы рэдкімі валасамі і ні на каго не пазірала.

— Во, як тут наліо! — сказаў пярэдні, згледзеўшы пад абрывам лужыны. — Хоць карасёў запускай.

— Для карасёў не падыдзе,— каб не маўчаць, сказаў Агееў. — Высахне, напэўна.

Ён ужо зразумеў, што гэта — да яго, магчыма, ад якой арганізацыі ці пассавета, і стрымана адказаў на прывітанне таго, што быў у капелюшы.

— Не, хутка не высахне,— сказаў худзейшы. — Цяпер да восені. А ўвесень тут будзе возера. Летась, як замерзла, мае тут на каньках каталіся,— паведаміў ён, звяртаючыся, аднак, да свайго спадарожніка, які моўкі, усё пыхкаючы і хакаючы ад знямогі, разглядваў кар'ер. Стоячы на невялікім узлобку, ён паварочваўся ўсім целам то ў адзін, то ў другі бок, усё вывучаючы грунтоўна і тоячы загадкова-надзьмуты выраз на азызлым твары.

— Вы раскапалі? — нарэшце ва ўпор запытаў ён у Агеева. Поля яго калянага плашча шырока расхінуліся, і Агееў убачыў на левым лацкане пінжака рад каляровых планак узнагарод. Здаецца, для яго нешта стала праяснівачца.

— Я,— сказаў Агееў нягучна.

— Дазвольце запытаць: з якой цэллю вы робіце тут раскопкі?

Цяпер ужо ўсе ўтраіх уставіліся на Агеева: гэты з камандзірскай строгасцю ў сцюдзёных вачах, худы — з некаторай нават цікаўнасцю. Жанчына, бокам павярнуўшыся да яго, пазірала ваўкавата і падазронна, і Агееў сказаў жартуюна:

— Ды во паглядзець, якая зямля. Парадак залягання пластоў і так далей.

Уважліва выслухаўшы яго, госці крыху памаўчалі.

— Гэта з навучнай цэллю ці як? — пацікавіўся хударлявы.

— Чакай, Шабуня,— начальніцкім тонам перапыніў яго тоўсты.

— Няхай гражданін аб'ясніць членараздзельна. Калі з навучнай, то павінен прад'явіць дакумент. Ад якой арганізацыі?

— Хаця б ад НДІ Белгаспрома,— падтусціў туману Агееў. — Навукова-даследчы інстытут,— растлумачыў ён. Гэтае тлумачэнне, аднак, зусім не спадабалася тоўстаму, які амаль увачавідкі пакрыўдзіўся.

— Панімаем, што такое НДІ, граматныя. У мяне ў самога ўнук у НДІ пад Москвой працуе. У Дубне. Так што не сумнявайцесь. Прад'явіце дакумент!

— Які дакумент?

— Документ на права раскопак,— удакладніў ён, і ўсё ўтраіх зноў уставіліся на Агеева.

Агееў у думках выляяўся — прыгнала ж іх гэтым раннем на яго галаву — як цяпер ад іх адчапіцца?

— А вы хто будзеце? Каб патрабаваць дакументы, спярша трэба прад'явіць свае,— сказаў ён, пераймаючы строгую важнасць іхняга тону.

— Мы ўпаўнаважаныя. Падпалкоўнік у адстаўцы Еўсцігненеў, таварыш Шабуня з гаркамгаса і во таварыш Казлова, прадстаўнік абліччэственнасці,— важна адрэкамендаваў калег падпалкоўнік у адстаўцы.

— Вельмі прыемна. Дацэнт Агееў,— сказаў Агееў і рашуча працягнуў руку, якую падпалкоўнік з яўнай неахвотай трохі паціснуў потнымі пальцамі. Пасля ён падаў руку Шабуню і крыгудліва насупленай Казловай. — Бачу, ад вас проста не адчэпішся,— сказаў ён, ўсё яшчэ не ведаючы, як быць. Усе троє з насяцярожаным чаканнем у позірках глядзелі на яго, і Агееў, уздыхнуўшы, кіўнуў угору, у бок могілак. — Пайшлі да палаткі.

Лезучы па адхоне да свайго стойбішча, ён ўсё не мог даўмеца, што сказаць ім, як растлумачыць свае раскопкі ў гэтым кар'еры. Вясной, прыехаўши ў пасёлак, ён ненадоўта зайшоў у выканком пассавета і не так, як хацелася, таропка хвіліну пагутарыў са старшынёй, які кудысьці спяшаўся: ля ганка яго чакала «Волга» з прадстаўнікамі ад вобласці. Але, мабыць, старшыня ўсё ж зразумеў сутнасць ягонай справы і не запярэчыў. Зрэшты, ён яму і не казаў пра раскопкі, ён сказаў толькі, што трэба нешта паглядзець у кар'еры. І вось цяпер гэтыя ўпаўнаважаныя. Відаць, нехта ўжо наскардзіўся ў пассавет або вышэй. Цяпер вось апраўдваітесь.

Падышоўшы да палаткі, ён развязаў уваход і, пакуль падпалкоўнік з астатнім выбіраўся з кар'ера, выцягнуў з-пад адзення руказак і разгарнуў празрысты пакет з дакументамі. З паўтузіна кніжачак і корак ён выбраў зялёнае пасведчанне ветэрана вайны і дыплом кандыдата тэхнічных навук, падумаў, што гэтыя дакументы, мабыць, павінны зрабіць нейкае ўражанне на прыдзірлівага адстаўніка. Ён сунуў іх у рукі падпалкоўніку, які затым нетаропка адшукаў у шматлікіх кішэнях акуляры ў тонкай аправе, зачапіў дужкі за вушы. Пасля ён абмахнуў спатнелы азызвы твар капелюшом і толькі тады пачаў вывучаць дакументы. Гэтае вывучэнне доўжылася некалькі хвілін, Шабуня таксама спрабаваў нешта там разгледзець, аднак хутка адварнуўся, буркнуўшы: «Халера, без акуляраў не бачу», і хітравата падмігнуў Агееvu. Казлова, стоячы наводдаль, засяроджана пазірала кудысьці яму пад ногі, усім сваім ваўкаватым выглядам выказываючы маўкліве асуджэнне.

— Дакументы ў парадку! — нарэшце рапчула аб'явіў падпалкоўнік. — Удзельнік ВАВ, кандыдат навук. Але што вы шукаеце ў гэтым кар'еры, дазвольце ўзнаць? І чаму без разрашэння ўлады?

— З уладай дамоўлена,— трохі ўзбадзёрана сказаў Агееў. — Была размова з таварышам Безбародзькам.

Падпалкоўнік з Шабунем неяк загадкова пераглянуліся.

— Безбародзька месяц як не работае ў выканкоме. Зняты за нарушэнія,— аб'явіў падпалкоўнік.

— Можа быць,— пагадзіўся Агееў. — Але гэта нічога не мяняе.

— Абсалютна нічога. Так што трэбуеца пісьмовае разрашэнне.

— Пісьмовае разрашэнне на што?

— На вядзенне земляных раскопак.

— Якіх жа раскопак? — трохі фальшыва здзівіўся Агееў. — Хіба гэта раскопкі?

— А што ж, дазвольце ўзнаць? — тэатральна махнуўшы тонкаю папкай, падпалкоўнік развязаў матузы. — Вось, калі ласка. Пачаў з восьмага іюня. Дзесятніццатага іюня з прымяненнем бульдозера. З восьмі трываласці ўтра да дванаццаці дваццаці. Ітаго тры часа пяцьдзесят мінут механізаваных раскопак.

«Аднак усё правільна. Менавіта столькі працаваў бульдозер,— здзіўлена адзначыў сабе Агееў. — Правільна паддічылі. З хранометрам...» Вельмі яму не хацелася тлумачыць з сапраўдных прычын ягонай цікавасці да кар'ера, але ён ужо зразумеў, што жартамі адгаварыцца, мабыць, не ўдасца. Гэта адстаўнік хапаў трэніраванай хваткай бульдога, ухіліцца ад якой было не проста.

— Ну, вось што! — сказаў ён трохі мякчэй. — Справа ў тым... Справа ў тым, што ў гэтым кар'еры восенню сорак першага расстралялі группу падпольшчыкаў...

— Гэта нам ізвесна. У цэнтры пасёлка ім памятнік.

— Ну. Хавалі. Памятаю, як асвабадзілі... такая духата стаяла,— успомніў Шабуня і чамусыці махнуў рукой.

— Дык вось, ведаецце, колькі там пахавана? — холадна запытала Агееў.

— Ну, трое.

— А тут,— ён паказаў на кар'ер,— тут расстраляна пяцёра.

— Ну да? — усуніўся Шабуня. — Было трое, я сам бачыў. Не пахаванні тады, як я з лесу прыйшоў. Тры грабы стаялі.

Яго ўвогуле дабрадушны, у дробных зморшчынах твар зрабіўся недаверліва пакрыўдженым, здавалася, Шабуня гатовы быў абурыцца ад пачутай яўнай бязглуздзіцы.

— Згодны. Сапраўды, там пахавана троє. Але... Вось перад вамі чацвёрты...

— Ха! — няпэна выдыхнуў падпалкоўнік.

— Ну да? — здзівіўся Шабуня, а Казлова зводдаль прамармытала нешта ад здзіўлення ці недавёру — было не зразумець. Агееў жа не стаў болей нічога тлумачыць, ён і так сказаў надта многа.

— Во дзіва! — збянтэжыўся Шабуня і ссунуў на патыліцу кепку, агаліўшы белы, зусім не загарэлы лоб. — А дзе ж пяты?

— А во пятага я і шукаю,— сказаў Агееў.

Ён зноў пачаў хвалявацца, як там, у кар'ес, і, пакуль хаваў у мяшечак дакументы, яго агрубелья, у свежых мазалях пальцы паздрадніцку прыкметна трэсліся. Падпалкоўнік тым часам штось напружана думаў з яўнай пакутай на азызлым, спатнелым твары. Але вось ён нарэшце ажывеў і выцяў яго нечаканым пытаннем:

— Чым вы дакажаце?

— Што — дакажу? — не зразумеў Агееў.

— Што былі чацвёртым? І што быў пяты?

— А я і не збіраюся даказваць. Я ж ні на што не прэтэндую. Нічога не прашу.

— А раскопкі?

— Даўся вам гэтыя раскопкі! — пачаў нервавацца Агееў. — Вам што, шкада гэтага смецця? Ці гэтай гразі ў кар'еры?

— Нам не шкада, таварыш Агееў. Але калі кожды пачне капаць дзе захоча, што будзе? Форменны неперадак будзе. А задача абышчэственнасці падтрымліваць парадак. На кожнае дзействіе должно быць разрашэнне. А ў вас яго няма. Таму мы абавязаны саставіць акт. На факт нарушэння.

— Ваша справа! Можаце складаць,— сказаў Агееў і, адышоўшыся ўбок, сеў на перакулене пластмасаве вядзера. Гасцям тут сесцы не было на што, але ён не стаў іх рассаджваць — хай уладкоўваюцца самі. У яго зноў закалацілася сэрца, краявід непрыемна паплыў у вачах, і ён на хвіліну прыжмурыўся, каб саўладаць з сабой, стрываць пры гасцях без таблеткі. Прыступ быў, аднак, не доўгі, і калі ён зноў зірнуў на гасцей, тыя, адышоўшыся да могілак і раскладуішы на камяніях агароджы кардонную папку, узяліся складаць акт. Прадстаўніца грамадскасці Казлова стаяла зводдаль, насуплена пазіраючы на яго.

— Імя, вотчества ваша? — гучна запытаў здаля падпалкоўнік, па-над акулярамі зірнуўшы на Агеева.

— Павел Пятровіч.

— Дзе пражываеце?

— У Мінску.

— Адрес. Вуліца? Дом?

Ну во, толькі гэтага і не хапала! Як на злачынцу. Яму вельмі хацелася зрэзаць гэтага барацьбіта за парадак якой-небудзь калючай рэплікай, але ён ужо ведаў з практикі, што ў такіх выпадках лепш не пачынаць сваркі, змаўчаць. Сабе ж дзешавей абыдзецца, як казаў калісь Валерка Сініцын, ягоны саслужывец па інстытуце.

Складанне акта цягнулася даволі доўга, падпалкоўніка некалькі разоў перапыняў працу. Ён яўна пакутаваў ад задышкі і патлівасці і раз за разам скідаў капялюш, абмахваўся ім, ціха бубніў сам сабе:

— Ведзёт... ведзёт раскопкі... Нет! Прайвоздіт раскопкі, так лепш, а, таварыш Шабуня?

— Ага, так лепей,— не надта ўпэйнена пагаджаўся Шабуня.

— ...Саставілі гэты акт... Нет! Настаяшчы акт... — папраўляў сябе падпалкоўнік, і Шабуня згаджаўся:

— Настаяшчы, ага.

— Ну вот. Цяпер падпісаць. Прадлагаем вам падпісаць,— угнушы галаву, са спушчанымі на носе акулярамі звярнуўся ён да Агеева.

— Няма вам чаго рабіць,— з прыкрасцю сказаў Агееў, усё яшчэ не могуучы зладзіць з сэрцам. Але сапраўды рабіць яму не было чаго, ён падняўся і, з натугай перастаўляючы ногі, падышоў да агароджы.

— Каму пашкодзілі мае раскопкі?

Пры гэтых ягоных словах раптам неспакойна заварушылася апатыччная да таго Казлова і ўпершыню загаманіла грубым

мужчынскім голасам, які здаўся Агееvu надта знаёмы. І ён тут жа здагадаўся, што гэта — гаспадыня жоўтага дома за дарогай насупраць. Як ён не пазнаў яе адразу?

— А вот і пашкодзіл! — працяжна загаманіла яна. — Заняў тут выган, распалажыўся... А гусі ў патраву ходзюць. Тут не ходзюць, пугаюцца... У патраву ходзюць.

— Ах, гусі!..

Цяпер усё стала зразумела. Неяк ранічкай, неўзабаве пасля таго, як ён паставіў тут палатку, з боку ад дарогі паявілася чарада гусей, і магутны прыгажун — гусак, які вёў чараду, здзіўлена спыніўся перад яго палаткай. Агееў лагодна паклікаў гусака, але той абурана засіпеў, выгнуў шыю і павярнуў назад. За ім у абход кар'ера павярнула ўся чарада, дзе, мабыць, і зрабіла нейкую патраву. Цяпер давядзецца яму адказваць і за гэта. Агееў узяў папку з густа і няроўна спісаным аркушам паперы. Мабыць, трэба было прачытаць, што там сачыніў гэта адстаўнік — падпалкоўнік, але без акуляраў ён таксама няшмат што бачыў, а вяртацца па іх у палатку не захацеў і абы-як распісаўся ўнізу пад птушкай, клапатліва пастаўленай складальнікам акта.

— Калі ласка,— сказаў ён, з націкам прыстукнуўшы шарыкавай ручкай.

Падпалкоўнік схаваў акт у папку, зняў з носа акуляры, сунуў іх у нагрудную кішэнню пінжака і раптам запытаўся ў Агееva ціха, амаль па-сяброўску:

— У шахматы гуляеце?

— Што? — не зразумеў Агееў.

— У шахматы, кажу, гуляеце?

Агееў пакруціў галавой — якія там шахматы! Ужо ці не прапануе гэты законнік пасля ўсяго, што здарылася, згуляць з ім партыю? Але падпалкоўнік не прапанаваў, ён толькі клапотна ўздыхнуў і сказаў:

— Вы гэта... Не крыйдуйце, таварыш Агееў. Парадак ёсьць парадак, і ўсё трэба рабіць як паложана.

— Гэта канечне,— паспяшаўся згадзіцца Агееў, бо спрачацца з ім не было ніякай ахвоты.

Упаўнаважаныя грамадскасці чамусьці падышлі да абрыву, зазірнулі ў кар'ер. Рухавы Шабуня абабег яго звержу да палаўіны, усё нешта тлумачачы і паказваючы. Але Агееў не слухаў і не стаў іх праводзіць да дарогі, ён зноў апусciўся на сваё вядро, на якім часам сядзеў надвячоркам ля касцярка, і, трываючы сардэчныя перабоі, думаў. Думкі яго былі адпаведныя яго настрою. Як мала трэба, думаў ён, каб збэсціць гэты настрой, і як цяжка наладзіць яго нанова. Во і тут, нічога ж асаблівага не адбылося, што яму недарэчныя прэтэнзіі гэтих настырных прадстаўнікоў грамадскасці, ён іх не баяўся, бо не бачыў у сваіх дзеяннях нічога колькі-небудзь ганебнага ці недазволенага. А вось на душы стала кепска. Ён зусім не апасаўся,

што іх дурному акту можа быць дадзены нейкі ход, ды і заставалася яму тут яшчэ некалькі дзён пакалупаща ў гэтым кар'еры, і ён паедзе, хутчэй за ўсё так нічога і не праясніўшы для сябе, не знайшоўшы нічога. (Марная справа, мусіць, знайсці што-небудзь праз сорак гадоў.) Але во ён расказаў ім пра тое, пра што не меў звычаю нікому расказваць — чаму ж не ўтрымаўся? Тое, што з ім тут здарылася, датычыла толькі яго аднаго, ну, і яе, канечне, таксама. Вось перад ёй ён абавязаны быў даць адказ, але ні перад кім болей. Ды яе даўно не было, не было нават яе белых костачак, якія, магчыма, даўным-даўно сталі попелам дзе-небудзь у крэматорыях Дахаў або Асвенціма, а ён шукае іх тут. Але, каб дапусціць штосьці іншае, перш трэба было ўпэўніцца, што яна ў туую восень не засталася ў кар'еры. Пасля можна меркаваць усё, што хочаш, але толькі выключыўшы з меркавання кар'ер. Калі ж яму гэта не ўдасца і выявіцца, што яна ўсё ж апынулася тут, тады ўсё. Тады поўны глухі тупік. Тады для яго поўная фініта ля камедыя і нічога больш, як любіў паўтараць усё той жа Валера Сініцын.

Калі трохі адпусціла сэрца, ён усё ж сышоў у кар'ер, узяў рыдлёўку. Але капаць сёння ён, мабыць, не мог, дрогкая слабасць у грудзях упартая не хацела выпускаць яго са сваіх ватных абдымкаў. Пастаяўшы трохі, ён падняў знайдзены раніцай туфель, абчысціў яго ад гразі, спаласнуў у вадзе. Усё ж гэта не яе туфель, рашыў ён. Там, дзе скура захавалася лепей, было прыкметна, што ён афарбаваны ў чорны колер — яе ж лодачкі былі светлыя, гэта ён запомніў выдатна. Туфель ён, аднак жа, не кінуў, падняўшыся да палаткі, зачапіў абцасам за вяроўку расцяжкі — хай сушыцца.

Тым часам ранак непрыкметна перайшоў у дзень, і, хоць сонца так і не паказалася ў небе, стала цёпла, ад волкай зямлі ўзнімалася душная пара. Дыхалася трудна, атмасферны ціск, мабыць, упаў, Агееў адчуваў гэта па вялай рабоце сэрца, якое ледзьвye варушылася ў грудзях, часта губляючы рытм. Ён чакаў, што слабасць мінецца, раней для таго варта было пасядзець у спакоі, можа, залезці ў палатку, адлежацца. Але ён усё сядзеў ля яе, думаў. Успомніў свой сон і журботна ўсміхнуўся: усё так і ёсьць, як наваражыла нач, дзень пацвердзіў, брыдота адбылася. Трэба было сходзіць па ваду ў другі ад канца вуліцы двор, дзе быў калодзеж, але не хацелася ўставаць, напружвацца, здавалася, ён страціў сёння здольнасць нават да невялікага намагання, і расслаблена бавіў час ла палаткі. У поўдзень з-за кар'ера, з поля павеяла лёгкім ветрам, які разагнаў парнасць і патрывожыў лісцяны спакой величных дрэў на могілках. Агееў з натугай падняўся і ўзяў пластмасавы бітончык, каб сходзіць па ваду. Але толькі адышоўся ад палаткі, як убачыў на рагу каменний агароджы ля могілак знаёмую постаць Сямёна — здаровая рука таго размашыста адлятала ўбок у такт шырокаму кроку, за ёй дзіўнаватым

палавінным рухам варушылася яго кульця. Сямён быў усё ў той жа жоўтай трыкатажнай тэнісцы, якая непаслухмяна вылазіла з-пад дзягі, што слаба сядзела на яго талі.

— Прывет! Што не капаеш? Ці перакур? — бадзёра загаманіў Сямён.

— Перакур.

— Во і добра! У мяне тожа. Зранку пайку зграбаў, а тут баба пагнала па хлеб. Ды чорта з два: пацалаваў замок. Кажуць, прывязуць пасля абеду. Во прагуляюся, думаю.

— Ну і добра,— стрымана сказаў Агееў і нагой пасунуў госцю вядзерца. — Сядай, адпачні.

— Ты сядай. А я — там, дзе стаю.

Ён няспрытна ўзмахнуў кульцёй і, не выбіраючы месца, апусціўся на дробную, ужо сухую пасля дажджу траўку, звыкла склаўшы пад сабой доўгія, у растаптаных сандалетах ногі. Здаровай рукой адразу палез у кішэню па курыва.

— Камісія прыходзіла,— ціха сказаў Агееў.

— Якая камісія?

— Падпалкоўнік у адстаўцы, пасля адзін з райкамгаса і вунь суседка Казлова.

— Якога ражна ім трэба? — прыкурваючы ад запальніцы, здзівіўся Сямён.

— Склалі акт на раскопкі без дазволу.

— А, дык гэта Еўсцігненеў! Ён заўжды акты складае. З папкай такі, ага?

— З папкай.

— Гэты заўсёды — акты. Ля забягалаўкі хто паскандаліць — акт. Хто вуліцу перад хатай не падмяще — акт. У яго такіх актаў дома шэсць папак.

— Навошта яму яны?

— А каб па начальнству хадзіць. Во складзе і — у райком. Пасля ў выканком. У міліцыю. У таварыскі суд. За парадак ваюе. Заўжды пры дзеле. На віду. Без дзела не можа. У шахматы гуляць клікаў?

— Клікаў! — прыпомніўшы, здзівіўся Агееў.

— Во, трэба было згуляць. І прайграць. Дужа любіць выігryваць. Бяда, аднак, яму рэдка праігryваюць. Хіба што Скараход. Але той з разлікам — дужа хітры. Ёсць тут адзін такі... ваяка,— злавіўшы недаўменны позірк Агеева, растлумачыў Сямён.

— І яшчэ Казлова з імі.

— Казлова? А гэтай што трэба? — у сваю чаргу здзівіўся Сямён.

— Ды во гусям яе перашкодзіў.

— Во-во! Такім усё на свеце шкодзіць. Таму што шмат хочуць. Цераз край. Скажу табе, з глузду з'ехалі людзі. Як перад канцом свету. Усё чагось дамагаюцца, пра нешта хлапочуць, дастаюць. Ужо чаго не

хапае толькі! Як тое золата. Год таму такія чэргі былі, натоўпы! І ў пасёлку, і ў горадзе. Быў, бачыў. У кожнай бабы і тут, і тут паначэплены. Нашто? І во — мінуў год — як адрезала. Вунь у магазіне ляжыць, бяры хоць кіло. Дык нікому не трэба. Што гэта? Не сквапнасць? — абурана гаварыў Сямён, бышчам выгаворваючы за тое Агееву. — Скажу табе, шмат бяды з тae прычыны, што баб распусцілі. Шмат ім дазволена.

— Ты тожа сваёй дазваляеш?

— Дазволіш, куды дзенесяш.

— Строгая?

— Язва! — коратка кінуў Сямён і зацягнуўся «Прымай».

— Бачыш, напэўна, дазваляем таму, што самі не без граху. У сям'і ці на службе. Во яны і карыстаюцца гэтым, крытыкуюць нас,— паспрабаваў усміхнуцца Агеев.

— Ох крытыкуюцы! — сур'ёзна падхапіў Сямён. — Калі крытыка ў адзін бок, чаму не крытыкаваць? Здачы ж не дасі. Ого, пастррабуй! Яна адразу ў мясцком, у партком, у міліцыю. К суседзям, к сяброўкам, да родзічай. І ёй вераць. А ты куды пабяжыш? Табе бегчы няма куды. Калі ледзь што — крытыцы: выпівае! А калі выпівае, дык і ніякай размовы. А я хоць і выпіваю, але, можа, болей сумлення маю, чым яны ўсе разам. Куркулі гэтыя хітрапостыя.

— Гэта магчыма,— уздыхнуў Агеев.

Ён таропка прысёў на вядро, зноў адчуўшы подступ слабасці ў грудзях, баючыся ўпасці на зямлю, напалохаць госця. Але слабасць не міналася, і ён выняў з заднай кішэні трыко металічны пенальчык з таблеткамі.

— Што — сціснула? — насыржыўся Сямён.

— Трошкі...

— Можа, доктара паклікаць? Калі што — гавары. Я — мігам. У бальніцы мяне ведаюць.

Агеев запіхай пад язык невыносна смярдзючую таблетку валідолу, хвіліну падумаў.

— Абыдзецца, можа. Лепш вадзіцы прынясі, калі ласка. Вунь у тым доме.

— Ды ведаю...

Сямён падхапіў пластмасавы бітончык і без лішніх слоў прыпусціў уніз, на дарогу. Агеев, ледзьве адольваючы слабасць, глядзеў перад сабой і амаль спалохана думаў, што, здаецца, не пашэнціла яму грунтоўна. З воглыту ведаў, што такое мінае не хутка, прыйдзецца залегчы або ісці ў бальніцу. Але і тое, і другое было яму зусім недарэчы, і ён не ведаў, як быць, што рабіць...

Неяк ранкам, на пяты ці шосты дзень свайго жыцця ў Бараноўскай, Агеев не стрываў, зняў павязку. Зрэшты, яна сама знялася — ноччу спаўзла да калена, адкрыўшы рану, якая хоць і не

крывяніла, але ваўсю смуродна гнаілася. Разматаўшы мокры, у гнойных плямінах бінт, Агееў сядзеў на тапчане, не ведаючы, што рабіць, калі ў застаронак увайшла Бараноўская. Ён памкнуўся прыкрыць нагу кажушком, але гаспадыня адразу пра ўсё здагадалася і, адкінуўшы палу кажушка, зірнула на рану.

— Гнаіцца? Гэта дрэнна. І баліць?

— Не вельмі. Унутры толькі тузае.

— Трэба перавязаць. Я пашукаю што-небудзь. А вось лякарства няма ніякага. І Яўсееўны няма. У тарфяніках усіх пастралямі.

— У тарфяніках?

— У старых распрацоўках. Усіх да аднаго.

— Гэтага і трэба было чакаць! — паныла сказаў Агееў. — На што было спадзявацца?

— Чалавек заўжды спадзяецица. Нават наперакор розуму. Што ж яшчэ застаецца асуджанаму? — сказала гаспадыня і выйшла.

Хутка яна вярнулася з белаю анучкай у руках, стрэсны якую пачала рваць на палосы.

— Знаеце, я во думаю... У вас сала засталося?

— Засталося,— сказаў ён, зірнуўшы на стол-скрынку, дзе, прынесены Малаковічам, ляжаў загорнуты ў газетку кавалак сала.

— Яно салёнае?

— Салёнае быццам.

— Некалі, памятаю, пасля той вайны, салёнае сала прыкладвалі да скулля. Памагала. Сама пераканалася.

Што ж, сала дык сала, ён быў гатовы на ўсё, толькі б хутчэй саўладаць з гэтай праклятай ранай, якая так недарэчы падкасіла яго. Бараноўская нарэзала на паперцы тоненъкія пласцікі сала і пачала абкладваць імі набрыньялую ад гною рану са счырванелымі краямі, у куточках якой бялелі малосенъкія чарвякі, што змусілі Агеева гідліва паморшчыцца.

— Што, баліць?

— Чэрві.

— Чэрві — гэта не страшна, казала Яўсееўна.

Агееў недаверліва хмыкнуў: мабыць, гэтая Яўсееўна была тут вышэйшым медыцынскім аўтарытэтам, і ён падумаў, што аспрэчваць яе будзе недарэчы. Ён даўся гаспадыні аб класці ўсю рану салам, пасля яна тута абвязала нагу мяккімі кужэльнымі паскамі. Было балюча, але кратадаць нагой стала зручней, востры болъ мінуўся, і ён сабраўся выйсці на двор. Тым больш што яго там чакала праца, нелегальнае яго жыжарства ў гэтым застаронку скончылася. Учора Бараноўская хадзіла ў паліцию прасіць за сына Алега, які быццам вярнуўся дадому і хадайнічае перад паліцыяй аб адкрыцці майстэрні па рамонту абутку. Каб легалізавацца, Агееву трэба было ўладкавацца на нейкую працу, інакш яму пагражала прымусовае ўладкаванне

праз паліцью. Зноў жа, ён павінен быў нешта есці, бо харчовыя магчымасці яго гаспадыні былі надта мізэрныя: апроч гуркоў і бульбы з гарода, яна нічога болей не мела. Агееў заўважаў, як кожны раз, каб накарміць яго, яна аддавала апошняе, часам бегла цераз вуліцу пазычыць акраець хлеба, і гэта пазычаны ёю кавалак кепска лез яму ў горла. Яму было дужа няёмка за сябе, няпрошанага яе нахлебніка, і ён усё думай, як памагчы ёй і сабе пракарміцца. Так паступова выспеў у яго галаве гэты, можа, і дурнаваты, план пра майстэрню. Бараноўская, падумаўшы, з ім пагадзілася, заставалася атрымаць дазвол у паліцыі. І вось начальнік Драздзенка, са скептычнай ухмылкай выслушаўшы жыхарку мястечка, прыкінуў штось і дазволіў. Толькі ў канцы размовы дадаў, што прыйдзе сам пазнаёміцца з новым шаўцом. Канечне, ён мог бы выклікаць яго ў паліцию, але Бараноўская сказала, што сын хворы і не можа хадзіць, пашкодзіў нагу па дарозе з Ваўкавыска. Начальнік паліцыі крыва ўсміхнуўся, але не сказаў нічога, і яна з лёгкім сэрцам пабегла дадому.

Хуткую перамену ў сваім лёсе Агееў успрыняў, аднак, без асаблівае радасці, калі не скажаць болей — у думках ён ужо праклінаў той час, калі пагадзіўся завярнуць у гэтае мястечка. Але ўся бяда ў тым, што нічога больш прыдатнага яму не выпадала, вельмі проста ён мог апынуцца ў палоне ці загінуць дзе-небудзь у сутычцы з немцамі. Так што з самага пачатку выбар у яго быў невялікі, і ён мусіў пагадзіцца на тое, што прапанаваў начны госць Волкаў і нарыйтаваў яму яго недарэчныя ваенныя лёс.

Зрэшты, гэты варыянт, можа, быў не самы найгоршы. Агееў меў даволі ўмелыя рукі, з ранніх гадоў прывучаныя да дрэва і няхітрых сялянскіх інструментаў, да армейскай службы яму даводзілася мець справу і з абуткам, праўда, далей дробнага рамонту ягонае майстэрства не ўзнялося, і пра тое, як пашыць боты, ён меў цымянае ўяўленне. Але тут шыць боты, мусіць, не давядзенца, трэба будзе рабіць якую-небудзь драбноту — падбіць абцасы ці прышыць лапік, на большае ён і не замахваўся. Ля самага выхада з падворка касабока мясцілася старая, крытая гонтам алтанка, некалі прыстасаваная для сушкі агародніны; тры яе бакі былі абыштыты аполнамі, а чацвёрты, што выходзіў у двор, заставаўся адкрыты. Менавіта гэтую алтанку-паветку Агееў і абраў для майстэрні; учора яны з Бараноўскай зацягнулі туды невялічкі кухонны столік, адну табурэтку. Інструменты айца Кірыла захаваліся ўсе цэлья, і былая пападдзя ледзь звалакла з гарышчча цяжкую скрынку з чыгуцнай лапай, абцугамі, малаткамі, калодкамі — усё гэта Агееў раскладаў і развесіў у алтанцы. Заставалася, аднак, галоўнае — змайстраваць шыльду, бо якая ж майстэрня без шыльды? І ўвесь гэты дзень да вечара Агееў вырэзваў нажом з фанеры вялікія літары. Вядома, літары лепш было б напісаць, але ў Бараноўскай не знайшлося ні фарбы, ні патрэбнай для таго

тканіны. Тады ён успомніў падобныя шыльды, што бачыў да вайны ў Беластоку, і падумаў, што можна зрабіць не горш. Праўда, літары атрымаліся надта крывыя, тупы нож дрэнна рэзай старую фанеру, якая месцамі расслаілася і ламалася. За час, пакуль ён завіхайся ў алтанцы, па вуліцы праішло, можа, чалавек пяць, кожны з якіх уважліва прыглядаўся да яго, мабыць, не разумеючы, хто гэта калупаецца ў двары былога папоўскага сядзібы. І ён з неспакоем думаў: ці прызнаюць яго тут за папоўскага сына, ці ён хутка засыплецца тут з недарэчнай сваёй легалізацыяй. Але так ці інакш, адступаць не было куды, даводзілася іграць ролю, на якую змусіла яго вайна.

Сонца пайшло на заход, калі ён прыматачаў гэтую дошку-шильду да вулічнага боку алтанкі. Атрымалася, канечне, даволі прымітывна, літары цяжка было размясціць у адну лінію, і яны трохі сваволі, стаўшы на дошцы як каторай захочацца. Але ўвогуле з вуліцы можна было прачытаць, што тут «Рамонт абутку», у алтанцы ляжалі раскладзены на століку інструмент, клубок тоўстых нітак і ўсохлая бярозавая калодка для драўляных цвікоў — падбіваць падэшвы. Скончыўшы з уладкаваннем, Агееў усеўся на табурэтцы з кінутай на яе ватоўкай, хваравіта выцягнуў пад сталом сваю бедалагу-нагу.

Аднак вуліца была пустая, за якую-небудзь гадзіну ніводны чалавек не праішоў каля хаты, толькі за плотам у суседнім двары паказалася і знікла жаночая галава ў белай хусцінцы. Бараноўская, якая ўвесь дзень завіхалася ў двары, некуды знікла — мабыць, пайшла на гарод накапаць бульбы, і ён, прытаміўшыся, сіратліва сядзеў на табурэтцы, адчуваючы, што ў такі пазнаваты час яго сядзенне будзе без карысці. І калі ён наважыўся ўжо вылезці з-за стала, што з хворай нагой аказалася не дужа лёгка, у канцы гэтай кароценькай вуліцы пачулася размова і паказаліся дзве дзяўчыны. Адна была худзенькая, сярэдняга росту, у светлым, аблезальным сарафане з голымі да плячэй рукамі і кароткай стрыжкай светлых валасоў. Яна ціхенъка засмяялася, звяртаючыся да сяброўкі — таго ж узросту, але трохі ніжэйшай і таўсцейшай дзяўчыны, на галае якой свежа бялелася касынка, завязаная па-гарадскому — вузельчыкам на патыліцы. Абедзве яны роздумна памахвалі на хаду невялічкімі кошыкамі ў руках і пра штосьці гутарылі, пакуль не згледзелі яго ў алтанцы. Відаць, ягонае з'яўленне тут здзівіла іх, дзяўчата прымоўклі і памалу ішлі, азіраючы пераробленую за дзень алтанку. Трохі не дайшоўшы да яе, меншая ціхенъка, але так, што ўсё ж данеслася да яго, сказала сяброўцы:

— Ой, Марыя, не глядзі на яго так пільна.

Вышэйшая неўпрыцям піхнула локцем сяброўку, вымушаючы яе змоўкнуць, а сама, не адрываючы позірку, ўсё ўглядзалаася ў яго, і ў гэтым яе позірку яму здалося штосьць хоць і няпэўнае яшчэ, але ўжо

значнае, змястоўна-прапорочыстае, ці што. Быщцам яна, радуючыся, паволі пазнавала яго. Ён, аднак, не пазнаваў іх — гэтых дзяўчат ён бачыў упершыню і толькі праводзіў іх паглядам — паўз алтанку да суседняй хаты на вуліцы. Аднак ля суседняга падворка дзяўчыты нерашуча спыніліся, нядоўга парайліся аб чымсьці, і адна рашучым крокам вярнулася да алтанкі.

— Вы і сапраўды рамантуюце абутак? — запыталася яна ў Агеева, сарамліва ўсміхнуўшыся.

— І сапраўды рамантую, — з прыгоенай усмешкай сказаў Агеёў.

— І нядорага бераце?

— Нядорага, Марыя.

— Ой, адкуль вы ведаецце маё імя? — здзвілася дзяўчына.

— Я ўсё ведаю, — сказаў ён, ужо адкрыта і шырока заўсміхаўшыся.

— Не, праўда! Я тут раней вас не бачыла.

— А я тут нядайна.

Яна памаўчала трохі, штосьці абдумваючы і ўспамінаючы.

— Дык можна прынесці туфлі? У мяне, ведаецце, ад падэшвы неяк адарвалася...

— Прыносьце, пабачым.

— А плаціць рублямі ці як?

— Як хочаце. Можна рублямі, а можна прадуктамі.

— Во добра! — узрадавалася Марыя і, павярнуўшыся, паклікала сяброўку: — Вера, ідзі сюды!

Сяброўка неахвотна, быщцам з недаверам нават, прайшла ля штакетніка і спынілася ля ўвахода ў двор.

— За прадукты рамантую. Я ўжо дамовілася, можа, прынясём нашы туфлі?

— Мне не трэба, — махнула рукой Вера і з яўнай насцярогай паглядзела на Агеева.

— Дык я свае прынясу. Заўтра? Ці можна сёння?

— А калі хочаце. Можна і сёння.

— Не, лепш заўтра, — рашыла Марыя. — А пакуль што — вось вам...

Сунуўшы руку ў прыкрыты анучкай кошык, яна дастала адтуль жменю чарніц.

— Во вам задатак. Частуйцеся.

У падстайленыя прыгаршчы Агеёў прыняў маленьку жменьку ягад, ніякавата падзякаваў; яна міла ўсміхнулася на развітанне і хуценяка выйшла праз незагароджаны, без веснічак, выхад на вуліцу. Трохі пасядзеўшы ў роздуме, ён пачаў есці па адной чорныя, з шызым налётам ягады. Аб гэтай сваёй першай заказчыцы ён стараўся не думаць. Падумаеш, пачаставала чарніцамі і адaryла ласкавым

позіркам у дадатак — ці да ласкавых яму позіркаў? Знайшоў пра што думаць...

Стараўся не думаць, але ўсё ж наперакор жаданню думаў, бо яна ўсё стаяла перад вачыма такой, якой толькі што з'явілася — імклівы гнуткі стан з загарэлымі нагамі, абутымі ў старэнъкія разношаныя басаножкі. Страсянуўшы капешкай густых валасоў, яна падхапіла тады пад руку сяброўку, і яны, памахваючы кошыкамі, скаваліся за вуглом суседскае хаты.

Агееў праседзеў яшчэ паўгадзіны ў пустой сяк-так абсталяванай майстэрні і нікога не дачакаўся. Ніхто да яго не ішоў з абуткам, прахожых на вуліцы паяўлялася няшмат, і тыя, напэўна, былі суседзі з гэтай або бліжніх вуліц. Пачатак яго новай, шавецкай кар'еры яўна атрымаўся комам, без адзінага намёку на ўдачу. Калі чакаць далей не было сэнсу, ён вылез з-за стала і, абавіраючыся на выразаны ўчора ляшчынавы кіёк, пашкандыбаў у двор.

Двор быў прыгожы, амаль маляўніchy ў сваёй даўняй і мілай занядбанасці ва ўсім. Закрыты з аднаго боку цесным радам будынкаў, зверху ён амаль увесь захаваўся пад разложыстым голем старога клёна, таўшчэзны камель якога трохі крывабока мясціўся каля алтарнікі. За клёнам на гародзе за кустоўем парэчак расло некалькі старых сукаватых аблынь і стаяў радок маладых вішань панад сцяжынай, дзе неўзабаве і паявілася яго гаспадыня з вядром свежай бульбы. Не дайшоўшы да дзвярэй у хлеў, яна паставіла вядро на сцежку і азірнулася.

— Тут нікога? Там гэта... Калі раўка вас чакаюць.

— Хто чакае? — вырвалася ў Агеева.

Але гаспадыня не адказала, толькі заклапочана паглядзела на вуліцу, і ён здагадаўся: не трэба пытагаца. Ён звыкла тузануў пад вузкім раменъчыкам падол сацінавай кашулі і з дрыготкім сэрцам патупаў па сцежцы паўз хлявы на зады гародаў.

Тупаючы, ён углядаўся ў кустоўе ўзлеску не краі ўзроўка, што гублялася ў паўзмроку пад вольнай і высокай сцяной старых вязаў, але там нікога не было бачна. Не было нікога і на скошанай палосцы пожні за плотам, у адным канцы якой скасабочана цямнелася невялікая капешка сена. Менавіта з-за гэтай капешкі хтосьці махнуў рукой, даючы яму знак падысці, і Агееў збочыў са сцежкі. Ён ужо спадзіваўся ўбачыць тут Малаковіча або Волкава, але пад капешкай ціха сядзеў хударльвы хлопчык у сіней трыватажнай кашулі з акулярамі на кароценькім носе. Гэта быў яго нядаўні знаёмец, студэнт Кісякоў, і Агееў стрымана павітаўся.

— Ну, як вы? Як нага? — пацікавіўся Кісякоў.

Агееў не спяшаўся адказаць, добра разумеючы, што не нага ў першую чаргу цікавіла гэтага хлопца.

— Я ад Волкава. Волкаў гаварыў з вами?

— Гаварыў,— не адразу сказаў Агееў.

Дык ён перадаў, каб вы былі ў двары, днямі прывязуць груз.

— Які груз? — насцярожыўся Агееў.

— Не ведаю — які. Трэба схаваць. А пасля мы забярэм.

— Вых?

— Я і тыя, хто будзе са мной. Больш каб нікому,— сказаў Кісякоў, узіраючыся кудысь на сцяжынку, якая бегла ў роў. На Агеева, здаецца, ён і не зірнуў ні разу.

— Панятна, што ж,— сказаў Агееў.

Ён, канечне, зробіць усё як трэба, толькі яму было крыху няёмка падпараткоўвацца гэтаму хлопчыку, яго самалюбства было ўсё ж прыніжана такім падначаленнем. Але, мабыць, так трэба. Або інакш нельга, падумаў ён і запытаўся:

— А як Малаковіч?

— Малаковіч на станцыі. Але тут справа такая: вы не павінны з ім бачыцца. Калі што трэба, я перадам.

— Во як! А калі што... Дзе мне цябе шукаць?

— Савецкая, трынаццаць. Толькі гэта на крайні выпадак. А наогул мы незнаймыя.

— Што ж, будзем незнаймыя.

— І гэты, што прыйдзе, скажа: ад Волкава. І дадасць: Ігната.

— Панятна.

— Вот такія справы,— сказаў Кісякоў і ўпершыню адкрыта, быццам па-сяброўску, зірнуў на Агеева.

— Што там на фронце? — запытаў Агееў.

— Перамога пад Ельняй, гэта за Смаленскам,— сказаў Кісякоў.

— Нашы разграмілі восем нямецкіх дывізій.

— Ого! Во добра. Можа, цяпер пачнешца,— узрадаваўся Агееў.

Сапраўды гэта было вялікаю і нечаканай радасцю для яго, які ўсё лета сохнуў нутром з-за няўдач на фронце, і цяпер гэты хударлявы, вастраносы студэнцік з яго навіной здаўся яму найлепшым, самым жаданым сябрам.

— Ты ўсё слухаеш? — запытаў ён з нечаканай цеплынёй у голасе, і Кісякоў знізу ўгору сарамліва ўсміхнуўся.

— Слухаю. Кожную ноч.

— Ну, і што там яшчэ?

— Яшчэ кепска. Цяжкія бai пад Кіевам.

— А Кіеў не здалі?

— А хто яго... Незразумела неяк.

Агееў не супраць быў і яшчэ пагутарыць з Кісяковым, але той, мабыць, сказаў усё і ўскочыў з-пад капешкі на ногі.

— Дык мы незнаймыя. Не забудзьце,— напомніў ён перад развітannem.

— Ну як жа! Запомню.

— Дык я пайшоў.

Прама ад капешкі ён павярнуў у равок і хутка знік у алешнікам хмызняку пад вязамі. Агееў, дужа кульгаючы і штораз азираючыся, пайшоў па сцежцы ў двор.

Растрывожаная за дзень нага востра балела пры кожным руху, але цяпера ён мала прыслухоўваўся да болю, можа, упершыню за некалькі дзён аддаўшыся радасці — усё ж восем разбітых дывізій — гэта была хоць і невялікая перамога на фронце, але, можа, яе прадвесце. Па крайняй меры, вельмі хацелася, каб было менавіта так, і недзе ў глыбіні душы адчувалася, што так яно і будзе. Фронт пакоціцца на захад, нашы нарэштэ збяруць сілы, і ваенны лёс пераменіцца па справядлівасці. І тут перад ім зноў паўстала Марыя — яе ўсмешыста-уважлівы позірк, які ласкай і дабром пранікаў у душу, спакутаваную ад няўдач і адзіноты, у няспраўдженых надзеях, сумненнях, бязлітасных выпрабаваннях вайны. І зусім незразумелай для яго была сувязь гэтай франтавой весткі з маленькой сустрэчай на зыходзе дня. Хіба шчаслівым абяцаннем таго, што ўсё неўзабаве пераменіцца да вялікай, сапраўднай радасці.

Вячэралі таго дня на цесненъкай кухні Бараноўскай. У якасці сына гаспадыні Агееў мог не хавацца, хаця і лішні раз вылазіць на людзі таксама было недарэчы. Маленькая, абклееная шэрымі шпалерамі кухня рабіла прыемнае ўражанне чысцінёй, нейкай ненатуральнай у такі час акуратнасцю: падлога, два гнутыя крэслы і падаконнік былі чыста выскрабены нажом, цёмны буфет засланы вязанай белай сурвэткай, акно да палавіны завешана марляй. На дварэ змяркалася, і яны ў цымянім вечаровым святле, з адзінага акенца ў двор, сядзелі за вялікім круглым столом з толькі што зваранай і перасыпанай у гліняную міску бульбай. Побач ляжалі свежыя агуркі на талерцы, хлеба быў адзін чэрсты акраічык, ад якога Бараноўская ашчадна адкроіла тры тонкія лустачкі. Нізкія дзвёры на двор гаспадыня зашчапіла на кручок, двое другіх дзвярэй, адны з якіх вялі ў святліцу, а другія, абклееныя шпалерамі, — у цесненъкую кладоўку-баковачку, былі таксама зачынены. На сцяне ў жоўтай бегетавай раме вісеў нейкі зімовы пейзаж, ад гарачай пліты ішло прыемнае хатнє цяпло. Уся гэтая спакойная вечаровая абстаноўка спрыяла раздуму або ціхай размове, і Агееў сказаў:

— Варвара Мікалаеўна, скажыце па шчырасці... Вось вы мяне тут корміце, аберагаеце... Гэта як — па сваёй волі ці таму, што гэты... Волкаў загадаў? — запытаўся Агееў, разразаючы напалам агурок. Ён даўно збраўся запытаць аб гэтым у гаспадыні, каб даведацца аб сутнасці яе да яго адносін.

— А чаму вы думаеце, што мне загадаў Волкаў? З якой нагоды ён мне будзе загадваць? — здзівіліся Бараноўская.

— Ну, аднак жа вось вы мяне прытулі. І нават болей — далі дакументы сына. А хіба вы мяне ведаеце?

— Чаму ж не ведаю? Ведаю. Вы — камандзір Чырвонай Арміі. Паранены ў бai з немцамі. Вы ж загінеле, калі вам не памагчы. Хіба не так?

— Можа, і так...

— Дык як жа я магу адмовіць вам у дапамозе? Гэта ж было б не па-людску, не па-боску. А я ж хрысціянка.

— Скажыце, вы дужа ў бога верыще?

— А ў што ж мне яшчэ верыць?

— І моліцеся? Ну, там і другія абраады выконваеце?

— Абраады тут ні пры чым. Верыць у бога — зусім не значыць старанна маліцца ці рэгулярна выконваць абраады. Гэта хутчэй — мець бога ў душы. І паступаць адпаведна. Адпаведна сумленню, гэта знычыць па-боску.

Яна змоўкла, седзячы за столом насупраць, і ён падумаў, што ўсё ж, мабыць, не надта разбіраецца ў гэтай рэлігіі, аб якой пачаў гутарку. Сапраўды, што ён пра яе ведаў? Хіба тое, што яна — опіум для народа.

— Вы святое Евангелле чыталі? — запытала Бараноўская, уставіўшыся ў яго ўважлівым паглядам нябачных у прыщемку вачэй.

— Не, не чытаў. Таму што...

— Ну зразумела. А, напрыклад, хоць бы Дастасеўскага чыталі?

— Дастасеўскага? Чуў. Але ў школе не праходзілі.

— Не праходзілі, канечнэ. А гэта ж вялікі рускі пісьменнік. Нароўні з Талстым.

— Ну, пра Талстога я ведаю, у Талстога было шмат памылак, — сказаў ён, узрадаваўшыся, што ўжо тут трохі ведае. — Напрыклад, непраціўленне злу.

— Далося вам гэтае непраціўленне. Толькі гэта і запомнілі ў Талстога. Хаця і непраціўленне ў многім справядлівае, але спрэчнае, дапусцім. А вось калі б вы прачыталі Дастасеўскага, дык бы ведалі, што калі ў душу не пусціць бога, дык у ёй абавязкова паселіцца д'ябал.

— Д'ябла мы не баймся,— усміхнуўся Агееў.

— Д'ябла мы не баймся, гэта канечнэ. Але вось немцаў мусім баяцца. А яны для нас і ёсьць увасабленнем д'ябла. Гэта значыць злой, разбуральнай сілы.

— З сілай нельга не лічыцца.

— Во! А як процістаяць гэтай сіле?

— Супраць сілы — толькі сілай, зразумела.

— Ну, дык гэта армія — супраць арміі. Там, канечнэ, дзве сілы. І хто — каго. Гэта вайна. А вось нам, мірнаму насељніцтву, як? Мы што можам? Дзе наша сіла?

Яна задавала яму нялёгкія пытанні, блытана адказваючы на якія ён адчуваў недастатковасць сваіх ведаў і напружваў думку, каб знайсці і найлепш выказаць сваю праўду, у якой быў упэўнены. Хаця гэта было няпроста.

— Трэба не падчыніцца акупантам.

— Не падчыніцца, канечне! Але як? Вунь усіх яўрэяў знішчылі. Як яны маглі не падчыніцца? Для непадчынення патрэбна хаця зброя, а дзе яе ўзяць?

— Ну, і што ж рабіць, па-вашаму? — запытаўся ён, сам не знайшоўшы адказу на яе пытанне.

— Калі нічога немагчыма зрабіць, трэба сабраць сілы, каб застацца сабой. Не мітусіцца душой, як некаторыя — з разліку ці ад страху. Вось я хачу застацца сабой, няхай сабе ў адпаведнасці з хрысціянскай мараллю, каб памагчы бліжняму. Вам ці Волкаву, бо вы маеце патрэбу ў дапамозе і ваша, вам богам дадзенае жыццё знаходзіцца пад пагрозай. Зноў жа, я не магу не памятаць, да якога народа належу сама, якія пакуты стрываў на фронце мой муж у тую, мікалаеўскую, вайну. Ад чыёй руکі загінуў мой брат. І я бачу, што робіцца цяпер. Як жа я магу сядзець склаўшы руکі.

— Але ж вы разумееце, што пагражае за гэта?

— Слава богу — не маленькая. І тут я ўжо нічога не магу зрабіць. Што будзе, тое і будзе. Ад лёсу не ўцячэш. Не надта разумна, але суцішальна ўсё ж. А чалавек заўжды мае патрэбу ў суцішэнні.

— Гэта вядома,— пагадзіўся ён. — А я, прызнацца, апасаўся...

— Гэта чаго? Мабыць, таго, што я пападдзя?

Ён прамаўчаў, але яна ўсё зразумела і з уздыхам ціха сказала:

— Гэта, вядома, мне непрыемна. Тым больш што даўно ўжо не пападдзя. Але бог вам суддзя. Я разумею вас.

— Вы ўжо даруйце, што я загаварыў пра тое,— сказаў Агеёў, сапраўды пашкадаваўшы, што ўсchaў гэтую размову. Але, можа, і добра, што ўсchaў, яны высветлілі штосьці важнае паміж імі, і хоць Агеёў не ва ўсім разабраўся, але, здаецца, вызваліўся ад сваіх сумненняў наконт гаспадыні — мабыць, ёй можна верыць. Чалавек з такой цвёрдасцю поглядаў заўжды што-небудзь значыць і міжволі выклікае давер. Можа, яму яшчэ і пашэнціла на гаспадыню, падумаў ён, хаця і без асаблівай упэўненасці. Але — час пакажа.

Ён даеў будльбу, і яна першай узнілася з-за стала, пачала прыбіраць посуд. Памаўчаўшы, сказала:

— Мне трэба будзе адлучыцца дні на тры. З'ездзіць у адно месца. Думаю, вы тут без мяне управіцесь.

Сказала яна гэта ціха, амаль спакойна, але за гэтым яе спакоем Агеёў адчуў ледзьве прытоене напружанне і насцярожыўся.

— Думаю, управіцесь. Цяпер, калі вы ўжо шавец, з голаду не памраце. Айцец Кірыл паўтара года з ботаў карміўся.

— Ды я што... Я калі ласка. Калі трэба, дык трэба,— паспешліва сказаў ён, аднак чакаючы, што яна растлумачыць прычыну яе нечаканай адлучкі. Яна ж, нічога больш не тлумачачы, сказала толькі:

— Спаць можаце ў хаце. Калі там холадна стане.

— Дзякую.

— Бульбы капайце, колькі вам трэба. Хлеб я ў Казловічавых купляла. Гэта во цераз дарогу насупраць. Яны могуць і пазычыць. Я ім сказала.

— Добра. Дзякую.

Агееў асцярожна вылез з-за стала, пашукаў у прыщемках ля парога свой ляшчынавы кіёк. Усё ж нага балела, і ён падумаў, што заўтра перавяжа рану. У застаронку яшчэ заставаўся чысты ласкун — можа, хопіць на адну перавязку.

— Дык мы яшчэ ўбачымся? — спыніўся ён ля парога. Бараноўская з ручніком у руках выцірала талеркі і жвава павярнулася да яго ў прыщемках кухні.

— А як жа! Абавязкова. Бог дасць — пабачымся.

Ён пастаяў трохі, зразумеўшы, што яна надала іншы сэнс ягонаму пытанню, і хацеў перапытаць, ці ўбачацца яны да яе адлучкі на трэй дні, але стрымаўся. Усё ж нязручна было набівацца з пытаннямі, калі чалавек не хоча нешта сказаць адразу. Пасля ён неаднойчы пашкадуе аб тым, але што ўпушчана, таго ўжо не вернеши. Пажадаўшы ёй добраі ночы, Агееў выйшаў на двор, пастаяў трохі ў звечарэльым цемрыве і пашкандыбаў у свой застаронак. З наступнага дня для яго пачыналася новае жыццё — яго шавецтва дзеля кавалка хлеба ці для маскіроўкі — для чаго больш, ён сам толкам не ведаў. Адно ён адчуваў, што вайна заганяе яго ўсё далей у кут, з якога ці знайдзецца хоць калі выйсце — хто скажа?

Назаўтра, прачнуўшыся ранкам, ён трохі паляжаў з расплюшчанымі вачмі, прыслухоўваючыся да рэдкіх гукаў знадворку, але не злавіў нічога трывожнага ці колькі-небудзь вартага ўвагі. Дзесь побач у дзядоўніку за сцяной варушыліся суседскія куры, ціхенька закудахталі, мабыць, патрываражаныя Гультаём; пачуліся прыглушаныя галасы людзей — з суседскіх двароў, а ўвогуле было ціха. Пасля нядайна перажытага мястечка бы вымерла, затаілася ў страху перад невядомасцю, якая не абыцала нічога добраага, удзень і ўначы гразілася нямецкім строгасцю і карай за кожнае парушэнне, рэпрэсіямі за непаслухмянства. Агееў чакаў, як заўжды, адзнак таго, што Бараноўская паднялася ўжо, яна звычайна зранку пачынала калупацца ў гародзё, бразгала ланцугом у калодзежы, ціха пастуквала палкамі на дрыivotні. Пасля яе паднімаўся ён, бо не хацеў раней часу непакоіць гаспадыню дома. У гэты ранак, апроч усяго, ён меў намер папрасіць яе паглядзець нагу, каб удаваіх перавязаць рану, бо ён праста не ведаў, як быць з гэтым яе лякарствам — салам: ці

прыкладваць яго зноў, ці можна абысціся без сала? Але замест звычайных і сцішаных знакаў ранішняга гаспадарання на падворку ён пачуў нецярплівы голас, ад якога ў яго сцялася сэрца:

— Ёсьць тут хто — у канцы-та канцоў!?

Двойчы прагучаяўшы, гэты нецярплівы мужчынскі вокліч даў Агееву зразумець, хто сюды з'явіўся. З такой патрабавальнасцю маглі паявіцца толькі прадстаўнікі моцнай, упэўненай, несумненна нямецкай улады.

Дужа патрывожыўшы рану, Агеёў падхапіўся з тапчана, не адразу трапляючы здаровай нагой у штаніну, надзеў штаны. Недараўальна прамарудзіўшы некалькі хвілін і на хаду зашпільваючыся, без кійка вышкандыбаў з варот хлява. На дварэ ўжо развіднела, і каля алтанкі, шырокі расставіўшы ногі ў бліскучых хромавых ботах і такіх жа, як і ў яго, камандзірскіх дыяганалевых брыджах з чырвонымі кантамі, стаяў нейкі высокі мужчына з дубчыкам у руцэ. На яго шырокіх плячах шчыльна сядзеў цёмна-сіні танкісцкі фрэнч са слядамі ад споратых пятліц на кароткіх бартах. За ім на выхадзе з двара застыў, мабыць, чакаючы, невялічкі худаваты чалавек у шызым расшпіленым плашчы, з паголенымі, прыкметна старэчымі шчокамі і тонкай зморшчанай шияй, што вытыркалася з надта шырокага для яе каўняра мундзіра; на галаве яго ганарліва сядзела высокая афіцэрская фуражка. Агеёў толькі зірнуў на яго, звычайным позіркам вайскоўца перш азіраючы пагоны, і нібы апёкся аб іх вітое срэбра, што цъмяна і страхавіта бялела на абодвух плячах. Гэты стары немец быў, аднак, высокага чыну, і сэрца ў Агеева трапя пятнулася ў кепскім прадчуванні. Ззаду на вуліцы стаялі, не заходзячы ў двор, чалавек пяць немцаў і троє паліцэйскіх з белымі павязкамі на рукавах пінжалакоў. Бліжні паліцэйскі, нецярпліва паліскваючы дубчыкам па халаве бота, сказаў:

— Ты, сапожнік, ану, пасабі оберсту! Там у боце нешта...

Адчуўшы, як спаквала сплыве з яго вачэй гарачы туман, Агеёў дашкандыбаў да алтанкі і сеў на табурэтку. Оберст прысеў побач на лаўку пад клёнам, і мардаты немец у кароценъкім, з разрэзам мундзіры, валюхаючы тоўстым задам, лёгка і ашчадна здзёў бот з яго тонкай нагі, перадаў Агееву. Бот быў шыкоўны, амаль новы, з цвёрдай бліскучай халавай і высокім заднікам; з жоўтага нутра яго яшчэ пахла свежавырабленай скурай. Цвік быў у самым наську, ледзь выступаў з падэшвы, і Агеёў падумаў з палёгкай, што забіць яго — раз плюнуць. Пакуль ён даставаў лапу, на якую надзяяваў бот, стары оберст, паліцай у танкісцкім фрэнчы ды і ўсе, колькі іх было, немцы пільна назіралі за яго таропкімі рухамі. Не ў лад са сваімі пачуццямі ён раптам зласліва падумаў: во цяпер бы гранату на ўсіх вас! Але толькі падумаў так, не паднімаючы ад бота позірку і баючыся, каб тыя не адгадалі ягоныя думкі.

Некалькіх удараў малатка сапраўды хапіла, каб забіць цвік, і ён падаў оберсту яго бот, які, аднак, тут жа падхапіў тоўсты немец, мабыць, дзяншчык, з мноствам пярсцёнкаў на пальцах. Недаверліва памацаўшы рукой у боце, ён буркнуў «гут» і кінуўся абуваць оберста. Той напружана адхінуўся на лаўцы, выцяг перад сабой нагу, на якую дзяншчык ашчадна нацягнуў бот. Пасля оберст слаба прытулнуў ім па зямлі і картава штосьці сказаў па-нямецку.

— Устань! Ты! Слыши! — падхапіўся паліцэйскі ў фрэнчы, і Агееў марудна ўстаў з табурэткі. — Сюды, сюды! Перад панам оберстам...

Стараючыся не кульгаць, Агееў няспрытна ступіў трох крокі з альтанкі і выпрастаўся, падумаўшы, што оберст, мабыць, хоча яму падзякаваць. Той і на самай справе картава сказаў нешта, старэчы твар яго з пачырванельмі, бы ад бяssonня, вачмі паспрабаваў усміхнуцца, але раптам сцюдзёна знерухомеў, і немец строгім голасам загаманіў да паліцая. Той, скалануўшыся, выцягся і нешта скуча адказаў таксама па-нямецку, што нават здзівіла Агеева: глядзі ты — умеё! Але ён ужо адчуў, што размова зайшла пра яго, і зноў наасцярожыўся.

— Пан оберст пытаецца: ты — ваеннаслужачы Чырвонай Армії?

— Я? Не. Я чыгуначнік,— паныльым і агідным для самога сябе голасам сказаў Агееў, падумаўшы: здаецца, уліп!

— Ён пытаецца: чаму кульгаеш? Параанены?

— Няшчасны выпадак. На чыгунцы,— адолеўшы першую збянтэжанасць, знарок бадзёра сказаў Агееў і міжволі напяўся, нібы па стойцы «смірна» перад начальнікам. Але тут жа заўважыў гэта і расслабіўся, адну руку сунуў за дзяляжку на вышытай кашулі — так, нібы ніколі ў жыцці не меў справы з арміяй і яе парадкамі. Вось толькі яго дыяганалевыя брыджы з кантамі выдавалі ў ім вайскоўца, і Агееў унутрана сцяўся, стараўся ўгадаць: зразумее што оберст ці не?

Оберст, аднак, ужо не глядзеў на яго — усё больш зацікавіўся, ён строга гергетаў нешта паліцаю ў фрэнчы, і той, ляскаючы абцасамі, таропіў у яго пагляд вузка пасаджаных вачэй, раз за разам паўтараючы адно толькі слова «явол!». Агееў не разумеў, што раззлавала гэтага дзеда-оберста, але адчуваў, што гаворка ішла пра яго, і ў напружанай увазе чакаў развязкі. Нарэшце немец, здаецца, выгаварыўся, ягоны гнеўны напор пачаў слабнучы, ён выцяг з кішаня блішчасты, з мудрагелістым упрыгожаннем партсігар і тонкімі худымі пальцамі выбраў з яго цыгарэтку. Як толькі ён ступіў да выхада з двара, усе, што стаялі побач, расступіліся, даючы начальнству дарогу і дружна кіруючы следам. Каля суседнягата дома на вуліцы іх чакала легкавая машына з шэрым парусінавым верхам. Застаўшыся каля альтанкі, Агееў глядзеў, як яны там рассаджваліся, падумаўшы — няўко абышлося? Але поўнай упэўненасці ў тым яшчэ не было, оберст яшчэ пагрозліва памахаў пальцам перад паліцаем у танкісцкім

фрэнчы, штосьці вымаўляючы яму, і той, мабыць, дзеля свайго апраўдання зредзьчасу ўстаўляў кароткія словы па-німецку. Здавалася, гэта доўжылася бясконца. Пакуль немцы не паехалі, Агееў не мог адчуваць сябе ў бяспечы, цымная трывога не міналася, і ён, можа, упершыню зразумеў, на які цяжкі шлях ступіў з гэтым сваім шавецтвам. Ён уздыхнуў толькі, як згледзеў, што ззаду за машынай падняўся пыл і яна порстка пакацілася па вуліцы, але тут жа і вылаяўся ад прыкрасці: тры паліцаі засталіся і, счакаўшы, пакуль машына скавалася за паваротам вуліцы, усе павярнулі назад. Яны зноў кіравалі на яго падворак.

Першы ўвайшоў усё той жа паліцай у фрэнчы, стомлены сагнаў з твару выраз нядайней заклапочанасці.

— Ну, паняў? — рэзка, ва ўпор запытаў ён Агеева. Той адмоўна пакруціў галавой. — Не паняў? Які непанятлівы! У лагер цябе загадаў спрададзіць! Як ваеннапалоннага.

Вымашчаны дол у дверы хіснуўся перад вачамі Агеева, ён зірнуў у бок вуліцы, выхад на якую, аднак, перагарадзілі ўжо два паліцаі з вінтоўкамі.

— Скажы мне — дзякую! Паручыўся за цябе, ясна? — кінуў паліцэйскі і, быццам у роздуме, моўчкі пакрочыў у глыб падворка.

— Што ж, дзякую,— выціснуў з сябе Агееў, не ведаючы, што яшчэ сказаць. І нават што падумаць з гэтага поваду.

— Во так! Што ж, думаеш, гэта проста? Думаеш, ён адразу і паверыў? — павярнуўшыся, сказаў паліцэйскі.

Мабыць, усё яшчэ перажываючы непрыемную размову з немцам, той хвіліну паходзіў сюды-туды па дверы. Агееў стаяў на адным месцы, адчуваючы, што сённяшнія выпрабаванні, мабыць, яшчэ не скончыліся. Яшчэ нешта яму рыхтуеца. Нарэшце паліцэйскі кінуў свой дубчык і рашуча сеў на лаўку пад клёнам.

— Ладна, чорт з ім! Ты гэта... Паглядзі заадно мае боты.

Рэзка тузануўшы, ён садраў з нагі, мабыць, цеснаваты хромавы бот, сунуў яго Агееву, і той падаўся на сваё месца ў алтанцы. Паклаўшы нагу на нагу, паліцэйскі ўважліва паглядзеў на яго.

— Ты — даўно?

— Што? — павярнуўся Агееў.

— Што, што... Ранены, кажу, даўно? — гыркнуў паліцай. — Не панімаеш?..

«Чорт бы цябе ўзяў з тваёй панятлівасцю!» — злосна падумаў Агееў, не ведаючы, як лепш адказаць аб сваім раненні. Але, відаць, адказаць прыйдзеца папраўдзе, гэтага не ашукаваеш. Сам, мабыць, адтуль жа...

— Ды нядайна. Як адступалі... Чырвоныя.

Паліцэйскі коратка рагатнуй.

— Чырвоныя! А сам ты хто — белы хіба!

— Я? Да так...

Адразу сагнаўшы з цвёрдага, валявога твару ўсмешку, паліцэйскі зірнуў на сваіх памочнікаў, якія цярплюва чакалі каля гародчыка, чуйна прыслухоўваючыся да іх размовы.

— Ладна цямніца! Не відаць па табе хіба! Думаеш, галіща перастаў, дык нікто не пазнае? Камандзір? — раптам рэзка запытаў ён, пранізываючы Агееva вострым прыдзірлівым паглядам. — Камандзір, канечне. Во па чубу відаць. Радавога б абстрыглі.

Выкладваючы са скрынкі інструмент, Агееў маўчаў, усё яшчэ прыкідваючы, як паводзіць сябе, за кого выдаваць. Па дакументах Бараноўскага ён — інжынер-чыгуначнік, такую і засвоіў версю, але ж гэты не пытаецца яго дакументы. Спрактыкованым вокам ён, мабыць, адразу ўгадаў у ім вайскоўца, адмаўляюща ад чаго ў становішчы Агееva было рызыкоўна. Толькі болей заблытаешся ці выклічаш падазрэнне ў чым — небудзь яшчэ больш падазроным.

— Ладна,— памаўчаўшы, сказаў паліцэйскі. — Паглядзім, які ты шавец. Падбі касячки. Як у немцаў. Каб ішоў і здалёку было чуваць: ідзе начальнік паліцыі, а не хрэн сабачы. Паняў?

— Ясна,— страмана сказаў Агееў, ужо разумеючы, што, мяркуючы па ўсім, перад ім сам Драздзенка, пра якога ён чуў ад Бараноўскага. І гэта яго першыя кліенты — фашыст і ягоны прыслужнік з іх ерундовым рамонтам. Калі толькі справа сапраўды ў гэтым рамонце...

— Во бяда — новых касячкоў няма,— сказаў ён, пакапаўшыся ў блішанцы з цвікамі. Сярод іржавых цвікоў выбраў трываксама іржавыя, відаць, адарваныя ад старых абцасаў, касячки. — Во такія падыдуць?

— Ладна, пайдуць,— сказаў Драздзенка і зноў зблізку пільна зірнуў Агееву ў твар. Той, робячы выгляд, што не заўважае гэтага позірку, прымерваў касячок на трохі збіты абцас начальніка паліцыі.

— Дык хто па званні? — раптам сцішана запытаў той, абапёршыся локцем на калена разутай ногі. Абодва паліцаі з-за агароджы — адзін белабрысы, пажылы, у картузе і другі малады, плячысты, у нямецкай пілотцы — прыкметна навастрылі вушы, і начальнік паліцыі кінуў у іх бок строгі позірк.

— Эй, вы там! Расстрайцеся мне малачка папіць...

Застукаўшы ботамі, паліцаі кінуліся ў двор, але Драздзенка адразу спыніў іх зычнымі вокрыкамі:

— Не сюды, абармоты! Тут няма нічарта. У суседзяў!..

Калі паліцаі выбеглі і ў суседзяў трывожна забразгалі веснічкі, ён нахіліўся да Агееva:

— Дык званне якое? Лейтэнант? Старши?

— Старшы,— сказаў Агееў.

— Не палітрук часам?

— Не, не палітрук. Начальнік боепітання.

— Ага, спецыяліст па вааружэнню? А я вось з танковых войск. Быў начштаба батальёна.

— Што ж, вялікае начальства,— прамармытаў Агееў, праклінаючы ў душы гэтага не ў меру праніклівага паліца. Ён забіваў жалезныя цвікі ў абцас, бот скаланаўся разам з чыгуннай лапай, на якую быў надзеты, і кожны ўдар балюча аддаваўся ў яго распухлай назе. Начальнік паліцыі закурыў «Беламор», пускаючы дым у альтанку, і Агееў прагна ўдыхнуў знаёмы пах папярос, хоць сам не курыў ніколі.

— Было! — з уздыхам сказаў Драздзенка. — Было начальства і сплыло. Як дым, як утранні туман. Цяпер другое начальства, німецкае. Хто б калі падумаў, га? Сказалі б год назад, што я стану начальнікам паліцыі, я б таму ў морду плюнуў. А стаў жа. Чаму? Ды таму, што за другіх гінуць не схацеў. Слухай, ты адкуль родам?

— Я? Ды тут, недалёка,— страмана сказаў Агееў. — А вы?

— А я тутэйшы. З мястэчка. Ну, і якія планы?

— Ды якія планы. Нага вось... — варухнуў збалельм каленам Агееў.

— Што, здорава саданула?

— Здорава,— сказаў Агееў, аддаючы бот. — Вось паглядзіце. Так добра?

Драздзенка ўзяў бот, агледзеў абцас і раптам сказаў са сцішанай злосцю:

— Гаўно ты, а не шавец. Хто ж так падбівае? Трэба ж было падкласці кавалачак скуры. А то ж крыва!

— Была б яна ў мяне, скура,— развёў рукамі Агееў. Ён і сапраўды не знайшоў у папоўскай скрынцы ні кавалачка падэшвеннай скуры — чым было падбіваць абцасы?

— Да-а... Ну, ладна, падбівай другі. Не хадзіць жа так.

За агароджай на вуліцы паказаліся абодва паліцаі, адзін застаўся з віントоўкай на выхадзе, а другі ў выстаўленых руках нёс гарлач малака, які асцярожна падаў начальніку.

— Во, толькі падаілі. Сырадой,— белабрысы твар паліцая ўгодліва расплывоўся ва ўсмешкы. Драздзенка aberуч аблапіў гарлач.

— Што ж, папём сырадою. Кажуць, палезна для здароўя.

— Ага, дужа палезна,— яшчэ больш заўсіміхаўся паліцай, закідаваючы за плячо рамень віントоўкі, і Драздзенка раптам скіраваў на яго пагрозлівы позірк.

— Паспытаў ужо? Хоць бы пысу вышер, скаціна!

Са спазнелай паспешнасцю паліцай пачаў вышіраць тоўстыя вусны, а ягоны начальнік гідліва апусціў гарлач.

— Во з кім працую,— паскардзіўся ён Агееву. — З такімі во курашчупамі. Ён жа ў войску і дня не служыў. Не служыў, га?

— Дык забракавалі па здароўі,— сказаў паліцай і пачухаў пад пахай.

— Бо крэцін. А ў паліцыю ўзялі. Бо — няма каму службу несці. Адказнасці гара, а магчымасцей крошкі. Ладна! Марш на вуліцу. І глядзе́ць в оба, як інструкціраваў!

Патрымаўшы гарлач у руках, ён усё ж трохі адпіў малака і паставіў яго на зямлю каля лаўкі. Тым часам Агееў неяк прыбіў да абцаса і другі касяк, і начальнік паліцыі з натугай уздзеў бот на нагу.

— Во, іншая справа. Цвярдзейшы крок будзе.

Ён спружыніста пратупаў сюды-туды па падворку, звонка цокаючы абцасамі па камяннях бруку. Агееў пазіраў на ягоныя боты — першую сваю работу ў новай прафесіі, і складаныя пачуцці авалодалі ім. Ён амаль ненавідзеў сябе за гэтую ўгодлівую паслуту нямецкаму халую, ад якога, аднак, залежаў сам цалкам, тым больш што той раскрыў яго з першага погляду, можна сказаць, распрануў дагала. Менавіта гэтая яго распранутасць рабіла Агеева амаль безбаронным перад паліцыяй і перш за ўсё перад яе начальнікам у асобе гэтага былога танкіста. Як было з ім паладзіць, каб не наклікаць ягонае злосці і не загубіць сябе? Без жаднай патрэбы Агееў перакладваў інструмент на сваім хісткім століку, коса пазіраючы, як Драздзенка шпацыруе па яго падворку. І раптам той рэзка спыніўся насупраць:

— Як завуць?

Агееў увесь напяўся, думаючы, як лепиш адказаць паліцаю — па сваёй чыгуначнай версіі ці як ёсць на справе.

— Ну, па дакументах я Бараноўскі...

— Хрэн з табой, хай Бараноўскі. Нам усё роўна. Пойдзеш працаўшы у паліцыю.

З няўтоенай трывогай у вачах Агееў зірнуў у заклапочана-рашучы твар начальніка паліцыі, які, сказаўшы гэта цвёрда тонам загаду, аднак жа чакаў яго адказу — згоды або адмовы. І Агееў варухнуў каленам хворай нагі.

— Якая паліцыя! Нага во. Ледзьве шкандыбаю па двары каля дома...

— Загоіцца!

— Каі гэта будзе? — сказаў ён амаль раздражнёна.

Драздзенка ссунуў набок сваю казыркастую шапку, азірнуўся ў глыб падворка.

— Ладна. Ану, зойдзем у дом.

Агееў не ведаў, дзе Бараноўская (зранку яна не з'яўлялася на двары), і, марудна ўстаўшы з-за стала, скіраваў да дзвярэй. Дзвёры на кухнё былі не зашчэплены, пад чыстым ручніком на прыбаным стале стаялі міска, гарлач, побач ляжаў учараашні акраец хлеба — пэўна, яго сняданак. Гаспадыні нідзе не было чуваць.

— Тут што — нікога няма? — сказаў Драздзенка і расчыніў дзвёры ў святліцу. — Нікога. Вось якая справа,— ён ушчыльнуў ступіў да Агеева. — Жышь хочаш?

Агеёў ніякавата змоўчаў, не ведаочы, як адказаць на гэтае ідывіцкае пытанне, і не разумеочы, чаго ад яго хоча гэты няпрошаны заступнік.

— Ну як жа... Панятна...

— Я табе памагу! — жвава падхапіў начальнік паліцыі. — Памог раз, памагу і другі. Усё ж мы абодва вайскоўцы і павінны памагаць друг другу. Інакш... Сам панімаеш! Немцы ў бірулькі не гуляюць. Так што — лады?

— Ну, дзякую,— няпэўна прамармытаў Агеёў, адчуўшы, аднак, што гэта — толькі частка размовы. Галоўнае, мабыць, яшчэ наперадзе.

— Але і ты павінен нам пасабіць.

— Што ж, канечне,— паныльм голасам сказаў Агеёў.

— Во і добра! — ажыўвіўся Драздзенка. — Тады гэта самае... Небальшая фармальнасць. Сядай!

Схапіўшы за гнуткую спінку адно крэсла, ён шырокім гаспадарскім жэстам падставіў яго Агееву, які, усё яшчэ няшмат што разумеочы, няўпэўнена сеў за стол. Драздзенка выцяг з кішанія франча пацёрты, мабыць, яшчэ даваенны блакнот з малюнкам паруснай яхты на вокладцы.

— Так, небальшая фармальнасць. Немцы, яны, ведаеш, бюракраты болей за нашых. Ім каб было ўсё аформлена. Во чистая старонка, во табе аловак... Пішы!

Не адразу, яўна збянтэжана Агеёў узяў з яго рук тупаваты аловак, пакруціў у пальцах. Ён ужо разумеў, што гэтае яго пісанне не прынясе яму радасці, але і не ведаў, як было адмовіцца. Усё тое адбылося так нечакана, што ніякай прыдатнай прычыны для адмовы не знайшлося ў яго галаве.

— Пішы: я, Бараноўскі... як там цябе? Алег? Хай будзе Алег... Значыць, Алег Бацькавіч, настаяшчым абавязуюся сакрэтна супрацоўнічаць па ўсіх патрэбных пытаннях. Напісаў? Што — не згодны? — настырчыўся ён, угледзеўшы, што Агеёў знерухомеў з алоўкам у пальцах. — Ты кінь дурыцы! Інакшага выйсця ў цябе няма. Фронт пад Москвой, а немцы на суседній вуліцы... Калі што — загрыміш у шталаг.

Амаль не слухаочы яго, Агеёў ліхаманкова думаў, што рабіць. Вядома, ён не мог не разумець усёй згубы ад гэтай падпіскі, якая проста магла скалечыць ягонае жыццё. Але і адмовіўшыся цяпер падпісацца, ён рызыковавуў не менш проста развітацца з гэтам сваім жыццём. Драздзенка, aberuch упёршыся ў стол і навіспы над ім,

дыктаваў з напорам, не даючы перадыху, каб падумаць ці перадумаць.

— Пішы, пішы: сакрэтна супрацоўніцаць з паліцыяй, а таксама службай бяспекі і эсдэ. Во і ўсё! Напісаў? Цяпер подпіс і дату!

Ужо яўна ненавідзячы гэтага нямецкага халуя, надзеленага, аднак, уладай, яго запэцканы, са слядамі пальцаў блакнот, а таксама і сябе самога, Агееў паставіў у канцы нейкі кручок замест прозвішча і вывеў дату.

— Во і добра! — усміхнуўся Драздзенка. — Ты нам, а мы вам. У даўгу не застанемся. Толькі... Э-э, так не пойдзе. Фамілію пішы разборчыва. Ба-ра-ноў-скі! Во так. Цяпер другое дзела. Ну, а клічка? Якую клічку возьмеш?

— Якую яшчэ клічку?

— Ах ты, святая прастата! Не разумееш? Для канспірацыі, каб староння не адгадалі. Ну, дык як назавемся?

Агееў паціснуў плячыма. Ён ужо кепска стаў цяміць — мабыць, за гэты ранак пачаў ператварацца ў ідыёта.

— Не панімаеш? Дурны? Скора паразумнееш. А пакуль што так і назавем: Непанятлівы.

— Так, але... У чым я могу вам памагчы? — імкнучыся захаваць рэшткі спакою і зайдзіць дрыжыкі ў руках, сказаў Агееў. — Я тут нікога не ведаю, нідзе не бываю...

— Не мае значэння! — парыраваў Драздзенка, таропка запіхваючы блакнот у кішэнь сіняга фрэнча. — Ты шавец! У цябе будуць людзі. І яны будуць шукаць з табой сувязь.

— Хто — яны? — амаль шчыра здзівіўся Агееў.

— Бальшавікі, хто ж! Тыя, што з лесу. Цяпер яны ў лес перабазіраваліся. Во ты вечарком нам і стукнеш. Я буду наведвацца. Паняў?

— Але, разумееце...

Усё ў ягоным нутры пратэставала супраць гэтага здрадніцкага зняволення, вынікі якога было лёгка прадбачыць у будучым, але ён не знаходзіў слоў, каб адвесці бяду. Ды, мабыць, было ўжо і позна што-небудзь адводзіць. Блізка да пераносся пасаджаныя вочы Драздзенкі бязлітасна пранізвалі яго, бы імкнучыся пранікнуць у самую глыбіню яго растрывожаных думак.

— Што, дрэйфіш? Бальшавікоў баішся? Не дрэйф! У цябе абарона. Паліцыя ўсёй акругі. Эсдэ. Нямецкая армія. А бальшавікам усё роўна крышка. У самым хуткім часе.

— Але...

— Не але, а точна! Немцы акружаюць Маскву. Да зімы вайна скончыцца.

— Да-а-а,— уздыхнуў Агееў, каб толькі парушыць гнятлівую паўзу ў гэтай не менш гнятлівой размове, і падумаў, што калі гэты

чалавек не пакіне яго праз пяць хвілін, дык, мабыць, усё для абодвух і скончышца на гэтай кухні. Ён ужо зірнуў у парог, дзе былі цяжкія рэчы — вілачнікі, качарга, ды згледзеў за рамай кухоннага акна белабрысую морду ўгодлівага паліца, які бесцырымонна заглядваў на кухню.

Драздзенка, аднак, хутка вымееўся, паабяцаўшы неўзабаве наведацца, і нават зусім па-сяброўску патрос ягоную руку. Застаўшыся адзін, Агееў сеў на ўкананую пад клёнам лаўку і падумаў, што, здаецца, улез у гразь, з якой невядома як будзе вылезці. Праклятая рана, як яна звязала яго! Быў бы здаровы, ён бы цяпер апынуўся далёка ад гэтага злашчаснага мястэчка з яго паліцыяй, ад гэтага падонка з танкавых войск. Можа б, назаўжды лёг у сырную зямлю, затое ў яго было б чыстае сумленне і сумленнае імя, якое цяпер невядома як будзе адмыць ад фашистыкай гразі. Каторы раз ён з непрыязню ўспомніў Малаковіча, які прапанаваў яму такі паратунак. Уратаваўся, называецца! Ад чаго толькі? Як бы гэта паратунак не стаў для яго горш за пагібелль...

Мабыць, ён доўга прасядзеў пад клёнам, паныла перажываючы агідныя падзеі гэтага злашчаснага ранку. Ранак, між тым, непрыкметна ператварыўся ў дзень, з-за дахаў суседніх дамоў выглянула і стала прыграваць сонца, хаця двор яшчэ ўвесь ляжал у густым цяні ад дрэў. Бараноўская нідзе не паяўлялася, і ён падумаў, што, мабыць, яна паехала. Куды толькі? Але гэта яе справа, ён не меў ні магчымасці, ні вялікага жадання ўлазіць у яе, відаць, таксама няпростыя клопаты — яму хапала ўласных. И калі на выхадзе з двара ціха паявілася дзяўчына ў вязаным зялёным жакете, ахоплены роздумнай самотай Агееў недаўменна зірнуў на яе, не разумеочы, што ад яго трэба.

— Во туфлі прынесла...

Толькі ўбачыўшы ў яе руках пару светла-бежавых туфляў, ён пазнаў сваю ўчараашнюю знаёмую і ўспомніў, кім ён нядаўна называўся ў гэтым мястэчку. Ён — шавец, і гэта накладвала на яго пэўныя авалявікі, якія, мяркуючы па ўсім, трэба было выконваць.

Яшчэ ўвесь растрывожаны апошній падзеяй, ён дашкандыбаў да алтанкі, моўчкі залез за стол. Ён нават не зірнуў на дзяўчыну, якая таксама моўчкі стаяла насупраць, і, усеўшыся на табурэтцы, працягнуў руку.

— Дайце, што там?

— Ды во, бачыце, трошкі прадралася...

Заклапочаны сваімі непрыемнасцямі, Агееў begla azirnuў туфель: у наску каля падэшвы была невялічная дзірка, на якую трэба было накласці лапік. Ён пакорпаўся ў скрынцы айца Кірыла, знайшоў мяккі шматок скury, з якога касым шавецкім нажом адкроў

невялікі, з бярозавы лісцік, кавалак. Увесь гэты час дзяўчына стаяла насупраць, і ён сказаў:

— Да вы сядайце. Зараз пастррабуем залапіць.

— З дапамогай шыла і нятоўстай дратвы ён прышываў лапік, а Марыя моўчкі сядзела побач, пільна назіраючи за яго працай. Праца, аднак, не дужа ладзілася, у вузкі насок туфлі пралазілі толькі два яго пальцы, якімі было нязручна ўхапіць іголку. Хутка ён балюча ўкалоўся, і Марыя сказала:

— Напарстак трэба.

— Які напарстак?

— Напарстак. З каторым жанчыны шыюць тоўстую тканіну.

Агееў з цікаўнасцю паглядзеў на яе лагодны, амаль не загарэлы твар з дробненькімі завушнічкамі ў вушах і раптам зразумеў, што яна нетутэйшая, зусім можа быць, як і ён, закінутая сюды жахлівымі шляхамі вайны.

— Даўно тут? — запытаў ён ціха.

— Я? З чэрвеня. Ужо трэці месяц. А чаму вы пытаецца?

— Да так. Бачу, нетутэйшая быццам.

— Да і вы ж нетутэйшы. Адкуль пра мяне ведаец?

— А адкуль вы ведаеце, што я нетутэйшы? — запытаў ён, не паднімаючы галавы ад туфля.

— А мне Вера сказала. Тая, што ўчора са мной прыходзіла.

— Вера тутэйшая?

— Амаль тутэйшая,— уздыхнула Марыя, абцягваючы на каленях падол сарафаніка. — Настаўніца, у школе рабіла. А я з Мінска. Прыйехала на сваю галаву, а цяпер як выбрацца?

— Да родных прыехала?

— Да сястры. Вера ж мая стрыечная сястра. Тут жыве ў бляхара Лукаша, вунь на суседній вуліцы. Мужа на вайну ўзялі, цяпер яна з двайма дзецьмі...

— Да, гэта нялёгка. У такі час ды з дзецьмі,— ціха сказаў Агееў, засяроджана калупаючыся ў туфлі. Ён хацеў зрабіць усё акуратна, але акуратна ў яго не атрымлівалася — сцяжкі выходзілі няроўныя, скура лапіка моршчылася, а галоўнае — прадзець у насок іголку было вельмі нязручна, і ён пакалоў усе пальцы. Марыя, мабыць, зауважыўшы тое, вінавата сказала:

— Кепска атрымліваецца? Нарабіла я вам клопату...

— Нічога, як-небудзь.

— Канечне, вы яшчэ толькі вучыцца. Калі-небудзь і атрымаецица.

Ён з міжвольным здзіўленнем паглядзеў на дзяўчыну.

— Гэта чаму вы так думаеци?

— А што ж, хіба не відно? Які з вас шавец? Камандзір, напэўна...

Во табе і раз, падумаў Агееў з раптоўнай непрыемнасцю ад тых яе слоў. Другі кліент запар сумняваеца ў яго шавецкім умельстве, з першага позірку бачыць у ім камандзіра — куды гэта варта? Трэба было штосьці прыдумаць, адпусціць даўжэйшую бараду, ці што? Ці ўдасканаліць гэтае праклятае рамяство, якое яму чамусыці нечакана тру드на давалася.

— А ты ў Мінску чым займалася? — грубавата запытаўся ён, трохі разлаваўшы ад яе праніклівасці. Марыя, аднак, не пакрыўдзілася.

— Я ў педагогічным вучылася. Думала матэматыку выкладаць. Ды во, мабыць, не прыйдзеца,— сказала яна і нахмурыла светлыя броўкі.

— Нічога, як-небудзь. Галоўнае — спыніць яго,— сказаў ён даверліва, і яна горача паджапіла:

— Да? Вы так лічыце? Кажуць, за Смаленскам ужо спынілі. Нейкі горад вызвалілі. А тут што робіцца!..

— Яўрэяў пабілі?

— Расстралялі ўсіх да аднаго. Спярша сказаў, у горад пагоняць, загадалі золата ўзяць, пярсцёнкі, грошы і на троє сутак прадуктаў. А саміх у той жа дзень у тарфяніках пастралалялі. Нашто было браць прадукты?

— А каб не здагадаліся, куды гоняць,— сказаў ён, адразу зразумеўшы гэтую нямецкую хітрасць. Марыя здзівілася:

— Ой, як вы разгадалі! А я вось не магла. Усё думала: ну, яны ж не дурныя, рацыяналісты, усё ў іх прадумана да дробязей — нашто прадукты? Бо ўсё ж з забітыхі пакідалі ў ямы.

— Дурное дзела няхітрае,— сказаў ён і, можа, упершыню за ранак уважліва паглядзеў на дзячыну. На яе далікатным твары паявіўся і прапаў выраз шчырага захаплення, у глыбіні шэрых, шырока раскрытых вачэй цымнелася нейкае перажыванне, мабыць, ужо дасталося і ёй у гэтам мястечку.

— Бацькі ёсць?

— Мама была. Семнаццатага чэрвеня паехала ў Стайрапаль. Не ведаю цяпер, ці паспела вярнуцца.

— Наўрад ці паспела.

— Не паспела. Хто думаў, што фронт так хутка адкоціцца.

— Да, на фронце цяпер крывавая каша.

— А вас — на фронце? — кіунула яна ў яго бок з раптоўнай цікаўнасцю ў позірку.

— Што — на фронце?

— Ну, параніла — на фронце?

— А адкуль ты ведаеш, што паранены?

— А з палкай. Учора бачыла. З вуліцы падглядзела.

— Во як! Ты ўжо і падглядваеш?

— Ды незнарок. Проста ішла па вуліцы, а вы — з палачкай. Так кульгалі, так кульгалі, што мне шкада вас зрабілася.

Агееў азадачана прамаўчаў. Сёння пасля ўсяго, што адбылося ў яго з гэтым начальнікам паліцыі, яму самому было шкада сябе, і нечаканае спачуванне Марыі амаль кранула яго.

— Нічога, нічога. Як-небудзь,— грубавата суцесьцю ён дзяўчыну, але болей — самога сябе. Лапік ён ужо дашываў, на паношаныя абцасікі трэба было б набіць і набойкі, але ў яго не было чым набіць, і ён анучай старанна нацёр гладкія наскі туфляў.

— Ужо гатова? — узрадавалася Марыя і ўскочыла з лаўкі. — Ой, як добра!

— Не надта добра,— прызнаўся ён, сапраўды мала задаволены сваёй працай, і ўсміхнуўся — упершыню за сённяшні дэн. — Можа, як-небудзь навучуся. Не пройдзе і месяца...

Стоячы насупраць і прыціскаючы да грудзей адрамантаваныя туфлі, Марыя ціха сказала з прыкметным жалем у голасе:

— Напэўна, пакуль загоіща рана?

— Іменна,— сказаў ён з націкам. — Пакуль загоіща.

— А пасля?

— А пасля будзе відаць.

З нечаканым сумам у вачах яна перавяла позірк на вуліцу.

— Зайздрошчу вам. Калі б я ведала, куды... Ні дня б тут не засталася. Я б на фронт пайшла, я б іх забівала...

Гэта было ўжо сур'ёзна, і ён прамаўчаў. Штось зразумеўшы, яна змоўкла таксама, аднак не ідучы з падворка і ўсё прыціскаючы адрамантаваныя туфлі да маленъкіх, ледзьве прыкметных пад тоўстым жакетам грудзей.

— На фронце ёсьць каму біць. А для вас і тут знайдзеца справа...

— Якая? — хуценька запытала яна.

— А гэта трэба падумаць. Адпаведна абставінам.

Яна яшчэ нядоўга пастаяла моўчкі, пра нешта думаючы ці, можа, чакаючы пачуць што ад яго. Але Агееў падумаў, што і так выдаў занадта, што яму трэба цяпер сцерагчыся, хто ведае, ці не значыцца і яе подпіс у блакноце начальніка паліцыі Драздэнкі?

Напэўна, яна зразумела яго маўчанне па-свойму.

— Як вам заплаціць?

— А як хочаце. Можна хлебам ці бульбай. Ці яблыкамі.

— Ну, яблык у вас сваіх — вунь колькі!

— Тады пацалункам.

— Ну, скажаце!..

Трохі падумаўшы, яна без развітання павярнулася і выбегла на вуліцу. Ён яшчэ пасядзеў, яўна чакаючы яе. Вельмі хацелася яе бачыць, чуць яе то радасны, то сумны голас: чымсьці яна зачапіла яго панылую душу, нейкая душэўная еднасць стала паволі ды яўна

збліжаць іх, гэтых дваіх розных людзей, воляю выпадку зведзеных разам. Калі праз чвэрць гадзіны Марыя вярнулася з туга накладзенай сеткай, твар яе ўжо без ценю нядайняй заклапочанасці свяціўся лёгкай прыязнасцю, яна таропка стала класці на стол нейкія кавалкі і скруткі, загорнутыя ў клочча старых газет.

— Во, гэта вам за працу. Гэта — каб зажывалі раны... Гэта варэнне, грыбы сушаныя...

— Нашто столькі! — запратэставаў ён. — Вы што на самай справе! За адзін лапік?..

— Во гэта масла. У цёткі ж каровы няма, дык спатрэбіцца...

— За адзін лапік! — ледзь не стагнаў Агееў.

— Не за лапік. За тое, што вы... Што вы ёсць такі...

Яна выклала ўсё на стол, на яго інструменты, і кінулася прэч, радасна азадачыўшы яго сваёй мілай удзячнасцю за дробязнью, па сутнасці, паслуту. Але, мабыць, у гэтай паслузе яна бачыла штосьці большае, чым залаплены туфель, і гэтая яе абачлівасць міжволі адгукнулася ў ім зачаткам ціхай удзячнасці.

Нядоўга пасядзеўшы ў альтанцы, ён пашкандыбаў у застаронак і заняўся ранай, якая тупым болем увесь час непакоіла яго з ночы. Асабліва калі ён пачынаў хадзіць. Агееў разматаў абмяклую, сялядамі гнойных плям павязку, канец якой, аднак, надта прысох да раны, і ён аж спатнел, пакуль з болем аддзіраў яго. На здзіўленне, аднак, пухліна пад каленам паменшала, балочыя тканкі абапал раны страцілі пухлаватую набрынняласць. Агееў выкінуў азызлыя лусты сала, падумаў, што цяпер, можа, абыдзецца і так, тут акруціў нагу старой павязкай, падклалішы пад яе кавалак чыстай ануchy. Далей трэба было перакусіць, ён даўно ўжо адчуваў згладнеласць і выйшаў з хлява.

Каля ягонай альтанкі на лаўцы сядзела бабка ў цёмнай таўстой хусціне, з такім жа, як і ў яго, кійком у руках. Яна яўна чакала некага, і Агееў дашкандыбаў да яе ззаду.

— Вам каго, бабка?

Бабка нетаропка павярнулася, паўзіралаася ў яго пільным позіркам старэчых, глыбока запалых вачэй.

— Мне во чаравічкі ўнучцы... Каб пачыніць... Адна ўнучка засталася, ні бацькі, ні маткі. Дык сказаі, тут чыняць, у папоўскай хатце.

— Чыняць, ага. А што, чаравічкі дужа разбітыя?

— Ды разбітыя... Во! Новых жа няма, дзе я вазьму. Цяпер жа не купіш.

— Цяпер не купіш.

Ён узяў з яе рук звязаныя вузлаватымі шнуркамі дзіцячыя чаравічки, надта разбітыя, з дзіравымі падэшвамі і скрыўленымі заднікамі, з дзіркамі ў насках, і яму зрабілася сумна: як

адрамантаваць іх? Але бабка, нібы прысаду, поўная ўвагі, чакала ягонага слова, і ён, уздыхнуўшы, не знайшоў сілы адмовіць.

— Ладна, як-небудзь зробім. Сёння пад вечар.

— Дзякую жа табе, сынок, дзякую. Я ж ў даўгу не застануся, аддзячу. Хай цябе бог ратуе...

Ён правёў бабку і вярнуўся ў альтанку. Трэба было брацца за працу, але хацелася есці і было агідна і боязна ў душы — усё ад таго ранішняга прыходу паліцыі. Што яна рыхтуе яму, тая подлая яго падпіска? Канечне ж, працаваць на іх ён не меў намеру, але балюча адчуваў, у якое ярмо трапіў і як трудна будзе выкручвацца ў ім, у гэтам фашысцкім ярме. Абавязкова трэба будзе папярэдзіць пра тое Волкава ці хоць бы Кісякова, расказаць, у якую справу ўцягвае яго паліцыя, і сумесна рашыць, як яму быць. Таму што... Таму што гэты фальшывы сэнс ягонага становішча можа хутка вылезці бокам для гэтых людзей ды і ці мала яшчэ для каго, але перш — для яго самога. Ён выразна ўсведамляў усю складанасць свайго становішча, але што ён мог зрабіць? Хіба праклінаць вайну ці гэтага нягодніка Драздзенку. Але і праклінаючы яго, вайну і сваю злашчансную долю, мабыць, прыйдзеца жыць і нешта рабіць у адпаведнасці з сваім сумленнем, абавязкамі камандзіра армii, каторая цяпер сплывае крывею на вялізным фронце ад поўначы да поўдня. Напэўна, тым, што цяпер пад Москвой ці Смаленскам, куды цяжкай, тысячамі кладуцца яны ў брацкія магілы — ці гожа яму наракаць на свой лёс? Трэба трываць і, пакуль ёсць магчымасць, рабіць нейкую справу. Але толькі б не пашкодзіць сваім.

Таропка перакусіўшы на кухні, ён успомніў Бараноўскую і пашкадаваў, што ў такі час яе не было дома. Ён пачаў ужо прывыкаць да гэтай своеасаблівой жанчыны — сваёй гаспадыні, напэўна, у такой справе яна б яму штосьці парада і хоць бы паведаміла штосьці. Яна ж, як мясцовая жыжарка, ведала тут усіх і, здаецца, умела разбірацца ў людзях. А людзі яму, мабыць, хутка спатрэбяцца. Без людзей у ягонай справе — пагібел.

Рэшту таго дня ён патраціў на бабчыны чаравічкі і трохі прывёў іх да ладу. Для больш грунтоўнага рамонту патрэбны былі матэрыялы — скура, падэшвы, якіх ён не меў, і думаў, што з такім мізэрным запасам ягоная рамонтная справа хутка ўтрапрэцца ў тупік. Чым тады ён будзе карміцца? Сядзець на ўтрыманні гаспадыні? Дажыўся бравы начбой Агееў, ці інжынер Бараноўскі Алег Кірылавіч. Ён зусім ужо стаў блытацца ў сваіх імёнах і не ведаў, якое з іх будзе для яго шчаслівейшым.

Бабка прыйшла надвячоркам, калі ён, паставіўшы на краі стала чаравічкі, сукаў на запас дратву — для новага рамонту. Але больш заказаў у яго не было, нікто да яго не ішоў, і ён, назапасіўшы дратвы,

збіраўся вылазіць з-за стала. Мацаючы кіёчкам дарогу, бабка, нібы сляпая, збочыла з вуліцы і спынілася перад альтанкай.

— Во, бабка, гатовы.

— Гатовы? Дзякую табе, галубок, дзякую божаньку. Во за труды твае з беднай бабы.

Яна беражна паклала на ражок стала складзены амаль да памеру паштовае маркі рубель і ўзяла чаравічки.

— Хай носіць на здароўе,— сказаў Агееў.

— Ой дзякую жа табе! Хай бог дасць здароўечка...

Усё мармыгучы словы падзякі яму і богу, яна выйшла на вуліцу, і Агееў ўзяў са стала рубель, разгарнуў яго. Во і яго першы грашовы заробак, падумаў ён іранічна. Калі так справа пойдзе і далей, прыйдзеца трymаць зубы на паліцы. Яму наўрад ці яны спатрэбяцца.

Той дзень ён нічога не рабіў болей, нават не паеў у полудзень, хаця перад ім на стале ляжалі прынесенныя Марыяй гасціны, да якіх ён зрэдзьчасу вяртаўся ў думках. Ён прасядзеў на кухні да вечара, усё пазіраючы ў акно — ці не завітае хто ў двор. Сам ён не хацеў лішні раз без патрэбы вытыркацца на людзі: заказчыкі яго не надта цікавілі — будуць дык будуць, а не, дык, можа, і лепей. У яго быў клопат больш пільны — ён чакаў каго — небудзь з лесу, ад Волкава ці Кісялкова, яму трэба было паведаміць пра новы паварот у ягоным лёсе. Але, як назло, да вечара ў двары ніхто не з'явіўся, не з'явіўся і ўвечары.

Калі ўжо цалкам сцямнела і над мястэчкам усталявалася ноч, ён паблукаў па двары ў цемры, паслухаў і маркотна патупаў у свой застаронак.

Раздзел чацверты

З самага ранку Агееў сядзеў ля палаткі і чакаў.

Учора ўвечары яго ўсё ж даняло сэрца, і, як толькі трошкі палегчала, ён схадзіў у пасёлак і даў тэлеграму сыну, каб той прыехаў. Ён даўно ўжо не званіў у Мінск і не ведаў, ці застане тэлеграма сына, які часта адлучаўся ў камандзіроўкі — у Москву, на Урал, у Закаўказзе; працующы ў праектным інстытуце, той быў звязаны з радам прадпрыемстваў па ўсёй краіне. І вось Агееў чакаў, цярплю і самотна, бо стала відаць, што праца ў кар'еры — не для яго і, каб неяк давяршыць гэтую задойжаную справу, яму трэба падмога.

З раніцы ён чакаў ля палаткі, але калі ў поўдзень стала прыпякаць сонца, узяўшы вядро, перайшоў у цень пад агароджай могілак. Тут было не так горача, уздоўж невысокай, па грудзі чалавеку, каменнай сцяны часам павяваў ветрык, ціхенька шумела лісце таполяў угары, і наогул было добра ў спакоі, калі б толькі лепш

працавала сэрца. Але сэрца працавала па-ранейшаму кепска. Прыступы арыйтмі з невялікімі прамежкамі адбіralі сілу, часам выклікаючы страх смерці, і ён палохаўся ад думкі, што можа не дачакацца сына і наогул нічога не дачакацца. Так мінула багата часу, сонца павярнула на заход, шырокі з раніцы цень ад дрэў ззвіўся да няроўнай паласы пад сцяной, і ён ужо думаў, што прыйдзецца перрабірацца адсюль, калі на дарогу з-за могілак выскачыў «жыгулёнак» — чырвоны, нібы вугольчык з жару, трэцій мадэлі выпускса. Агееў адразу пазнаў машыну і, спалохаўшыся, што яна праскочыць далей, замахаў рукой. Машына прытармазіла, быццам нават спынілася, а затым крута павярнула на пагорак і падкаціла да ягонай палаткі.

— Баця!

Сын быў вялікі, барадаты, як і належыць сучасным маладым мужчынам, ён далікатна абняў паўнаватае, неяк ненетуральна абліякае цела бацькі, паліпаў яго па плячах.

— Ну, што ты? Ну, як? Прышіснула, ага?

— Нічога, нічога,— сказаў Агееў. — Знаеш, так вось... Дзякую, Аркадзь, што прыехаў.

— Атрымаў тэлеграму, якраз з Худзяковым сядзелі. Ну, кажа, едзь. Два дні назад квартальну справаздачу здалі, так што...

— Ну, дзякую...

— А я думаў, што ты ў гасцініцы. Прыехаў, кажуць: не значыща,— ажыўлена рассказваў сын, памахваючы ланцужком ад ключа. — А ты, значыць, на свежае паветра перабраўся? Ці выселілі?

— Не, чаму? Проста бліжэй... — сказаў Агееў і змоўк: пра сваю працу ў гэтам пасёлку ён нічога не рассказваў сыну, проста сказаў неяк па тэлефоне, што затрымліваецца, ёсць старыя, з вайны, справы. Сын ведаў, што ў сорак першым ён нядоўга жыў тут, удзельнічаў у падполі.

— Хіба адсюль бліжэй? — здзівіўся Аркадзь і павярнуўся да бацькі — рослы, шыракаплечы, у імпартнай, на кнопках, кашулі з кішанямі на грудзях і выщертых да белых плям джынсах, якія тута сядзелі на яго худым задзе. — Можа, кіламетр ад цэнтра.

— Ну, каму як,— няпэўна сказаў Агееў. Сэрца яго білася трохі часцей, па-ранейшаму, аднак, са збоем рытму, але цяпер ён не зважаў на сэрца, не прыслухаўваўся да сябе. Ён думаў, чым частаваць сына, які, напэўна, згладнел у дарозе, ды той адразу ступіў да машыны.

— Я тут табе адно лякарства дастаў. Імпартнае. Выдатна памагае пры сардэчнай недастатковасці.

Выхапіўшы з салона маленькую скураную сумачку з пятлёй—ручкай, ён расшпіліў маланку.

— Вось: дзі-гак-сін. Учора ў Ермалаева дастаў. Спецыяльна для цябе.

— Ну, дзякую,— сказаў Агееў, беручы невялікую каробачку з сінім лацінскім надпісам. — Калі паможа.

— Паможа, паможа! Наш дырэктар толькі ім і ратуеца. Выдатнае лякарства. І яшчэ што-нішто паесці. Думаю, ты тут не галадаеш, канечне, не сельскіх харчах, ды ўсё ж...

Ён расчыніў багажнік і пачаў вымаць з яго глыбіні акуратныя магазінныя скруткі, кулькі і пакеты, бохан чорнага барадзінскага хлеба; падкінуў угару і спрытна падхапіў бутэльку грузінскага каньяку з сініяй наклейкай.

— Гэта не трэба,— сказаў Агееў.

— Нічога, спатрэбіцца. Я пытаўся, сказаі, каньячок табе можна. Для расшырэння сасудаў.

Што ж, мабыць, самая пара была перакусіць, і, каб не сядзець на сонцы, яны перайшлі пад сцяну — у засені. Праўда, сын неўпрыкмет паморшчыўся, мабыць, ад такога суседства, але перанёс туды два невялікія складаныя крэслы з машыны, хутка раскінуў дзюралевыя ножкі партатыўнага століка, які на такі выпадак вазіў у машыне. Агееў прынёс з палаткі свой паляўнічы нож, тэрмас, у якім яшчэ штосьці пляскалася, і яны прыселі па абодва бакі століка, адзін перад адным.

— Ну, дык вып'ем трохі? — запытаўся сын, выкалуپваючы пальцамі капронавы корак.

— Не, не буду.

— А я, знаеш, вып'ю. Сёння за руль болей не сяду. Уездзіўся.

— Выпі, што ж,— сказаў бацька.

— Для расслабкі нерваў. Дык за цябе, баць! — падняў ён да паловы наліты пластмасавы каўпачок, і Агееў кіунуў галавой. Сын асабліва не захапляўся алкаголем, і ў гэтым сэнсе бацька мог быць спакойны.

Відаць, згаладаўшыся за доўгую дарогу, ён выпіў і з зайдзросным апетытам закусваў вэнджанай грудзінкай і сырам, накладваючы вось такі, з дзіцячых гадоў звыклы для сябе бутэрброд, і Агееў прыпомніў, што яны з маці не мелі вялікага клопату з кармленнем сына — той еў ўсё і заўжды, будучы, як і бацька, зусім непатрабавальным да ежы. Наогул, пакуль жыў з бацькамі, клопату з ім было няшмат: добра скончыў школу і з першай спробы паступіў у інстытут — не спатрэбілася ніякай падстрахоўкі, някепска вучыўся, цяпер працуе над кандыдацкай — разумны, энергічны спецыяліст, някепскі знаўца сваёй справы. Хіба што ў сямейным жыцці не пашэнціла адразу, год таму развёўся, пакінуўшы малое дзіця ў жонкі.

— Як унучак? — успомніўшы аб тым, запытаўся Агееў.

— Расце, што яму. На тым тыдні бачыў... У двары. Праўда, усяго хвіліну, не было часу.

— А Света?

— Што Света? Якая мая справа,— паўзіраўся ўбок Аркадзь і перавёў размову на іншай: — Ну, а як ты? Дабіў свае справы?

— Не, не дабіў,— сказаў Агееў, уздыхнуўши, і паглядзеў удалячынъ на патанулыя ў садках дамы за дарогай. У адным з двароў былі расчынены веснічкі, і таўстая жанчына заганяла ў іх гагаткую чараду гусей з велічным гусаком наперадзе. У гэтай жанчыне ён лёгка пазнаў Казлову.

— Слухай, во не разумею,— сказаў сын. — Якая тут у цябе справа? Расследаванне якое? Што ў цябе тут здарылася, у вайну?

— Ды штосьці здарылася,— няпэўна сказаў Агееў.

— Помніца, ты нешта рассказваў. Маці казала, быццам цябе расстрэльвалі. Гэта тут хіба?

— Тут,— сказаў ён, зірнуўши ў ажыўлены ад выпітага ці, можа, ад цікаўнасці сынаў твар, і сціх, чакаючы новых пытанняў, адказаць на якія не быў гатовы. Сын, аднак, кінуўши вакол хуткім позіркам, спыніў яго на стале.

— Я сабе яшчэ трошкі пляснэ. Калі ты не супраць?

— Я не супраць.

Ён і яшчэ трохі выпіў, пасля ўзяўся закусваць, а Агееў наліў з тэрмаса цеплаватага чаю, роздумна памяшаў лыжкай у кварце.

— Во на гэтым абрыве,— чамусь дрыготкім голасам сказаў ён, кінуўши ў бок кар'ера.

— Як?

Здаецца, гэта здзівіла сына, які, папярхнуўшыся, з кавалкам хлеба ў руцэ ўскочыў з крэсла і выцяг шыю.

— У гэтай яме?

— У гэтай.

Сын пабег да абрыву, а Агееў застаўся сядзець з квартай цёплаға чаю і на ўстрывожаны голас сына ціха сказаў:

— На тым самым месцы.

Хвіліну разгублена пастаяўшы над кар'ерам, Аркадзь энергічным крокам вярнуўся да бацькі.

— Гэта ты капаеш?

— Я.

— Навошта?

— Ну, разумееш, хачу знайсці некаторыя сляды. Што-нішто рэканструяваць. Таму што не ўсё зразумела ў гэтай гісторыі з расстрэлам.

— А што незразумела?

— Ну, хаця б тое — колькі тут расстраляна.

— А нашто табе гэта? Ты што — следчы па асабліва важных спраўах?

Агееў марудна ўзняў галаву, узіраючыся ў нечакана пасуравелы твар яго дваццацівасьмігадовага сына. Гэтая суровасць скіраванага да бацькі пагляду магла б абурыць Агеева, але ўсё ж ён адчуў, што сын не ад злосці, а з прычыны неспакою за бацьку, за яго здароўе.

— Я — для сябе,— сказаў ён пасля паўзы. — Для ачысткі сумлення.

— А, сумлення... Тады іншая справа,— стрымана сказаў Аркадзь, сядоучы на нізкае крэсла. Жуючы бутэрброд, ён хвіліну напружана згадваў нешта. — Вось часам думаю: многа ўсё ж вы нахамуталі з гэтай вайнай,— холадна сказаў ён.

— Гэта чаму — нахамуталі?

— А во ўсё капаеце, шукаеце, разбіраецеся. Пішаце яшчэ. Некаторыя сорак гадоў ваююць, спыніцца не могуць.

— Значыцца, ёсьць прычыны.

— Прыйчыны! А жыць калі будзеце? У другім сваім жыцці, пра якое тыбецкія мудрацы пішуць?

— Другога жыцця не будзе.

— Вось іменна. Ды і гэтае дай бог пражыць па-людску. Калі ядзерны грыб не паставіць кропку на ўсім.

Сын папракаў, амаль выгаворваў, не так словам, як тонам, якім былі вымаўлены тыя слова. Менавіта ў ягоным тоне Агееву пачулася штосыці знаёмае, што ён не ўпершыню чуў, хаця, можа, і не заўсёды адказваў на тое. Аднак цяпер гэта яго пачынала злаваць.

— Ну, во скажы мне,— трохі з намаганнем, каб гаварыць спакайней, пачаў ён. — Што значыць, па-твойму, жыць ці дажыць па-людску? Зрабіць кар'еру? Атрымаць ступень? Заслужыць прэмii? З'ездзіць у загранку?

— Ну, бог з табой, чаму ты так думаеш? Не ўскладняць жыццё псеўдапраблемамі, так я думаю. У нашым жыцці рэальных праблем процьма...

— Гэта якіх праблем?

— А то сам не ведаеш?! Ці мала ў вас у інстытуце было праблем? Успомні, калі забыўся. Ды і ў жыцці, у быце. Вунь ехаў, нідзе заправіцца не мог. То для дзяржтранспарту, то па талонах. А талоны немаведама дзе. Кажуць, у горадзе.

— Праблема гаручага — глабальная праблема.

— Ды ніякая яна не глабальная. Якія ў нас пры такіх запасах нафты могуць быць праблемы з гаручым? Безгаловая арганізацыя, во што! Праглікі планавання. І гэта ў эпоху НГР, калі ўсё на камп'ютэрах лічаць.

— Справа не ў камп'ютэрах...

— Не ў камп'ютэрах, вядома. Для таго, каб ведаць, колькі трэба паветраных фільтраў для «жыгулёўскага» парка, не трэба лічыць на камп'ютэрах апошняга пакалення. Дастаткова пасадзіць цёю Машу з арыфмометрам. А то вунь аўтапарк падвоіўся, а фільтр пяць гадоў замяніць немагчыма. Мусіць, справа ў тых, хто лічыць.

— Вось іменна. А лічаць людзі. Значыць, праблема ў людзяx. Чалавечая праблема. Вунь яшчэ адна «праблема» ідзе,— сказаў Агееў, зірнуўшы па-над галавой сына. — Давай сюды, Сямён!

На дарозе з-за могілак паявіўся ў сваёй жоўтай безрукаўцы Сямён, які, мабыць, згледзеўшы, што Агееў тут не адзін, запаволіў крок, ці не мяркуючы павярнуць назад. Агееву тым часам расхацелася прадаўжаць пачатую размову з сынам, і ён амаль узрадаваўся нечаканаму прыходу новага госця.

— Здрасце,— падышоўшы, ветліва павітаўся Сямён, звяртаючыся да Аркадзя.

— Гэта мой сын,— кіўнуў Агееў. — А гэта Сямён Сямёнаў, ветэрэн, як бачыши. Во цяпер мы і пагамонім. Вазьмі там вядзерца і сядай. Самы раз будзеш.

Для прыліку трохі патаптаўшыся, Сямён перакуліў вядзерца і прысёў збоч ад стала. Ценю там ужо не было, і руды, маршчыністы твар яго хутка пакрыўся дробнымі краплямі поту, але ён не выціраў яго, звыкла трываючы санцапёк.

— Бацьку праведаць, так сказаць? Гэта добра, гэта бацьку заўжды прыемна,— загаварыў ён, азіраючы стол, і затрымаўся паглядам на бутэльцы.

— Во, налі госцю,— сказаў Агееў. — Мабыць жа, не адмовішся, як я, напрыклад?

Сямён знарок паморшчыўся.

— Мы тут болей да віна прывыклі.

— А чаму іменна да віна? — запытаўся Агееў— малодшы, наліваючы каўпачок. — Што дзешавей, напэўна?

— Не— а. Што болей вып'еш,— заўсміхаўся Сямён.

— Гэта рэзон! — адобразыў Аркадзь. — Ну, выпіце!

— А вы?

— А я ўжо ўсё. Выпіў, болей не п'ю.

— Дык аднаму неяк нязручна...

Закарузлымі пальцамі правай рукі Сямён няспрытна падабраў з паперкі скрылёк грудзінкі, уладкаваў яе на кавалак хлеба, пакрахтаў. Спаважна і нетаропка ён рыхтаваўся да самага важнага ў гэтым пачастунку, прымерваўся, уздыхаў. Агееў амаль з дзіцячай любасцю сачыў за яго свяшчэннадзействам, яўным захапленнем, якое адбілася на яго прасветленым зараз твары, загарэлым ілбе з белымі дугамі зліняльных за лета броваў. Нарэшце, закінуўшы галаву, Сямён важна

выпіў — худы кадык на яго доўгай, зморшчанай шыі саўгануўся знізу ўтару і апусціўся.

— Харашо, аднак жа!..

— Закусвайце чым ёсць.

— Дзякуй.

— Дзякуем ліманад закусваюць,— трохі павучальна заўважыў Аркадзь, і бацька зноў злавіў у яго тоне непрыемную ганарыстую нотку, якая нядайна стала раздражняць яго ў характары сына.

— Сямёнаў сапраўдны трудзяга вайны,— сказаў ён, звяртаючыся да сына. — У разведцы ваяваў. Май гэта на ўвазе.

— Разведчык — цяпер герой! Разведчыкаў паважаюць. Шцірліц і так далей,— тут жа падхапіў Аркадзь.

— Не Шцірліц! — павысіў голас Агееў. — Вайсковы разведчык. І гэта, будзь упэўнены, болей, чым Шцірліц.

Сын хлёсткім ударам забіў капронавы корак у рыльца бутэлькі.

— Канечне, канечне.

— Ветэрэн, інвалід і так далей,— ужо раздражнёна сказаў Агееў.

— Не выгадваў, як некаторыя. Тыя, што на печы адседжваліся. Ці адразу пабеглі ў паліцыю.

Сямён спакойна слухаў трохі нервовую размову Агееўых, пабліскуючы металічнымі зубамі, нетаропка жаваў закуску. Выбраўшы прыдатны момант, разважна сказаў:

— Але не ўсе і ў паліцыю ішлі па сваёй ахвоце. Былі і такія, што па прымусу. Каторых заставілі. Або па глупасці...

— Як можна па глупасці? На такую справу — і па глупасці? — здзівіўся Аркадзь.

— А здаралася. Як я, напрыклад.

— А вы што — і ў паліцыі былі? — здзівіўся Агееў-малодшы. Агееў-старэйшы недаўменна ўставіўся ў Сямёна, а той як ні ў чым не бывала спакойна дажаваў закусь.

— Быў. Дзе я толькі не быў! У паліцыі, у парцізанах. У палоне быў. И ў армії. Да Віслы дайшоў і вось,— ён сутаргава варухнуў кульцёй. — Шчыттай, на тым свеце пабыў. Ды я расказваў...

Аркадзь перавёў недаўменны пагляд на бацьку, але той зрабіў выгляд, што не заўважае ягонага пагляду, і сядзеў раздражнёны і пахмурны. Такога абароту ў іхній размове ён не прадбачыў.

— Я пра ўсё расказваю. А што? Падумаеш, сакрэт! Знаеш, налі ты мне яшчэ трохі... А то... Малюпашка такая...

— Гэта калі ласка.

Аркадзь з гатоўнасцю адкаркаваў бутэльку і наліў поўны, па берагі, каўпачок. На гэты раз Сямён выпіў залпам і, не закусваючы, дастаў з кінэні, як заўжды, пакамечаны пачак «Прымы».

— Гэта ўпачатку, мабыць? У сорак першым? — насуплена запытаўся Агееў.

— У сорак другім, вясной.

— У сорак другім болей у партызаны ішлі. Масавы прыход пасля зімы. Па чорнай трапе.

— Во, па чорнай трапе. Мы з Віцькам Бекешам тожа так саабразіі. Зіму пракантаваліся на печы, а вясной сцямілі: трэба ў лес. Тым больш пра парцізан ужо загаварылі. Праўда, далекавата яны ад нас паявіліся — у Сіняўскім лесе, і я кажу Віцьку: чакай, узарэм гарод і рванём. Ён: «Не, цягнуць нельга, сябе ж пакарааем, кожны дзень важны». Ну, ведама, пабрахаліся, і ён ранічкай ірвануў адзін. Я б, ведаце, таксама пайшоў, але маці шкада было: што яна без гарода, старуха, чым пракорміцца? Карову зімой забралі, каня не вярнулі, празявала мамаша, пакуль я ў палоне загібаўся аж у Белай Падлясцы, можа, чуді — агромністы шталаг быў. Увесень адтуль ўцёк. Уцякло многа, а мала ўцамела, немцы сабакамі пацкавалі, пастралялі. Мне ж пащенціла: на пакроў прывалокся дадому — галодны, вашчывы, увесь у скуллі ад прастуды. Зноў жа, дызенцерью падхапіў. А дома што? Маці старая ў сцюдзёнай хаце — ні хлеба, ні дроў, ні бульбіны. Ледзьве неяк да вясны дацягнулі, ад хваробы аклямаўся — трэба зноў ісці біць ворага. Біць яно, канечне, патрэбна, злосці ў мяне на іх да вушэй, але і маці шкада.

— А што, дома болей нікога не заставалася? — запытаўся Агееў, які пачаў ужо ўслухоўвацца ў Сямёнаў расказ.

— Апроч мяне была ў маці яшчэ дачка, мая сястра старшая. Замужам у суседнім раёне. Але ў сястры чацвёра дзяцей, мужа забіл ў першыя дні акупацыі, са свёкрам жыве. Ну, як туды маці? Сядзіць у сваёй хаце старая.

Дык вось гэты Бекеш напакаваў сідар і падаўся з сяла. Я застаўся, укалываю на гародзе, бульбу саджаю. Аж дні праз тры вяртаецца мой дружбак: парцізаны назад адправілі. Зброя трэба! Без зброі не прымаюць. А дзе возьмеш зброю? Гэта там, дзе ішлі баі, яе процьма на полі засталося, а ў нашай мясцовасці ніякіх баёў не было, фронт стараной прайшоў, нічога нідзе не знайдзеш. З чым ісці ў парцізаны?

А трэба вам сказаць, тут другая бяда насыла — у мястэчку гарнізон устанавілі, паліцыю набіраюць. Ну, канечне, добраахвотнікаў, каторыя на Савецкую ўласць зуб мелі, тых усіх падабралі, і — мала. Сталі браць розных. Прыйссылаюць павестку з'явіцца — і забіраюць. Добра, калі кто можа адмовіцца, ну, інвалід, хворы, даведку мае. Я таксама даведку меў, што дызенцерыя, але даведцы той паўтода ўжо споўніліся. Праўда, падпраўляў раз і другі, ужо дзірка на тым самым месцы, дзе чысло, трэці раз падправіць ужо няма як. Худое дзела! І вось неяк пад вечар сышліся мы з Бекешам за лазняй, рашаем: як быць? А трэба сказаць вам, Бекеш гэты быў хлопец граматны, дзевяць класаў скончыў, але малады, гарачы і дужа

перажываў ту ю няўдачу з парцізанамі. Вось ён і кажа: «А што, калі запішамся ў паліцыю? Дадуць вінтоўкі — і ў Сіняўскі лес!» Думаю, можа, і правільна! А то даседзішся, што сілай возымуць ці яшчэ лепш — застрэляць. Боязна, канечне, і пагана неяк, але што зробіш? Ужо горш, мабыць, не будзе, чым у тым шталагу пад Белай Падляскай. Усё ж у паліцыі ўжо знаёмыя аб'явліся — каторых узялі, каторыя самі пайшли. Канечне, служыць ім мы не будзем, нам абы вінтоўкі займець.

Ну вось, узараў я гарод, пасадзіў бульбу, думаю: заб'юць, дык маці хоць на першым часе будзе як перабіцца. Намякнү старой, а тая плакаць: «Лепш бы ты,— кажа,— на вайне ўлетку пагіб, чым цяпер у паліцыю ісці». — «Нічога, мамаша,— кажу. — Я ім паслужу. Я ў парцізаны перабягну, мне б толькі зброю займець». Ну, трохі супакоі старую, і ранічкай мы з Бекешам падаліся ў мястэчка.

Я ўжо казаў, што там знаёмыя былі, двое з нашай вёскі, з мястэчка некалькі. Скажу вам — розныя людзі. Каторыя сволачы, а каторыя і нішто, толькі застрашаныя, асабліва сямейныя. Куды ім? Калі што — немцы дзяцей пахапаюць, баб, пакараюць люта. Ну, паслалі нас з Бекешам у трэці ўзвод, начальнік пачалі муштраваць на пляцу — страйвой, прывітанню, як у арміі. Формы яшчэ не было, у сваім хадзілі, хто ў чым. Я ў гімнасцёрцы, шэрым шыняльку, ботах кірзавых. Вітовак пакуль на давалі, усё без зброі мурыйкы. Паліцыя ў школе размяшчалася, цагляная будыніна такая на адзін паверх у цэнтры мястэчка, ля мосціка. Начальнікам быў звер адзін, хадзіў увесь у рамяніях, з маўзераам на баку, лютаваў — не дай бог. Калі якое падазрэнне ці парушэнне — біў кулаком у морду, а то перадаваў у эсдэ на станцыю, там нямецкі гарнізон асталяваўся. Два ўзводы, каторыя ўжо ўзброеныя былі, часта па трывоже паднімалі — то на арышты, аблавы, то проці патцісан. І вось неяк раз — у маі гэта было, ужо лес распусціўся — ноччу трывога! Усе высыпалі строіцца, а я ў нарадзе дняўальным стаяў. Гэты раз усіх пагналі на падводах і вярхамі, недзе парцізаны напалі, на выручку, значыць, сваіх. І трэці ўзвод тожа пагналі, толькі два хворыя засталіся і троє нас з нарада. Як усе вымеліся, я казарму падмёў, стаю ля тумбачкі ў калідоры, другі дняўальный толькі змяніўся, закімарыў пад шынялем на нарах. А дзяжурны, старшы паліцэйскі Сурвіла, з вінтоўкай на ганку ходзіць. З усіх нас толькі ён са зброяй. Вось, думаю, лёг бы і ён адпачыць, я б яго вітовачкай і разжыўся б. Але не кладзецца, зараза. Пад ранак на світанні чуем — страляніна за лесам у баку Слабады, густая такая страляніна ўсчалася, можа, з гадзіну доўжылася. Сурвіла гэты нервуецца — то ў калідор увойдзе, то выйдзе — бацца, сволач, каб парцізаны не наляяці. Падлюга быў добры, раней у РДК гаспадаръ, рапшка — во, плечы — во, дужы, сабака, а баягуз. Бачу, мандражэ ваўсю яго водзіць. Злосць мяне бярэ, але выгляду не падаю, стаю ў калідоры. На рамяні ў мяне штык, звычайны трохграннік, ад нашай

драгункі. Канечне, гэта не зброя, з такім у парціаны не прымуць. А дзе ўзяць лепшую? Усё думаю аб тым, ламаю галаву.

І вось толькі развіднела, вяртающа з аперацыі, спярша конныя, а пасля на падводах, параненых прывезлі чалавек пяць і двое забітых. На палатках нясуть у казарму. Гляджу — і раптам ледзь не закрычай ля тумбачкі — Бекеш! Галаву звесіў, лоб белы, у валасах кроў. Не так многа крыві, ад кулі, а ўсё! Забіты. Вось табе і раздабыў зброю. Нават у руках не патрымаў, пры возе быў, коней пільнаваў. Сляпы ён, вяенны лёс, нічарта не выбірае. Каго папала косіць, часцей добрых людзей, а свалату якую не зачэпіць і куля.

Значыць, згрузілі забітых, паклалі парапененых, і два паліцаі пад рукі вядуць яшчэ аднаго. Тожа парапенены ў нагу, нага трохі перавязана, без бота, скача на адной. Гляджу, быццам не наш, у паліцыі такога не было. Пытаюся ў Чарняўскага, паліцая з мястэчка, з якім некалі разам у школе вучыліся, кажа: парціян, парапененым падабралі. Малады такі, у чорнай кубанцы, пахожа, камандзір нейкі з лесу.

Павалаклі яго ў канцылярью на допыт, а канцылярыя якраз насупраць, праз два крокі ад мяне, я стаю ля тумбачкі і ўсё чую, як там яго мардасяць. Начальнік з маўзерам, ад эсдэ нейкі граміла ў жоўтых ботах, некалькі паліцаю. Спярша яго па-добраому, але, відаць, не хоча гаварыць парціян, дык крывчаць сталі. Ну, і дубасіць. Ён таксама крывчиць і лаецца. Але ўсё ж нешта і скажа. Чую, прозвішча сваё назваў, а яны ўсё пра Сіняўскі лес дабівающа. Пачалі болей дубасіць. Во ён ужо і самлеў, выбеглі па ваду, адліі. І зноў біць. Пасля перапынак. І зноў. Гэты допыт, мабыць, гадзіны са тры цягнуўся, мяне ўжо змянілі ля тумбачкі. Толькі прылёг, Сурвіла будзіць. Кажа: «Запрагай цялегу, паедзем на заданне». — «Куды?» — пытаюся. «На станцыю, палоннага бандзіта павязём, немцы трэбуюць». Надта мне не спадабалася гэтае заданне: па-першае, парцізана немцам аддаць — гэта ж для яго пэўная смерць; па-другое, я зноў без зброя застаюся. Кажу: «Няхай віントоўку якую дадуць, як мне з голымі рукамі ехаць?» Кажа Сурвіла: «Не трусь, я са зброяй. Калі пабяжыць. Ды і не пабяжыць ён, ледзьве дыхае».

Ну, запрог я коней, вынеслі на цялегу парцізана, паклалі на саломе. Гляджу, і праўда, ледзьве жывы, так адматузілі. Твар увесь у крыві, на свет божы адным толькі вокам глядзіць. «Куды вы мяне везяце?» — пытаецца. А Сурвіла яму: «Ці не ўсё роўна табе, бандзіцкая морда! Вот шлённем на мосце — і ў ваду». Парцізан лаецца, мацюгае і паліцыю і Гітлера. У мяне на душы пагана, думаю: няўжо і я свае рукі да ягонай пагібелі прыкладу? А што зробіш? Не адмовішся ж. Тыя, што ноччу па трывозе ездзілі, цяпер паклаліся, будуць спаць да абеду, а нам, значыцца, такое дзела...

Выехалі з мястэчка, бальшаком кацім. Парцізан, не зважаючы, што паранены і скалечаны, дык яшчэ і звязаны па руках, а да здаровай нагі вяроўка пратушчана. Я сяджу ў перадку з лейцамі, Сурвіла ззаду, назірае за абодвумя. Бальшаком наслустрох праехалі дзве падводы, прайшлі трывабы з кашолкамі. А так пуставата. І тут пачалі ў мяне розныя мыслі паяўляцца. Стой я прыгладацца да меснасці. Станцыя гэтая была вярсты праз чатыры, дарога ўвесь час палявая, але ў адным месцы, за мастком, пачыналіся кусцікі, а ў тых кусціках развілачка такая малапрыкметная: бальшак на станцыю, а бакавая дарожка цераз лужок — прама ў дзярэйню Смаляны каля хваёвага бору. Думаю, вось бы туды павярнуць. Але як павернеш, калі гэта жывадзёр ззаду, у руках віントоўка. Калі што, хутка кулю між лапатак палучыш.

І ёсё ж я наважыўся. Як уехалі ў гэтае кустоўе, я і кажу Сурвілу: «Слыши, вазьмі лейцы, а я на мінутку. Жывот нешта...» Ён падумаў, азірнуўся, ды, праўда, злез, перайшоў к перадку, узяў лейцы. Перад тым, канечне, віントоўку закінуў за плячо, а мне толькі гэта і патрэбна. Выхапіў я штык з-за дзяргі і, бы дзіку, ззаду яму пад лапатку. Толькі застагнуў, як кабан, ды і асеў мне пад ногі. Я за віントоўку, сабе на плячо, яго за ногі ды ў канаву. Пасля сам у цялегу ды па конях! Коні някепскія былі, як урэзаў ім, як ірванулі цераз лужок! Парцізан спірша аж заенчыў, запрасіўся нават, а пасля сцяміў, відаць, у чым справа, і змоўк. А затым і падказаў, куды ехаць. «У Качаны, — кажа, — да кавала. Там скажуць». Я і прымчаў яго ў Качаны, там перахавалі, пераначавалі ў стажку, а назаўтра з атрада прыехалі. Адразу чацвёра конных, і мой парцізан кажа: «Вось ён мяне спас, рабяты. Спасіба, паліцай». Аказваецца, парцізан гэты не радавы быў, а начштаба атрада. Во якая штука, думаю. Аднак жа і пашанцавала мне. Толькі вось Бекеша шкада...

Прызначылі мяне пакуль што ў рэзерв. Прыйгледзеўся я, што тут за людзі. Аказваецца, і тут ёсць знаёмыя. Каторыя з раёна, мяне не надта ведаюць — што я, да вайны ў брыгадзе рабіў, малады быў. Пасля службы дзяйсквіцельную на ДВК. Затое я іх помню. Загадчык райза наш, начальнік міліцыі. А раз каля кухні гляджу — настаўнік з местачковай школы Багіраў, нас у чацвёртым класе вучыў. Пастарэў толькі, амаль увесь сівы стаў. Але — камандзір атрада.

Пачалася мая парцізанская жыздня, і пачалося ўродзе някепска. Мяне хоць і няшмат хто ведаў, але зауважылі адразу — як жа, начальніка штаба ад гібелі спас. Праўда, некаторыя і касіліся: з паліцыі ўсё ж, як бы падасланым не аказаўся.

— Ну, гэта вам пашанцавала сапраўды, — сказаў Аркадзь. — Што трапіў начальнік штаба. Як у кіно. А калі б радавы, напрыклад. Ці па дарозе памёр...

— Вось гэтага я болей за ўсё баяўся,— зусім па-дзіцячы адкрыта заўсіміхаўся Сямён. — І па дарозе, і пасля ў стажку ноччу. Кепска чу́ся начштаба, парой памяць траціў. Вось, думаю, аддасць канцы, што мне тады? Куды падацца? Парцізаны скажуць: забіў. І ў паліцьпю нельга, не павераць. Ды і Сурвілу знайдуць з майм штыком пад лапаткай. А начштаба ў атрадзе не было месяцы два, схавалі недзе ў ціхім месцы, лячыўся. За той час я ўжо зусім асвойтаўся, колькі разоў у засадах удзельнічаў, на зброю разжыўся. То пра адну вінтоўку марыў, а тут у мяне ўжо і парабел завёўся — выцягнуў на шасейцы ў забітага афіцэра, кінжал харошы такі, з прыгожымі ножнамі. Словам, настаяшчы парцізан. І вось неяк увечары, толькі мы павячэралі на кухні, выходзім — наступрач незнаёмы мужык у скуранцы, з палачкай, кульгае трохі, гляджу: хто такі? А Колька Смірноў (масквіч быў, пасля, як гарнізон грамілі, смярцельную рану палучыў, у мяне на руках сканаў), дык гэты Колька штурхает мяне ў бок: маўляў, што вочы разявіў, аддавай чэсць, гэта ж твой хрэснік — начштаба. Ну, я руку пад казырок, так і так. «Дзень добры, таварыш начштаба, як здароўечка?» Праўда, падаў ён руку. «Дзякую, — кажа, — табе за спасенне». Кажу: «Нічога не варта, абодвух спасаў — і вас, і сябе». — «А адкуль ты, — пытаетца, — дазнаўся, каго спасаць нада?» — «Дык я ж, — кажу, — ля тумбачкі стаяў, як вас там мутузілі, чуў што-нішто». Нічога мне не сказаў той раз, але неяк спахмурнеў тварам. Я не звярнуў увагі — ці мала чалавек перажыў. Не надта гэта вясёлае дзела — у іхніх руках пабываць.

І вось лета канчаецца, ваюем мы ў парцізанах, аж трэск ідзе па лясах. То мы іх бём у хвост і грызу, то яны нам даюць прыкурыць. Ранейшага камандзіра нашага пераводзяць у камбрыгі, а замест яго ставяць Навікоўскую. Хлопцы да мяне часам чапляюцца, жартуюць: «Сямёнаў, схадзі да свайго дружбака, папрасі, каб аўтаматыкам мяса падбавілі». Або: «Закінь слоўца, хай пасля аперациі падём на пару гадзін пазней зробяць». Або: «Што ты ў драных ботах тупаеш, папрасі камандзіра, хай трафейныя выдасць». Я, канечне, адбіваюся, нікуды не хаджу, не звяртаюся. Я ўжо сцяміў, што мой камандзір на мяне быццам злуе, нават пазбягае мяне. І не тое каб чым задобрыць, ну, там даць лішнюю гадзіну паспаць, дык яшчэ наадварот, ўсё кудысь адаслаць мяне хоча. Другія камандзіры да мяне ўсе нармальна, камісар дык у прыклад перад хлопцамі ставіць. Ды і на самай справе, хіба я дрэнна ваяваў? Падрывалі мост у Шонцах, я паліцая-вартавога зняў. Ды так спрытна, што, пакуль у бліндажы ачухаліся, мы ўсю ўзрыўчатку да свай папрывязвалі. Узарвалі, каравул увесь знішчылі і нікога свайго не страцілі. Камісар падзяку аб'явіў перад строем, гляджу, Навікоўскі моршчыцца. Не па сэрцы я яму, што ты будзеш рабіць! Перад Каstryчнікам пачалі да ўзнагарод прадстаўляць, камісар кажа: ордэн Сямёнаў, а камандзір пярэчыць:

медаля хопіць. Ну, «За бэзэ», значыць. А калі толькі дзе пыхне дохлая справа, як у Трасцянскім балоце, дзе немцы абош наш перахапілі, туды — Сямёна. Ідзі — памры ці вярні абош. Пайшоў і вярнуў, не памёр. Дзякую, канечне, перад строем і так далей. Але, адчуваю, яму было б лепш, каб не вярнуўся, памёр. Штосьці ён падазраваў за мной, а што — доўга не мог дакумекаць.

— Мабыць, гэтую вашу службу ў паліцыі,— сказаў Аркадзь.

— Ды не службу. Не ў службе справа,— перапыніў свой рассказ Сямён, ужо не першы раз пакасціўшыся на бутэльку. Аркадзь, канечне, прыкмячаў тыя яго красамоўныя пагляды, але рабіў выгляд, што не разумее іх. Агееў маўчаў, ён ужо зразумеў усё, да чаго з такімі падрабязнасцямі падводзіў Сямёна. Але слухаў. Не сказаць каб з вялікай цікавасцю — хутчэй з ціхім пачуццём чагось знаёмага, толькі, можа, апошнім часам трохі забытага.

— Не службу. Хаця і я гэтак спачатку думаў. Што не давярае. Ці выпрабоўвае. А пасля паняў: сам вінаваты. Праз свой доўгі язык пакутую.

Неяк я яму каня сядлаў, ну, так выпала, падвёў, значыць, к зямлянцы (у Краснай пушчы стаялі, у сосніку), аддаў павады. Паблізу быццам нікога не аказалася, ён павады ўзяў, патрымаў страмяно і, перш чым скочыць у сядло, пытаемца: «Скажы, Сямёнаў, ты тады да канца дадняваліў?» Я адразу сцяміў, калі гэта тады, але прыкінуўся, што не паняў, пытаемся: «Гэта калі?» — «Ну, як мяне там дубасілі?» — Кажу: «Дняваліў, але хутка змяніўся, у казарме спаў». Схлусіў я і бачу: вочы ў яго павесялелі, штось у іх адпусціла, ускочыў ён на каня, а я і пытаемся, бы не разумею: «А што, таварыш камандзір?» — «Ды не, нічога», — кажа і дубцом каня па шыі — паскакаў. Во як, схлусіў, а чалавеку палягчэла, ды і мне таксама. Неяк раз пры пастроенні падышоў, пажартаваў, пачаставаў папяросай нават. Ну, думаю, трymайся, Сямён, справы твае быццам пайшлі ўгару, не балбачы толькі. Кароткі, аднак, быў мой шацунак, праз тыдзень пахавалі Навікоўскага — забілі, як пераходзілі жалезку.

Сямён змоўк, задумліва трymаючы ў пракуранных пальцах патухлую цыгарэту, абодва Агеевы таксама маўчалі. Бацька — пагрузіўшыся ў тое даўняе і невясёлае мінулае, якое, не зважаючы на гады, часам прачыналася ў ім і востра драпала душу. Аркадзь быццам штосьці абдумваў і неўзабаве прызнаўся:

— Не дужа зразумеў: у чым соль? Ён што — па заданні ці як?

— Што — па заданні? — не зразумеў Сямён. — Чаму па заданні? Так проста.

— То есць?

— Ды ўсё ясна,— сказаў Агееў. — Што тлумачыць. Тут і малому панятна.

— Ну,— коратка пацвердзіў Сямён.

— А во мне непанятна,— усумніўся Аркадзь.

Сямён з хітрым прыжмурам вачэй пазіраў то на сына, то на бацьку, але што-небудзь тлумачыць ён, відаць, не хацеў, і Агееў— старэйшы сказаў сыну:

— Можа, табе і не зразумець. Бо вы — пакаленне, далёкае ад того часу. Не, не па абёму ведаў. Ведаў пра вайну ў вас хапае. Але вось атмасфера часу — гэта тая тонкасць, якую немагчыма спасцігнуць лагічна. Гэта спасцігаеца скурай. Крывёй. Жыщём. Вам жа гэта не дадзена. Зрэшты, можа, і не трэба, каб было дадзена. У вас сваё. А што да вайны, дык, можа, вам хопіць вярхоў, таго, што дae масавая інфармацыя. Там усё стройна і лагічна. Проста і нават прыгожа. Асабліва калі паставлены ў рад гарматы лупяць па ворагу.

— Ну, чаму ж! — выцягся барадаты твар у Аркадзя. — Мы павінны ведаць.

— Каб што-небудзь ведаць як след, трэба ўлезці ў яго па вушы. Як у навуцы. Або ў мастацтве. Або калі гэтае *што-небудзь* стане лёсам. Але не прадметам кароткай цікаўнасці.

— А чорт яго! Лепей менш ведаць,— прымірэнча сказаў Сямён.

— Спакайней спаць будзеш. Я вось, калі пачну прыпамінаць, noch не сплю — думаю. Тады столькі не думаў, а цяпер на роздум пацягнула.

— Значыць, старэем,— сказаў Аркадзь. — Роздум, як і сумненне,— справа старых дзядоў.

— А я не стары! Знаеш, я сябе адчуваю ўсё тым жа, як і ў дваццаць шэсць год. Хаця во ўжо хутка семдзесят. Але семдзесят быццам не мне. Нейкаму дзеду Сямёнаў. А я Сямён і ўсё-такі, як быў у вайну.

— Гэта толькі здаецца.

— Канечне, здаецца. Але во так чуюся. Збоку яно інакш відаць.

— Збоку ўсё інакш.

Агееў час ад часу пазіраў на сына і бачыў, як на працягу расказу госця мяняўся выраз зарослага твару Аркадзя — ад халаднаватай насцярожанасці да непрыкметнай слабой цікаўнасці. Здаецца, штось ён стаў разумець. І бацька думаў: вялікая гэта справа — чалавечая адкрыццасць, праудзівая споведзь без грама разліку, жадання падаць сябе лепшым, чым ёсць на самай справе,— якасць, якая сустракаеца цяпер не так часта. Ён не раз прыкмячаў, як у кампаніях маладых, ды і старэйшых, кожны імкнуўся выскачыць са сваім «а я...», прагнучы толькі аднаго — зрабіць уражанне. Няважна чым: рэчамі ці ўчынкамі, адносінамі да сябе начальства, тым, як табой захапляліся ці як ты спадабаўся камусыці. Сямён жа ні на што не разлічваў — паўстavaў без прэтэнзій у сваёй голай чалавечай сутнасці. Агееў адчуў гэта ў ім і ацаніў больш, чым калі б ён пахваляўся сумленнем, умельствам, разумам ці заслугамі. Сямён не лічыў за сабой ні вялікага

розуму, ні якіх там заслуг і тым вабіў да сябе болей за многіх дужа разумных і надта заслужаных.

— Вып'еце яшчэ? — ужо зусім па-сяброўску запытаяўся ў госця Аркадзь.

— А не адмоўлюся,— лёгка пагадзіўся Сямён. — Загаварыў я вас, аж сам захваляваўся.

Аркадзь хутка наліў яму поўны, да берагоў, каўпачок, сабе наліваць не стаў, і Агееў раптам працягнуў руку:

— Плясні і мне тожа.

Сын зрабіў здзіўлены твар, але наліў — ледзь, на самае донца, і Агееў павярнуўся да Сямёна:

— Давай, брат! За нашы пакуты!

— Ага! Я, знаеце, канечне, звіняюся. Часам на мяне находзіць.

— Ну і добра, што находзіць,— амаль расчулена сказаў Агееў.

— Не, чаму ж, цікава. Так што дзякую вам,— зусім па-сяброўску сказаў Аркадзь.

— Гэта што! Вось я як-небудзь не такое яшчэ расскажу. Яшчэ цікавей будзе. Як мне Героя ледзь не далі.

— Што ж, будзем рады,— сказаў Агееў, усё трymаючи ў руках чарку.

Ён выпіў і, амаль не закусваючи, сядзеў, прыслухоўваўся да сябе, адчуваючи нязвыклае ап'яненне, якое хутка авалодала ім. Ён баяўся за сэрца, але ці, можа, ад таблеткі кардэрону, ці ад выпітага канъяку сэрца працавала роўна, хаця і з нагрузкай, але пакуль не збівалася з рытму. І то слава богу.

У бутэльцы ўжо не засталося нічога, і яна валялася на траве пад столом. Сямён неяк прыкметна абвяй пасля свайго даўтога ўспаміну, пасядзеў трохі і падняўся. Развітаўся ён коратка, быщам спяшаўся куды, і, не азірнуўшыся, пакрочыў пад агароджай к дарозе. Сонца ішло на захад, ярка асвятліла велічную купу таполяў на могілках, частку каменнай сцяны з праломам на рагу; схіл жа з палаткай і кар'ерам пакрыўся вечаровым ценем, з поля павеяў вецер, і Аркадзь лёгка падняўся са свайго хісткага складнога крэсла.

— Ну, будзем уладкоўвацца, баця. Ты начуеш у палатцы? Я, мабыць, лягу ў машыне.

— А не коратка будзе?

— Усё прадугледжана, рассоўваецца, не першы раз.

Ён пачаў завіхацца ў машыне, рассоўваць сядзенні, доўга надзімаў чырвоны, як і «жыгуль», гумовы матрац. Агееў сядзеў за столом, думаў. Адчуванне яго, аднак, не пагоршылася, сэрца без асаблівых перабояў спраўна стукала ў грудзях, першая п'янасць хутка мінулася, і ён думаў, што яму прыняє заўтра. Ён хацеў прасіць сына застацца дні на два, каб памагчы скапаць абрушаную ліўнем глыбу і

трокі пад ёй. Калі там нічога не знайдзеца, дык можна на тым і скончышь яго задоўжаны пошук.

Мінула трэць і сем дзён, а Бараноўская не вярталася, і Агееў не ведаў, што думаець, калі яе чакаець. Пытала пра яе ў суседзяў не мела сэнсу, ён не ведаў нават, куды яна выправілася. Па-ранейшаму начаваў у застаронку; ночы яшчэ былі цёплыя, на свежым паветры пад кожушком спалася ўвогуле добра. Нага яго быццам пайшла на папраўку, пухліна паменшала, ён разы два перавязаў рану, эканомна камбінуючы старую павязку з чыстым ласкутом, але хадзіў усё кульгаючы, абапіраўся на кіёк. Зрэшты, хадзіў няшмат, з двара нікуды не высоўваўся, нават на бліжэйшыя вуліцы — толькі выглядаваў часам з падворка ў абодва канцы сваёй кароценькай, на дзесятак двароў, Зялёны, якая адным канцом упіралася ў аўражныя зараснікі. Там быў тупік, далей у роў ішла сцежка. Карміўся Агееў мізэрна, расцягваючы тое, што пакінула гаспадыня, часам варыў бульбу, да якой прыносіў з градкі жоўтыя, пераспелыя гуркі. Вельмі прыгадзіліся Марыіны гасцінцы — масла, сала, варэнне. Горш, аднак, было з хлебам — хлеб у яго скончыўся, а вельмі хацелася менавіта хлеба, без якога не лезла ў рот нішто іншае. Але ісці да незнамых суседзяў ён не рашаўся і расцягваў акрайчык, як яго толькі можна было расцягнуць, пакуль аднойчы не з'ёў астатні кавалак.

Неяк глухой ветранай ноччу ён раптам прачнушыся ад стрэлаў, што яўна прагучалі ў цішы дзесь непадалёк, можа, на краі мястэчка ці ў бліжнім полі. Стрэлаў было няшмат, каля дзесятка, і ўсё з віントовак — ужо гэта ён вызначыў пэўна. Хто мог страліць, канечне, засталося загадкай, можа, хто з лесу, а хутчэй за ўсё — паліцаі. Стрэлы тыя ўзварушылі яго душу, той ноччу ён больш не заснуў да світання. Ён усё чакаў, ці не паўторыща стралініна ў іншым месцы, але да раніцы стрэлаў больш не было. І ён думаў: як было б добра хутчэй залячыць рану, пачаць нармальна хадзіць і вынесці ногі з гэтага мястэчка. Туды, дзе вакол — свае, глядзець у нармальныя людскія твары, не чакаючы бяды ад кожнага сустрэчнага, не баючыся за кожную гадзіну жыцця. А рызыкі? Рызыкі, канечне, была ўсюды — ішла вайна і гінулі людзі. Але адна справа рызыкаўца разам з усімі, і зусім іншая — сярод ворагаў, штодзённа і заўжды, зусім не падазраючы, дзе цябе спасцігне найгоршае. Не, толькі б загайлася рана, і яго тут больш не ўбачаць. Гэта ўсё яму агоркла, ён — вайсковы камандзір, ягоная справа змагацца з ворагам у адкрытую, са зброяй у руках.

Устаўшы рана, ён абышоў двор, з глухога боку хлявоў далёз да аброслага маліннікам закутка ля застаронка, дзе ён дніамі схаваў пісталет. Пісталет спакойна ляжаў сабе на тым самым месцы — пад каменем, які ён адкаціў ад падмурка. Разгарнуўшы анучку, Агееў сцёр даланей слабы налёт іржы на затворы — хай ляжыць, можа,

яшчэ спатрэбіцца. Паклаўшы пісталет у ямку, зноў прыціснуў яго каменем. Месца ўвогуле было прыдатнае, і гэта яго супакоіла. У двары ён пачаў думаць, чым сёння паснедаць,— зварыць бульбы ці паесці яблыкаў-малінавак, якія ён знайшоў на дальняй каля паркана яблыні. Кот Гультай перастаў ужо баяцца яго і хадзіў следам, зредзьчасу патрабавальна мяўкаючы — прасіў есці. Але для ката ў яго не было нічога.

— Ладна, Гультай. Ідзі лаві мышэй.

Кот пільна ўзіраўся ў яго рудымі, з касым разрэзам вачмі і настойліва цягнуў сваё «мя-у-у».

Агееў хацеў пайсці на кухню, як раптам убачыў на вуліцы фурманку, што ціха пад'ехала да яго хаты, і нейкі дзядзька ў рудой паддзёўцы нацягнуў лейцы.

— Бараноўская тут жыве? — запытаўся ён, не злазячы з фурманкі.

— Тут,— сказаў Агееў.

Ён падумаў ужо, што дзядзька — ад гаспадыні, што, можа, ён скажа што пра яе. Але той моўчкі закінуў лейцы на слуп гародчыка і выцягнуў з фурманкі вялікі, чымсыці накладзены мех. Агееў, стоячы ў двары, здзвіўся:

— Што гэта?

— Куды тут вам? — замест адказу запытаўся дзядзька, не сучы перад сабой мех. Толькі ў двары азірнуўшыся, шапнуў: — Ад Волкова я.

Агееў таропка расчыніў дзвёры на кухню, і дзядзька гэпнуў мех на падлогу.

— Ух!

— Што гэта?

— А гэта вам работа. Па рамонту. Сказалі, каторыя ўжо нельга пачыніць — на мацир'ял.

Агееў развязаў вяровачную завязку — у мяху быў розны абутик, але ўсё болей вайсковы — паношаныя кірзачы, гамашы, сярод якіх тырчалі падкаваныя абцасы некалькіх пар нямецкіх ботаў. Во гэта прываліла працы, падумаў Агееў. Як бы з ёй не засыпацца.

— А пасля што? — запытаўся ён у дзядзькі. Той паціснуў плячыма.

— А гэта не ведаю. Сказалі адvezці, я і адвёз.

Ён трохі аддыхаўся, папрасіў вады, напіўся і паехаў, пакінуўшы Агеева ў недаўменні — што рабіць? Як рамантаваць гэта абутик перад усёй вуліцай, па якой швэндаюцца паліцаі, ездзяць немцы? Хіба што перайсці ў хату? Ці ў застаронак? Для каго гэты абутик, ён ужо мог здагадацца, але з такім жа поспехам, мабыць, аб tym маглі здагадацца і немцы. Во становішча, чорт бы яго ўзяў! Пакуль што, аднак, ён зацягнуў мех у застаронак, запіхаў яго пад тапчан — хай

паляжыць, пакуль ён што-небудзь прыдумае. А сам пайшоў зноў на кухню — хацелася есці.

Пад няспынным позіркам Гультая, які ўсеўся на падлозе насупраць, Агееў еў учарашнюю бульбу і думаў, што, напэуна, усё ж трэба схадзіць да Казловічавых папрасіць хлеба, таму што без хлеба — не яда. Асабліва калі затрымаецца Бараноўская, ён сапраўды выцягне ногі. І яшчэ ён думаў, што трэба неяк пабачыць Кісякова, папярэдзіць аб сваіх бедах Волкава. Усе гэтыя дні ён чакаў, што хто-небудзь прыйдзе да яго з лесу, але во прыехаў гэта дзядзька з абуткам, не будзеш жа яму расказваць аб падкопах паліцы і яго падпісцы. Прайда, увесе тыдзень не аб'яўляўся і Драздзенка, быццам забыўся на яго ці, хутчэй за ўсё, пакуль не меў да яго патрэбы. А як зайдзі гэтую сваю патрэбу, як тады быць?

Толькі ён так падумаў, даядаючы з чыгунка бульбу, як у кухонныя дзвёры ціхенъка пастукалі, і ён здзівіўся — ніхто быццам не паяўляўся ні ў двары, ні перад кухонным акном — адкуль хто ўзяўся? Ён ужо хацеў адчыніць дзвёры, як тыя самі адчыніліся, і на парозе паявіўся не надта ўжо малады чалавек з ніякаватай усмешкай на хударлявым твары, пры гальштуку і ў цёмным капелюшы на галаўе. Усё сарамліва ўсмікаючыся, павітаўся і здзей капялюш, агаліўшы шырокую, да самай патыліцы, залысіну.

— Я не перашкодзіў? Можна да вас, пан... пан Бараноўскі? — ціхім, амаль ліслівым голасам загаварыў ён, трохі кланяючыся.

Агееў са здзіўленнем пазіраў на яго, мала што разумеочы, пасля кінуў на крэсла.

— Сядайце, калі ласка!

— Дзякую, пан... пан Бараноўскі. Я, ведаецце, не дужа патрывожу вас па адной невялікай справе... Хаця справа, ведаецце, пачакае, таму што... Таму... Вунь, здаецца, збіраецца на даждж, неяк вецер быццам павярнуўся к заходу...

— Да, вецер заходні,— сказаў Агееў і змоўк, ледзьве адольваючы раптоўную непрыязь да гэтага пана. «Што яшчэ за пан? — падумаў ён. — Паляк? Беларус? Рускі?»

Госць, аднак, зрученай уладкаваўся на скрыпучым крэсле, закінуў нагу за нагу. Яго маленъкія вочки падазронна абмацвалі Агеева, бяскроўныя вусны крывіліся ва ўгодлівой усмешцы.

— Значыць, снедаецце? Скудны заўтрак старыка, як пісаў паэт. Хаця вы не стары, канечне. А заўтрак, пагляджу, скудны... Гэта відавочны факт,— ён гаротна ўздыхнуў, паглядзеў у стол. — Да, цяжкія часы, пане. Цяжкія, але не безнадзейныя. Што рабіць? — развёў ён рукамі і зноў уставіўся ў Агеева ліслівым позіркам. Агееў, слухаючы яго, не мог зразумець, што яму трэба і як рэагаваць на яго лямантацию.

— Вы, напэуна, наконт абутку? — запытаўся ён суха.

Госць махнуў рукой.

— Не, не. Я не наконт абутку. Абутак мне, слава богу, не надта патрэбны. Абыдуся. Ды і куды хадзіць? Няма куды зараз хадзіць,— аб'явіў ён і запытаўся: — Пан нетутэйшы?

Агееў ніякавата знерухомеў. Зноў ён не ведаў, як адказаць гэтаму прышламу, які невядома адкуль — з гэтага мястэчка або прыехаў адкуль. Прывезджаму можна было схлусіць. А калі гэты чалавек тутэйшы?

— Як вам сказаць,— няпэўна пачаў Агееў. — З аднаго боку — тутэйшы, а з другога — не.

— Да, канечне, панятна. Калі, скажам, нарадзіліся тут, а жылі ў другім месцы. Як я, скажам. Родам са Слуцка, жыў... Дзе толькі я не жыў.

— І цяпер што ж — вярнуліся? — запытаўся Агееў.

— Цяпер, ведаецце, вярнуўся. Радзіма ўсё ж, яна вабіць... Як... як першае каханне. А вот айцец Кірыл не вярнуўся...

— Не вярнуўся,— пацвердзіў Агееў і ўважліва паглядзеў у маленъкія вочкі госця, каб зразумець, ці ён сказаў гэта выпадкам, ці з пэўным намерам. Аднак нічога не ўбачыў у гэтых вачах.

— Да стойны, скажу вам, быў служжка гасподзен. Такімі людскі род багацее. Але — увы! Прапаў, як рыцар без страху і дакору.

Яны на момант сустрэліся паглядамі, і Агееў нарэшце сцяміў: «Усё ведае! Ведае, што я не сын — самазванец. Чорт пабяры гэтую яго таямнічую дасведчанасць. Што яму ад мяне трэба?»

— Вот дык час! Страшны час! Стогны і пакуты на роднай зямлі. Сакрушаюся, бязмерна сакрушаюся.

— Што ж сакрушацца! — не стрываў Агееў, падумаўшы, што гэта звычайны гаротнік, мабыць, прыйшоў пагаварыць, можа, сучешыцца тым у трудны час. Але чым ён мог сучешыць яго? Расказаць пра Ельню? Усё ж спярша ён рашыў што-нішто пра яго дазнацца.

— А да вайны чым займаліся? Працавалі кім?

— Э, якое гэта мае значэнне! Працаваў на розных работах. Але заўжды гараваў па радзіме. Як і кожны беларусін за яе прадзеламі. Назіраў здаля і гараваў.

— Здаецца, Агееў што-колечы стаў разумець.

— Значыць, прыехалі. Пасля доўгай адсутнасці?

— Абсалютна правільна: прыехаў! Покліч бацькаўшчыны ў цяжкі час, ці ведаецце, грэх ігнараваць. Народ не даруе. Асабліва такі народ, як беларускі. Беларусіны ж — боскія людзі, напраўду!

— Ну, як каторыя. Розныя ёсць,— мякка запярэчыў Агееў.

— Не, не кажыце! Харошыя людзі, прастадышныя, шчырыя. Яно і зразумела — дзесяці прыроды. Бо здаўна наш храм — гэта наша прырода! Дзе вы знайдзіце гэткія пушчы, такія баравіны? У Эўропе

ўсё не такое. А тут... Прыпомніце пачатак лета: толькі пачынае абуджацца прырода!.. Такая благадаць у кожным лісціку — сэрца спявае. Ангельскія гімны ў душы! А навокал рэкі, поўныя рыбы, лясы, поўныя дзічыны. Не, у Эўропе даўно не тое. Акультурана і абязлічана. Я б нават сказаў: абяздушана! А ў нас... О, я на чыжыне за столікі гадоў намаркоціўся, ведаецце... Па простай рэчы сумаваў, нават хварэў. Сказаць, не паверыще...

— Чаму ж, можна паверыць.

— Не, вы не паверыце. А мне які-небудзь гародчык каля хаты начамі сніўся. Во гэтыя вяргіні. Ды што вяргіні — крапіва пад плота снілася, і ў ёй куры квохчуць. Бывала, прачнуся і слязымі ablіваюся. Што значыць бацькаўшчына!

Агееў маўчаў. Яму стала трохі шкада гэтага чалавека, які, відаць, сапраўды нямала папакутаваў на чужыне, калі нават успамін пра курэй пад плотам выклікаў у яго слёзы.

— Не, шаноўны пане, вы не можаце гэтага ўразумець. Трэба павандраваць, пашвэндацца па свеце і адчуць, што ўсё гэта значыць. Бацькаўшчына! Але мы можам ганарыцца — дастойная ў нас бацькаўшчына, шаноўны пан!

— Хто пярэчыць,— сказаў Агееў, паддаючыся, здалося, шчыраму перажыванню гэтага чалавека, які між тым працягваў з захапленнем:

— А наша гісторыя! Цяпер, канечне... Але ў мінулым, успомніце, яна ведала і бліскучыя моманты. Нават велічныя! Праўда, пад чужымі сцягамі, затое ад мора да мора. На яе гербе была пагоня! Заўважце, не ўцёкі, не паратунак, а пагоня! На ворага — з узнятым мячом!

Веліч Беларусі ад мора да мора, герб з нейкаю там пагоняй... У школе того не праходзілі, Агееў аб тым нідзе не чытаў і цяпер з некаторым здзіўленнем слухаў поўную захаплення прамову даволі, мабыць, адукаванага госця.

— У гісторыі я не надта,— сказаў Агееў. — Анаконт прыроды сапраўды: прырода ў нас прыгожая. Скажам, азёры...

— О, азёры — гэта бажэсцвенная казка! Ангельская сюіта! — зноў загарэліся цемнаватыя вочы госця. — Гэта дзіва дзівос у люстэрку быцця!..

— І лясы. Лясы ў нас...

— Дзіва, цудоўнае дзіва! У свеце такога болей няма, паверце мне! — госць даволі адчуvalьна выпяціў сябе ў худыя грудзі.

— Малым я любіў пабегаць па лесе. Ну, калі пасвілі жывёлу...

— У начлезе! — са стогнам падхапіў госць. — Богнішча, коні, рыба ў возеры пляскае, салаўі пяноць...

— Даруйце, не ведаю вашага прозвішча,— з нечаканай цеплынёй сказаў Агееў, і прышлы, здаецца, схамянуўся ад здзіўлення.

— Ах, я не прадставіўся! Во якое бяспамяцтва. Тожа, заўважце, спецыфічная рыса сціплых беларусінаў. Задумаўся, захваляваўся і

забыў. Кавешка маё прозвішча. Даруйце, вы хацелі штосьці сказаць,— далікатна напомніў ён, і Агееў памарудзіў: ён ужо нічога не хацей сказаць.

— Ды не, я так. Падумаў, што вось вы вярнуліся, ды ў нядобры час.

— Праўда ваша! — з жарам пагадзіўся Кавешка. — Ды што рабіць? Мусіш ахвяраваць. Для бацькаўшчыны ды ў трудны час чым ні ахвяруеш! Праўда, і ахвяраваць не проста: абставіны часам мацней за нас.

— А вы... дзе зараз працуеце? Ці без працы пакуль? — асцярожна запытаўся Агееў.

— Ну, як жа без працы? — здзвіўся Кавешка. — Трэба ж неяк зарабляць на кавалак хлеба. Канечне, у поце ліца свайго. Дарма карміць нікога не будуць. Я ва ў праве служу,— сціпла паведаміў госць.

Успамін аб управе зноў настаяржыў Агеева, які ўжо ўнутрана расслабіўся і хацей быў думаць, што мае справу з няшчасным чалавекам, які па сваёй віні ці, можа, бязвінна заблудзіўся на дарогах жыцця.

— Вось пагаманіў з добрым чалавекам, і на душы палягчэла,— нездаровы, з запалымі шчокамі твар гостя растаў у добрай усмешцы. — Адабраў час, вы ўжо прабачце.

— Ну, не даўті час,— усміхнуўся Агееў, чакаочы, што Кавешка зараз устане з-за стала. Падобна, той і на самой справе пачаў уставаць, скрыпніў крэслам, але раптам, сагнаўшы з твару ўсмешку, сказаў:

— Я, ведаецце, яшчэ па адным пытанні... Вы ж Непанятлівы будзеце, так мне сказалі?

— Хто сказаў?

Агееў зблізіўся да Кавешкіх ноздзей, не зводзячы вачэй з гэтага чалавека, які так па-здрадніцку нечакана ашаломіў яго. Той, аднак, паныла ўздыхнуў і развёў рукамі.

— Ды во прыходзіцца. Вы ўжо не здзіўляйцеся...

Але Агееў ужо не здзіўляўся, бо зразумеў, з кім мае справу. І ён маўчаў, імкнучыся ўгадаць, што сапраўды трэба ад яго Кавешку.

— Тут такая справа. Павінен паявіцца адзін мужык з Беразянкі... Вёска такая за шэсць вёрст. Будзе пытацца Бараноўскую, пападдзю, то есць гаспадыню вашу. Дык каб яго затрымаць.

— Як затрымаць?

— Затрымае паліцыя. Ваша справа — прасігналіць. Што рабіць?.. — зноў развёў ён рукамі. — Непрыемна ўсё гэта, я разумею. Але — неабходна. Масы, яны, ведаецце, разбэшчаны бальшавікамі...

— Значыць, прасігналіць?

— Толькі прасігналіць, ага. А то часам знікаюць не злоўленыя. Вось тут днімі бандыт паявіўся і знік. Усіх, ведаеце, хто яго прымай, немцы таго... Ліквідавалі.

— Што ж, дзякую, што падказалі,— падумаўшы, сказаў Агееў.

З зусім іншым тварам, без ценю нядайняга захаплення і ліслівасці, Кавешка ўстаў з крэсла, зашпіліў свой чорны паношаны пінжачок, узяў са стала капялюш.

— Дык, значыць, я буду наведвацца. Надта я вас не патурбую. Толькі па справе. А пакуль — да відзэння.

— Усяго добраага,— сказаў Агееў, надта абураны ў душы і хочучы толькі аднаго — як мага хутчэй адкараскацца ад гэтага пана. Даючы Драздзенку падпіску за гэтым сталом, ён думаў: ну, навошта ён мог ім спатрэбіцца? А вось, аказваецца, знайшлі і яму працу. Мужык з Беразянкі...

Ён моўчкі праводзіў Кавешку, які на развітанне прыўзняў над лысаю галавой капялюш, стрымана пакланіўся і, дробненька перабіраючы нагамі, пайшоў на вуліцу. Агееў застаўся ў двары — стаяў і думаў. Было ўжо зразумела, што марудлівасць у яго становішчы можа перарасці ў злачынства, так яны ўцягнуць яго ў такое, што век не адмыешся. Трэба было зараз жа звязацца з Волкам, пра ўсё папярэдзіць. А там хай рашаюць. Можа, заставацца яму тут ужо немагчыма, трэба шукаць другое ўкрышце. Але дзе ён цяпер знайдзе Волкава, калі дачакаецца яго? Праўда, у мястэчку быў Кісялкоў, які, аднак, больш за тыдзень сюды не паказваўся. Можа, не было справы, а можа... Але ж ён сказаў: у крайнім выпадку можна зайсці — і даў адрес. Савецкая... Дзе яна, гэтая Савецкая?

Была б дома Бараноўская, паслаў бы яе. А так трэба самому. Удзень? Ці дачакацца ночы? Але ж ноччу — каменданцкі час, на вуліцах ходзяць патрулі, возьмуць, як тады апраўдацца перад Драздзенкам — куды хадзіў?

Становішча яго ўскладнялася найгоршым чынам, зацягвалася ў тугі вузел — і хто б падумаў? Ён ішоў сюды з адзінаю мэтай: адляжацца, залячыць рану і зноў ірвануць на ўсход, дагнаць фронт. И вось — ірвануў, называецца. Так ублытаўся ў гэтыя местачковыя справы, што невядома, як выбытацца. Чым усё можа скончыцца, ён лёгка ўяўляў сабе. Але ж ён хацеў жыць і змагацца з фашизмам, які прынёс яму столькі пакут. Ды і ці яму аднаму...

Быў, мабыць, поўдзень, калі Агееў канчаткова наважыўся ісці да Кісялкова. Ён накінуў на сябе ватоўку, узяў ляшчынавы кій, старанна зачыніў дзвёры на кухню. Напэўна, трэба было б замкнуць іх, але замка ён нідзе не знайшоў, падумаў, што хутка вернецца. Упершыню ён выбіраўся з падворка ў мястэчка і не ведаў, дзе шукаць тую Савецкую. Праўда, гэтая назва паказвала некуды ў цэнтр, напрамак,

які ён прыблізна ведаў, і, абапіраючыся на кій, пашкандыбаў у канец вуліцы.

Неўзабаве Зялёная яго скончылася, прымкнуўшы да іншай, болей наезджанай вуліцы з вузенькімі тратуарамі абапал. Дамы ўсюды былі несамавітая, сельскага ablіcha — звычайнія вясковыя хаты, некаторыя з фарбаванымі аканіцамі на фасадах, поўнымі кветак гародчыкамі, навіслым над платамі голлем дрэў. Многія аканіцы былі цяпер зачынены, веснічкі — наадварот — расчынены ці паламаны, скроў у падворках віднеліся сляды нядайняга разгрому: выкінутае з хат ламачча, старыя транты, клочча паперы. Адзін двор за нізкім штакетнікам быў густа засыпаны пер'ем з пярын і падушак, кучы якога вецер сагнаў пад заваліны, у канаву, усыпаў ім траву ля плота. Шыбіны ў двух вокнах з вуліцы былі ўсе выбітыя. Агееў заглянуў у адно, у цьмяны паўзмрок хаты з абдзёртымі шпалерамі, з чорнаю дзіркай лаза ў падлозе, і на яго самотна дыхнула страшнай трагедый, якая так нядайна тут адбылася. А колкі такіх трагедый у мястэчку!..

Стараючыся як мага меней кульгаць, ён дайшоў да канца гэтай вуліцы і спыніўся ля высокага дома з зарослым бэзам гародчыкам. Агледзеўшыся, заўважыў у кусце белагаловага гадоў дзесяці хлопчыка і запытаўся, у які бок будзе Савецкая. Хлопчык ткнуў локцем направа і, калі ён ужо саступіў з тратуара, каб перайсці вуліцу, наўздангон крыкнуў:

— А вам каго трэба?

Агееў спыніўся, падумаў, што ў хлопчыка, мабыць, можна і спытацца, і вярнуўся да бэзу.

— Мне Кісякова. Не ведаеш?

— А вунь! — хлопчык пераклаў з правай руکі ў левую ножык, якім стругаў палачку, і паказаў цераз плот. — Вунь, дзе страха з тонкай трубой. Там Кісяковы.

Прыкметнішы патрэбны дом па той бок вуліцы, Агееў таропка перайшоў пыльную маставую і хутка ўвайшоў у прасторны, нічым не абгароджаны падворак з маладой бярозкай ля ганка. Двор быў пусты і заастаў травой. На старых, аблішкрабаных дошках дзявярэй коса вісеў іржавы замок; з хаты, аднак, чуліся вяёлья галасы, і ён падышоў да нізенъкага, без фіранак акенца. У той жа час знутры паявіўся мурзаты дзіцячы тварык, за ім другі, трэці — дзееці з неспатольнай цікавасцю ўставіліся ў яго, нібы чагосьці чакаючы, і, Агееў сказаў:

— А дзе старшы брат?

— Нямашака,— адказаў, смешна скрывіўшыся, мурзаты хлопчык.

— Нямашака, нямашака,— паўтарылі за ім астатнія двое.

— Вось дык загвоздка! — ціха сказаў Агееў, і дзеці, нібы дражнячы яго, паўтарылі за акном на розныя галасы:

— Вось дык загвоздка!
— Загвоздка!
— Загвоздка!

— Ах, вы, дразнілкі! — сказаў ён без злосці, не ведаючы, аднак, як быць, дзе шукаць Кісякова. Ці, можа, прыйсці сюды другім разам?

— Скажыце брату, што прыходзіў кульгавы дзядзька. Хацеў яго бачыць,— сказаў ён праз акно гэтай старой хаты, і дзяцьва адказала хорам:

— Добра, скажам!..

З прыкрасцю азірнуўшыся на пусты двор, Агееў выйшаў на вуліцу і, прыпадаючы на хворую нагу, пайшоў на сваю Зялёную. Мястечка выглядала апусцелым, на вуліцы зусім не было праезджых, рэдкія прахожыя, мабыць, з бліжніх дамоў, паяўляліся і зараз жа знікалі ў дварах. Увесь час баючыся з кім-небудзь сустрэцца, асабліва з паліцыяй, ён, аднак, спакойна дабраўся да сваёй хаты з алтанкай у двары і трохі расслабіўся. Усё ж такі дом! Якое— ніякое прыстанішча, сковішча ад нядобрага вока. Праўда, кепска яно хавала, гэтае сковішча, спакою тут не было, яго адразу раскрыла паліцыя, добра яшчэ, што не адrezала ўсе яго сувязі. Але што рабіць? Без гэтага парослага травой падворка яму і зусім было б кепска, дзе б ён пражыў гэтую пару тыдняў са сваёй бедалагай нагой, з асколкам у ране?

На падворку ён адчуў сябе ў адноснай бяспечы і, каб абысціся без непатрэбных цяпераў клентаў, прывалок з хлява даўгую жардзіну, загарадзіў ёю ўваход з вуліцы. Сёння ён нікога не прыме, у яго другая работа. Узяўшы з алтанкі скрынку з інструментамі, пайшоў у застаронак. Трэба было брацца за прывезены з лесу абутик. Ён выцяг з меха дзве пары кірзовых ботаў з адварванымі падэшвамі і, уладкаваўшыся каля тапчана, пачаў падбіаць іх на лапе.

Не надта гучна стукаючы малатком па гумовай падэшве, ён увесь час быў насцярожаны, слухаў, чакаў, ці не паявіцца хто на двары. Канечне, яму вельмі патрэбны быў Кісякоў, але магла наскочыць і паліцыя, гэты Кавешка ці яшчэ горш — Драздзенка. Тады трэба было ўсё борзда хаваць і, знарок з бнянтэжана падцягваючы штаны, выходзіць з хлява. Ён працаўаў, не разгінаючыся, гадзін пяць запар. Удзень у застаронку было відна і спакойна, але надвячоркам стала цямнеть, асабліва ў той хмарны дзень: ён паспей падбіць трэх пары ботаў і пачаў зашываць доўгі асколачны ці штыкавы разрэз улоперак халавы, ды не паспей. Зрабілася зусім цёмна, і ён, запіхавшы ў меҳ боты, выйшаў на двор. Тут усё было па-ранейшаму. Дзвёры на кухню заставаліся старанна зачыненныя зранку, значыць, Бараноўская не паявілася і сёння. Калі ж

яна ўрэште вернецца, з прыкрасцю думаў Агееў. І наогул ці вернецца? Можа, яму трэба было што рабіць? Можа, заявіць у паліцыю? Ці наадварот — утаіць ад паліцыі факт яе адлучкі? Як лепш зрабіць, каб не нашкодзіць сабе, сваёй гаспадыні? Тым, хто да яе прыходзіў?

Ціхі шолах галля ў садку прыпыніў яго роздум, і, азірнуўшыся, ён згледзеў у паўзмроку пад вішнямі невялічкі хлапечы сілуэт. Узрадаваўшыся, Агееў кінуўся насустрач і ледзьве не крыкнуў ад болю ў назе. Усё ж з ягонай нагой трэба было асцерагацца.

— Прыйшоў? Ну, ідзі сюды,— ціха паклікаў ён, павяртаячы ў хлеў.

— Я на хвіліну,— сказаў Кісякоў. — Што здарылася?

— Пойдзем, усё раскажу.

Ён прапусціў Кісякова наперад і, яшчэ паазіраўшыся, прычыніў дзвёры хлява. Лапаючы па верхніх жэрдках перагародкі, яны ў цемры дабраліся да нізенькіх дзвярэй яго застаронка.

— Стой, сядай во сюды. А я тут... Перадалі, значыць, рабяты?

— Перадалі. А я на станцыі быў. Учора ж пакгаўз згарэў. Ну, трэба было ўдакладніць. Дык што здарылася?

Адчувалася па голасе, што Кісякоў насцярожыўся, чакаючы яго тлумачэння, ды Агееў усё не наважваўся прыступіць да галоўнага, паведаміў:

— Нейкі дзядзька меж абутку прывёз. У рамонт. Сказаў, што ад Волкава.

— Ага, была такая размова,— не адразу сказаў Кісякоў. — Ужо што-небудзь гатова?

— Тры пары. Больш не паспей. Усё ж трэба асцерагацца.

— Гэта канечнэ. За вайсковую маёмасць у іх расстрэл. Хаця ў іх за ўсё расстрэл. Учора на мосце павесілі трох мужыкоў за марадзёрства. З разбітай машыны колы знялі. Хоць бы з нямецкай, а то з савецкай. Наогул патрэбны яны былі, тыя колы...

— Ну, немцы на ўсё глядзяць, як на сваё. Як на ваеннную здабычу. Па праву заваёўнікаў,— сказаў Агееў. — Слухай, а хто такі Кавешка, не ведаеш?

— Працуе нейкі тып у раённай управе. З паперкамі бегае.

— Не толькі з паперкамі... Ён што — тутэйшы?

— Ды не. Былі да вайны яго тут не было. А чаму вы пра яго пытаетесь?

— Прыходзіў,— сказаў Агееў і змоўк. Мабыць, трэба было сказаць пра галоўнае, ды ён усё марудзіў, набіраўся рашучасці. Але Кісякоў, мабыць, ужо адчую нешта і сцішыўся ў цемры.

— Панімаеш, чаму я прыбягай да цябе? Тут штось заціваецца,— сказаў Агееў. — Начальнік паліцыі прымусіў мяне даць падпіску...

Кісякоў скалануўся, Агееў адчую гэта нават у цемры.

— Якую падпіску?

— Падпіску на супрацоўніцтва. І гэты Кавешка ўжо прыходзіў з заданнем — затрымаць кагось з Беразянкі, хто прыйдзе пытацца пра Бараноўскую. А Бараноўская мая тыдзень назад як паехала, дык дагэтуль няма. Не ведаю, што і думаць.

Здаецца, ён сказаў надта многа і змоўк, чакаючы, што скажа госць. Але Кісякоў толькі соп побач, напэўна, думаў, і Агееў падказаў:

— Мне думаецца, трэба далажыць Волкаву.

— Канечне, далажыць,— скупа пагадзіўся Кісякоў.

— І рашыць, як мне быць.

— Гэта канечне.

— Наогул, я ўжо магу патроху хадзіць і мог бы перабрацца ў іншае месца. Можа, куды ў лес. Таму што... Таму што тут...

— Я перадам,— холадна перапыніў яго Кісякоў і падняўся. — Давайце, што адрамантавана, я забяру.

— Тры пары ботаў.

— Давайце.

Агееў памацаў пад тапчаном і выцяг звязаныя парамі боты. Кісякоў закінуў іх за плячо.

— Дык мне што — чакаць? — запытаўся на развітанне Агееў.

— Ну. Я звяжуся, перадам.

У цемры навобмащак ён праводзіў Кісякова праз хлеў, і той, кінуўшы на развітанне «пака», пайшоў тым жа шляхам — сцежкай ля гарода да рова, пакуль не схаваўся ў вечаровых прыщемках. Агееў пастаяў яшчэ на двары, услухаўся ў ветраную цішь вечара. Усё ж дождж так і не сабраўся за дзень, але на ноч прыкметна пахаладнела, ён скалануўся ад ветранай сцюжкі і патупаў у свой застаронак.

Жаданая размова з Кісяковым яго не супакоіла і нічога не праясніла, зноў трэба было чакаць, і колькі — хто скажа? За гэты час магло здарыцца рознае, і вельмі магчыма — кепскае. А самае кепскае было ў тым, як Кісякоў насцярожыўся пры яго паведамленні, нібы перамяніўся ў размове і далей трymаў сябе суха, быццам з недаверам нават. Зрэшты, яно і панятна. Напэўна, Агееў і сам бы ў такім становішчы не надта давёрайцца чалавеку, які даў паліцыі падпіску аб супрацоўніцтве. Але ж ён не збіраўся супрацоўніцаць і шчыра пра ўсё расказаў. Праўда, можна было падумаць, што ён прызнаўся па заданні паліцыі, каб сваёй фальштывай шчырасцю выклікаць абсолютны да сябе давер. Таму не надта проста паверыць такому чалавеку. Напэўна, падазрэнне тут натуральнае і правамернае, думаў ён, апраўдаючы то сябе, то Кісякова. Але на душы ад таго не рабілася лепш.

Той ноччу ён спаў дужа кепска — часта прачынаўся пад кожушком, прыслухоўваўся да неспакойнага пошуму ветру за дзіравымі сценамі. Яму ўсё здаваліся асцярожныя, зладзейскія крокі і

незразумелыя шолахі ў шуме ветру, і ён думаў: прыйшлі ад Волкава або вярнулася гаспадыня. Але яго нікто не трывожыў, і, паляжаўшы, ён засынаў зноў. Устаўшы на світанні, перш за ўсё тузануў кухонныя дзверы ў хату — тыя лёгка адчыніліся, значыць, гаспадыня не паявілася. Трохі падрыгваючы ад ранішніх сцюды, ён захінуў ватоўку і, узяўшы дзіравае вядро, пайшоў на гарод накапаць сабе бульбы.

Бульба ў Бараноўскай урадзіла някепская — буйная, па кулаку, і смачная, калі б да яе было трохі хлеба. Але хлеб у яго скончыўся, ён ужо некалькі дзён еў без хлеба. Накапаўшы пайвядра, падумаў, што, мабыць, пакуль што яму хопіць. Бульбу таксама трэба было апчаджаць, яе ў Бараноўскай засталося ўсяго соткі трыв на гародзе: з'есць усю, чым тады гаспадыня будзе харчавацца зімой? Калі толькі настане для яе тая зіма...

Пакінуўшы ў баразне рыдлёўку, з вядром у руках ён выбіраўся па быльняту на сцежку, як краем вока заўважыў, што нібы варухнуліся дзверы на кухню — зачыніліся ў яго на вачах. Радасна падумаўшы, што гэта гаспадыня, Агееў хуткім крокам, кульгаючы, падышоў да дзвярэй і, паставіўшы вядро, увайшоў на кухню.

На лаўцы ля парога, захінуўшыся ў знаёмы вязаны жакет, сядзела Марыя. Яна не павярнулася на яго ўваход, паныла пазірала ў падлогу, і ён моўчкі спыніўся збоку, не ведаючы, што сказаць.

— Што-небудзь здарылася? — нарэшце запытаяўся ён, не тоячы сваёй трывогі.

— Не, не. Я — да цёткі,— ціха сказала Марыя, хаваючы, аднак, вочы, і ён зразумеў: здарылася кепскае.

— Цёткі няма.

Дзяўчына ўзняла заплаканыя вочы.

— А дзе... яна?

— Панімаеш, няма. Дзесьці прапала, — прызнаўся Агееў. — Адзін жыву.

Марыя апусціла твар у далоні і бязгучна заплакала.

— Даўк што здарылася? — азадачана пытаяўся Агееў. — Што-небудзь кепскае?

Хутка, аднак, авалодаўшы сабой, Марыя кончыкамі пальцаў выщерла слёзы, перламутравым грабенъчыкам прыгасала кароткія валасы, але прадаўжала маўчаць, і ён, чакаючы, ціха прысœў насупраць. Усё ж яму трэба было ведаць, што здарылася.

— Панімаец... Панімаецце, я думала, што дома цётка Бараноўская, я трохі ведаю яе. Летась пазнаёміліся,— усё ўздыхаючы, памалу спакайнела Марыя.

— Так, так. Ну, а далей?

— А далей?.. Што далей? Жыць мне ў сястры няможна. Не магу я... Панімаец? Я туды не вярнуся.

«Вось дык дзялы,— падумаў Агееў. — Яшчэ чаго не хапала! Туды не веरнешся — дзе ж ты застанешся?»

— Тут, бачыш, пакуль я адзін. Што сталася з Бараноўскай, праста не ведаю. Пайшла на тры дні і знікла.

— Схавайце мяне ў яе хаце,— раптам папрасіла Марыя і вельмі аддана паглядзела на яго.

— Схаваць? — здаецца, ён пачаў пра нешта здагадвацца. — Што — немцы? Паліцыя?

— Паліцыя,— ціха сказала Марыя.

Тут трэба было падумаць. Канечне, яе трэба схаваць, калі па следзе ідзе паліцыя, але толькі — дзе? Калі схаваць у яго, дык ці не падставіць ён тым пад пагрозу ўсю іх канспірацыю? Паліцыя ж можа пайсці па яе слядах і выйсці на яго самога. Ды і ці на яго толькі?

— Так. Хто ведае, што ты пабегла сюды?

— Ніхто.

— А сястра?

— Вера не ведае. Праз яе ўсё і выйшла. Паліцай гэты, Драздзенка, пачаў заходзіць...

— Драздзенка? Начальнік паліцыі?

— Начальнік, ага. Да яе больш, да Веры. Разы чатыры начаваў... А затым і да мяне стаў чапляцца,— зябка хутаючыся ў свой жакет, сказала Марыя і сціхла.

— Так, так,— сказаў Агееў, зразумеўшы ўжо нямала, але, мабыць, яшчэ не ўсё. Але і ад таго, што зразумеў, радасць яго не пабольшала. — Ну, а ты што ж? — запытаўся ён і нахмурыўся.

Марыя праз слёзы ўсміхнулася.

— Во ўцякла.

Ён ускочыў з крэсла, прайшоў трывескі ў парог і павярнуўся:

— Ну, што мне з табой рабіць?

— Я туды не вярнуся,— сказала яна ціха, але з такой рашучасцю, што і ён пэўна сціміў: не вернецца. Але як жа ёй заставацца тут?

— А што ж сястра? — запытаўся ён, ужо з раздражненнем павышаючы голас.

— А сястра дура, вось што! У яе ж муж быў, харошы чалавек, настаўнік, але ведаецце... Нявідны такі. Дык яна ўсё перажывала: як жа, сама прыгажуня, а муж... И во, знайшла віднага. Паліцая прадажнага.

Марыя сціхнула на лаўцы, выцерлася насоўкай, гаротна ўздыхнула і зноў кораценъка, бы крадком, зірнула на яго. Агееў унутрана вылайаўся.

Аднак трэба было штось прыдумаць. Праганяць яе ў такой сітуацыі ў яго не хапала рашучасці, і ён думаў: дзе б яе схаваць? Хоць бы ненадоўга, вядома. А там будзе відаць — ці яна пярэйдзе ў іншае

месца, ці ён змынецца адсюль. Наогул куткоў-закуткаў на гэтай сядзібе было нямала: хата, кухня, два хлявы, застаронак, свіран і некалькі парожніх ці немаведама чым занятых прыбудоў, у якія Агееў яшчэ не заглядваў. Трэба што пашукаць.

— Ты пасядзі,— сказаў ён. — Я пагляджу.

Ён выйшаў на двор і агледзеўся. Напэўна, спярша трэба было паглядзець у той, што за хлявом, свіронак з замком на высокіх дзвярах. Але дзе ключ ад таго замка, Агееў, канечне, не ведаў. Падышоўшы, ён пакратаў цяжкі замок, які нечакана сам расчыніўся, павісшы на кароткай дужцы. Агееў расчыніў дзвёры і зазірнуў у прыщемак, поўны затхлых мешаных пахаў. Аднак не паспей ён падняцца туды, як спалохана адхіснуўся — з вуліцы ў двор ішлі людзі. Наперадзе, адкінуўшы прэч жардзіну, крочыў Драздзенка, за ім таропка трухалі трывалі з вінтоўкамі на плячах.

— Ну, здарова! — суха павітаўся начальнік паліцыі. Душачы спалох, Агееў, здаецца, не адказаў. Ращучы, амаль злосны тон Драздзенкі не пакідаў сумнення адносна ягоных намераў, і Агееў спазнела падумаў, што пісталет яму трэба было скаваць дзе-небудзь пад рукой, у двары.

— Як справы?

Шырока расставіўшы даўгія ногі ў высока напятых сініх брыджах, начальнік паліцыі спыніўся перад Агеевым, як заўжды, свідруочы яго вострым позіркам і тонкім лазовым дубчыкам сцябаочы сябе па халяве.

— Ды так,— адказаў Агееў, напружана думаочы: няўжо ён пойдзе ў хату? Няўжо?..

— Мой загад атрымаў? — сцішаным голосам запытала Драздзенка.

— Які загад?

— Затрымаць Калюту!

— Якога Калюту? Я не бачыў ніякага Калюты.

Агееў гаварыў праўду і таму смела пазіраў у свірэпяя вочы начальніка паліцыі, які, памаўчаўшы, кінуў:

— А ноччу не заходзіў?

— Ніхто не заходзіў.

Драздзенка павярнуўся да маладога плячыстага паліца ў нямецкай пілотцы, які з ухмылкай на мардатым твары слухаў размову.

— Пахом! Калі яго стрэльнулі?

— Ды цямнела ўжо, начальнік.

— Ну ў колькі, прымерна, гадзін?

— Гадзін, можа, у дзесяць.

— Значыць, ён толькі яшчэ ішоў,— спакойней паведаміў Драздзенка. — Ішоў да сяброў на сувязь, ды напароўся. Бараноўскай

што — яшчэ няма? — раптам запытаўся ён у Агеева. Агеёў збянятэжкыўся ад здзіўлення, што гэтаму ўжо вядома і пра Бараноўскую.

— Не, яшчэ не прыходзіла,— сказаў ён проста, нібы Бараноўская выйшла куды на гарод ці па ваду. Драздзенка моўчкі, нібы ў роздуме, прайшоў пяць крохаў па двары, зазірнуў у акно на кухню. У Агеева ёкнула сэрца — хоць бы не згледзеў Марыю. Але ад акна той спакойна павярнуў назад.

— Вось што, начбой! Прыйдзе — зараз жа паведамі мне! Зараз жа! Паняў?

Агеёў паморшчыўся. Гэтае заданне нібы памыямі пляснула на яго, і, мабыць, ён не здолеў утаіць сваіх да таго адносін, што тут жа прыкметіў Драздзенка.

— Што моршчышся? Я ж во не моршчуся! А мне не з такім г... трэба вазіцца. А то — чысцюля, моршчыцца! Паймей на ўвазе: станеш хітрыць — закачаешся на вяроўчыне. Паняў?

Агеёў, аднак, дрэнна слухаў яго, ён толькі напружана сачыў за кожным крокам начальніка і дужа баяўся, каб той зноў не скіраваў да дзвярэй. Але быццам бы прамінула — начальнік паліцыі злосна ляснуў сябе дубчыкам па халяве і пайшоў на вуліцу. За ім паспяшаліся паліцаі. Агеёў моўчкі праводзіў іх да альтанкі і, калі яны скаваліся за павароткай вуліцы, хуткім крокам, амаль подбегам, накіраваўся на кухню.

— Марыя, Марыя! — ціха паклікаў ён, прычыніўшы кухонныя дзвёры.

Аднак на кухні Марыі не было, не было яе і ў святліцы, куды ён зазірнуў з парога. Тады ён расчыніў рыпучыя дзвёры ў кладоўку, з цёмнай цеснатаў якой аднекуль пачулася ціхае: «Я тут».

Марыя сядзела ўгары на драбіне, прыстаўленай да чорнага лазу на гарышча, і дробна калацілася ад страху і напружання. Ён шапніў ёй: «Не бойся, яны пайшли», — і апусціўся на запылены ўслон пад сцяной. У самога падкошваліся ногі — ад перажытага, але болей, мабыць, ад радасці, што на гэты раз абышлося.

Надвор'е яўна пачало псывацца. Пасля спякотнага лета павярнула на сцюжу — неба спрэс пакрылі ціккія шызыя хмары, якія аднекуль з пайночнага захаду несліся над мястэчкам. Дзымуў імклівы сцюдзёны вецер, бязлітасна рваў яшчэ зялёнае лісце з дрэў, мёў яго па зямлі, па траве, пад платы, у пажухлы, абвяльны бульбоўнік. Увесь дзень было холадна і няўтульна, у хлявах гудзела ад скразнякоў; здавалася, вось-вось палье дожд়. Заняты рамонтам абутку, Агеёў амаль скалеў за некалькі гадзін, што прасядзеў у застаронку, устаў, надзеў у рукавы ватоўку. Яшчэ з раніцы ён пазатыкаў шырокія шчыліны ў сценах, дробныя ж усе засталіся, і дашчаныя сцены па-ранейшаму свяціліся, бы рэшата. У яго не было гадзінніка, але час, мабыць,

пераваліў за поўдзень, і захацелася есці. Увесь ранак, седзячы за рамонтам, ён не перастаў думаць пра Марыю і не мог даўмечца, як яму быць. Добра, што ёй пащенцыла ашкуаць паліцу і ўцячы ад сястры, але калі паліцыя што западозрыць, дык і на гэтай сядзібе не сковы. Яна перавярне ўсё дагары нагамі і знойдзе, што трэба. Хіба што ў паліцыі былі справы больш пільныя, але раптам Драздзенка зацікаўіца Марыяй і нападзе на яе след? Дзе яму схаваць дзяўчыну? Зноў жа, як быць з харчаваннем, чым ён пракорміць яе, калі Бараноўская доўга не вернецца? Мабыць, прыйдзеща ўзяцца за ремонт абутку для mestачкоўцаў, гэта дасць нейкі кавалак хлеба, але ён яшчэ не адрамантаваў прывезены з лесу, які, напэўна ж, быў там патрэбны. І ён дбаў, спяшаўся, хаця за паўдня давёў да ладу толькі трывоты — як-колечы падбіў падэшвы, адзін абцас, наклаў лапік на падраную галоўку кірзача. Больш ён не пастпей. І без таго ламіла ў паясніцы і ныла параненая нага — ад клуба да калена. Падумайшы, што трэба, мабыць, згатаваць што-небудзь на абед, ён кінуў пад тапчан боты, інструмент і пайшоў на кухню. Бульба ў яго была накапана, заставалася зварыць, — во і ўвесь іх абед. Праўда, яшчэ трэба было пащукаць у зжайцельм агураўчніку, дзе сярод пераспелых насеннікаў прапляліся маленькія скрученыя гурочкі. Некаторыя з іх былі бязбожна горкія, але, пасалішы, ён усё роўна іх еў з бульбай. Добра, што соль яшчэ не звялася, у буфеце на кухні стаяў яе двухлітровы слоік. Солі павінна яму хапіць.

Ён асцярожна пацягнуў да сябе кухонныя дзвёры, але тыя былі запёрты знутры і адчыніліся толькі пасля другога яго рыўка. Перад ім ля парога, сарамліва ўсміхаючыся і трошкі прыўзняўшы запэцканыя чымсь рукі, стаяла Марыя. У пліце весела гарэлі сухія паленцы, на канфорцы штосьць верашчэла, поўнячы кухню пахамі чагось надзвычай смачнага. Гледзячы на ўсмешысты твар Марыі, Агееў таксама не стрымалася ўсмешкі, унутрана падзвіўшыся той перамене, якая адбылася ў ёй за час яго нядоўгай адсутнасці.

— А я думаў бульбу варыць, — сказаў ён, зазіраючы на пліту. Марыя таксама падалася да яе, штосьць перавярнула на скаварадзе, што апантана верашчэла ў тлушчы, неміласэрна дражнячы ягоны нюх.

— Што гэта?

— Дранікі.

Яна зноў кінула на яго ўсмешысты позірк — быццам чакала пахвалы ці дакору.

— Ого! Во гэта гаспадыня! — пахваліў ён. — А я бедаваў, чым буду цябе карміць.

— Пракормімся як-небудзь, — Марыя бесклапотна махнула рукой. — Бульба ёсць?

— Бульба ёсць.

— Ну, дык з голаду не памрэм.

Ён паглядзеў на пліту, на ражку якой ужо стаяла талерка насмажаных дранікаў і бялеў паўлітровы слоік, мабыць, з якімсъці тлушчам.

— А дзе тлушч узяла?

— А ў цёткі ў буфеце. Гусіны.

— Гусіны?

— Гусіны. Для дранікаў пойдзе. Наце паспытаіце!

Яна падчапіла відэльцам верхні падсмажаны дранік, падала Агееву.

— Ну як?

— Пытаешся! Смаката! — сказаў ён, згладнела жуючы хрумсткі, сапраўды надта ўжо смачны дранік. — І дзе ты навучылася?

— Ну, гэта проста. У Беларусі гэта ў кожнай хаце ўмеюць.

— Дык гэта ў вёсцы,— сказаў ён і сеў на крэсла. — А ты ж гараджанка.

— Гараджанка. Але гэтая гараджанка, каб вы ведалі, па два-тры месяцы за год жыла самым цыганскім спосабам. У пaeздках і паходах па ўсёй Беларусі.

— З якой патрэбай?

— За песнямі.

— Якімі песнямі? — не зразумеў Агеёў.

— Ну, збиралі фальклор. Бацька мой спецыяліст па фальклоры, усё лета ў экспедыцыях. І я, як падрасла, з ім разам кожнае лета.

— Цікава,— сказаў ён, разважаючы і нібы іншымі вачмі ўзіраючыся ў Марью.

— Вельмі нават цікава,— пацвердзіла яна. — Столкі пеень наслухалася, столкі людзей пабачыла! А прырода... Што і казацы! А вы адкуль родам?

— Ды я здалёку. Расонскі раён, чула?

— А як жа! З Расон мы некалі прывезлі сабачку. Беспародны цюцька, а такі разумны! Разумнейшы за ўсіх сабак, якія ў мяне былі.

— Сабакі гэта добра,— сказаў ён, думаючы, аднак, пра іншае. — Нам бы сюды сабачку. А то прыйдзецца дзвёры зачыняць на крук.

Устаўшы, ён закінуў у прабой кручок і ў шчыліну каля фіранкі паглядзеў у акно.

— У выпадку чаго як цябе хаваць будзем?

— А я — на гарышчу! — адразу сагнаўшы ўсмешку, сказала Марья.

— На гарышчу? Але там...

— Анічога. Там можна скавацца. А ў выпадку чаго — праз слухавое акно і па даху — на гарод.

— Во як?

Пакуль яна завіхалася ля пліты, Агееў адчыніў дзвёры ў кладоўку, зазірнуў угору, дзе цьмяна свіціўся квадратны лаз на гарышча. Па скрыпучай драбіне ён асцярожна ўзлез туды, удыхаючы застаялым, незразумелага паходжання пахі. На гарышчи было пуста, прасторна і цемнавата; пасярод мясціўся шырокі цагляны комін і ў бакавым скіле даху блішчэла невялікае аженца, з якога і пранікала сюды скупое свято хмарнага дня. У бліжнім канцы каля лаза валаўся розныя транты і ламачча, вісеў на крокве ablэзы стары кажух, пад ім стаяў бляклы, некалі распісаны чырвонымі кветкамі куфар з выдраным унутраным замком. Пад акном на мякіне ляжала сыштая з каляровых кавалкаў ватная коўдра з падушкай — пэўна, пакінуты кімсьці прытулак у гэтym гасцінным доме. Маленъкае, заснаванае павуціннем слухавое аженца выходзіла на сярэдзіну ската пачарнелага даху з гонты, унізе пад якім ляжаў парослы асотам бульбоўнік і наводдаль чарнеў стары касабокі плот суседской сядзібы. У выпадку чаго акно, канечне, было б паратункам,— але хіба што ўначы. Удзень гэты бок хаты быў увесь відаць з вудзіцы.

Агееў спусціўся на кухню; пах дранікаў даўно ўжо вабіў яго, і цяпер другі раз ён прыемна здзівіўся. Пасярод круглага кухоннага стала бялела чыстая сурвэтка, на якой выслілася ў талерцы цэлая куча гарачых дранікаў. Побач чакалі едакоў дзве невялікія талеркі з сінімі васількамі на беражках, абапал ляжала па пары тоўстых стардаўніх нажоў і відэльцаў. Марыя стаяла да яго спіной ля сцяны і, выціраючы штосьце ручніком, засяроджана разглядвала пейзаж у жоўтай раме.

— Што, харошая карціна? — запытаў Агееў.

— «Снег» Вайсэнгофа — мой любімы пейзаж. У нас у Мінску такі самы вісеў над камодам. Бацькаў падарунак на дзень нараджэння.

Агееў не надта разумеў у жывапісе, яму больш даспадобы была музыка, ён нават некалі вучыўся іграць на гармоніку і цяпер з нечаканай цікавасцю паглядзеў на пейзаж. Зрэшты, нічога асаблівага — балота, стагі сена, куп'ё, асветленыя сонцам, але сапраўды ўсё такое падобнае, нібы жывое, а не намаляванае на паперы.

— І рэпрадукцыя ўдалая,— сказала, прыгледзеўшыся, Марыя. — Некалі любіла зімовыя пейзажы... Ну, ды ладна, давайце за стол, будзем есці.

— Ну і ну! — сказаў Агееў, здзіўлены і азадачаны. — Во гэта гаспадыня! Што толькі скажа нам цётка Бараноўская?

— Анічога не скажа! — лёгка кінула Марыя, таксама сідаючы за стол насупраць. — У мяне з цёткай Бараноўскай лады. Яна слайная жанчына.

— Пападдзя,— жартам сказаў Агееў.

— Ну і што ж! — акругліла Марыя жвавыя вочы. — Ну і што ж, што пападдзя? Пападдзя па мужу, а так яна народная настаўніца. Дарэчы, як і мой бацька.

— А ён што, таксама настаўнічаў?

— Некалі. Даўно. Да таго, як стаў працаўшчык у акадэміі.

— Акадэмік, значыць?

— Не, не акадэмік. Проста навуковы супрацоўнік,— сказала Марыя і, уздыхнуўшы, загаварыла аб іншым. — Дзе цяпер мая бедная мамачка? Загінула, напэуна.

— Усё можа быць,— сказаў ён. — А бацька што — на фронце?

— Бацькі ўжо няма жывога.

— Памёр?

— Напэуна. У трыццаць сёмым.

Яны ненадоўта змоўклі. Агееў еў хутка, па-салдацку, болей працаўчы відэльцам, чым нажом. Дранікі сапраўды былі смакатой. Ён бы з'еў і яшчэ столькі і не ведаў, як быць, калі яна паклала ў яго талерку яшчэ два ў дадатак.

— Не, не! — сказаў ён. — Я ўжо.

— Так і ўжо? З'ешце яшчэ два.

— Ну добра. Дарэчы, будзем на «ты». Згодна?

— Ну, ведаец... Я неяк не прывыкла. Скажыце лепш, як ваша імя? Калі не ваенная тайна?

Агееў старанна дажаваў дранік, думаўчы, як усё ж называўца Марыі. Напэуна, трэба было ёй штось растлумачыць, але не цяпер жа тлумачыць, і, падумаўшы, ён сказаў:

— Алег.

— Алег? Добрае імя. К хазарам сабрался наш вешич Олег,— прадэкламавала яна і ўсміхнулася, пачырванеўшы поўненъкімі, з ямачкамі, шчочкамі. Ад яго не скавалася гэтая яе кароценъкая збянятэжанаасць, і ён раптам нечакана для сябе запытаўся:

— А колькі табе гадоў, Марыя?

— О, многа! — махнула яна рукой і ўскочыла ад стала. — Ужо дваццаць адзін. Старая.

— Да,— сказаў ён. — Дзяўчынка. На шэсць гадоў маладзейшая за мяне.

— Праўда? Гэта вы такі стары?

— Такі стары.

Штосьці лёгкае і дураслівае гатова было ўвайсці ў іх адносіны, калі на пэўны час забываецца рэальнасць і даецца воля ўласцівым іхняму ўзросту звычайнym чалавечым пачуццям. Але толькі было гатова, ды не ўвайшло. Агееў змусіў сябе вярнуцца з неба на зямлю — страшную зямлю вайны, на якой іх пільнавала нялёгкае і трэба было ўвесе час сцерагчыся горшага. Тут ужо не да гуляў з гэтай мілай, але ўвогуле, мабыць, даволі бесклапотнай дзяўчынай.

— А вы ўсё рамантуюце? — запытала яна, таропка прыбіраючы посуд.

— Ты,— паправіў ён.

— Ну, так. Ты.
— Рамантую.
— Там многа нанеслі. Багатым будзеце.
— Будзеш.
— Ну, будзеш.
— Багатым не буду,— сказаў ён. — Таму што бясплатна.
— А вы што — сапраўды...
— Ты,— паправіў ён.
— Ты сапраўды шавец?
— У сілу неабходнасці.

— Я так і думала. Камандзір, напэўна? — сказала яна і, прыслухоўваючыся да чагось на двары, што зусім не пачуў ён, заціхла ля расчыненых дзверцаў буфета.

— Што такое?

— Быццам... Ходзіць нехта...

Агееў скочыў ад стала, кіўнуў ёй, і яна, усё зразумеўшы без слоў, кінулася ў кладоўку. Сам ён адшчапіў кручок і нетаропка выйшаў на двор.

На двары, аднак, нідзе не было нікога, толькі шумеў у кляновым голлі напорны вецер; жардзіна, якой ён перагарадзіў уваход у двор, была на сваім месцы. Ён зірнуў цераз яе на вуліцу, але там было пуста, ля паркана насупраць стакойна хадзілі па траве дзве белыя курыцы. Агееў, кульгаючы, вярнуўся на двор і рагтам згледзеў у гародзе пад яблыній чалавека ў чорным паношаным пінжаку. Нагінаючы галаву ад ніzkіх сукоў і прытрымліваючы рукой капялюш, той нетаропка выбраўся на двор, надкусіў яблык. Убачыўшы Агеева, салодка заўsmіхаўся абвяльм зморшчаным тварам.

— А я вось, ведаецце, спакусіўся яблычкам. Яно грэх, канечне, але яблык, ведаецце, грэх не вялікі. Упаўне даравальны, пан Бараноўскі,— лёгка загаварыў яго нядайні знаёмы Кавешка.

Агееў моўкі глядзеў на дзікаватага госця, не ведаючы, як размаўляць з ім: жартам, сур'ёзна, запрашаць у хату ці затрымаць тут. Непрыемнае адчуванне ўжо авалодала ім, ён зразумеў, што гэты прыход — не па яблыкі, вядома. І ён прысеў на лайку пад клёнам, зрабіўшы выгляд, што забалела нага. Кавешка, жуючы яблык, спыніўся насупраць.

— Пагутарыць прыйшоў,— сказаў ён проста і кінуў агрывак. — Няхай пан запросіць у дом.

— Зараз,— сказаў Агееў, бавячы час, каб даць магчымасць Марыі схавацца. — Нага, ведаецце...

— А, панятна. Баліць? Канечне, будзе балець. Калі цяжкое раненне...

Яны ўвайшлі на кухню, Агееў пасунуў Кавешку крэсла, сам сœў па той бок насупраць.

— О, тут у вас цеплыня. І пахне! — храпчавым носам Кавешка прагна ўцягнуў у сябе паветра. — Пахне, бы ў харошай кухаркі. Цікава — самі гатуец?

— Сам,— сказаў Агееў, у душы праклінаючы яго чуйны нюх. Яшчэ палезе шукаць кухарку.

— Гаспадыня не паявілася? — ціхенька запытаў Кавешка і насцярожыўся. Па гэтай яго насцярожанаасці Агееў зразумеў, што гаспадыня — не марная яго цікаўнасць.

— Не, яшчэ не,— сказаў Агееў. — А што, вас гаспадыня цікавіць?

— Зусім не. Запытаў проста так. Зусім не цікавіць. Яна ж вам не радзіцельніца? — запытаўся ён і зноў звузіў вострыя вочкі.

— Ну, дапусцім,— сказаў Агееў, рагтам прыпамятаўшы сваю першую гутарку з начальнікам падліцы. Д'ябал іх ведае, як з імі тримацца, з гэтымі служкамі новай улады? Працуюць яны разам ці паасобку? І ў якой меры інфармацыя аднаго даступная другому?..

Кавешка трудна ўздыхнуў, задуменна пастукаў пальцамі па гладкай дошцы стала. Добра, што Марыя паспела прыбраць з яго посуд.

— Бачыще, пан Бараноўскі... — ён трохі памарудзіў, але хутка нешта прыпомніў і працягваў: — Будзем называць вас так. Нам вядома, канечне, што вы не Бараноўскі, але не будзем прыдзірацца. Галоўнае — вы беларусін, і я гэта адчуў адразу...

— Гэта якім чынам? — па-ранейшаму трymаючыся на пэўнай адлегласці ў адносінах, запытаўся Агееў.

— Э, што пытацца. Я, пане, земляка — беларусіна за вярсту чую. Нюхам чую. А вы, выбачайце, хоць і па-расейску гаворыце, але ў кожным вашым слове гучыць беларусін. Старажытная мова, ведаеце, з панскіх часоў, з часоў Вялікага княства. Яе не так проста вынішчыць. Калі расійцы за стагоддзі не вынішчылі...

— А як жа немцы?

— Прабачце — што немцы? Не зразумеў,— адразу наморшчыў абвялы тварык Кавешка.

— Як немцы паставяцца да гэтай мовы?

— Хе — хе, баценька, гэта надта праблематычна,— захікіаў Кавешка. — Вельмі праблематычна, хе — хе. Але мы выжывем,— рагтам цішэй, але са стоеным запалам загаманіў гостць. — Мы выжывем. Галоўнае, вынішчыць зло нумар адзін. А пасля...

— Як бы нас саміх не вынішчылі,— не стрымаўся Агееў.

— Не, гэтага не можа быць. Гэтага не павінна быць,— пацягнуўся да яго цераз стол Кавешка. — Немцы культурная нацыя. Зноў жа — сіла хрысціянской традыцыі. Я доўга жыў сярод іх, ведаю. Я вельмі спадзяюся...

— На іх культуру?

— Так, і на іх культуру.

— Культуру забіваць. Жанчын і дзяштей. І клапоцяцца, каб ежу з сабой узялі. На трое сутак! — раптам гнеўна прарвалася ў Агееў, і ён зараз жа пашкадаваў: знайшоў перад кім выкладацца. Але сказанага не вернеш. Ён думаў, што Кавешка раззлеўца і пачне пагражаць, а той раптам зазначыў з папрокам:

— Дык гэта ж яўрэяў. Трэба разумець.

— А яўрэі не людзі?

— Непаўнацэнная раса,— з націскам сказаў Кавешка. — Яно, можа, і не па-хрысціянску, але... Калі разобрацца, яны нам чужынцы. Яны сапсавалі нашу гісторыю. Яны стагоддзямі расслаблялі дух беларусінаў. Не будзэм шкадаваць іх...

— Не будзем шкадаваць мы, не пашкадуюць і нас.

— І не трэба. Не трэба, пан Бараноўскі, нікога шкадаваць! Шкадаванне — патрэбна слабым. Гэта хаяцца і хрысціянскае пачуццё, але, несумненна, з ліку атавістычных. Не трэба шкадавання! Зараз нам трэба сіла і згуртаванасць. Вядома, пад германскімі сцягамі. Фюорар, ён правадыр арыйцаў, а беларусы напалову арыйцы. Крывічы, напрыклад. Праўда, некаторая частка надта папсуга інародцамі, асабліва татарамі і жыдамі. Але мы людзі сціплья, радыя і таму, што засталося. Ёсць, ёсць здаровае ядро, з якога разаўеца раса. Трэба толькі спадзявацца на сілу.

— На германскую сілу? — іранічна ўдакладніў Агееў.

Кавешка іроній не прыняў і, здаецца, нібы ўзрадаваўся падказцы.

— Вось іменна — на германскую. Іншае сілы на зямной кулі цяпер, на жаль, не існуе.

— А раптам знайдзеца,— з упартым пачуццём пратэсту сказаў Агееў і зірнуў у блякляя вочы госця. У глыбіні іх тлеў, аднак, даволі злосны агенчык, і Агееў сказаў сабе ў думках: хопіць, так можна дастукацца. Напэўна, штосьці зразумеў і госць — можа, сціміў, што надта далёка зайшоў у сваёй размове з малазнаёмым чалавекам.

— Ну што ж, прыемна, ведаецце, пагутарыць з разумным і... перакананым чалавекам. Цвёрдасць перакананняў, яна заўжды нешта значыць. Нават і памылковых. Цяпер гэта не часта бывае. Вось і гэта... Ваша гаспадыня, значыць... Бараноўская. Яна ж жанчына цвёрдага погляду?

— Не ведаю,— знарок абыякава сказаў Агееў. — Не цікавіўся.

— Не цікавіліся? І дарма. Вось вы пагутарыце як-небудзь.

— Як жа пагутарыш, калі яе няма? Ужо другі тыдзень.

— Гэта кепска. Нам яна таксама патрэбна. Нам яна нават неабходна. Але куды яна прапала? Вам не казала? — запытаў Кавешка і зноў знэрухомеў, поўны ўвагі.

— Не, не казала.

— Да, вось дык праблема,— госць зноў задуменна пастукаў па стале худымі косткамі пальцаў. — Ведаце што? Яна павінна азвашца. Не можа таго быць, каб не азвалася. Так што вы неадкладна паведаміце.

— Гэта куды? — запытала Агееў. — Ва управу ці ў паліцыю?

Кавешка хітра прыжмурыўся.

— Нехадзеце? Які вы, аднак, непанятлівы, на самай справе. Прычым тут управа?

— Дык вы ж ва управе робіце?

— Гэта, баценька, няважна, дзе я раблю. А паведаміць трэба ў эсдэ. У памяшканні былой міліцыі.

— А Драздзенка? — не мог чагосьці зразумець Агееў

— Не турбуйцеся, пане. Драздзенку мы растлумачым.

— Во як! — здзівіўся Агееў, падумаўшы: чорта лысага вы ад мяне дачакаецеся. І вы з вашай эсдэ, і Драздзенка таксама.

Ён моўчкі праводзіў госця з падворка і той, відаць, апанураны ад нейкай няўдачы (можа, адсутнасцю Бараноўскай), суха кіунуў на развітанне і борздзенька патупаў па вуліцы. Агееў яшчэ пастаяў нядоўга, адчуваючы, як дзесь унутры ў ім узнімаецца злосная хвала — ад яго бяссіля, міжвольнай пакорлівасці, вымушанай падначаленасці. І каму? Яны ўжо звязалі яго і з СД — паліцыі ім аказалася мала. І вось змушаюць — упарты і настойлівы — на пэўную зраду ціпер ужо ў адносінах да Бараноўскай. Хаця з Бараноўскай ён не мог ім ні памагчы, ні нашкодзіць, ён сам нічога пра ёя не ведаў. Але як бы не пранюхалі пра Марыю! Праўда, падобна было на тое, што Марыя іх пакуль не цікавіла, можа, не зацікавіць і далей? Знікла, ну, і бог з ёй, мабыць, у іх ёсць справы больш пільныя. Хіба што выпадкам, пільнуючы Бараноўскую, могуць наткнуцца на Марыю, тады пэўна ўжо ім не паздаровіцца абедзвюм.

Агееў прайшоў па сцежцы ў гарод, агледзеў сад, быццам там мог хавацца другі Кавешка, і нетаропка вярнуўся на кухню. Марыі, вядома, тут прастыў ужо і след, напэўна, забілася на гарышча, і ён, накінуўшы на прабой кручок, таксама палез туды. Устрывожаная, Марыя сядзела на кукішках у цёмным кутку за куфрам.

— Пайшоў, не бойся...

Яна з палёгкаю выбралася на больш вольнае месца, страсянула ад пылу падол сарафаніка. Сляды страху і трывогі ўсё тлелі ў яе насцярожаным позірку, увага была скіравана на слых. Але, здаецца, навокал было ціха.

— Што ён — пра мяне пытается?

— Пра Бараноўскую, — ціха сказаў Агееў. — Чамусыці ім Бараноўская спатрэблілася.

— Вярбуюць, напэўна, — проста сказала Марыя, і ён насцярожыўся.

— Вярбуюць? А навошта ім яе вербаваць?

— А яны цяпер усіх вярбуюць. Амаль пагалоўна. Каб пасля выбіраць. Хто патрэбны.

Абое яны спыніліся абапал дахавага акна, пазіраючы ў яго цымянае, з павуціннем шкло і слухаючы несціханы шум ветру над дахам. Марыя з гідлівай грымасай на няўсмешлівым цяпер твары няўцямна круціла вялікі гузік свайго жакета.

— Гэты Драздзенка і мяне хацеў... Падпісачку трэбаваў...

— Во як! — вырвалася ў Агеея.

— А вы думалі! — Марыя вінавата ўсміхнулася.

— Ну і што ж ты?

— А я во яму! — паказала яна маленъкі, туга сціснуты кулачок.

— Каб на сваіх даносіць? Аўчаркай нямецкай стаць! Не, гэтага яны ад мяне не даб'оцца.

Агееў адышоўся ад акна і прысеў на куфар — доўта стаяць не давала нога, якая сёння зранку ныла руліным застарэлым болем. З ціхай зайдзрасцю падумаў ён пра Марыю: вось жа пащенцыла неяк выкруціцца з ярма, што не дадзена было яму,— не сумеў, не змог, пабаяўся, можа. Праўда, становішча ў іх было рознае, яна як дзячына магла тут дзе хочаш схавацца, а дзе б мог схавацца ён? Напэўна, хуценька апынуўся б у шталагу для палонных, што было для яго аднолькава роўна з пагібеллю.

— Што ж мы будзем рабіць, Марыя? — запытаўся ён бадай што разгублена. Становішча іх усё ўскладнялася, а выйсця не было паранейшаму. Заставалася чакаць, але ж дачакацца можна было і горшага. Патраціць час, прамарудзіць, згубіць апошні свой шанц, калі ўжо цяжка будзе што-небудзь паправіць.

— Не ведаю,— ціха сказала Марыя.

Цепнушы худым плечуком, яна прысланілася да падаконніка дахавага акна, сумна паглядзела праз мутнае шкло. Яна, вядома, не ведала. Зрэшты, ён і не чакаў ад яе іншага адказу, выдатна разумеючы, што ў такой справе павінен шукаць выйсця сам — як старэйшы, больш вопытны і, напэўна, з большымі ў гэтым сэнсе магчымасцямі. Але бяда ўтым, што ён таксама не ведаў.

— Ладна, пабачым. Толькі сядзі тут, нікуды не вытыркайся. Калі што, я буду ўнізе.

— Там, у хлеўчуку?

Яна імкліва падалася да яго, твар яе ўспыхнуў і апанурыўся, боль і пакуты адблісці ў яе светлых вачах.

— Ага, у застаронку. Трэба працаваць. Зарабляць... Вось накінь, каб не зябнүць...

Агееў аддаў ёй ватоўку, ціха спусціўся па драбіне на кухню, прыслушваўся. Бараноўскай усё не было, і ніякіх вестак ад яе — таксама. Мабыць, з гаспадыніяй у хаце яму было б лепш, асабліва

цяпер, калі тут паявілася Марыя. Але во гаспадыня спатрэбілася і гэтым, што ўжо само па сабе выклікала трывогу — навошта?

Надвячоркам і без таго моцны вецер і яшчэ памацнеў, кляновае голле пад дахам, нібы ахопленае роспаччу, кідалася з боку ў бок, магутнае дрэва гуло і стагнала, здавалася, ледзьве вытрымліваючы азвярэлы напор ветру. Агееў прыйшоў у свой застаронак, які, на шчасце, быў з другога боку ад ветру і трохі хаваў у сабе зацішак. Трэба было брацца за абутак з меха — не сёння, дык заўтра па яго прыйдуць — Кісякоў ці яшчэ хто, трэба ўсё прывесці да ладу. Можа, за гэты час што-небудзь перакруціца ў лепшы бок ці хоць бы праясніцца, думаў ён. Таму што ўсё ўжо так зацягвалася мёртвым вузлом, што як бы не давялося рваць яго па жывому, з мясам-крывёю. А то і паплаціцца жыццём...

Да самага вечара, пакуль было відна, ён стукаў малатком па скураных і гумовых падэшвах кірзачоў, чаравікаў, нямецкіх нашпігованых жалезнымі шыпамі ботаў. Усё зрабіць не паспей. Засталося яшчэ дзве пары, калі наплыў змрок і за дзіравай сцяной застаронка паліў дожд়. Агееў думаў сходзіць у хату, каб наведаць Марыю, але ў такі лівень яму не было ў чым высунуцца з хлява, каб не прамокнуць дашчэнту. І ён, пасядзеўшы на табурэтцы і расслабленая выцягнуўшы хворую нагу, перабраўся пад кажушок на тапчан.

Над сядзібай між тым лютавала восенская непагадзь, з неба ліліся патокі дажджу, якія пагражалі здзерці страху з яго несамавітай будыніны. Але дождж ліў ужо больш за гадзіну, а ў застаронку было суха, нават, здаецца, нідзе не капала. І ён так утульна прыгрэўся пад свойскім цяплом кажушка, што падумаў: у хату сёння не пойдзе, хай ужо Марыя як-небудзь уладзіцца там сама. Слава богу, не беларучка, умее дастасавацца да абставін, можа, нават не горш, чым гэта зрабіў бы ён сам. З паўядра бульбы напякла такіх дранікаў, што ён быў съты да вечара і толькі цяпер, прыпамятаўшы пра абед, праглынуў слінкі. Дзяўчына спрытная, ладная і, здаецца, занадта шчырая, што ў такі час як бы не пагубіла яе. Не спалохалася вось жывадзёра Драздзенку, адышла паліцю і прыбегла да яго. Але чаму да яго? Ці ён спадабаўся ёй напачатку, ці яна ўбачыла ў ім кагосьці, хто выклікаў давер, а можа, і даваў спадзяванак на апору? Але што яна ведала пра яго? І што скажа Кісякоў ці, яшчэ лепш, Волкаў, калі даведаюцца, што разам з ім жыве тут нейкае дзяўчыно з Мінска? Адна справа, калі тут была гаспадыня, няхай пападдзя, але чалавек, якога яны ведалі многа гадоў, і зусім іншая, калі з'явілася гэтая нікому не вядомая студэнтка. А можа, яна падасланая? Завярбована і падаслана? Не, гэтага не можа быць. У такім выпадку ўсё, мабыць, адбывалася б хітрэй, болей лагічна, ці што. А то вельмі ўжо атрымалася наўна, дзёрзка і неразумна нават.

Агееў доўга не мог заснуць, занепакоены блытанымі паваротамі свайго лёсу, пошумам начной непагадзі, няспыннымі парывалі ветру. Здаецца, веџер часам мяняў накірунак і пачаў ужо бубніць дажджом на тарцовай сцяне яго застаронка, ля якой было складзена сена. Ён падумаў, што трэба б устаць, адкінуць сена ад сцяны. Але ўставаць не хацелася, так добра і ўтульна было пад кажушком, і ён супакоена думаў: а можа і не залеў? Ён ужо збіраўся заснуць, невясёлія яго думкі пачалі блытацца ў галаве, і раптам спалохана прахапіўся — у дзвёры пастукалі. Агееў скінуў з сябе кажушок, стук паўтарыўся — нясмелы, ціхенькі стук быццам бы дзіцячай рукі,— і ён, ступіўшы да дзвярэй, ціха запытай:

— Хто там?

— Гэта я, адчыніце.

Ён здагадаўся адразу, што гэта Марыя, скінуў з прабоя тонкі драцяны кручок.

— Ну, што?.. Асцярожна, тут парог высокі... Што-небудзь здарылася?

Яна перабралацца цераз парог і замерла ў цемры, уся дрыжучы ад сцюжкі ці, можа, ад спалоху.

— Я баюся...

Голас яе таксама дрыжаў, уся яна, сцяўшыся, стаяла каля парога, не ведаючы, куды ступіць. Агееў зачыніў за ёй дзвёры.

— Чаго... баішся?

— Веџер!.. Так вые. У коміне і... Ходзіць нехта... па даху.

— Ходзіць? Па даху?

— Ну, здаецца, ходзіць,— сказада яна, ледзьве не хліпаючы, і ён ціха вылаяўся: «Ну і ну! Здаецца!»

— Калі здаецца, трэба хрысціцца,— сказаў ён раздражнёна, і яна змоўкла.

— Я тут пасяджу... да ранку. Можна? — запыталася яна, памаўчаўшы.

— Што ж, сядзі...

«Дзіўна!» — падумаў Агееў, не пазнаючы дзяўчыну. Быццам гэта была не тая Марыя, якую ён бачыў удзень за абедам на кухні, калі яна храбра адмахвалася ад небяспекі, пра якую папярэджваў ён; якая так ліха адвадзіла Драздзенку, уцякла ад паліцыі. Там яна здавалася такой баявой дзяўчынай, што гэтая яе баявітасць выклікала ў яго страх за яе бяспеку. Тут жа была зусім іншая — азяблая, напалоханая страхам ночы і таго, што... здаецца, хтосьці ходзіць па даху. Звычайнія дзіцячыя страхи... А ён думаў, што яна зусім ужо дарослая і ў чымсь нават мацнейшая за яго.

— Сядай во на парог. Ці во на сена. Сена там. Сухое.

— Дзякую.

Ён змоўк, услухоўваючыся, як яна ў цемры месцілася на шаржоткім сене і неўзабаве сцішылася, быццам яе і не было тут зусім. Знадворку ад дошкі сцяны ўсё біўся дождж, ірваў страху вецер. Агееў пачаў грэцца пад кожушком, як пачуў яе неспакойнае дыханне на сене — мабыць, яна скаланалася ад сцюжы.

— Што — холадна? — запытаўся ён.

— Холадна,— ціхенька адказала яна.

— А ватоўка?

— Мокрая...

Агееў паляжаў трохі, у думках злым словам памінаючы гэтую дзяўчыну, і нарэшце падняўся на тапчане.

— Ану, ідзі сюды!

— Не, не,— спалохана азвалася яна з цемры.

— Ідзі во на тапчан, пад кожушок сагрэешся... Ну!! Хуценька...

— Не, не...

— Прасіць цябе трэба, у канцы канцоў? — раззлаваўся Агееў.

Рашуча ўстаўшы з тапчана, ён намацаў у цемры яе плячо і, скапіўшы за руку, падняў з сена.

— Кладзіся там. Я — на сене.

Яна пакорліва сцішылася на тапчане, і ён накінуй на яе кожушок. Сам падумаўшы, узяў пласт зляжалага сена, падлез пад яго, пасля закапаў у сена ногі. Тут ён хутка стаў грэцца і, калі побач сціхла шархацение сена, запытаўся ў Марыі:

— Ну як — сагрэлася?

— Грэюся. Дзякую табе. Вялікі дзякую...

— Ладна. Спі. Ранкам падніму. Удзень тут заставацца нельга.

— Добра. Я ўстану. Ты пррабач мяне, Алег.

— Ладна ўжо... Пррабачу.

Раздзел пяты

Праз два-тры дні пасля ліўню зямля ў кар'еры падсохла. Лужыны яшчэ заставаліся на сваіх месцах, але вады ў іх прыкметна паменшала, на гліністых берагах засталіся крывулястыя паралельныя рысы — сутачныя адмечіны ўзоруўняй. Дажджу больш не было, стаяла сухое і ветранае надвор'е, аднак на поўнае высыханне лужын можна было разлічваць хіба ў канцы месяца, што было, вядома, занадта. Агееў не мог затрымлівацца тут да канца лета, хаця пачуванне яго пасля сынавага прыезду патроху выраўнялася — усё ж, мабыць, імпартныя таблеткі яму памаглі. Наступным днём, праводзіўшы Аркадзя, ён нядоўга пасядзеў на абрыве і спусціўся ў кар'ер — трэба было неяк скапаць гэты чортай абвал.

Канечне, у душы ён разлічваў на дапамогу сына, мабыць, для таго і выклікаў яго тэлеграмай, але ў той вечар так яму і не сказаў

нічога: думаў, здагадаецца сам. Аднак сын не здагадаўся, раніцай адразу ж пачаў збірацца ў дарогу. Размова ў іх не клеілася, і хоць Агееў за лета нямала перадумай пра сына і збіраўся пра што-колечы з ім пагутарыць, цяпер таксама не знаходзіў ні слоў, ні патрэбнага для таго настрою. І калі ён усё ж сказаў Аркадзю, што аднаму труднавата ў кар'ры, той, крута павярнуўшыся ад узнятага капота, кінуў:

— Вось што! Хопіць! Збірайся, паедзем!

У яго штосыці не ладзілася з рухавіком, зранку сын злаваўся, і ўсё ж Агееў сказаў, што не можа ўсё кінуць пасля таго, як перакапаў тут гару зямлі і засталася дробязь. Удвух бы яны за пару дзён усё скончылі. Сын з прыкрасцю сказаў, усё калупаючыся пад капотам:

— Знаеш, я не землякоп, я — электроншчык. Хочаш, дамоўлюся ў райкоме, прыгоняць бульдозер. За паўгадзіны ўсё раскапае.

— Мне не трэба бульдозер.

Больш пра кар'ер яны не размаўлялі. Пускаючы дым з глушыцеля, машына паўгадзіны трэслася ад вялікіх абаротаў рухавіка — сын рэгуляваў карбюратар. Пасля было няёмкае, паспешнае развітанне, ляснулі дзверцы, і чырвоны «жыгуль», апісаўшы па роснай траве даўтую дугу, пакаціў на дарогу. Агееў пайшоў да кар'ера.

Ён працаваў без імпету, не спяшаючыся, імкнучыся браць неглыбока — на паўштыка, не болей, і кідаў недалёка, сочачы позіркам за кожным камяком вільготнага, яшчэ не прасохлага суглінку. Нічога, аднак, яму не траплялася — відаць па ўсім, гэты куток кар'ера быў менш за іншыя асвойтаны людзьмі — на паверхні і ў глубіні ўсюды ляжаў некрануты, дзікі суглінак. Агееў думаў пра сына, які цяпер каціў дзесь па новай, нядайна пракладзенай бетонцы на Мінск. Канечне, у сына хапала ўласных клопатаў і сваіх няпростых праблем, ці варта крыўдаваць на недахоп увагі або ветлівасці — у кожнага свой нораў і свой чалавечы лёс. Бацькам нярэдка здаецца, што дзеци недадаюць ім, што ім як старэйшым у родзе належаць нейкія праваў ў адносінах да малодшых, якіх яны нарадзілі, выхавалі, выпусцілі ў вялікі складаны свет і таму могуць разлічваць на ўдзячнасць, што рэдка маюць у жыцці. Але па спрадвечных законах жыцця ўвеселы дынамізм дзяцей скіраваны ў будучыню, туды, дзе пралягае іх нязведенны шлях, і бацькам на гэтym шляху месца ўжо няма, ён цалкам заняты ўнукамі. Што ж, усё правільна, усё ў поўнай адпаведнасці з законамі жыцця і жывой прыроды, але чаму чалавечая натура так неахвотна мірыцца з такой відавочнай данасцю? Уся яе духоўная сутнасць бунтуе супраць гэтай завядзёнкі прыроды, чаму тут такая дысгармонія — таксама ад прыроды?

Хіба таму, што мы — людзі. У жывёлы ўсё прасцей і больш гарманічна.

Незразумелая, складаная, супярэчлівая істота — чалавек!

Сын ажаніўся з харошай, любімай дзяўчынай з суседняга дома, калі тая стала студэнткай — жывой, мілавіднай, выхаванай дзяўчынкай, якая падабалася ўсім без выключэння — і родзікам, і суседзям. Жаніховы бацькі прыглядаліся да яе яшчэ з таго даўняга часу, калі яна сярод іншай дваровай дзяцвты гуляла пад грыбком у пясочніцы, і яшчэ больш — калі вырасла ў бойку, спрытную дзяўчынку, якая з заўсёднай мілай ветлівасцю на тварыку віталася з дарослымі і лёгка праскоўвала на сустрач у цесным пад'ездзе. Сын таксама любіў яе, гатовы быў на ўсё дзеля яе, пасля ў іх паявілася малое, што зусім ужо аб'яднала ў адно дзве ўвогуле малазнаёмыя да таго сям'і. Агееў нечакана лёгка сышоўся з яе бацькам, палкоўнікам у адстайцы, быўшым ваенным лётчыкам, з якім яны ўвечары любілі гуляць у шахматы. Сваці таксама знайшлі адна ў адной сардэчных і адданых сябровак з безліччу агульнага ў характеристарах; суседзі, не перастаючы любавацца знойдзеным на схоне гадоў сямейным саюзам, нават нібы раўніва адасобіліся ад іх. Але вось мінуй год ці болей, і ўсё рассыпалася дашчэнту, ператварыўшыся ў поўную сваю процілегласць, і тады яны з недаўменнем убачалі, як шмат у гэтых іх адносінах трymалася на ўзаемным пачуцці двух юных сэрцаў, са знікненнем якога разбурылася і ўсё астатніе. Мабыць, занадта шмат нагрузкі яны на эфемерныя крылы гэтага кахання людзей, якія, можа, былі і някепскія паасобку, але так і не сталі сям'ёй. І хто вінават? Тых, хто пацярпелі, шмат, вінаватага ж не знайшлося нікога.

Нябожчыца — маці вінаваціла ва ўсім нявестку, другі бок дружна бэсціў сына, Агееў жа звычайна маўчаў. Ён ужо ведаў, што здольнасць да самаадданага кахання ці дружбы — не частая якасць у людзей, што яна рэдка выяўляеца ў выпадковых ці пэўных камбінацыях, што тут трэба абавязковыя даныя, якімі ў гэтай гісторыі не валодалі ні бацькі, ні іх дзеці. З самага пачатку іхняга сямейнага жыцця Агееў адчуў, што надта яны розныя ў іх духоўнай аснове, з чаго, аднак, зусім не вынікала нічога. Гэтая іх рознасць магла стаць асновай гармоніі, але магла быць і асновай разладу, чым нарэшце і стала. Таксама як і адноўлькаласць у пэўных выпадках прыводзіць да краху. Сын валодаў выразна пастаўленым інтынктам мэты, мабыць, занадта сучасным інтынктом, які, аднак, быў трохі чужы «абкатанаму жыццём» Агееву-бацьку, але які той увогуле не мог не цаціць у людзях. Аркадзь з малых гадоў ведаў, што яму трэба, і заўжды ўпарты ішоў да ажыццяўлення свайго імкнення, што наогул было і някепска, калі б не адна асаблівасць — ён меркаваў, што ягонаму руху да мэты павінны спрыяць усе астатнія, тым больш родзічы, жонка, бацькі. Быстравокая худышка Светачка, таксама адзінае дзіця ў бацькоў, была надзелена ад прыроды надта развітым пачуццём годнасці і нікому не даравала крываўды — міжвольнай ці тым

больш знарочыстай. Кожная мэта для яе была другараднай у параўнанні са сродкамі, якія азначалі для гэтай дзяўчыны ўсё.

Першае іх непараразменне, непрыметная спярша шчылінка, якая неўзабаве з грукатам расшчапіла небасхіл іхняга кахання, здарылася на вачах у Агееva і ўжо тады непрыемна ўразіла яго.

Пасля вяселля маладыя нейкі час жылі ў сям'і палкоўніка, які меў больш-менш неблагую кватэрну на трох пакоі, у адным з якіх мясцілася старая бабуля, істота бесславесная, як і бяскрыўдная. Аднак бабуля не спадабалася Аркадзю, які неўзабаве пасля нараджэння сына пераўёз жонку на кватэрну да бацькі. Тут стала цеснавата; зноў жа, кватэра ўсімі вокнамі выходзіла на ажыўленую вуліцу, форткі заўсёды былі зачынены, і вельмі хутка ўсе зразумелі, што такое жыщё не прынясе радасці. Агееў яшчэ працаў на паўстаўкі, чытаў у інстытуце лекцыі, і вось маці з сынам пачалі заводзіць гаворку пра тое, што трэба паклапаціца аб пашырэнні жылплошчы — перагаварыць на работе, сустрэцца з некаторымі гарадскімі начальнікамі, з якімі былі старыя сувязі. Настаў жахлівы для Агеева-бацькі час, пачуццё аваўязку прыгнятала яго, але ўсё было вышэй за яго магчымасці — не хапала ні настойлівасці, ні ўмельства, ні проста чалавечага шацунку. Ды і было сорамна — столькі яшчэ супрацоўнікаў у інстытуце мелі патрэбу ходзіць у якім-небудзь жыллі, а ў яго была ўтульная, ходзіць і невялікая кватэра ў цэнтры, якая яшчэ гадоў дзесяць назад лічылася амаль раскошай. А галоўнае, ён так і не мог зразумець, якія мае перавагі перад іншымі, асабліва перад зусім бескватэрнымі, каб хадайнічаць пра сябе, аббягаючы астатніх?

Калі стала зразумела, што справа палепшання жыллёвых умоў дацэнта Агеева зацягвалася на няпэўны час, за яе ўзяўся Аркадзь. І пачаў ён не з сядзення ў прыёмных начальства, якое прымала раз ці два ў месец, ветліва слухала наведвальніка, але прыктычна нічога не рабіла для яго просьбы, а са збору розных папер, дакументаў, абследаванняў, харектарыстык, пісьмаў-адносін адміністрацыі і грамадских арганізацый. На здзіўленне бацькі, нарэшце ён атрымаў ордэр на маленькую, але вяёлую кватэру ў новым квартале Зялёнаага Луга. Калі ж бацька пацікавіўся, на якой падставе, аказаўся: папершае, як малады спецыяліст, а па-другое, як член сям'і ветэрана і падпольшчыка, што ледзьве не быў расстралены ў гады акупацыі.

— Ну, што скажаш? — урачыста пытала сянь, памахваючы перад бацькамі свежанькім ордэрам.

— Далёка пойдзеш! — са злым захапленнем сказаў бацька.

— Цудоўна! Калі б не так подла,— кінула нявестка.

— Ну вы даёце! — здзвіўся Аркадзь. — Я вас не пайму.

Мяркуючы па ўсім, ён і сапраўды не зразумеў нічога, і Агееў бацька не стаў тлумачыць, тым больш што маці тут жа атэставала яго з уласцівай ёй лаканічнай катэгарычнасцю: «Дураны!» Ён толькі

прыпамятаў недзе пачуты ім каламбур на кватэрную тэму: «Партызаны хай пачакаюць, яшчэ партызанская дзеци не ўсе забяспечаны».

...Агееў нетаропка працаваў у кар'ры, акуратна сачыў за часам і роўна праз сорак пяць хвілін даваў сабе адпачынак. Тры чвэрці гадзіны мернай, без асаблівага напружання працы і пятнаццаць хвілін адпачынку, якія ён скарыстоўваў тут жа, прысёўшы на кінуты кружок фанеркі — сядзенне ад старога крэсла. У небе плылі разрозненныя кучавыя аблокі, часам закрываючы гарачае сонца, і голы абрыў насупраць то нікнуў у цяні, то ярка і горача ззяў сваім вымытым, гліністым бокам. Агееў працаваў усё ў тым жа сінім tryiko, якое дужа аблезла за лета. Было душна, грудзі і плечы надта пацелі, хацелася піць, але да перапынку ён наважыўся ўстрымацца ад вады, каб не перагружаць сэрца. У поўдзень смага пабольшала, і ён рашыў даць сабе перапынак на абед, а галоўнае, прынесці свежай вады і напіцца. Тая, што заставалася ў бітончыку ля палаткі, мабыць, ужо нагрэлася і гадзілася хіба што памъщца.

Уваткнуўшы ў зямлю рыдалёўку, ён выйшаў з кар'ера, і ягоную ўвагу чымсьці прыцягнулі могілкі. Паміж чорных каравых камёў дрэў, драўляных і металічных надмагільных крыжкоў, да паловы схаваных ад пагляду каменнай агароджай, у зеляніне бухматага кустоўя мільганулі непакрытыя галовы людзей, цёмныя хусцінкі некалькіх жанчын, хтось прайшоў з букетам кветак, чуліся нягучныя галасы — там кагосыці хавалі. Могілкі былі старыя і здаваліся Агееву даўно закінутымі, за лета ён ні разу не схадзіў за сцяну-агароджу і думаў, што там ужо і не хаваюць. Аднак вось хавалі. Падышоўшы да агароджы, ён з цікаўнасцю зазірнуў у іх глыбіню — невялікая кучка пажылых людзей сабралася ля свежавыканай магілы, труны, аднак, там не было відаць, наогул там няшмат чаго было відаць адсюль, могілкі надта зараслі кустоўем. Недзе ў купцы людзей, аднак, мільганула знаёмая постаць — адстаўнога падпалкоўніка, які нядаўна пісаў на яго акт, і Агееў адразу, неяк без дай прычыны падумаў: хаваюць ветэрана.

Палатка яго хаці і стаяла наводшыбе, але была навідавоку; ён спаласнуў рот цёплай вадой з бітончыка, паліў на рукі і падумаў, што ў такую хвіліну заставацца тут будзе няёмка, мабыць, трэба схадзіць на пахаванне. Нетаропка, адольваючы стому, пераадзейся ў непрасаваную, але трохі чысцейшую кашулю ў дробную клетачку і пайшоў уніз на дарогу. Цераз пралом у каменнай агароджы, затулены з дарогі дзядоўнікам і крапівой, на могілкі прашмыгнулі знаёмыя яго хлапчуки Шурка з Артурам, ён хацеў іх гукнуць, каб запытанаца, каго хаваюць, але не паспей. Прэз высокі арачны праём увайшоў у густы прахалодны цень ад старых вязаў, якія зусім самкнуліся ў вышыні, дарожкай прайшоў да блізкае павароткі паміж магіл. Самотная кучка

людзей цесна стойпілася каля свежага землянога насыпу, мабыць, ужо ў апошнія хвіліны развітання, данесліся асобныя галасы, апошнія слова пахвалы нябожчыку:

— А які ж чулы быў...

— Заслужаны быў, усю вайну прайшоў...

— Не ганарысты, не... Мяккую душу меў...

— Царства яму нябеснае,— выдыхнуў немалады жаночы голас, і Агееву пашукаў вачыма, каб знайсці каго— небудзь знаёмага, лепш бы, вядома, Сямёна. Ужо ён павінен тут быць. Мяркуючы па ўсім, хавалі чалавека сталых гадоў, можа, якога адстаўніка ці настаўніка-пенсіянера — на пахаванне кіраўніка раённага звяза гэта было мала падобна — не той маштаб, не такі характар гаворкі.

Трохі не дайшоўшы да магілы, Агееву спыніўся — два мужчыны ўжо апускалі на вяроўках труну ў вузкую шчыліну магілы, здушана заплакала жынчына ў цёмнай касынцы, астатнія стаялі моўчкі, з панылай засяроджанасцю на немаладых, адноўкава журботных тварах. Ён не стаў падыходзіць бліжэй, пазіраючы збоку, і да яго не падышоў ніхто. Знаёмых тут не было відаць, ні Сямёна, ні нават таго падпалкоўніка, якога ён згледзеў з-за агароджы. Раптам усе ў гэтым натоўпе заварушыліся, па адным і па два пачалі кідаць жменькі зямлі ў магілу, і Агееву прыпомнілася такая вось сцэна на могілках у яго даунім маленстве, як хавалі цётку. Тады гэта было ўвосень, парой лістападу, усе магілы і чорныя помнікі гарадскіх могілак былі ўсыпаны чырвона-жоўтым разлапістым лісцем клёнаў, цётчын твар у белых карунках прыгожа вылучаўся ваксовой схуднеласцю ў чорнай труне, і было падобна, што цётка толькі прылегла і ўсё чуе, што адбываецца навокал. Нябожчыца ўсё жыццё пражыла ў горадзе, ён яе бачыў усяго разы два да таго і цяпер вось бачыў у труне. Тады яму было ўсяго гадоў пяць, і ён упершыню прысутнічаў на такой важнай падзеі, як пахаванне, дзе ўсё здавалася такім страхавіта цікавым і значным. Толькі калі цётку накрылі ў труне чорным векам і пачалі забіваць па краях даўгімі цвікамі, ён раптам заплакаў, спалохаўшыся, што цётка цяпер не вылезе з забітай труны. Маці, што трymала яго за руку, скаланулася і таксама заплакала, пакуль астатнія, як вось зараз, не пачалі кідаць жмені зямлі ў магілу. Тады яна пацятнула яго за руку — ён таксама павінен быў кінуць свае тры жменькі — каб не хварэць і жыць доўга, як цётка Вольга. Тоє пахаванне было для яго першай і самай памятнай падзеяй у рannім дзяцінстве; пасля ён і хварэў, і ваяваў, сам забіваў ворагаў і яго хацелі забіць, і вось ён стаў дзедам. Колькі разоў даводзілася яму хаваць ці ўдзельнічаць у пахаванні, але заўжды ў апошні момант ён стараўся кінуць у магілу тры свае жменькі зямлі — так моцна ўвайшоў у яго свядомасць гэты старажытны звычай, які валодаў нейкаю незразумелай чароўнаю сілай.

Магілу закопвалі ў тры ці чатыры рыдлёўкі. Спярша там гулка аддаваліся цяжкія ўдары зямлі аб века труны, пасля гэтыя ўдары пачалі глухнуць і сціхлі зусім, калі магіла напоўнілася зямлёй. На тым баку нехта ўжо трymаў чырвоную піраміdku з чорнай таблічкай на баку, і Агееў раптам ірвануўся наперад. Ён нічога яшчэ не разабраў на гэтай таблічцы, здалёку яшчэ нельга было згледзець ніводнай там літары, але, адчуўшы знянацку ўдар пад сэрцам, сцяміў — гэта ж ён! Бог мой!.. Як жа так?.. Як жа?..

Ад магілы адступіліся, двое мужчын падбіralі рыдлёўкамі зямлю, трэці раўняў яе на магілцы. Штурхануўшы худога мужчыну з рудой ад загару шыяй, Агееў праціснуўся наперад і блізарука нагнуўся да пірамідкі. Зрэшты, ён ужо ведаў, што там напісаны, і хвіліну пазіраў недаўменна, не ў стане засвоіць дзікі сэнс трох слоў, не надта прыгожа вывежденых белаю фарбай на чорным фоне:

СЯМЁНАЎ
Сямён Іванавіч
1916—1983 гг.

Ашаломлена замёршы каля магілы, ён не адчуваў, як з-пад ног выграбалі рэшту зямлі і ён яўна замінаў рабочым. На хвіліну страціў сілы і — падобна — rozum, так яго збянтэжыла гэтая нечаканая смерць. «Толькі ж яшчэ заўчора... Толькі тут сядзелі... Заўчора...» — праносілася ў яго збянтэжанай свядомасці.

Гэтыя ці падобныя да іх думкі авалодвалі ім не ўпершыню. Многа разоў, калі ён чуў пра нечаканую смерць знаёмага чалавека, разам з міквольным пратэстам супраць таго паяўлялася адчуванне недарэчнасці, непараўмення, і ў глыбіні свядомасці бліскала надзея, што вось-вось нешта зменіцца, справядлівасць пераможа і вестка пра смерць акажацца фальшывай. Трохі пазней і паступова rozum прывыкаў і мірыўся, але спярша, як цяпер вось, гэтае пачуццё—пратэст было такім моцным, што смерць здавалася нерэальнай, нібы яна толькі прыснілася.

Але і на гэты раз смерць не прыснілася, усе дробязі гэтага пахавання былі надта рэальныя і зусім паслядоўныя. Магілу закапалі, усё зароўнялі, падчысцілі, зверху паклалі кветкі з пасялковых гародчыкаў. Ля пірамідкі барвова чырванела плюшавая падушачка з узнагародамі — адна на ўсе, заслужаныя нябожчыкам: сярод тузіна старых медалёў на заношаных стужках вылучаліся два ордэны Чырвонай Зоркі. Побач у журботна знямельных паставах стаялі два высокія маладыя яшчэ чалавекі, зірнуўшы на аднаго з якіх — у вайсковым, з пагонамі пратаршчыка,— Агееў зразумеў, што гэта — сын. Напэуна, такім жа калісці быў Сямёнаў-бацька: хударлявы, шырокай касці, даўганогі і даўгарукі малады чалавек з трошкі плоскімі грудзямі і шырокім разваротам плячэй.

Людзі з пахавання началі разыходзіцца, па адным і групамі пакідаючы магілу, засталося некалькі чалавек, можа, самых блізкіх нябожчыку, і сярод іх той самы адстаўны падпалкоўнік, якога ён убачыў здаля. Спатнелы, не зважаючы на засень, у цёмным пінжаку з многімі радамі ордэнскіх планак на грудзях, ён і тут па-начальніцку распарараджаўся, тулаючы каля магілы.

— А ўзнагароды чаму аставілі? Не палаагаецца. Таварыш Хаміч, вазьміце! — загадаў ён нізенъкаму пажылому ўжо чалавеку ў ботах, і той узяў падушку, перакінуў яе пад паху — медалі ціхенъка забразгалі на яго баку. Усе з палёгкай накіраваліся да выхада. На могілках засталіся толькі дзве жанчыны, якія заканчвалі прыбіраць магілу: стараватая ў цёмной хусцінцы і маладзейшая з тонкай, туга сцятай джынсамі таліяй. Усё пакутуючы ад нечаканасці гэтае смерці, Агееў запытаўся:

— Як гэта здарылася?

Маладая зірнула на яго і не адказала, ставячы букеты ў шкляныя слоікі, а стараватая, не адразу, памаўчаўшы, сказала, тоячы пэўнае значэнне:

— Здарылася! Даўно павінна было здарыцца...

Агееў не адчуў у яе словах ні жальбы да нябожчыка, ні належнай добразычлівасці да сябе і падумаў: жонка.

Жанчыны яшчэ заставаліся, а ён пайшоў па дарожцы з могілак, выйшаў на дарогу, падняўся па адхоне да сваёй палаткі. Рабіць тут не было чаго, блізкасць свежай магілы, а галоўнае, гэтая нечаканая смерць прыгнітала яго, і ён задуменна пабрыў далей, да самага абрыву. За тыдні ягонай працы ў гэтым кар'еры ён неяк неўпрыкмет прывык да Сямёна, яго бясхітраснай прастадушнай натуры, якой, можа, не хапала яму для дружбы ці проста прыяцельскіх узаемаадносін у яго гарадскім жыцці. Сярод саслужыўцаў па інстытуце такіх, пэўна, не было ніводнага, мабыць, такія па адным ужо выводзіліся, уступаючы месца іншым характарам з яўна выяўленым імкненнем да лідерства, рознага роду пераваг, напоўненых клопатамі аб дабрабыце і дробязнай прэстыжнасці. Сямён жа не прэтэндаваў ні на што, апроч хіба шклянкі віна ды кароценькай увагі да яго апавяданняў пра перажытое мінулае. І трэба ж — такая раптоўная смерць! А яму нават не прыснілася ноччу нічога такога, што б прадказала гэты канец, проста начу выдалася на рэдкасць глухой, без сноў. Ці, можа, ён забыў усё да світання?

Па той бок кар'ера ад поля расло некалькі чэзлых, абрыйзеных козамі дрэўцаў, якія кідалі вузкія цені ад абрыву. Ён падышоў да іх, стомлена апусціўся на траву і пачаў задумліва азіраць зверху свой злашчасны кар'ер, могілкі, магутны заслон старых дрэў на іх, зеляніну садкоў і дахі ўскраінных хат пасялковай вуліцы. За аброслым крапівой і дзядоўнікам плотам насупраць ярка ззяла насустрач

нізкаму сонцу некалькі жоўтых галовак сланечніку, і Агееў прыпомніў, як Сямён некалькі дзён таму абяцаў рассказаць, што калісь ледзьве не атрымаў Героя. Аркадзь, мабыць, усумніўся, палічыўшы тыя слова пахвальбой, але Агееў быў гатовы паверыць. Шкада, цяпер ужо ніколі ён не расскажа пра свае ваенныя подзвігі і пра свае пакуты, што, зрешты, на вайне адно і тое ж.

Агееў сядзеў і думаў, што нябожчык і на самай справе мог заслужыць Героя, такія характары здольныя на самыя высокія, часта нават не зусім усвядомленыя імі подзвігі, бо ім не ўласцівы разлік, хітрасць — як дзеци, яны дзейнічаюць па першым клічы натуры. Натура ж іх недалёка адышлася ад прыроды, дзе ўсё рашаюць, эмоцыі, і істота цалкам належыць віду, наследуючы ўсе яго харектэрныя рысы і падпарадкуючыся яго спрадвечнае логіцы. Напэўна, таму такія рэдкія і нехарактэрныя выпадкі ўзаемазнішчэння ўнутры віду, які ўвасабляе сваю відавую мудрасць у паводзінах сваіх істот.

Героя ён зусім мог заслужаць у бai ці разведцы, пры фарсіраванні ракі, у абароне ці акружэнні. Але гэта зусім не значыла, што заслужанае аўтаматычна ператвараецца ў зароблене і як зароблене аплачваеца. Будучы з'явай выключнай, подзвіг, можа, болей за ўсё падлеглы элементу суб'ектыўнасці ў яго ацэнцы, якая залежыць ад многіх людзей і абставін. Агееў памятаў выпадак у іх стралковым палку, калі ўзнагароджвалі группу аўтаматчыкаў за фарсіраванне Нёмана ўлетку сорак чацвёртага года. Група была невялікая, каля дванаццаці чалавек, яна першая перабралася на другі бераг і на працягу сутак абараняла плацдарм. Жывымі засталіся толькі пяць чалавек і сярод іх сяржант Белаброўцаў, што з ручнога кулямёта адбіў восем нямецкіх атак. Усе яны былі ўзнагароджаны ордэнамі, апроч Белаброўца, які, аказалася, год назад быў у палоне, чаго было даволі, каб узнагароду яму панізілі да медаля «За адвагу». Сямёнаў быў у палоне таксама і нават служыў у паліцыі...

Мог ён і страціць Залатую Зорку, як знаёмы Агеева малодшы лейтэнант Мількоў, удалы разведчык, чалавек незвычайнай адвагі. З якой толькі калатнечы не выбіраўся ён на фронце, плоцячы за тое хіба што лёгкімі раненнямі, адно з якіх, па сутнасці, і загубіла яго маладое жыццё. Трапіўшы з прастэрэленай рукой у армейскі ГЛР, размешчаны ў недалёкім тыле, Мількоў, напэўна, распавіў, што тут ужо можна расслабіцца — немцы і начальства далёка. Набраўшыся польскага бімбера, ён учыніў п'янную бойку з прымяненнем зброі, не паслуҳаў старшых афіцэраў, быў арыштаваны камендантам гарнізона, аддадзены пад суд ваеннага трывала, пазбаўлены звання Героя і адпраўлены радавым у штрафную роту без ніводнай з заслужаных ім дзеяціў ўзнагарод.

Трохі менш сумны лёс праўдалюбца старшыны Ступакова, артылерыста-супрацьтанкіста, які, застаўшыся адзін ля гарматы, падбіў з яе восем танкаў. Праўда, спярша артылерыстаў было два, ён і ягоны зямляк, які загінуў у разгар паядынку, Ступакоў быў паранены, усе падбітые танкі залічылі яму і прадставілі яго да звання Героя Савецкага Союза. Аднак прэтэндэント на Героя, любячы праўду больш, чым узнагароды, пачаў усюды пісаць, што да гэтага звання трэба прадставіць і ягонага забітага сябра, бо той падбіў пяць з васьмі танкаў і таму заслужыў яго з яшчэ большым правам. Скончылася, аднак, тым, што начальства адклікала прадстаўленне, і Героя не атрымаў ніхто. Праўда, праз месяц Ступакова ўзнагародзілі ордэнам Айчыннай вайны другой ступені.

І вось цяпер яшчэ адзін неардынарны ваенны лёс, які пакінуў без адказу шэраг пытанняў, не прайсніў многіх загадковых абставін.

А дзе разгадка яго шматгадовай загадкі? Разгадаецца яна калі-небудзь ці і яму наканавана, як Сямёну Сямёнову, пакінуць яе жывым? Або цалкам узяць у магілу?

Зусім трохі заставалася яму працы — на дзень, не болей, і ён з чистым сумленнем мог палічыць, што перавярнуў увесь кар'ер і не знайшоў нічога. Яе тут няма, значыць, яна магла выжыць. І з ёй магло выжыць новае, невядомае яму жыццё, якое цяпер зрабілася для яго важней за ўсё на свеце. Чамусыці на гэтым нязнаным жыцці сышоўся няскладны ягоны лёс — пралёг у будучыню. Гэта была тоненъкая саломінка ў полі, маленъкая іскрынка на ветры, але яна давала надзею. Агееў ужо выразна адчуваў, што яго існаванне без яе траціла ўсякі сэнс. З ёй жа — неспазнанай і загадковай — ўсё рабілася інакшым, жыццё набывала сэнс, змест, а галоўнае — яно прадаўжалася. Няхай у іншых формах, у іншым аб'ёме і часе, але яно суцяшала. Іншага суцяшэння для Агеева ўжо не заставалася на гэтай зямлі, і ён вельмі шкадаваў, што надта позна зразумеў гэта.

Тое, што павінна было стацца паміж маладымі людзьмі, сталася на трэцюю ноч іх начлегу ў застаронку, і яны апынуліся нарэшце пад адным кожушком на тапчане. Дождж на падворку ўжо не ішоў, але над сядзібай па-ранейшаму гуляў сцюдзёны восенінскі вецер, які, павярнуўшы з поўначы, наскролькі прадзімаў застаронак. І ўсё ж тут было зацішней, чым на вялізным гарышчы, а галоўнае — тут здавалася болей бяспечна. Побач быў непрыкметны ход на гарод, дзе пад каменем ляжаў пісталет. Той ноччу яны доўга не маглі заснуць і ціхенъка гутарылі пра ўсё. Марыя хутка пазбылася сваіх беспадстаўных страхоў і смяшліва хіхікала пад кожушком у адказ на стрыманыя жарты Агеева, якімі той адчукаўся з сена. Абое яны быццам забыліся, дзе знаходзіліся, забыліся, што ў свеце гримела вайна і небяспека пагражала кожнаму. Ім было добра разам, і ў пачуццях Агеева тлела-расла рашучасць, якую нарэшце немагчыма

стрымаць. Скінуўшы з сябе ахапак сена, ён падышоў да тапчана і прыўзняў палу кажушка. Марыя, наперакор яго спадзяванню і свайму палахліваму «не», пасунулася да сцяны.

Тая ноч для абаіх мінула без сну, у мешаніне пачуццяў, неадольнай пяшчоце, якая нечакана авалодала імі, і толькі пад ранак яны ўсё ж забыліся ў кароткім сне. На світанні Марыя прачнулася першая, саскочыла з тапчана. Следам прахапіўся Агееў і, нібы з пахмелля, мала што разумеочы, скіраваў на яе недаўменны позірк.

— Куды ты?

Спярша яна ўсі заўсміхалася, а пасля, насцярожаная і зваблівая ў сваёй цнатлівай збянтэжанасці, асцярожна ступіла да яго і з недзяўчачай, хутчэй мяцярынскай пяшчотай пацалавала яго каля вуснаў. Прыйгадаўшы ўсё, што здарылася паміж імі ў гэтую непагодную ноч, ён паморшчыўся, падумаўшы, што, мабыць, Марыя пачне папракаць яго, можа, нават заплача. Ён не трываў папрокай, тым болей жаночых слёз, але яна толькі гаротна ўздыхнула і сказала шэптам, поўным захаплення і ўдзячнасці:

— Алег! Алежка... Дзякую табе...

— За што ж дзякую, дзівачка?..

Ён абняў яе за вузкія плечы, далікатна прыцягнуў да сябе.

— За ўсё, ўсё дзякуй.

Аднак ужо развіднелася, і яны спяшаліся пакінуць застаронак, уздеңь бяспечнай было хавацца ў вялікім доме з яго кухні, кладоўкай, гарышчам. Звычайна, пакуль Марыя гатавала што-небудзь паесці, ён хадзў па падворку, пільнаваў яе ад вуліцы, каб пры выпадку, калі хто зойдзе, затрымаць яго і даць ёй магчымасць схавацца. Дранікаў яна ўжо не пякла, скончыўся тлушч у слоіку, і Марыя варыла бульбу, якую яны елі, макаючы ў соль на талерцы. Хутаючыся ў ватоўку, Агееў стаяў ля клёнаў і пазіраў угару на дах дома, чакаў, калі з коміна пойдзе дым — значыць, Марыя запаліла ў пліце, трэба было прычакаць, калі зварыцца бульба. Усё, што здарылася ноччу, цяпер прыпаміналася з прыкрасцю ў яго неспакойных пачуццях, і на цвярозую галаву ён пачаў дакараць сябе за тое, што ў адносінах з ёю дайшоў да таго. Канечне, з гэтай дзяўчынай цяжка было ўстрымацца ад граха, але ўсё ж ён павінен быў праявіць волю і ўтрымаць сябе ад апошняга кроку. Але во не знайшоў у сабе гэтай волі, паплыў па хвалях пачуццяў ды яшчэ ў такі самы непрыдатны для таго час. На свецце гримела вайна, ягоныя таварышы гінулі на фронце, а ён чым заняўся? Ды і яна вінавата — прыйшла, падпусціла... Што цяпер будзе? Нічога, вядома, добрага — гэта ён ведаў напэуна, будзе абаім кепска. Але гэта ён думаў зараз, разважаючы халоднай галавой, а на сэрцы ў яго наперакор усяму журчэла ціхая пяшчота да гэтай мілай дзяўчыны, якая так безаглядна і даверліва аддалася яму. І ён гатовы быў яе апекаваць, дапамагаць

ёй у той пастцы, куды яе загнала вайна, нават гатовы быў пацярпець за яе — ён не адчуваў у тым гнятлівасці — хутчэй рашучасць і нявыказанаю ціхую радасць.

Праўда, радасць яго хутка міналася.

У такія вось ціхія хвіліны, калі ён заставаўся сам-насам, у ім узікаў і ахопліваў яго ўсё большы неспакой з тae прычыны, што ішоў час, а яго пражыванню тут не відаць канца. Нага яго спаквала ўваходзіла ў норму, рана гайлася, і ён, трохі кульгаючы, ужо без кія мог хадзіць па падворку, выходзіць на вуліцу. Яму здавалася, што ён ужо здолеў бы паціху пусціцца на ўсход, да сваіх. Але во бяды, фронт усё не спыняўся, нашы адступалі, і, мяркуючы па ўсім, баі шлі дзесяць за Смаленскам, можа, пад Масквой нават. Зрэшты, дакладна ён нічога не ведаў, усе сувязі яго парваліся, з лесу ніхто не прыходзіў. Ужо быў адрамантаваны ўвесь абутак, поўны меж якога ён запіхай пад сена ў застаронку, каб аддаць таму, хто па яго прыйдзе. Але па абутак ніхто не прыходзіў, недзэе пратапаў Кісякоў, і Агееўым усё болей авалодвала трывога ад сваёй адасобленасці, такай доўгай адзіноты. Ён пачаў ужо шкадаваць, што расказаў Кісякову аб сваіх адносінах з паліцыяй, пра што той, вядома ж, перадаў Волкаву, і вось у выніку крыгудны недавер да яго. Вельмі падобна было на тое. Але гэта было б жахліва, гэта знішчыла б яго маральна, зусім не даўшы магчымасці што-колечы растлумачыць, у чымсь апраўдацца. Для сканчэння гэтай недарэчнасці не хапала хіба, каб яны пакараю яго. Якая ў такіх умовах магла быць кара, ён ужо здагадваўся.

Зашчапіўшы дзвёры на кухні, яны моўчкі паелі бульбы, якая, аднак, толькі ненадоўга спатоліла голад, і Марыя штось прыкметіла ў ягоным позірку ці, можа, адчула ў яго настроі. Яна з'ела ўсяго трох бульбіны, рэшту ў талерцы падсунула яму, і ён даеў усё.

— Не наеўся? Не? — запыталася Марыя.

Ён адвёў свой позірк — прыкідвацца далей, што съты, вылазячы з-за стала, у яго ўжо не ставала сілы.

— Бульбай хіба наясіся?

Марыя ненадоўга задумалася.

— Алежка, можа, я выбегу? Ну, на пятнаццаць хвілін? Тут во к суседзям.

Агееў зразумеў адразу, што яна мае на ўвазе, і сказаў строга:

— І не думай! Сядзі, нікуды не вытыркайся!

Ён быў галодны, але думаў цяпер не пра хлеб — ён думаў, як яму звязацца з Малаковічам. З Малаковічам бы ён пагутарыў па шчырасці, ужо хто, а Малаковіч павінен яго зразумець і, можа, памагчы. Але лейтэнант быў далёка, здаецца, за два кіламетры, на станцыі; зноў жа, сустракацца з ім Агееву забаранілі ў самым пачатку. Агееў пачакаў, пакуль Марыя прыбярэ са стала, і абняў яе, з майклівай пяшчотай пацалаваў у лоб і выйшаў на двор.

У той дзень зранку надвор'е быццам пачало лепшаць. Усюды яшчэ было мокра, каля вугла дома стаяла лужына мутнай вады, на вуліцы холадна блішчэла мокрая гразь, з кляновага голля падалі долу буйныя кроплі. Але неба яснела, у разрывах аблокаў ненадоўга паяўлялася сонца. Агееў захінуў ватоўку, прайшоў у сваю апусцелую майстэрню-альтанку. Рабіць тут не было чаго, ён прысеў на табурэтку за набрыняльня вільгаццю дошкі стала, пачаў чакаць. Ён думаў, што хто-небудзь паявіцца на вуліцы, можа, з тых, хто патрэбны яму, ці, можа, каму-небудзь спатрэбіцца ён. Ён сядзеў доўга, але на вуліцы нікто не з'яўляўся. Толькі захутаная ў тоўстую хустку жанчына правяла пярэстую карову — мабыць, на пашу, аднекуль з гародаў выскачыў бяздомны сабака, спыніўся, з цікайнасцю паўзіраўся ў яго і пабег сваёю дарогай.

Праз гадзіну на tym баку вуліцы паявіўся гадоў дзесяці хлопчык у вялікай, насунутай на вочы кепцы, з дубчыкам у руках. Роздумна сцябаючы дубчыкам па галовах малачаю, які буйна разросся пад плотам, ён паглядваў у бакі. Калі ён затрымаў свой позірк на Агееве, той, раптам узрадаваўшыся, махнуў рукой:

— Ідзі сюды!

Хлопчык нетаропка падышоў, саўганаўшы ўгору кепку, пільна ўставіўся ў яго светлымі вачымі.

— Цябе як завуць?

— Віця.

— Яблыкаў хочаш?

Віця згодна кіунуў галавой і зноў саўганаў сваю кепку, якая ўсё з'язджала на вочы.

— Ану, ідзі сюды.

Агееў прывёў яго на гарод да смачнай малінаўкі, на якой яшчэ можна было дастаць знізу некалькі пераспелых яблыкаў. Ухапіўшыся за галінку, падцягнуў сук, які абдаў яго сцюдзёнімі кроплямі.

— Ты дзе жывеш? На гэтай вуліцы?

— Не, я — на Бялінскага. Во тут блізка.

— У школу хадзіў?

— Хадзіў. У трэці клас. Цяпер не хаджу.

— Будзеш хадзіць. Як немцаў прагоняць. Пойдзеш у чацьвёрты.

— Хутчэй бы,— сказаў Віця і зусім па-дарослому ўздыхнуў — працягла і трудна.

— У цябе татка ёсць?

— Ёсць. На вайне толькі. А можа, ужо і няма.

— З мамай жывеш?

— З мамай.

Агееў сарваў некалькі яблыкаў, Віця распіхаў іх па тутіх кішэнях, за пазуху і сказаў, калі Агееў пацягнуўся да новай галіны:

— Мне ўжо хопіць.

— Ну, хопіць, дык хопіць,— сказаў Агееў і вылез з-пад нізкіх галін.— Слухай, Віця, а ты на станцыі быў?

— Быў. Толькі даўно ўжо. Там у мяне цётка жыве.

— А дзе качагарка, ведаеш?

— Гэта што за семафорам?

— Ну,— пацвердзіў Агееў, хаця сам, канечне, не ведаў, дзе тая качагарка.— Ты не мог бы збегаць туды?

У светлых вачах Віці паявілася стрыманая цікаўнасць, і ён з гатоўнасцю кінуў галавой.

— Збегаю. А што зрабіць?

Яны выйшлі з города. Агееў абтупаў на сцежцы мокрыя ад расы боты, Віця босы стаяў на мокрай траве.

— Панімаеш, там працуе твой цёзка, дзядзя Віця. Знойдзеш яго і скажаш, што яго чакае кульгавы дзядзя. Паняў?

Віця моўчкі кінуў і паправіў кепку, гатовы бегчы, выконваць даручэнне.

— Але каб нікому болей ні слова! Перадасі дзядзю Віцю і адразу дадому. А заўтра прыйдзеш, я табе яшчэ яблыкаў дам.

Боўтаючы цяжкімі кішэннямі, Віця пабег на вуліцу, а Агееў зноў заняў свой пост у майстэрні-альтанцы. Можа, ён зрабіў і няправільна, можа, не трэба было давяраць тое хлопцу, тым болей выклікаць сюды Малаковіча. Але ў яго ўжо не хапала вытрымкі, гэтая няпэўнасць прыгнітала яго горш за якую небяспеку.

Ён праседзеў у алътанцы яшчэ з гадзіну і нікога не дачакаўся. Местачкоўцы, падобна на тое, у ім не мелі патрэбы і паводзі сябе так, быццам увесь іх абутак быў у парадку. А можа, яны рамантавалі яго ў іншым месцы, дзе-небудзь бліжэй да цэнтра? Ці, можа, несамавіты выгляд яго майстэрні не даваў ёй даверу? Агееў нарэшце раззлаваўся, пайшоў дадому і, зашчапіўшы дзвёры на кухні, палез на гарышчу. Марыя чакала яго наверсе і, толькі ён ступіў з драбіны, абхапіла яго ззаду рукамі, ціхенька засмаяўшыся над вухам.

— Марыя!

— А я цябе бачыла, вось! Як ты ў алътанцы сядзеў — незадаволены такі, злосны. Во зірні.

Яна падвяла яго да скошанага даху за куфрам, дзе каля кроквы свяцілася невялікая, з паўдалоні, дзірка, з якой былі бачны алътанка і частка двара ад вуліцы.

— А што гэта такое? — запытаўся ён, убачыўшы расчыненны куфар з грудай кніжак у цёмных пераплётах, падшыўкі старых пажоўкльых часопісаў, нейкіх папер, купкі іншых выданняў умяккіх вокладках з неразрэзанымі старонкамі.

— Кнігі, разумееш!

Апусціўшыся ля куфра, Марыя выцягнула адтуль тоўсты том у прыгожай, з царскім гербам, вокладцы.

— Вось: «Россия, полное географическое описание нашего отечества под редакцией Семенова». Гэткая кніга і ў нас была, баця яе ў экспедыцыі браў. А во тры тамы Шэлер-Міхайлава з дваранскага быту, некалі я ім зачытвалася. Во «Бесы» Дастаеўскага. А часопісаў колькі!

Следам за Марыяй ён таксама пачаў перабіраць у куфры бязладна наваленяя туды тамы старых выданняў і сярод іх патрапаныя падшыўкі часопісаў «Будильник», «Осколки», «Стрекозы», цяжкі камплект «Нивы» за 1916 год. На першай старонцы камплекта быў змешчаны малюнак маладой прыгажуні ў святочным убранні з пацеркамі на грудзях і крылатымі херувімамі, што пырхалі навокал з часопісам у руках. Унізе значылася імя выдаўца А. Ф. Маркса — сорак сёмы год выдання. Агееў з цікавасцю пагартаў багата ілюстраваную падшыўку, і зноў на яго дыхнула вайной: карта ваенных дзеянняў з лініяй фронту ад Рыгі да Кішынёва і ў Закаўказзі каля Тэгерана, пасля ішлі здымкі нейкай «Северопомощі» з натоўпамі мужыкоў і салдатаў, артбатарэя на пазіцыі. Пад прыгожа намаляваным загалоўкам «Вечная память» стракацелі рады афіцэрскіх здымкаў, і ён угледзеўся: палкоўнік Крабэ з ліха падкрученымі вусамі, палкоўнік Баркоўскі, падпалкоўнік Ленц у модным тады пенснэ, капитан Гусакоў з суровым паглядам з-пад навіслых броваў, самотна — задуменны штабс-капітан Кібаленка і яшчэ некалькі радоў невялікіх, з паштовую марку, здымкаў.

— Гэта што — забітыя? — схілілася да яго Марыя.

— Забітыя...

Хвіліну ён прыглядаўся да іх твараў і думаў: вось мінула столькі гадоў — і зноў тое ж самае. Зноў гінучь рускія камандзіры, палкоўнікі і капитаны, усё ад рук тых жа немцаў і амаль у тых жа самых месцах, што і чвэрць стагоддзя назад. Толькі ў адрозненне ад гэтых вусатых чыноў у пагонах і эпаметах іх фатаграфіі не друкуюцца ў газетах, на тое, мусіць, не хапіла б усіх газет у краіне. Што і казаць, жыщё чалавече не падаражэла цаной і, мабыць, ужо не падаражэе ніколі. Вайна стала бязлітаснай, ахвяр будзе куды больш, чым раней. Хіба можна яе парыўнанць з той маларухомай соннай вайной, якая некалькі гадоў ішла амаль на адным і тым месцы.

— Вось гэта прыгожы хлопчык! — з жалем сказала Марыя, паказваючы на фота. — На цябе падобны.

«Паручнік Ольгін», — прачытаў Агееў, пазіраючы на малады, бязвуся твар дабрадушнага хлопца ў пагонах, з крыжам на грудзях і прытоенай усмешкай на мяккіх хлапечых вуснах. Што ён думаў, пра што клапаціўся, гэты паручнік, перад сваёй пагібеллю дваццаць пяць год назад? Але пра гэта ўжо не скажа нікто, які мабыць, ужо не прыпамятае маладога паручніка.

А ці прыпамятае хто пра іх праз дваццаць пяць год?

Выпадковы гэты часопіс выклікаў у Агеева самотныя думкі, і, можа, упершыню за сваё жыццё ў мястэчку ён падумаў пра непазбежнасць сваёй пагібелі на гэтай вайне. Можа, і перажыве яе хто-небудзь, і дачакае ўцца перамогі, але наўрад ці гэта наканавана яму. Надта яна блізка ад яго ходзіць, гэтая яго пагібель, надта часта даводзіцца заглядаць у яе чорную пашчу, каб песьціць надзею застацца жывым.

— А во паглядзі, смешны часопіс «Осколки», — зусім у іншым настроі, жывавым і бесклапотным, сказала Марыя. — Пазнаеш?

— Чэхаў?

— Чэхаў. Антон Паўлавіч, мой самы любімы пісьменнік. Во на фирмантцы, як смешна. Сяброўскі шарж.

Пры цымянным святле з слухавога акна яны доўга перабіралі ў куфры, глядзелі кніжкі, гарталі старыя часопісы, змест якіх у многіх адносінах проста яго здзіўляў. З розных старонак на іх пазіралі ўвешаныя ўзнагародамі генералы, гафмайстыры двара і сенатары ў расшытых мундзірах, франтаватыя свецкія дамы, губернатары, вусатыя афіцэры і ніжняя чыны даўняй, мала яму знаёмай вайны. Ад старой паперы ішоў непрыемны, магільны пах, які вымушаў іх чхаць. З неба тым часам усё часцей пачало выглядваць сонца, праз слухавое аckenца ў паўзмрок гарышча звесціся пук промняў, паклаўшы ў доле светлы косы квадрат. Стала цяплей. Навокал драмала цішыня, і, зноў забыўшыся пра ўсё на свеце, яны прылеглі на коўды. Марыя шаптала штось, горача і аддана, але Агеёў не надта ўнікаў у блытаны сэнс яе слоў, ён зноў аддаўся пачуццям, пакуль не забыўся ў знямозе. Сон яго, аднак, быў не доўгі, і, калі ён прачнуўся, Марыя, падкурчыўшы ногі, ляжала на баку побач. Сонца з акна ўжо знікла, і тое ледзьве свяцілася, мабысь, на склоне дня. Агеёў падумаў, што так можна празяваць прыход Малаковіча, і ціхенька, каб не пабудзіць Марыю, устаў. Аднак падхапілася і Марыя.

— Куды ты?

— Ціха, ціха. Спі. Я гэта... Тут павінен адзін чалавек прыйсці.

— Які чалавек?

— Ну, панімаеш, знаёмы.

— З мястэчка знаёмы?

— З мястэчка.

Быстрымі рухамі маленъкіх рук яна паправіла на сабе падол сарафаніка, маленъкім перламутравым грабенъчыкам трохі прычасала на патыліцы кароткія валасы. Здаецца, яна нічога не падазравала і ні пра што не здагадвалася.

— А мне... Тут быць?

— Ага. Ты сядзі тут. Як толькі я яго адпраўлю, дык і прыйду.

Ён пацалаваў яе мяккія пакорлівыя вусны і злез па драбіне ўніз. Гулттай, які драмаў ля парога на кухні, неахвотна падняўся,

пацягнуўся, патрабавальна прамяўкаў. Агееў падхапіў яго ўпоперак цела і ў кладоўцы падсадзіў на драбіну.

— Во сябрука табе. Каб не сумавала.

Агееў выйшаў на двор. У небе ўжо плылі грувасткія кучаравыя аблокі — пэўна, на лепшае надвор'е, і ён падумаў: як утаіць яго справы ад Марыі? Утаіць, канечне, было неабходна, ён не меў права самавольна давяраць ёй тое, што не было ягоным сакрэтам, але і утаіць што-небудзь пры такіх з ёю адносінах было няпроста. Хоць бы таго ж Малаковіча. Яна магла яго ўбачыць, падслушаць іх гутарку — што яна магла падумаць пра іх? Вядома, лепш за ўсё, каб яна была ў курсе іх спраў, але яшчэ без прычыны, амаль падсвядома, ён баяўся ўцягваць яе ў гэтыя іх няпростыя справы, якія штодня маглі кепска скончыцца. Навошта рызыкаваць яшчэ і ёю?

Тупаючы па двары, Агееў чакаў Малаковіча, пасля выйшаў на мокрую сцежку ў гародзе. Ён узіраўся ў бок рова, але Малаковіча не было. Пачало ўжо змяркацца, з садкоў і гародаў пацягнула золкай вільгаццю, зрабілася халадней, і ён падумаў, што, мабыць, трэба ісці ў застаронак. Малаковіч ведае, дзе гэта, ён павінен знайсці. Толькі Агееў падумаў так, стоячы каля расчыненых дзвярэй хлява, як за домам, дзесьці ў баку mestachkovaga цэнтра, раздаліся стрэлы — два віントавачныя і некалькі разрозненых аўтаматных чэрэг. Агееў знерухомеў, прыслухаўся, але стрэлы на тым і спыніліся, крыкаў быццам не было чутна, і ён занепакоена падумаў: ці не па Малаковічу гэта? Усё ж пачынаўся каменданцкі час, немцы і паліцыя лютавалі па вуліцах і дарогах, спыняючыя кожнага, хто там паяўляўся. Увесь mestachkavы люд імкнуўся ў гэту пару быць дома і не вытыркаць носа з сваіх двароў. Але Малаковіч мог прыйсці да яго толькі ўначы, калі нікто яго не мог пазнаць у мястечку.

Агееў пазіраў у абодва канцы двара, але часцей — на межавую сцяжыну паўз гарод, думаў, што Малаковіч паявіцца з рова. А той раптам высілізнуў з-за вугла хлеўчука і апынуўся перад Агееўым.

— Добры дзень!

— Ну, напалохаў!.. Там стрэлы, чуў? Гэта не па табе?

— Я хаджу там, дзе стрэлаў не бывае,— пахваліўся Малаковіч, аднак цяжка дыхаючы ад хуткай хады. Яны прайшлі праз хлеў у застаронак, дзе ўжо было амаль цёмна. Агееў апусціўся на тапчан, Малаковіч, як і ў мінулы раз, прысেў на парозе.

— Што-небудзь здарылася? — запытаўся ён ціха.

— Нічога такога,— супакоіў яго Агееў. — Проста некаторыя пытанні.

Мне ж забаронена сустракацца з вами. Але тут хлопец сказаў...

— Я ведаю. Але ў мяне не было выйсця. Я страціў сувязь з Кісяковым.

— Гэта горш,— памаўчаўшы, сказаў Малаковіч. — Я таксама не маю з ім сувязі.

— Можа, яго ўзялі?

— Не, бытта. Калі б узялі, было б вядома. У паліцыі яго няма. Можа, якая накладка? Або эсдэ сцапала?

— Можа, і накладка. У мяне вось гаспадыня прапала. Ужо два тыдні. Сказала: адлучуся дні на тры — і знікла.

— Ну, цяпер усё можа быць. Дзе-небудзь напаролася. Схапілі. Або застрэлілі дзе-небудзь. Як ваша нага?

— Нага больш-менш. Хаджу ўжо. А як плячо?

— Ды што плячо? Зарасло як на сабаку.

— Значыць, можна ўжо дзейнічаць, калі тут сядзець. Што-небудзь плануеца? — запытаў Агееў і сціх, увесь поўны ўвагі.

Малаковіч прыслухаўся да цішыні ночы і адказаў на адразу.

— Нешта задумалі. Днямі правернем. Толькі са ўзыр'ячткай кепска.

— А якая трэба ўзыр'ячтка?

— Ды хоць якая. На харошы выбух.

— На харошы выбух трэба харошы зарад. А як сувязь з лесам?

— Цяжка з сувяззю. Усё пад наглядам. Усе дарогі, вуліцы. Ні праехаць, ні правезці.

— Што чуваць на фронце?

— Ерунда на фронце,— паныла сказаў Малаковіч. — Немцы пад Москвой.

— Да-а,— расчараўана працягнуў Агееў, непрыемна ўражаны гэтай невясёлай навіной.

— Але ўсё роўна хутка падавяцца. Ужо Москву ім не аддадуць.

— Ну, а мы што ж, тут і будзем сядзець? У гэтай нары? — з прыкрасцю запытаўся Агееў.

— А што ж нам рабіць? Дагнаць фронт? Далекавата, напэуна?

— Далекавата, канечнне. Але ж мы вайскоўцы. Камандзіры ўсё ж. З дзеючай арміі.

— Дзейнічаць і тут можна. А там відаць будзе.

Можа, Малаковіч казаў і праўду, яны абавязаны былі дзейнічаць, вось толькі тыя дзеянні, што выпалі на долю Агеева, былі не надта яму па натуры. Нават супраць яго натуры. Ужо лепш які бой, адкрытая агнявая сутыгчка з ворагам, чым гэтая незразумелая гульня, спрэс няпэўнасць, маркотнае чаканне невядома чаго. Ён думаў цяпер, як сказаць Малаковічу пра паліцыю і Кавешку. Як зрабіць, каб выбрацца з мястечка куды далей, можа, у лес, у партызанскі лагер, бо яму тут не месца. Але зноў жа, што карысці гаварыць аб тым Малаковічу, у якога таксама няма ні з кім сувязі. Толькі выклікаць падазрэнне ў апошняга, які пакуль што яму верыць.

— Але куды ж пррапаў Кісякоў? — зноў сказаў ён у роздуме.

— Кісякоў знойдзеца. Можа, пайшоў у лес. А на яго месца другі прыйдзе.

— Прыйшоў бы хутчэй.

— А ў вас што — тэрміновыя справы? Ці паведамленні?

— І тое, і другое... Панімаеш, тыдзень назад прывезлі меж абутку. Ну, пачыніў. І ніхто не забірае.

— Забяруць. Спартрэбіцца — і забяруць, — супакоіў Малаковіч.

— А можа, чакаюць, не давяраюць?

— Да ну? З якой прычыны?

— Прычына ёсць. Начальнік паліцыі панадзіўся. Угаворвае на супрацоўніцтва.

— У даносчыкі? — напружана выпаліў Малаковіч.

— У даносчыкі. Раз ледзьве ў шталаг не адправіў. Нямецкі оберст загадаў адправіць, — сказаў Агееў і пачакаў, што на гэта скажа Малаковіч. Малаковіч, аднак, прышёх, і Агееў зразумеў адразу: дарма сказаў. Паўтарылася ранейшая гісторыя з Кісяковым — яго паведамленне толькі насцярожыла, нічога не праясніўшы, ускладніла і без таго іх няпростыя адносіны.

— Да-а-а... Што ж, кепскія справы, — няпэўна сказаў Малаковіч.

— А выкручіцца нельга?

— Я, канечнэ, супрацоўнічаць з імі не стану, але зразумей і маё становішча: прама адмовіцца я не магу. Яны ж мяне адразу возьмуць, — хвалюючыся, сказаў Агееў.

— Гэта канечнэ.

— Таму мне тут болей нельга. Трэба ў лес.

— Мабыць, так, — вяла пагадзіўся Малаковіч. Ён не пярэчыў і не спрачайся, ён быццам разумеў Агеева, але па тым, як ён адразу абвяж у размове, Агееў зразумеў, што гэтая іх сустрэча не палепшицца яго становішча. Як бы не пагоршыла.

— Пры выпадку ты там скажы каму... Каб перадаі Волкаву. Бо я тут — кругом на падазрэнні.

— Але ж і там патрэбны... давер. З падазрэннем як жа ў атрад?

— Гэта правільна, — памаўчаўшы, сказаў Агееў, устаў і зноў сеў на тапчан.

Вось пра гэта ён не падумаў. Яму здавалася: толькі б вырвацца адсюль у лес, у партызанскі атрад, дзе вакол будуць свае, і ён вызваліцца ад гнятлівай няпэўнасці, ад зняважлівой падазронасці з боку сваіх жа. Але ж і там з падазрэнне немагчыма — такі ён там проста непатрэбны.

Дык што ж яму рабіць?

Што рабіць, не параў і Малаковіч, які, мабыць, сам ведаў не больш за яго. Агееў разумеў тое і звязртаўся да яго толькі таму, што лейтэнант быў мясцовы, ведаў большую колькасць людзей і,

думалася,— сувязь у яго павінна быць болей надзейная. Аказваецца, са знікненем Кісялкова ў яго таксама шмат што абарвалася.

Агееў праводзіў Малаковіча да канца гародаў, і яны стрымана развіталіся. Калі б ведалі абодва, што ім так нядоўга засталося быць на волі, што гэта ў іх апошняя магчымасць адкрыта і па шчырасці пагутарыць пра ўсё... Але — не ведалі. І лёгка рассталіся. Малаковіч, як здалося Агееву,— з палёгкай нават, і Агееў, пастаяўшы хвіліну, праводзіў яго невясёлам позіркам, пакуль той не скаваўся ў цемры. Заставаўшыся адзін, ён пачаў думаць, чаму так заведзена ў людзей, што вось паявілася маленькае непаразуменне — і ўжо гатовы ўсумніцца, гатовы паверыць некалькім невыразным фактам і не верыць доўгім гадам сяброўства, знаёмства, сумеснай работы, нарэшце, выпрабаванням пагібеллю, якія яны нядаўна стрывалі. Але няўжо Малаковіч таксама ўсумніўся ў ягонай шчырасці, няўжо падумаў хоць на хвіліну, што ён двурушнічае і можа ім здрадзіць? Здрадзіць дзеля каго? Дзеля вось гэтых шакалаў, сабак, якія самі некалі здрадзілі самаму святому ў жыцці — радзіме і народу — дзеля ўратавання ўласнай шкûры? І ён пойдзе да іх служыць? Трэба было зусім не ведаць яго, старшага лейтэнанта Агеева, ці мець самому курыныя мазгі ў галаўе, каб падумаць такое. Але ж, напэуна, падумалі. Мабыць, думаць так было болей звыклы? Ці прасцей? Ці, магчыма, болей практычна, дальнабачна? Але калі дальнабачней, як жа тады яго чалавечы лёс? Ці ў такіх абставінах адзін лёс нічога не варты? Дык колькі ж тады лёсаў могуць што-небудзь значыць? Сто? Тысяча? Дзесяць тысяч?

Не, мабыць, калі нічога не варты адзін, дык мала чаго варта і дзесяць тасяч. Такі ўжо элементарны закон арыфметыкі. Арыфметыкі, але не вайны. У вайны свае, далёка не людскія законы, і яны будуць правіць людзьмі, пакуль будуць войны.

Ну што ж, што будзе, тое будзе. Галоўнае — не мітусіцца, не вukручвацца, думаў Агееў, застацца чалавекам, якім ён быў дваццаць шэсць пражытых гадоў. Тыя чатыры гады, што ён праслужыў у армії, ён імкнуўся быць спраўным камандзірам і, мабыць, такім быў. Па крайнай меры, у яго асабовай справе, якая некалі была ў стraryой часці палка, значылася восем падзяк і ніводнага спагнання, хаця сутычкі з начальствам не былі для яго рэдкасцю, здараліся і заслужаныя ім наганяй. Але, апроч службовых адносін з начальствам, былі яшчэ рознага роду адносіны з роўнымі сабе, сярэднімі камандзірамі, сябрамі, былі, нарэшце, адносіны з падначаленымі сяржантамі і чырвонаармейцамі. І для Агеева, можа, даражэй за думку начальства была дзе-небудзь бегла прамоўленая фраза: «А ён быццам някепскі мужык, гэты наш начбой!» Да іншых водгукаў пра сябе ён не прывык за жыццё, і тое, што цяпер закручвалася вакол яго ў гэтым мястечку, проста кідала яго ў роспач.

Растрывожаны і апанураны, ён пайшоў на кухню і толькі ў цемры зашчапіў дзвёры, як трапіў у абдымкі цёплых дзяўчых рук. Марыя падвяла яго да стала і зашаптала, падсоўваючы крэсла:

— Ну, зараз я цябе накармлю... Зараз, зараз...

Перш чым ён што-небудзь паспей зразумець, яна сунула яму ў рукі вялізную скібіну хлеба, ад якой апетытна запахла кменам, у другую — вялікую кварту з малаком.

— Еш! Ну? Смачна?

Сапраўды, гэта было надта смачна, здавалася, ніколі не еў ён такога смачнага хлеба і такога малака, ён знемагаў у асалодзе, моўчкі праглышніў усё, запіў рэштаю малака.

— Ну, пад'еў? Хочаш яшчэ?

Агееў больш не хацеў — ён ужо зразумеў, што яна выбягала кудысь, можа, да сястры ці суседзяў, і яму зрабілася страшна. Марыя была тут адзінаю яго ўцехай і, напэўна, адзінай апорай, на якую можна было спадзявацца. Небяспека страціць яе азвалася ў ім спалохам, якога ён не ведаў нават перад пагрозай уласнай пагібелі.

— Дзякую! — сказаў ён, цалуючы ў цемры мяккія яе далонькі. — Але я цябе папрашу: не хадзі болей нікуды! Не трэба! Як-небудзь. Пойдзэм разам...

— Куды? — з наіўнай паспешнасцю запытала яна, быццам гатовая зараз жа бегчы разам з ім.

— Куды? Пойдзэм куды-небудзь. Настане час — і пойдзэм.

— Настане час! Я веру, што настане часю павінен настаць. І скончыцца гэтая ноч. І ніхто не будзе нам пагражаць. Ой, як я хачу дажыць да таго часу... Мілы, Алежка мой!..

Яна апусцілася долу каля яго каленъ, абедзывома рукамі абняла іх, і яны лашчыліся так, ледзьве стрымліваючыся, каб не плакаць. І ён моўчкі выціраў яе мокрыя шчокі, напружана думаючы, як уратаваць яе і сябе ад бязлітасной калясніцы знішчэння. Можа быць, менавіта ў той вечар ён адчуў тое, што раней неяк не даходзіла да яго свядомасці — што ён кахае яе,— насуперак сваім намерам, насуперак вайне і нават здароваму сэнсу. Напэўна, яму трэба было сказаць ёй пра тое, але хіба і без слоў не было зразумела ўсё...

Надвор'е рэзка павярнула на восень, зачасцілі нудныя слотныя дажджы, а калі яны пераставалі, асабліва ўранні, напаўзалі туманы, у якіх патаналі дамы, гароды, платы і дрэвы. Аднаго разу, устаўшы на світанні, Агееў не пазнаў двара — усё, што было перад варотамі, знікла ў стылай шэра-малочнай навалачы. Сядзіба сціхла, неяк дзіўна, затоена, вуліца нібы вымерла, змоўкла і ўсё мястэчка.

Той ноччу Агееў з Марыяй заснулі толькі перад світаннем, усю ноч праседзеўшы ў застаронку ад незразумелай трывогі, якая падняла на ногі mestачковыя ўлады і паліцыю. Пачалося ўсё са здзічэлага крыку дзесь на ўскраіне, у раёне могілак, пасля раздаліся стрэлы ў

ваколіцы, і па іх Зялёнай вуліцы прабегла некалькі чалавек — усё туды ж, у бок могілак. Тупаценне іх ног глуха аддалося ў начы, але галасоў не было чуваць, быццам гэта прабег строй салдат ці паліцыі. Пасля на суседній, болей наезджанай вуліцы застукалі фурманкі, там жа пачуліся галасы, нават крыкі, а недзе ля цэнтра і царквы прагырчэлі цяжкія машыны, і святло ад іх фар жоўтымі плямамі мільганула ў тумане над дахамі mestachkovых хат. Сцяўшы дыханне, Агееў слухаў, спрабуючы зразумець, што адбываецца ў мястэчку, але зразумець было не так лёгка. Марыя, прыпашы да яго і абхагтіўшы ягоныя плечы рукамі, дробна дрыжала, нібы ў гарачы, ён хутаў яе ў кожушок і думаў, як бы не давялося ратаваць яе ў гэтую трывожную ноч. Ніжнюю адарваную дошку ў сцяне застаронка ён паказаў ёй даўно, дзячына магла пралезці ў гарод, але што далей? Куды ратавацца з гарода, яны так і не вырашылі.

Яны не вырашылі шмат чаго ды так і занулі пад ранак у пяшчотных абдымках, калі гэтая малазразумелая трывога неяк сама па сабе ўляглася і ўсё навокал паступова зацікла.

У волглым застойным тумане ўсё на падворку было настылае, золкае і няўтульнае. На змакрэлым голлі віселі празрыстыя краплі, сцякалі па мокрых камлях дрэў; туман ціха ахутваў рыжае лісце клёна і, чапляючыся ў сухах, ціха клубіўся там, марудна спаўзаючы на чорны, набрынялы вільгацю дах хаты. Агееў схамянуўся ад сцюжы і перш за ўсё падышоў да дзвярэй на кухню — клямка звечара некранутай ляжала на прабоі, значыць, Бараноўскай ўсё не было. Ён перастаў ужо лічыць дні і тыдні, што мінулі пасля яе ад'езду; мабыць, сапраўды ягоная гаспадыня прапала назаўжды і без знаку. Яны з Марыяй ужо з'елі паўагароду бульбы, падабралі, што можна было падабраць з ежы ў кладоўцы, але з маёмасці нічога не чапалі, абыходзіліся пакуль кожушком ды стракатаю ватнай коўдрай, што была на гарышчы. Кожны раз, прачынаючыся ў застаронку, Агееў чакаў, што хто-небудзь з'явіцца ў двары і скажа: «Ад Волкава». Але ішлі дні, а ніхто не прыходзіў, мех з адрамантаваным абуткам паранейшаму ляжаў пад сенам. Не паявіўся і Кісякоў. Агееў адчуваў сябе абсолютна закінутым і забытым, і адзінаю ягонай уцехай была Марыя.

Ён не мог даўмецца чаму, але Марыя ўжо ўладарна і без рэшты захапіла яго пачуцці, запоўніла сабой ягоную істоту — яго памяць, увагу, думкі — і, здаецца, ужо стала яго каханнем. Не перастаючы, ён думаў пра яе і пра іхні няўдалы лёс. Наяве ці ў мірах яна штодзень была з ім, і ён заўжды бачыў перад сабой яе мілае ablічча, слухаў яе асаблівую, парывістую манеру гаварыць, гатовы быў глядзець і глядзець, як яна ў размове адкідвае з ілба светлую пасмачку валасоў ці, трошкі схіліўшы галаву, прыгэсваеца маленькім празрыстым грабенічыкам, які заўжды блішчэй у яе на патыліцы. Яе тонкія

трапяткія рукі былі ўвасабленнем клопату і руху, калі яна гаварыла пра што і нават калі маўчала, папраўляючы кароткі сарафанік на каленях, ці парывіста абдымала яго за плечы, прыціскаючы маленькія далонькі да яго лапатаک, ці лахмаціла яго валасы. Асаблівае задавальненне для яе рабіла барада, якую ён разы два падстрыгай нажніцамі, але пагаліць якую ў яго не было чым. Марыя лахмаціла яе рукамі, цалавала і цёrlася шчокамі, гарэзліва прыгаворваючы: «Якая ў цябе барада! Якая калючая! А ты адпусці яе, як у дзеда, во здорава будзе!»

— Што — да твару?

— Пытаешся! І кацуя гэтая дужа табе да твару. Вышытая! Ну, праста былінны герой! Ілья Мурамец!..

— Які Мурамец! Можа Салавей-разбойнік...

— Не, не... Ты такі... Праўда! Адразу відаць — камандзір.

— Во гэта і кепска, што адразу відаць.

— Ну і нічога, ну і нічога... Ну і добра! — горача пераконвала яна, цалуючы яго ў бараду, у шчокі, у вусны...

У такія хвіліны ён чуўся расслабленым, размораным, але амаль шчаслівым, калі б тролькі не яго турботныя думкі, якія не пакідалі яго ні на імгненне, і ён усё думаў і думаў бясконца — лежачы з ёю пад кожушком, седзячы побач на коўдры, калі яна спала, на адзіноце ў двары, слухаючы гукі з вуліцы, імкнучыся заўважыць сярод іх тыя, што былі яму так патрэбны. Гаротная думка тачыла ягоную душу ўдзень і ўначы — дабром гэта не скончыцца! Не можа гэта скончыцца добра ў такі бязлітасны час, на краі прадоння, за два крокі ад паліцыі, немцаў, СД. Будзе бяда! Але ён нічога не мог зрабіць з сабой і сваім непаслухмяным пачуццём, нібы ведаючы, што іншага часу для іх не будзе — што такое не паўторыцца болей. Сапраўды, цудоўнае не доўжыцца і не здарaeцца часта, яно — шчаслівая рэдкасць, што выпадае чалавеку як узнагарода. Вось іх узнагародзіў лёс — добры жартаўнік ці крывадушны д'ябал, як бы ён хутка не паздзекаваўся з іх.

Яны стараліся не марыць пра будучае, не меркаваць нават, што чакае іх заўтра, а то і сёння, увечары, ноччу. Яны жылі кожным імгненнем зараз, бо толькі гэтае імгненне належала ім. Заўтра магло для іх не наступіць ніколі, учора было даўно і таксама належала не ім, хаця яны і ўспаміналі пра яго. Абуткам Агееў больш не займаўся, мястэчка, падобна, ігнаравала яго няпэўнае шавецкае майстэрства, і ён, некалькі разоў нядоўга пастаяўшы ў альтанцы, болей там не паказваўся. Харчаваліся бульбай. Апошнім часам налаўчыліся пячы яе ў прыську — печаная бульба здавалася смачнейшай, а галоўнае, была больш сытная, чым звараная. Неяк Марыя напарыла буракоў з градкі, і яны елі іх два дні — спярша гарачыя, а пасля астылья. Удзень звычайна сядзелі на гарышчы пад дахавым акенцам, даючы волю

неспатольным абдымкам і пацалункам. Размаўлялі шэптом ці напаўтоласу. Зрэшты, ён болей маўчаў, Марыя ж здольная была шчабятаць, не перастаючы, і ён зредзьчасу перапыняў яе: «Ціха!» Рана ў Агеева амаль загаілася, толькі з ніжняга канца разрэзу сачылася брудная сукровіца, павязка трохі макрэла. Ён даўно ўжо ўпэўнена ступаў на левую ногу, хаця, калі спяшаўся, трохі кульгаў, што было прыкметна, і ён стараўся ісці цішэй, часам браў кій.

У той дзень, як заўжды ранкам, яны перабеглі з застаронка на гарышча, пaelі ўчарашній бульбы. Можа, з прычыны бяссоннай ночы Марыя была менш разгаворлівая, чым заўжды, бульбу амаль не ела, болей падкладвала яму і часта ўздыхала. Яны сядзелі на разасланай пад дахавым акном коўдры, ражком якой яна прыкрывала азяблія ногі, і раптам запыталася ў яго без усялякай сувязі з tym, пра што яны размаўлялі:

— Алежка, а мы загінем?

Ён здзіўлены зірнуў на яе, у яе вялікія очы, у якіх застылі боль і надзея.

— Чаго ты? Чаму ты так?

— Я хачу ведаць, што нас чакае.

— Што нас чакае — хто ж табе скажа? Я хіба ведаю? Але мы будзем жыць. Інакші быць не можа.

— А немцы?

— Што немцы?

— Немцы нас перамогуць?

Во дзвівачка, падумаў ён, пра што яна непакоіцца! Зрэшты, хіба не tym самым быў занепакоены і ён? Але ён нават на хвіліну не мог дазволіць сабе пагадзіцца, што іхняе існаванне безнадзеянае, што перамога будзе за Гітлерам. Ён адганяў ад сябе гэтую чорную думкі — незалежна ад таго, як яно будзе далей, ён павінен быў верыць у нашу перамогу. Канечне, абое яны могуць не дажыць да перамогі, але гэта ўжо другое пытанне, і на яго павінен быць інакшы адказ.

— Вось што, Марыя,— сказаў ён рашуча. — Ніколі немцы нас не перамогуць...

— Чаму?

— Хоць бы таму, што... Што Расію нікто і ніколі не перамагаў. Гэта немагчыма.

— А ты ўпэўнены?

— Абсалютна.

— Ну, дзякую, — сказала яна, падумаўшы, і адхінулася на локаць.

— А то... Ты ведаеш... Здаецца, я зацяжарала.

— Во як!

Не ведаючы яшчэ, узрадавацца яму ці апанурыцца, ён абняў яе за плечы, прыцягнуў да сябе, ціхенька пагладзіў яе па валасах. Пачуццё яго не было гатовае да такога павароту справы, але цвярозы,

заўжды напружаны розум ужо вынес свой хуткі прысуд, які быў падобны на трудны і сумны ўз্দых — ох, не на добрае гэта. Яно і сапраўды не на добрае, але што ў гэтае лета і восень было на добрае? Усё на бяду, на пагібель у горы і роспачы...

— Ладна,— сказала яна, далікатна вызываючыся з ягоных абдымкаў. — Ты толькі не перажывай. Калі што — я сама вінаватая. Лепш раскажы пра сябе.

— Што расказаць?

— Ну, як ты жыў. Раскажы пра сваю маму. Дзе яна? Жывая?

— Была жывая. І бацька таксама жывы быў. Але што расказваць — калгаснікі.

— А як ты камандзірам стаў? Напэўна, вучылішча скончыў?

— Вучылішча, вядома. Але гэта проста. У мяне, бацьш, дзядзька вайскоўцам быў. Зрэдзьчасу прыезджаў у вёску. Во я нагледзеўся на яго і падаўся ў вучылішча. Вайсковая служба цяжкая, але падабалася. Ды што там... Лепш ты раскажы пра сябе. Ты ў Мінску і нарадзілася?

— У Мінску. Панімаеш, я расла паміж бацькам і маці — можаш сабе ўявіць такое? Справа ў тым... Справа ў тым, што болей нясхожых людзей, чым мае бацькі, цяжка сабе і ўявіць. Бацька паходжаннем з сялян, некалі скончыў настаўніцкую семінарыю, дойга настаўнічаў, пасля перайшоў у Інбелкульт — быў такі ў Мінску. Бацька заўжды жыў у народнай стыхіі — фальклоры, гісторыі Беларусі. Заўжды даследаванні, летапісы, старая літаратура, пасля пайшлі экспедыцыі. Размаўляў дома ці там на вуліцы, у трамваі, у магазіне толькі па-беларуску. Некаторыя на яго азіраліся, у горадзе ж яно не прынята, каб так, па-вясковаму. А ён прынцыпова. А вось мама мая, хоць таксама паходзіла з вёскі, але пажыла ў горадзе, і так, ведаеш, палюбілася ёй усё гарадское, што ўсё ранейшае, вясковае, зненавідзела. Яна таксама прынцыпова не магла прыняць нічагусенкі, што хоць бы трохі нагадвала вёску. Не прызнавала ні песняў, ні казак, ніякага фальклору, не любіла мужыкоў, вясковай гразі ў разводдзе, нават вясковай жывёлы. Ну, а ўжо як яна здзеквалася з мовы, з гутаркі па-беларуску, тут у яе проста талент быў сатырычны. У бацькі было шмат знаёмых — вяскоўцаў — ну, там як ездзілі ў экспедыцыі, дык ён усім даваў наш мінскі адрес, і вось калі зімой пад'язджаюць сані, прыходзіць мужык ці двое адразу — у кожухах, лапцях, ды яшчэ мокрыя, у снезе. Бацька іх распранае, вядзе ў кабінет, у лапцях, вядома, там доўгая размова, ну, і чарку калі возьмуць. Але мама туды ні нагой — бацька сам іх частуе. Малую маці мяне яшчэ пускала туды паглядзець-паслухаць, а як падрасла, забараніла і заходзіць. Але, мабыць, позна. У мяне такая цікавасць з'явілася, што я гэтых дзядзькоў дагэтуль усіх памятаю. Ну, і неяк пасля шостага класа паехала з бацькам у экспедыцыю. Помню, на Палессе, да камунараў. Мама сабралася ў Сочы, мяне з сабой брала, а

я ўпёrlася: хачу на Палессю. Столькі ab ім чула з размоў, ад бацькі. Скандал быў, плакала, але дабілася свайго — паехала з бацькам. А мама пакаціла на мора з сяброўкай, жонкай аднаго адказнага работніка з ЦВК.

— А як вы там жылі, у экспедыцыі?

— О, там быў рай! Дзе-небудзь у лясной вёсачцы, кватэра ў якой-небудзь цёткі Лушы або цёткі Альбіны, а ў той карова з цялушкай, конь, сабака, авечак з ягняткамі штук восем, парасяты, піскаляты. Страх як цікава было! Пасябрую, бывала, з рабятамі, на начлег ездім, коней пасвім. У рэчцы купаемся, ракаў ловім, ну, і рыбу, вядома. А кветак колькі ў полі, на лузэ. А лес! Якія лясы там — ягад, грыбоў процъма. Не, я і цяпер не магу спакойна прыштамінаць усё тое. Я ж і сюды во да стрыечнай сястры прыехала — па ягады хадзіць. Так ягады люблю збіраць... I вось пазбірала...

Марыя змоўкла і трошкі ўсхліпнула — ціхенька і адзін толькі раз. Агеёй далікатна правёў рукой па яе плячы, яна праглынула слёзы і хутка супакоілася, усміхнулася яму з ціхай самотнай радасцю.

— Ну ўсё, нічога... I вось, разумееш, апроч таго, бацька мяне далучыў да сваёй стыхіі — збору народнай мудрасці, розных там фразеалагізмаў, прымавак. I песьнь. Жніўныя, калядныя, вясельныя, абрадавыя і яшчэ бог ведае якія. Ён ведаў. Ну, і я старалася, нават некалькі песьнь сама запісала ад цётак і бабак на Любашчыне. Вось, напрыклад, паслухай:

Мая матуля забедавала:
Дзе мая дочка заначавала?
Заначавала ў цёмным бору
Пад каліною,
Пад каліною,
Белыя ручкі пад галавою.

Праспявала яна ціхенька, амаль шэптам, гаротна і меладычна.

— I яшчэ памятаю... Хочаш паслухаць?

— Не, ведаеш, усё ж чутна, мабыць. А наогул добра ты гэта — па-беларуску.

— Ага, за лета так прывыкну да беларускай мовы, што, калі вярнуся ў Мінск, доўга яшчэ не магу перайсці на рускую. Мама здзіўляеца, нават сварыцца на мяне і бацьку. А я тады знарок. Мне — пажадуста, а я — калі ласка. Мне — да свідання, а я — да пабачэння. Мне — плаще, а я — сукенка. А што? Хіба горш? Такая ж славянская мова, як руская ці ўкраінская,— не лепшая і не горшая — раўназначная.

— Гэта ты малайчына,— сказаў Агеёй. — А мне, ведаеш, дзеравенцу, у арміі давялося... памучыцца. Пакуль адвык ад сваёй, рускай авалодаў. I пасля яшчэ дражнілі «трапка, братка».

— Ну, у арміі, там, можа, і трэба, каб усё па-руську. А ў Мінску чаго мне саромецца? У сваёй рэспубліцы. Але ў горадзе таго не разумеюць, затое ў вёсцы было раздолле. Так любіла, як бабы спяваюць. Во як увечары з поля ідуць — чутно і тут, і там, за гарою і пад лесам, песні працяжныя такія, прыгожыя, ды так сланенка цятнуць на два галасы.

Агееў слухаў і трохі здзіўляўся ў душы — усё тое было для яго новым і нязвыклым нават. Васемнаццаць гадоў свайго жыцця ён правёў у вёсцы ў той самай стыхіі, пра якую з такім захапленнем апавядала Марыя, але ў яго не было і ў думках захаплянца тагачасным жыццём, ён проста яго не заўважаў, як не заўважаюць паветра, якім дыхаюць. Ну, спявалі, ну, размаўлялі па-беларуску, ці, як казалі ў іх, па-тутэйшаму; але хіба ў тым была якая культура? Культура здавалася тады ў горадзе, дзе тэатры, кіно, дзе спяваюць расфранчаныя актрысы і розныя вучоныя людзі размаўляюць чыста па-гарадскому, а то і на замежных мовах. У арміі ж яму каштавала клопату пазбыцца звыклага акцэнту ў вымаўленні, якое адразу выдавала ў ім беларуса і часам рабілася прадметам насмешак сяброў. А яна — глядзі ты! Гараджанка, а з такай цікавасцю і нават захапленнем да ўсяго, такога для яго звычайнага, вясковага.

Ласкава абняўшы Марыю, Агееў слухаў яе ціхенькі, журботны голас, пранікаючыся яе настальгічным пачуццём да нядайна перажытага, а ў свядомасці яго гучалі яе слова, сказаныя без усялякай сувязі з успамінамі. Гэта ж трэба, дажы ў дараго, думаў Агееў, ён будзе бацькам — аднак выбраў жа час! А як ёй у такі час стаць маці? Гэта чорт ведае што, як яно ўсё ўскладняла, заблытвала, пагражала новымі бедамі. Але што рабіць? Калі так, дык, напэўна, нічога ўжо не зробіш, застаецца адно — чакаць.

Чаго дачакаешся толькі?

Ён і так чакаў увесь час у мястэчку, чакаў рознага. Спярша — калі загоіцца рана, калі вернецца яго Бараноўская, чакаў прыходу Кісялкова ці каго-небудзь ад Волкава, са страхам і непрыязню чакаў паяўлення Кавешкі або Драздзэнкі, налёту паліцыі, выкрыцця, арышту. Увесь яго час тут мінуў у трывожным чаканні — лепшага або горшага. Але ўсё ў гэтай сядзібе нібы стаілася, сціхла, ішоў час, а ў ягоным становішчы нішто не мянялася. Можа, накоплівалася, ці што? А пасля як бы не выбухнула бядой, няшчасцем — цяпер ужо для дваіх, вось што горш за ўсё. Зрэшты, мабыць, ужо і для траіх...

Калі Марыя ненадоўга сціхла, прыслухаўваючыся да невыразных гукаў унізе, ён падхапіўся і ўстаў.

— Ты пасядзі. Я спушчуся, зірну.

Трэба было паглядзець, хоць бы дзеля перастрахоўкі, для ўпэўненасці, што ў двары ўсё ціха і няма ніякіх падстаў для трывогі, а таксама ў выпадку, калі да яго хто прыйшоў ад патрэбных людзей. Па

кругой драбіне ён спусціўся ў цёмную кладоўку, выйшаў на кухню. Пасярод стала прыкрыты чыстай ануцкай бялеў састаўлены Марыяй посуд — талерка, лыжка і кубак, строга на аднаго чалавека, нішто тут не павінна было навесці на думку, што ў доме яшчэ хто-небудзь жыве, за гэтым ён сачыў строга. Можа, усё было занадта старанна прыбрана, ён бы так прыбіраць не стаў, але гэта ўжо Марыя. Трохі кульгаючы, Агееў выйшаў на двор, пашукаў позіркам Гультая, ды ката паблізу нідзе не было, напэўна, згладненшы дома, пайшоў кудысьці на промысел. Туман патроху радзей, сплываў за гароды, у роў, росным дываном асядаючы на дробнай траве, брукаваным доле, на гонтавым даху дома і саламяных стрэхах хлявоў. Усё навокал набрыняла гэтым туманам, яго стылай вільгаццю; было сцюдзёна, і, можа, упершыню Агееў адчуў подых блізкае восені, хуткае сцюжы і непагадзі.

Ён хацеў ужо быў вярнуцца на гарышча, як рагшыў для пэўнасці зазірнуць з падворка на вуліцу, адтуль звычайна насоўвалася небяспека. І, зірнуўшы з-за вугла, мімаволі адхіснуўся — з веснічак другога ці трэцяга адсоль дома выходзіла група мужчын — тры чалавекі, іх, відаць, праводзіў гаспадар, барадаты чалавек у картузе; пярэдні, адварнуўшыся, нешта строга выгаворваў яму, і ў гэтым пярэднім Агееў лёгка пазнаў начальніка паліцыі Драздзенку. Затаіўшыся за вуглом, ён пачакаў, услухоўваючыся і стараючыся вызначыць, куды павернуць паліцаі — па вуліцы ў мястэчка ці... Але, канечне, тры паліцэйскія хуткім крокам паўз агароджу скіравалі да сядзібы Бараноўскай, і Агееў, вылайашыся ў думках, выйшаў на сярэдзіну падворка.

— Здарова, сапожнік! — бадзёра і нібы нават па-свойску павітаўся Драздзенка, павяртаючы ў двор. — Ну, аброс, як дзед. Брытвы няма, ці што?

— Ды так, ведаец... Ленъ галіща,— прабурчэў Агееў.

Начальнік паліцыі быў усё ў тым жа танкісцкім фрэнчы, падпераzanым шырокім камандзірскім рамянём з латуннай, без зоркі, спражкай, у шызай нямецкай пілотцы. У руках у яго замест заўсёднага дубчыка была прыгожая, аздобленая разьбой палачка, якой ён лёганька памахваў у паветры.

— Бараноўская прыбыла?

Спініўшыся насупраць Агеева, ён настырчыў у яго выпрабавальны позірк, і Агееў заклапочана выдыхнуў.

— Не, не прыбыла. Не ведаю, што і думаць.

— Ах, сцерва! — з горыччу вылайашыся начальнік паліцыі. — Дрэнь гульню з намі зацяла. Але дагуляеца пападдзя! Ужо я ёй прыпомню!.. Як нага? — раптам без усялякага пераходу запытаўся ён і зноў застыў, поўны ўвагі.

— Гоіцца,— не адразу сказаў Агееў. — Але марудна. Лякарства, ведаеце, ніякага. Нават перавязаць няма чым.

— Не прыбядняйся! Вунь без палкі бегаеш, у арміі даўно б на перадавую выпхнулі. Ану, зойдзем у хату,— раптам прапанаваў Драздзенка і рвануў дзвёры на кухню. — Вы пастойце! — азірнуўся ён на двух паліцаю з белымі павязкамі на рукавах, і тыя знялі з плячэй віントоўкі.

Імкнучыся трymаць сябе як мага спакайней, Агееў прайшоў за ім на кухню, трохі з празмернай гасціннасцю саўганаў крэсла калі стала — каб хутчэй пасадзіць і адцягнуць яго позірк ад дзвярэй у кладоўку. Аднак, перш чым сесці, Драздзенка бегла азірнуў пліту, посуд на стале, паглядзеў у акно.

— Курыш, не?

— Не, не куру.

— А я куру. Раней курыў «Беламор», а цяпер вось гэтую дрэнь,— сказаў ён, сядаючы на крэсла і дастаючы партсігар і нямецкім цыгарэткамі. — «Беламору» няма.

— Гэта дрэнна,— чужым голасам фальшыва паспачуваў Агееў. Драздзенка грэбліва хмыкнуў.

— Калі б толькі гэта і было дрэнна! А то ўсё дрэнь! Беспарадкі, грабяжы! А на чыгунцы што робіцца!

— А што робіцца? — прастадушна пацікавіўся Агееў.

— Рухомы састаў ірвуць! Немцы ўжо трох начальнікаў станцыі расстралялі — не памагае. Думаеш, на тым яны абмяжоўца? Яны нічым не абмяжоўца, пакуль будуць дыверсіі. І ні перад чым не спыняцца. Сёння расстралялі сто, заўтра расстраляюць дзвесце. Пакуль не спыняцца безабразія. А не спыняцца. Тым, мабыць, сваіх не шкада. Нікога не шкада...

«Во як! — падумаў Агееў. — Аказваецца, вінаваты тыя. Не немцы, якія расстрэльваюць, а тыя, што недзе далёка адсюль».

— А куды глядзіць паліцыя?

— Драздзенка рэзка крутнуўся — усім сваім мажным целам на слабенькім хісткім крэсле.

— Паліцыя разрывалаецца! Але паліцыі мала. Мы не можам усё ўпільнаваць. Нам патрэбны памочнікі, людзі з мястечка, са станцыі, з вёсак. Але тыя запалоханы балышавікамі і не хочуць дапамагаць. І каму ад таго горш? Насельніцтву перш за ўсё. Ну, насыплюць пяску ў буксы, развінцяць рэйкавы стык — хіба гэта ўшчэрб для Германіі? Ды ў іх гэтых вагонаў з усёй Эўропы. А вось той вёсцы, дзе крушэнне, капец! Спаляць і пастраляюць. Учці — няявінных людзей. І нікто іх не абароніць. У мяне на ўсё сілы не хопіць.

Агееў маўчаў. Такі паварот у размове быў для яго нечаканым. Ён лічыў паліцыю карным органам акупантаў, а яна, як кажа гэты

начальнік, гатова абараняць няянінных людзей, берагчы іх ад дыверсій і непазбежных затым рэпрысай.

Скрыпнуўшы крэслам, Драздзенка ўскочыў, з цыгарэтай у зубах жавава падбег да акна, паглядзеў на двор, відаць, шукаючы позіркам сваіх паліцаі. Але паліцаі стаялі каля дзвярэй, і начальнік вярнуўся да стала, грузна абапёрся на яго рукамі.

— Слухай, уступай у паліцыю, хопіць табе сачкаваць. У такі час трэба не толькі пра сябе думачь. Падумай пра людзей. Трэба наводзіць парадак, а то немцы ўсіх панішчаць. Вунь як яўрэяў. Але яўрэі — чорт з імі, а сваіх шкада. Хто за іх заступіцца? Чырвоная Армія кінула — жывіце, як хочаце. Адзіная свая сіла — паліцыя. Але паліцыі патрэбны парадак. Пры ўмове парадку паліцыя яшчэ што-колечы можа. Для сваіх, вядома. Дык як? Згодны?

Агееў на момант збянятэжкыўся. Ён не быў гатовы да такой размовы і толькі прамармытаў разгублены:

— Нага, ведаец... Баліць яшчэ.

— Нагу далечыш у нас. У нас і доктар ёсць. Лякарствы таксама. Пакажаш сябе — папрашу немцаў, зробяць намеснікам. Мне намеснік патрэбны, талковы мужык. А то вунь гэтыя,— кіўнуў ён на акно,— як калуны. Тутыя і лянівыя. А ты ўсё ж сярэдні камандзір.

— Ды ўжо які там камандзір,— сціпла заўважыў Агееў. — Цяпер акружэнец.

Драздзенка моўчкі з хвіліну ўзіраўся ў ягоны твар, нібы хацеў штосьці ўбачыць на ім.

— Ты мне глядзі! Я цябе магу і сілай. У парадку мабілізацыі. Але мне сілай не трэба. Ты ж не дзеўка. Мне каб дабраахвотна. Каб работа была. А ты ж мужык дзелавы. І з галавой. Ты павінен разумець, што можна спазніцца. Вайна ж канчаецца...

— Няўжо канчаецца? — холадна перапытаў Агееў.

— Усё! Асталося нямнога, немцы акружаюць Маскву, хутка прыдушаць. Глядзі, спознішся.

— А я нікуды і не спяшаўся.

— І дарма. Як бы не давялося трymаць адказ перад немцамі пасля перамогі: чым займаўся? Калі што — па галаве яны не пагладзяць. Яны наогул па галаве не гладзяць. Строгая нацыя!

— Гэта я ведаю.

— Во і добра, што ведаеш. Дык падумай. Болей я гаварыць не буду. Сам прыйдзеш. Паняў?

— Што не паняць, — сказаў Агееў.

Драздзенка рэзка адхінуўся ад стала, кінуў пад ногі недакурак і павярнуўся да Агеева ўсім тулавам.

— Ну во! А цяпер твая галоўная задача — Барапоўская. Як толькі паявицца, стукні. Зараз жа. Удзень ці ўначы. Упусціш — пяняй на сябе. Ёю СД цікавіцца. Тут ужо я цябе не прыкрою.

— І чым яна так зацікавіла СД? — не стрываў Агееў.

— А гэтага не ведаю. Чымсыці насаліла, значыць. Паліцыя тут ні пры чым.

— Што ж, панятна,— сказаў Агееў, падумаўшы, што таго ўжо ад яго не дачакаюцца. Але як бы не празываць, папярэдзіць гаспадыню адразу, як толькі тая вернецца дадому.

Як і мінулыя разы, Драздзенка, не развітаўшыся і раптам спыніўшы размову, сігануў да дзвярэй і выскачыў на двор. Агееў з палёгкай праводзіў яго да вуліцы, і троє паліцаў, не азіраючыся, пакрочылі ў мястэчка. Трохі пастаяўшы ля дзвярэй і пераканаўшыся, што небяспека мінулася, Агееў пайшоў у кладоўку. Марыя чакала яго на гарышчы, забіўшыся за куфар з кніжкамі, і, як толькі ён ускарабкаўся па драбіне, падхапілася насустрач. Ён расчулена абняў дзяўчыну за плечы.

— Ну што ты! Не бойся. Я ж цябе не пакіну...

— Я ўсё чула,— сказала яна, дрыготка скаланаючыся ў ягоных абдымках, і запыталася: — У цябе зброя ёсць?

— Зброя? Якая зброя?

— Ну рэвальвер, ці вінтоўка, ці яшчэ што-небудзь...

— Нашто табе?

— Ты не знаеш нашто? — яна зірнула на яго з дакорам, вачмі, поўнымі слёз.

— Не, не,— сказаў ён таропка. — Да гэтага не дойдзе. Думаю, што не дойдзе. Нам галоўнае — каб перабіцца... А там...

— А што там?

— А там... Перамога будзе за намі! — сказаў ён, натужна ўсміхаючыся.

— Ой, баюся, не будзে, Алежка! Баюся, не будзе за намі. За кімсыці, можа, і будзе, але не за намі. Як бы нам хутка не прыйшлося легчы ў сырую замельку...

— Ну што ты! Ну што ты!.. Нашто так страшна? Ты супакойся... Яшчэ ж нічога не здарылася.

Па мяккай засыпцы гарышча ён прывёў яе да ўлежанай пасцелі, пасадзіў на ватную коўдру. Сам апусціўся побач і абняў яе дрыготкія худыя плечы.

— Ну, нічога, нічога. Пакуль што мы жывыя і разам — гэта галоўнае. Яшчэ мы пазмагаемся з імі. Яшчэ паваюем...

Марыя, моўчкі і ціхенька хліпаючы, патроху спакайнела, паддаючыся яго ласкавым абдымкам, усё цясней прыпадаючы да яго, нібы аддаючы яму свой боль і набіраючыся ягонай рашучасці. І ён сабраў у сабе ўсю рэшту тae рашучасці, слабой упэўненасці ў шчаслівым зыходзе іх задоўжаных выпрабаванняў, каб толькі пабольшыць яе сілы. Сам ён гатовы быў да ўсяго. Але з ёю ўсё

рабілася болей складаным, заблытаным, і ён яўна адчуваў, што павінен патроіць свае сілы і сваю вытрымку.

Выдаўся слотны, сцюдзёны дзень, зранку церусіў дробны дожджык — нудна шапацей па набрыняльям вільгаци ѿ даху. Марыя драмала — ціхенька ляжала пад кажушком на гарышчы. Агееў сядзеў побач на ражку коўдры і пры святле з дахавага акна гартаў зжаўцелья старонкі «Нивы», кіту якой прынёс з куфра. У кожным нумары гэтага густа ілюстраванага часопіса была вайна — даўняя вайна 1916 года, фатографіі яе ахвяр і яе герояў, генералаў і царскіх саноўнікаў, апавяданні пра вайну, вершы, агляды ваенных падзеяў, падрабязныя малюнкі акадэміка Самокіша — коні, казакі з пікамі, кавалерыйскія атакі на разгубленых, у паніцы немцаў, што шалёна ўцякалі, губляючы дзіўныя вастраверхія каскі. Агееў, аднак, шукаў іншае — шукаў што-небудзь пра зраднікаў, пра тагачасных прадажнікаў тыпу цяперашніх паліцаў, перабежчыкаў, такіх, як Драздзенка. Тады ж таксама ў гэтах самых мясцінах праходзіла лінія фронту, ішлі бai, палаўіна Беларусі была пад немцамі — мабыць жа, былі і тады нямецкія прыслужнікі, пра якіх напісала б ці хоць бы памянула «Нива». Але «Нива» пра тое маўчала, нібы іх не было зусім.

А можа, і сапраўды не было?

Але чаму тады іх развязлося столькі ў гэтую вайну, чыя ў тым віна ці якая ў тым прычына? У саміх гэтых людзях ці, можа, у немцах-фашистах з іх лютай палітыкай татальнага запалохвання ці татальнага знішчэння? Ці таго і другога разам?

Пачало змяркацца. Агееў усё ніжэй схіляўся над старонкамі часопіса, ледзьве чытаючы шрыфт тэксту і асабліва дробныя радкі подпісаў, калі яго слых злавіў ціхі, перарывісты стук унізе, які змусіў яго трывожна напяцца. Побач трывожна падхапілася Марыя, спалохана акругліла вочы. Стук выразна паўтарыўся ў цішы пустой хаты, і ўжо не было сумнення, што стукалі ў акно на кухні. Марыя, як заўжды, начутна шмыганула ў цёмны паддошак за куфрам, а ён таропка спусціўся ў кладоўку, старанна прычыніў за сабой дзвёры. За светлаватымі шыбінамі кухоннага акна цымнелася нейчая постаць. Агееўугледзеўся — не, то была не Бараноўская і не хто-небудзь знаёмы. Тады ён ступіў да дзвярэй і выніў з прабоя крук.

Па той бок парога зважліва стаяў немалады ўжо чалавек з густым шчаціннем на шчоках, у мокрым картузе і мокрым, у плямах брызентавым плашчы, з якога сцякалі долу кроплі дажджу. У апушчанай руцэ чалавек трymаў да палаўіны накладзеную чымсьці торбу.

— Вам каго? — цераз парог запытаўся Агееў.

— Я ад Волкава,— ціха сказаў мужчына і змоўк, чакаючы адказу.

Унутры ў Агеева штосьці радасна страпянулася, ён шырэй адчыніў дзвёры і ўпусціў чалавека на кухню.

— Я так чакаў вас... Праходзьце... Можа, распранецеся.

— Не,— змораным голасам сказаў чалавек. — Няма калі. Тут вось вам... мыла. Перадаць на станцыю сказаі. Ведаеце — каму?

— Да? На станцыю? Мыла?..

Агееў памкнуўся сцяміць усё адразу, каб выразна зразумець сваю задачу, але, мабыць, чагосыці зразумець не мог. Можна было здагадацца, што перадаць трэба Малаковічу, але — мыла?.. Нашто тamu мыла?

— Ну, я пайду,— тым часам сказаў чалавек, тупаючы ля парога ў шархоткім плашчы. — Чакаюць мяне.

— Што ж, дзякую,— амаль расчулена сказаў Агееў, поўнячыся сваёй тайнай радасцю, што вось нарэштэ ўспомнілі, даверылі, значыць, преч падазронасць, сумненні, усё добра. А ён столькі перадумаў, перажыў, перахваляваўся...

Усё поўнячыся радасным ажыўленнем, ён праводзіў госця на двор, зірнуў на пустую вуліцу, якая патанала ўжо ў непагадзі вечаровага змроку. Госць накінуў на картуз капюшон і хутка пакрочыў па двары, цераз гарод да ўзроўка. Напэўна, недзе яго там чакалі. Агееў ні пра што не пытаўся болей (не было для таго ні часу, ні магчымасці), цяпер ён думаў, што наўрад ці мог гэты чалавек яму што сказаць. Відаць, быў ён проста сувязны, якому даручылі перадаць нешта, і ён перадаў. Пра што было гаварыць? Зрэшты, і без размовы сам факт гэтай перадачы сведчыў пра многае, і перш за ўсё пра давер да яго, Агеева. Вось толькі — мыла! Той раз дзіравы абутак, цяпер — мыла... Хаця магло так быць, што і абутак, і мыла былі ў адным ланцу гнейкай складанай залежнасці, пра якую яму не сказалі. Але, можа, так трэба. Ва ўсякім выпадку, цяпер ён быў рады, што доўгая няпэўнасць чакання засталася ззаду, яго жыццё тут зноў набывала сэнс, толькі б пашэнціла, не сарвацца на якой драбязе. Не ведаў ён і нават не думаў, што менавіта з гэтай сустрэчы і з гэтага мыла пачнеца для яго ланцуг самага цяжкога і самага страшнага, што будзе каштаваць яму крыві, здароўя, а ягоным сябрукам жыцця. Але што можа ведаць чалавек пра сваё будучае? Ён не часта задумваецца нават аб перажытым, і трэба час, каб зразумець мінулае, разабрацца, што ў ім на карысць, а што на шкоду. Усё тое нярэдка праяўляеца толькі праз гады ў сваіх няпэўных заблытаных сувязях і не заўжды зразумелых выніках.

Пакідаць торбу з мылам на кухні было рызыкоўна, і ён усцягнуў яе на гарышчча. Гэты раз Марыя не сплохалася, яна ўжо сцяміла з размовы на кухні, хто да іх завітаў, і цяпер з цікаўнасцю пазірала, як ён нецярпліва разблытвае завязку на торбе. Развязаўшы яе, Агееў і сапраўды знайшоў там бязладна наваленуя брускі гаспадарчага

мыла, ад якога, аднак, ішоў трохі іншы, чым ад мыла, пах, і ён выняў адзін бруск.

— Што гэта? Гэта мыла? — нецярпліва пыталася Марыя.

— Мыла,— сказаў ён проста, ужо зразумеўшы, якое гэта «мыла». У торбе ляжала дзесяткі два брыкетаў прасаванага толу, і ён сцяміў тады, навошта гэта спатрэбілася перадаць на станцыю.

— А навошта мыла? — дапытвалася Марыя. — Гэта на абмен? На продаж?

— Гэта трэба перадаць на станцыю,— скуча адказаў Агееў, не хочучы нічога болей тлумачыць Марыі. Ён па-ранейшаму не меў права адкрываць ёй свае падпольныя сакрэты, тым больш уцягваць яе ў свае нелегальныя справы.

Як толькі сцямнелаася, яны перабеглі ў застаронак, куды ён перанёс і торбу з паклажай. Марыя адразу стулілася пад кожушком на тапчане, а ён падумаў, што трэба пачакаць. Напэўна ж, цяпер да яго прыйдуць — Кісякоў, Малаковіч ці яшчэ хто, трэба іх сустрэць у двары і перадаць торбу. Ці, можа, завесці на кухню, там пагутарыць пра што-колечы, але без Марыі. Вось настаў час хаваць яе і ад ягоных знаёмых, інакш як ён растлумачыць ім яе тут знаходжанне.

Агееў вынес цяжкаватую торбіну ў хлеў і пакуль што затуліў яе за шулам, прыхінуў нейкаю дошкай. Сам, усё яшчэ не ў стане саўладаць з радасным хваляваннем, прайшоў па двары, пасля, каб не мокнуць на дробным дажджы, стаў пад страху, шчыльней зашпіліў ватоўку. Канечне, цяпер стаяць тут, можа, і не мела сэнсу, да яго маглі завітаць і апоўначы, і пад ранак, але ён проста не меў сілы спакойна чакаць, тым болей з такой перадачай пад бокам. Зноў жа, кожнай гадзіны магла наляцець і паліцыя, той жа Драздзенка, і Агееў павінен быў дбаць, каб яго не засталі знянаць.

Ён прастаяў пад страхой гадзіну ці болей, навокал ужо зусім усё сціхла, замерла; садок, двор і гароды скаваліся ў прытуманенай цемры. Настала ноч. Дожджык то сыпаў, налятаючы з парывамі ветру, то нібы пераставаў. На падворку, аднак, ніхто не з'яўляўся, нікога за ўвесь вечар не чутна было і на вуліцы — ні прахожага, ні фурманкі, ні нават якога сабакі. Хаця Агееў больш слухаў і ўзіраўся ў бок гародаў і рова, хутчэй за ўсё нехта павінен прыйсці адтуль. Але мінаў час, а ніхто ніадкуль не паяўляўся. Мабыць, за поўнач ён ціхенька пратупаў праз хлеў да застаронка. Ён думаў, што Марыя даўно ўжо спіць, а яна, ахінуўшыся кожушком, сіратліва сядзела на сенніку, прыпёршыся плячмі да сцяны.

— Ну што? Прыйшоў хто?

— Спі. Чаму не спіш? Прыйдуць. Можа, пасля.

— Ён прысеў побач, не знімаючы мокрай ватоўкі, і яна ў кожушку падалася да яго.

— Ой, якія ў цябе рукі! Дай я пагрэю. Дай во сюды...

— Сцюдзёныя. Спалохаешся...

— Як лёд! Во я іх пагрэю,— ціженька сказала яна, уся сціскаючыся ад дотыку ягоных халодных рук і далей засоўваочы іх сабе пад пахі. — А хто да цябе павінен прыйсці, ты ведаеш?

— У тым-та і справа, што не ведаю. Але хтосьі прыйдзе.

— А калі паліцыя?

— Паліцыя ўжо прыходзіла. Болей не прыйдзе,— сказаў ён ціха, без асаблівай, аднак, упэйненасці.

— А калі тыя, твае, не прыйдуць?

— Ну, як не прыйдуць? Мыла ж патрэбна...

«Мыла», вядома, патрэбна, думаў ён, але во Кісякова няма ўжо другі тыдзень, а Малаковіч не ведае нават, што з ім здарылася. А раптам сапраўды з іх наладжанага ланцужка сувязі выпала нейкае звязно, што тады? Як тады звязацца? І што яму рабіць? Чакаць ці праявіць ініцыятыву самому?

Трохі сагрэшы каля Марыі свае азяблыя рукі, Агееў усё ж паклаў яе дасыпаць, старанна ўкрыў кожушком, а сам зноў выйшаў у двор. Дажджу цяпер быццам ужо не было, але веџер дзымуў з большай сілай, стала сцюдзёней, чым увечары. Мокраю слізкай сцяжынай Агееў пайшоў у гарод, спыніўся, паслухаў. У глухім начным цемрыве чуваць былі бязладныя парывы ветру і неспакойны, захлёбісты пошум вязаў, што чорнай сцяной высіліся на ўзроўку. Нікога вакол быццам не было, і ён вярнуўся на двор. Усё ж тут было зацишней, і можна было чакаць далей.

І ён чакаў, то захінаючыся ад ветру за варотамі ў хляве, то выходзячы на падворак, то спыняючыся пад дахам,— увесь у напружанай увазе, насцярожаны і чуйны да кожнага гуку ўначы. Але ноч выдалася надзвычай скупой на гукі, з мястэчка амаль нічога не было чуваць, а з рова ад могілак нядоўга даносіўся далёкі сабачы брэх, які неяк непрыкметна сам сабою змарнеў. І зноў ветраная цішыня запанавала ўначы.

Пад ранак ад доўгага стаяння пачала нышць параненая нага — набрыньяла хваравітъм цяжарам, і ён, намацаўшы ў хляве пустую дзежку, перакуліў яе на праходзе і сеў. Спаць яму не хацелася, цярплівае чаканне на зыходзе начы стала перапыняцца пакутнымі хвілінамі неспакою, цымянай трывогай — чаму ж да яго не ідуць? Апроч таго, што ўзрыўчатка, мабыць жа, патрэбна была там, на станцыі, яна была немалой небяспекаю тут, на сядзібе. У выпадку, калі тут што западозраць, канечне ж, усё перавернуць і знайдуць; такую паклажу схаваць не проста. Хіба што закапаць на гародзе. Але гэта калі надоўга. А прыйсці маглі кожнай гадзіны дня і начы. Асабліва начы. Але во не ішлі. А можа, усё ж трэба было яе аднесці самому? Можа, цяпер там Малаковіч, як і ён тут, чакае ягонага прыходу і таксама не спіць усю начу? Але як ён туды пойдзе? Ён нават

не ведае, дзе тая станцыя, у якім баку. Ды і ці дойдзе ён з ношай, кульгавы, мала каму тут вядомы і таму для ўсіх чужы і падазроны...

Чорт ведае, што рабіць?

Калі пачаўся позні нясымелы світанак, ён зразумеў, што нач мінулася марна, і пабудзіў Марыю.

— Пара. Пайшлі на гарышча.

— Што? Ужо раніца?.. А я так добра заснула,— гаварыла яна, падхопліваючыся на тапчане, і, уся разамлелая, яшчэ санлівая, ахапіла яго за шию.

— Пойдзем на гарышча. Там даспіш,— сказаў ён шэптам, цалуючы яе рассыпаныя валасы.

— Ну, прыходзілі? Ты аддаў?

— Панімаеш, не прыйшоў ніхто. Не ведаю, што рабіць...

Яго трывожны клопат адразу перадаўся Марыі, тая прагнала з вачэй рэшту сну і, ускінуўшы тонкія руکі, хуценька прычасала кароткія валасы маленъкім перламутравым грабяньком.

— Калі перадалі, дык, мабыць, прыйдуць,— спрабавала супакоіць яго Марыя.

Ён думаў таксама і хацеў верыць, што неўзабаве павінен нехта прыйсці. Праўда, як пачаўся світанак, упэйненасць яго аслабла, пачала мацней дапякаць трывога: напэўна, нешта там не зладзілася. Яны перайшлі на гарышча, паелі ўчарашній бульбы. Зрэшты, Агееў амаль не еў, пасядзэў ля Марыі і зноў злез на кухню, выйшаў на двор.

Увесе той дзень да самага вечара ён не мог знайсці сабе месца і ўсё швэндаўся па падворку, стаяў пад страхой, сядзеў на кухні. Разы два ён схадзіў па сцежцы да рова, паўзіраўся ў яго мокрыя, непрытульныя зараснікі з рэштаю рудой лістоты на дрэвах. Але ў рове было глуха і пуста, як толькі там можа быць глыбокаю восенню, нідзе не было нікога, як не было нікога і на вуліцы, нават у суседзіі у дварах і гародах — пазнікалі ўсе, нібы ў прадчуванні хуткай бяды. Марыя, захінуўшыся ў кожушок, сядзела на коўдры і, як ён узлазіў на гарышча, трывожна ўзіралася ў яго. Агееў паныла кідаў:

— Няма нікога...

Тады яна пачынала пытацца, хто там, на станцыі, і нашто мыла, але ён ужо не мог трываць тыя яе роспіты, яны яго пачыналі злаваць, і трэба было намаганне, каб схаваць тую яго злосць. Хвіліну пасядзэўшы на гарышчы, ён зноў злазіў уніз, паныла стаяў ля акна на кухні, зноў выходзіў на двор.

Так мінуў дзень, і зноў прыйшла нач. Яны перабраліся ў застаронак. На гэты раз, спакутаваная ягонай трывогай, Марыя таксама не прылягла ні на хвіліну — стаяла на праходзе ў хляве, пакуль ён атупела хадзіў па двары. Калі ж ён паяўляўся ў варотах, пыталася: «Ну што? Няма нікога? Што ж нам рабіць?»

Што рабіць — ён таксама не ведаў, але па меры таго, як міналі цёмныя хвіліны ночы, усё мацнела яго нядобрая ўпэйненасць, што гэта — не выпадкова, штосьці там здарылася. Можа, якая мітрэнга, можа, схапілі каго, а можа... А можа, там, на станцыі, ужо адмовілі яму ў даверы і чакаюць. Чакаюць, як зробіць ён з толам, каму перадасць...

Як пачало днечь, азяблы і спакутаваны сумненнямі ды марным чаканнем, ён увайшоў у хлеў і на праходзе сутыкнуўся з Марыяй. Тая нерухома ўгледзелася ў яго і нічога ўжо не пыталася — мусіць, сама разумела ўсё.

— Вось такія дзяла,— паныла сказаў ён, абы сказаць што-небудзь.

— А можа, трэба туды аднесці? Перадаць каму? — загаманіла Марыя.

— На станцыю?

— Ну,— сказала яна. — Гэта ж недалёка. Адразу за мястэчкам.

— Панімаеш, я нават не ведаю... Я ж там ніколі не быў.

— Давай я збегаю. Каму там аддаць, ты знаеш?

— Знаю. Толькі... панімаеш...

Ён абсолютна не ведаў, як аднесціся да гэтай яе гатоўнасці. Канечнэ, у нейкай ступені гэта было для яго выйсце, якое, аднак, нараджала і некалькі новых, таксама няпростых праблем, галоўнай з якіх была рызыка, што цяпер перакідвалася і на Марыю.

— А калі паліцыя? — сказаў ён.

— Ну і што — паліцыя? Толькі б на Драздзенку не нарвацца. А іншыя, што яны мне?

— Ой, ой, Марыя... Не, яшчэ пачакаем. Можа, хто ранкам прыйдзе. Усё ж ноччу каменданцкі час...

У халодным світальным тумане яны перабеглі мокрым дваром на кухню, Марыя палезла на гарышча, а Агееў застаўся ўнізе. У галаве яго ўсё гуло ад бяссоннай ночы, цела аслабла, думкі вяла і бязладна варушыліся вакол аднаго і таго ж у пошуках выйсця. Усе ягоныя намеры зблытаўся, ён не ведаў, як зрабіць лепей. Чакаць? Даверыцца часу? Выпадку? Ці ўзяць у дапамогу Марыю? Але ж Марыя — чалавек старонні, хіба ён мае права ўцягваць яе ў такую сур'ённую і рызыкоўную справу? Але і самому брысці на станцыю?.. Усё ж на ім замыкалася некалькі ланцугоў сувязі, ці мог ён так легкадумна рызыкованаць сабой? І тым самым ставіць пад пагрозу гэтую не ім наладжаную сувязь? Разумней было б рызыкнуць кім-небудзь іншым — іншым заўжды рызыкованаць зручней, са зласцівай іроніяй падумаў Агееў. Але — Марыя... І ці разумее яна, ці здагадваеца, якое «мыла» ў гэтай торбіне? І ці можна яму ўсё ёй патлумачыць, ці не лепш, каб у такой сітуацыі яна нічога не ведала.

А калі яе схопяць?

Не, рашыў ён, калі пасылаць Марыю, дык трэба ёй усё растлумачыць, ён не мог гуляць з ёю ў хованкі. Усё ж гэта гульня са смерцю, дзе стаўка — жыццё. Той, хто робіць гэтую стаўку, павінен выразна сабе ўяўляць, чым рызыкуе, інакш гэта будзе ашуканствам, подласцю з ягонага боку. Так ён не мог.

Усё ж ён чакаў увесь гэты ляніва-світальны ранак, прыслухоўваючыся да глухіх гукаў знадворку — выпадковых галасоў з суседніх двароў, кудахтання курыцы за плотам. З кухоннага акна было відаць, як па вуліцы ў мястэчка пратупала немаладая цётка ў вялікай, напятай на плечы хустцы, яна несла ў абедзівуюх руках чымсьці накладзеныя кашолкі, і ён здагадаўся: відаць, на кірмаш? Здаецца, сёння была нядзеля, калі царквы збіраўся кірмаш, штось прадавалі там, штосьці куплялі. Зрэшты, Агееў там ні разу не быў, чуў толькі, расказвала Марыя.

— А што, калі вось гэтак — у кашолцы?

Ён пашукаў позіркам па кутках кухні, па сценах, зірнуў пад стол. Не, прыдатнай пасудзіны тут не было, бульбу звычайна капалі ў старое бляшанае вядро з дзвюма дзіркамі ў дне... І ён раптам прыпомніў, што на гарышчы за комінам сярод іншага ламачча валялася нейкая кашолка. Тая, мабысь, згадзілася б... Ён таропка ўзлез на гарышчу, перш чым пралезці ў лаз, зірнуў пад акно на пасцель, позіркам сустрэўся з Марыяй. Тая не стала, ляжала на баку, захінуўшыся ў стракатую коўдру, і ў яе вачах свяцілася штосьці далёкае адсюль і ад ягоных клопатаў. Але трывогі ў іх нібыта не было, дзяўчына неяк хуценька супакоілася, адышлася ад сваіх нядаўніх яўных і надуманых страхаў. Неспакой цяпер цалкам перайшоў да яго, і Агеееву было нялёгка ўтаяць яго ад Марыі.

— Ну што? Няма? — заклапочана спытала ў яго дзяўчына.

— Няма.

— А ты што?.. Ідзі сюды. Прыйдуць — пастукаюць.

— Баюся, не прыйдуць.

Ён адразу згледзеў тую кашолку, што адзінока ляжала на смеці сярод непатрэбнага рыззя і ламачча. Гэта была старая, прадаўгаватая пляцёнка з рысавай саломы, пляскатая, з прадраным дном. Але дно можна было чымсьці закласці, а ручкі былі добрыя — дзве тутія почапкі, мабысь для зручнасці абматаныя чырвоным матузом. Сумка была самы раз — звычайная гаспадарчая рэч, у якой можна было насіць што хочаш: рэчы і прадукты, з кірмаша і на кірмаш. Нядоўга памацаўшы яе, Агееў рашуча страсянуў з яе смецце.

— Во для мыла.

— Правільна! Вось я і аднясу,— рашыла Марыя і падхапілася з-пад коўдры. — Калі, зараз аднесці?

Агееў разгубіўся. Яна проста здіўляла яго гэтай легкадумнай гатоўнасцю, хоць і разам вырашала галоўнае ў ягоным клопаце —

нічога ёй не трэба было тлумачыць ці тым болей прасіць. Можа, так будзе і лепей, падумаў ён. Аднак усё марудзіў, бавіў час, адсоўваючы той самы апошні момант, калі перадумашь ужо будзе позна. Доўга цягнуць, аднак, было нельга, трэба было карыстацца ранкам, калі на кірмаш і назад ішлі людзі.

— Марыя, тут такая справа,— нерашуча пачаў ён, апусціўшы кашолку. — Мабыць, ты здагадваешся, што гэта такое?

Яна, падобна, здзівілася — не гэтак ягоным словам, як голасу, якім яны былі сказаны — з пакутным пераадоленнем сябе, няпэўным намёкам на штосыці.

— А што? — наўно запытала яна.

— Гэта не мыла. Гэта — узрыўчатка.

— Узрыўчатка?..

Па яе мілым, такім дарагім цяпер яму твары мільгануў цень кароценькага недаўмення ці нават спалоху, але Марыя хутка авалодала сабой і прасветлена, лёгка ўсміхнулася.

— Ну што ж, я паняла. Каму перадаць?

— Марыя, ты ж разумееш, калі пападзешся...

— Усё разумею, не маленъкая,— сказала яна і, стаўшы на пальчыкі, пацягнулася да яго, пацалавала трох разы — у абедзьве шчакі і ў лоб. Пасля ўраз адхінулася, узялася за чырвоныя почапкі кошолкі, якую ён усё яшчэ трymаў у сваіх руках. — Дык каму перадаць?

Гэтая кароткая і пакутная размова кінула яго ў жар. Пасля ён марудна змакрэў ад сцюдзёнага поту. Каб толькі ён ведаў, куды пасылаў яе і што будзе за тым... Пасля сотні разоў ён прыпамінаў гэтае расставанне і пастспешлівую размову з ёй, яе пацалункі і пагляды, шукаў, што зрабіў не так, што не растлумачыў, забыўся сказаць галоўнае. Ён ужо адчуў, як штосыці ў ягоных намерах пайшло наўкось, нібы пад адхон, незразумелай фатальнай хадой, але змяніць нічога не мог. Падтанялі няўмольны час, хваляванне, і ён аддаўся на волю выпадку, на лёс і... на Марыю.

— Ведаеш, дзе качагарка?

— Ну, за пакгаўзам, здаецца?

— Во там працуе такі Малаковіч. Паклічаши яго.

— Добра. Гэта я мігам. За якую гадзіну, мабыць, упраўлюся. Ты пачакай.

Трошкі дрыготкімі рукамі ён наладзіў кашолку, вокладкай ад старой кніжкі з куфра затуліў дзіравае дно. Пасля пераклаў туды тол. Атрымалася амаль даверху, і Марыя акуратна прыкрыла яго нейкай знайдзенай на гарышчы клятчастай анучкай. Агееў паднімаш кашолку, паважкаваў у руцэ — было цяжкавата, але несці можна. Яны злезлі на кухню, трэба было расставацца. Усё ўнутры ў Агеея дробна трэслася, нібы ў гарачцы, душа яго заходзілася ў нямым плачы, і ён ледзьве

стрымліваў сябе. Марыя ж, наадварот, знешне была спакойная, трошкі заклапочаная, але жвавая і поўная так нечакана знойдзенай рашучасці.

— Ты як — па вуліцы? — глухім, перацятым голасам запытаўся ён.

— Не, цераз роў. А там у поле і — на станцыю.

— А паліцаяў не стрэнеш?

— Яны больш у мястэчку. Зноў жа, кірмаш сёння.

— Ну, глядзі. Перадасі і адразу сюды. Я чакаю.

— Дзякую, мілы!

— Чуеш, я цябে чакаю!

Яна зноў пацалавала яго — у куточкі вуснаў — і падхапіла кашолку. Агееў адразу ўбачыў: цяжкаватая ўсё ж была ёй тая кашолка, але ўжо нічога мяніць не стаў, амаль разгублены выпусціў яе з кухні на двор. Хуткім дробненъкім крокам яна пайшла ўздоўж хлява, ля прыбудовак, каля дрывотні азірнулася, махнула яму незанятай рукой і кораценька ўсміхнулася — развітальна — самотнай усмешкай, якую ён запомніў да скону сваіх дзён.

Калі яна схавалася за вуглом хлеўчука, ён марудна, губляючы рэшту адабраных бяссоннем сіл, пратупаў да вуліцы, агледзеўся. Нікога быццам паблізу нідзе не было. Тады, трохі счакаўшы, вярнуўся на кухню і цяжка ўсеўся на скрыпчуае крэсла каля стала. Ягоны позірк слізгануў па карціне на сцяне насупраць, якую любіла Марыя, спыніўся на вымытым ёю і прыбаным посудзе акрай стала, што, здавалася, яшчэ хаваў цеплыню трапяяткіх яе рук, і яму зрабілася невыносна горка. Ён сядзеў так доўга, невідушчым позіркам тупа ўставіўшыся ў чиста падмеценую Марыяй падлогу, слухаў. Час адмерваў свае хвіліны — апошняя яго хвіліны спакою ў гэтым доме, у якіх было чаканне і — надзея. Аднак чаканне яго стала непамерна расцягваща, нібы пухнучы у часе, запаўняючи сабою свядомасць, паралізуючы волю, і, па меры яго разрастання, меншала, вузела надзея. Мабыць, мінула ўжо абязаная Марыяй гадзіна, затым скончылася і другая. Аднекуль з-пад стала вылез ягоны Гультай, выйшаў на сярэдзіну кухні, пацягнуўся і сей, выпрабавална пазіраючы на Агеева. Што ён хацеў сказаць, гэты стары і мудры кот? І што ён разумеў з того, што рабілася на душы ў Агеева? Яшчэ праз гадзіну Агееў пачаў ужо думаць, што зрабіў недараўальнью памылку, што не трэба было пасылаць Марыю, што ён проста не меў права на тое — ні боскага, ні чалавечага, што трэба было пачакаць або ісці самому. Калі ўжо рызыкаваць, дык рызыкаваць сабой і нікім іншым — гэта была самая сумленная рызыка. А так... Але даўно сказана, што чалавек заўёды багаты на свой задні розум, калі справа зроблена і дапушчаную памылку ўжо не паправіць, і застаецца адно — прымасць на сябе заўжды суроўы і не заўжды справядлівы ўдар лёсу. Часам,

калі чаканне Агеева перапынялася асабліва вострым прыступам нецярпення, ён ускокваў з крэсла і пачынаў хадзіць па кухні — ад парога да дзвярэй у кладоўку — пяць крохаў туды і пяць назад. Балела нага — у сцягне і калене, мабыць, трэба было паправіць павязку, але ён ужо не звяртаў увагі на боль і на рану — ён хадзіў да знямогі, не перастаючы ўслухоўвацца ў гнятлівую цішыню сядзібы. Часам яму здавалася: ідзе, быццам бы чутныя рабіліся крокі ў двары, але дзвёры не адчыняліся, і ён разумеў, што памыліўся. І зноў пачынаў чакаць — напружана, нервова, насуперак прадчуванням, а затым і наперакор усякаму сэнсу. Ён не заўважыў, як мінуўся ранак і хмарны восеньскі дзень неўпрыкмет перайшоў у яшчэ болей пахмурны вечар, і чакаць чаго добра гаё было недарэчы. Але ён чакаў. Яшчэ ён мог бы, напэўна, уцячы з сядзібы, скавацца ў рове, наогул пакінуць мястэчка, але ж ён сказаў ёй, што будзе чакаць тут. І ён чакаў. Ён перадумай рознае: і спадзяваўся, і развітваўся з ёю, і зноў аддаваўся надзеі, і сам ужо расставаўся з усім белым светам. Але — чакаў.

Дзіўная справа, калі яна была побач усе гэтыя дні, тыдні і нават апошнюю ноц, праведзеную разам, ён больш перажывала за свае шматпакутныя справы, сувязь, заданні. Цяпер жа, з тae хвіліны, як разлучыўся з ёю, ён ні пра што іншае, як пра яе, не мог і падумаць, падобна, ён толькі цяпер і зразумеў, якую бяду наклікаў на яе галаву, а ўсё астатніе, што тыднямі дапякала яму, адышло на другі, задні план. Не тое каб стала другарадным, але адсунулася, здрабнела ў сваёй значнасці, затуленае яе мільм абліччам, яе развітальнай усмешкай — яе бядой.

Надвячоркам ён ужо выразна адчуў, што прайграў, што дапусціў фатальную памылку, і толькі той факт, што ўсё ж да скону дня да яго ніхто не з'явіўся, даваў яму нейкое апраўданне — не перад Марыяй — перад сэнсам барацьбы, у якую ён быў уцягнуты. Усё ж, мабыць, трэба было праявіць ініцыятыву, паклапаціца даставіць тол куды было трэба, дзе чакалі яго. Тут сваю задачу ён зразумеў правільна і пастараўся яе выканаць.

Вось толькі якімі сродкамі?

Калі ў кухні нарэшце зусім запанавала вечаровае цемрыва, хваляванне яго дасягнула мяжы. Ён ужо з рашучасцю прыкідаў, куды падацца — на станцыю па яе слідах ці яшчэ раз паспрабаваць знайсці Кісялкова. Можа, трэба было ўзяць пісталет? Усё ж са зброяй было зручней, а галоўнае, болей звыклна. Але ён яшчэ не рашыў, куды ісці, як раптам ад вуліцы пачуўся крокі — тупаценне многіх мужчынскіх ног па камяніях падворка, пад клёнам матлянуўся доўгі і вузкі, бы нямецкі цясак, прамень з ліхтара. Гэты прамень затым ударыў праз аконнае шкло на кухню, рэзка высвеціў стол і прыкрыты на ім посуд, чорны цень ад яго лёг на аблезлую шпалеру сцяны. Агееву

інстынктыўна падаўся да кладоўкі, але спыніўся і стаў. Дзвёры ўжо расчыняліся, дыхнуўшы на яго вулічнай сцюжай, і два пукі электрычных прамянёў зусім асляпілі яго з парога.

— Во ён! І не хаваецца, сука!..

Па голасе ён пазнаў адразу: то быў Драздзенка. Аднак, зусім аслеплены скіраваным у вочы святым, Агееў нічога не бачыў там, і люты знянацкі ўдар у левае вуха змусіў яго адляцець убок. Ён наткнуўся на паваленае крэсла, але паспей ухапіцца рукой за рог пліты і ўстаяў на нагах.

— Ах ты б...! Здраднік! Ану, перавярнуць усё дагары нагамі! Абшукаць кожную дзірку! Пахом, дзействуйце! — з лютасцю распараджаўся Драздзенка. — А гэтага — марш у падвал! Ужо я пагавару з ім!..

Усё слепячы яго промнямі з двух ліхтароў, яны таропка аблапалі яго ватоўку, кішані брыджаў, пад пахамі, пасля злосна піхнулі ў насцеж расчыненыя дзвёры, і ён з амаль заплюшчанымі ад святла вачамі слепа патупаў знаёмым падворкам да вуліцы...

Раздзел шосты

Пасля пахавання Агееў у сумнай адзіноце сядзеў над сваім абрывам, аддаваўся малавяёлым думкам, як раптам згледзеў на дарозе ля могілак Шурку з Артурам. Апранутыя ў летнія безрукаўкі з моднымі лацінскімі надпісамі на грудзях, у кароткіх штанах, хлапчукаі, яўна спяшаючыся, кіравалі да яго на пагорак, і Агееў зразумеў: на гэты раз у іх была справа. Яно так і сталася.

— Вас там просяць прыйсці,— яшчэ здалёку задыхана паведаміў Шурка.

— Хто просіць? — здзівіўся Агееў.

— Ну там, на памінкі.

— Ага. Дзядзька Еўсцігненеў сказаў,— пацвердзіў Артур.

«Во як!» — трохі здзіўлена падумаў Агееў. Гэты адстаўнік, які нядаўна яшчэ на цэлы дзень сапсаваў ягоны настрой, цяпер запрашаў яго на памінкі. Канечне, лішні раз сустракацца з ім у Агеева не было вялікага жадання, але ўсё ж памінкі былі па Сямёну, і ён падумаў, што трэба пайсці.

— А дзе гэта?

— Ды тут, недалёка. Мы пакажам,— прыжмурыўся пад нізкае сонца Шурка. — Ідзёмце...

Што ж, надта збірацца не было патрэбы, наогул Агееў быў унутрана гатовы да таго і, цяжка падняўшыся, пайшоў па адхоне за хлопцамі. Капаць сёння ўсё роўна ўжо не было настрою, і ён падумаў, што, можа, лепш будзе пасядзець з людзьмі за агульным столом, памянуць чалавека. Аднагодкі ўсё ж.

Хлопчыкі хутка беглі ўзбочынай вуліцы, зредзъчасу азіраючыся на цяжкаватага такі ў хадзе Агеева, за мастком павярнулі ў зарослы дзядоўнікам завулак, пералезлі самі і пачакалі, пакуль пералезе ён цераз жэрдку невысокага плота, затым сцежкай па краі бульбы выйшлі на незнаёмую вулічу паблізу ад узроўка. Зады тутэйшых сядзіб, як і на яго Зялёной, упіраліся ў аўражныя зараснікі, над якімі велічна ўзвышалася некалькі вязаў — гэтаксама, як некалі па-над сядзібаю Бараноўскай. Тут, у новым, нядаўна зрубленым дамку са стромкім вільчыкам і насцеж расчыненымі вокнамі, чуўся стрыманы гоман; у двары стаяла некалькі мужчын і жанчын, гэтыя або маўчалі з журбою на тварах, або скуча перамаўляліся каля паркана. З хаты якраз наступрач Агееву выйшаў разамлеў ад духаты Еўсцігненеў у сваім нязменным цёмна-сінім гарнітуры, пачаў абмахваць счырванелы твар жорсткім капелюшом з капрону.

— Духата, як у лазні,— проста паведаміў ён. — Ведаецце, пойдзем куды на паветра. Вечэр каб...

— А вунь бугарок,— ступіўшы ад паркана, сказаў немалады мужчына ў кірзовых ботах. Еўсцігненеў падумаў, па-начальніцку агледзеўся.

— Правільна, Хаміч! Пакліце там каго... Вунь Скарахода з Панамарэнкам,— кіунуў ён на двух мужчын, што ціха курылі на траве пад плотам. — Усё-такі ветэраны.

— І гэтага прыхапіць, ага? — з намёкам запытаў Хаміч, і Агееву пазнаў у ім чалавека, які на могілках нёс падушку з Сямёнаўымі ўзнагародамі.

— Як хочаце,— махнуў Еўсцігненеў. — Пайшлі, таварыш Агееву.

Усё махаючы на сябе капелюшом, ён гаспадарскім крокам нетаропка пайшоў па падворку, каля хлявоў і дрывотні, гучна крэкнуўшы, падлез пад жардзіну ў гарод. Утаптаная сцежка між градакі бегла ўніз, да рова, Агееву спаважна ішоў следам.

— Вы гэта, таварыш Агееву, думаю, не пакрыўдзіліся на нас? — не паварочваючы да яго галавы, запытаў Еўсцігненеў. — Ну, за праверачку! Ведаецце, сігнал быў, а сігналы мы далжны правяраць.

— Да не, я нічога,— сказаў Агееву. — Яно панятна.

— Ну і добра. А то некаторыя, ведаецце, крыўдуюць. Крытыка, яна, ведаецце, асабліва для маласвядомых...

Агеев змоўчаў, іранічна падумаўшы, што ўсё ж вось не трапіў у разрад маласвядомых. І то добра.

— А нябожчык і да вас наведваўся? — між тым прадаўжаў Еўсцігненеў. — Наўродзе сябры былі...

— Да ты, знаеце...

— Ну, а мы тут з ім дзесяць гадоў... Яшчэ як я ваенкомам быў.

— Тут — ваенкомам? — перапытаў Агееву.

— На працяту раду гадоў,— з важнасцю ўдакладніў Еўсцігненеў.
— Да выхаду ў адстаўку.

Яны перайшлі праз гарод і яшчэ раз адолелі плот — не дужа спрытна пераваліся цераз яго верхнюю жардзіну — і апынуліся на ўзорыку. Невялікі прыгорак — палянка з дробнай травой у цяні бухматага маладога дубка быў трохі ўтаптаны людскімі нагамі, але яшчэ меў выгляд наогул утульнага месца, адкуль адкрываўся нешырокі маляўнічы від на аўражныя зараснікі і другі, таксама густа парослы хмызняком схіл.

— Во і прысядзем. Цяпер тут добра. І нябожчык, кажысь, любіў сюды забягаць. З дружкамі, канечне,— з нязносным папрокам гаварыў Еўсцігненеў, усаджваючыся на прытаптанай траве і з палёгкай выпроставаючы караткаватыя, мабысь, не дужа здаровыя ногі ў тура забэрсаных чорных гамашах. Агееў прымасціўся праз тры крокі на ўзмежку.

— Я, ці ведаеце, чалавек прамы. Як і паложана вайскоўцу. Не буду тайць — люблю парадак. А як жа інакш? Ва ўсім павінны быць дысцыпліна і арганізаванасць.

Акруглішы белаватыя, трохі выпуклыя вочы, ён быццам з некаторым здзіўленнем агледзеў Агеева, і той паспяшаўся згадзіцца:

— Канечне, канечне...

— А ў нас яшчэ непарадкаў вялікае мноства. Асабліва на перыфериі. Во і нябожчык!.. Нядрэнны чалавек, ветэран і так далей... А парадку не прызнаваў.

— Во як?! — трохі фальшыва здзівіўся Агееў.

— Іменна! Піў.

— Але, ведаеце, цяпер гэта...

— Не, я не супраць. Не падумайце, што я адмаўляю наогул. Атнюдзь! Але і ў выпіўцы павінен быць нейкі парадак. Калі ў суботу, нядзелью... Калі свята якое або дзень нараджэння... Але калі пачаць кожны дзень...

— А ён што — кожны дзень?

— Іменна! І нікакай увагі на грамадскасць. Я ўжо не кажу пра гэтыя бандарныя цэх, дзе ён працаваў. Там яны ўсе такія... Але я сам з ім бяседаваў, можа, разоў з дзесяць...

— І які ж вынік?

— А ніякага! — рапуча махнүў капелюшом Еўсцігненеў.

Цераз плот пералазіў ужо Хаміч з дзвюма бутэлькамі ў адцягнутых кішэнях штаноў. Лісліва ці, можа, вінавата ўхмыляючыся, ён паставіў бутэлькі на траву перад Еўсцігненевым.

— Хаця вы і проціў, Еўсцігненеўіч, але...

— Я не проціў,— насупіўся адстаўны падпалкоўнік. — Цяпер ёсць прычына, значыць, пала гаецца...

— Канечне, канечне,— таропка пагадзіўся Хаміч і звярнуўся да Агеева: — Нябожчык таксама не проціў быў. Колькі мы з ім тут прабяседавалі!..

— Ды і ты недалёка ад яго адышоўся,— строга перапыніў яго Еўсцігненеў.

— Што зробіш! Такая наша судзьба!

Усё таямніча ўсміхаючыся, Хаміч нецярпіва ашчаперуў бутэльку, вялікімі плоскімі пальцамі пачаў калупаць з рыльца бліскучы металічны каўпачок.

— Што яны перасталі са свінымі вушкамі выпускаць? — паскардзіўся ён. — А то пакуль скалупнеш гэтую бесказырку...

— Нічога, скалупнеш. Калі выпіць захочаш...

— Ды ўжо як-небудзь.

Тым часам праз гарод ужо рупна тупалі нізенькі вяртлявы брунет у сіняй з белымі палосамі на рукавах спартыўнай куртцы і даўталыгі бландзін у шэрым гарнітуры і дзіўнаватым выразам хударлявага твару. Калі яны падышлі бліжэй, Агееву убачыў, што твар у бландзіна — на адзін бок, левая шчака была ўся зморшчаная, скура на падбародзі тута напятая, і ўвесь твар нёс выраз спалоху або здзіўлення. Мужчыны прыйшлі пад дубок і селі побач з астатнімі — брунет каля Еўсцігненава, а бландзін ля Агеева — выцяг у роў свае доўгія, у сандалетах, ногі і выняў з кішэні цыгарэты.

— Курыце?

— Не, дзякую, — кіёнуў галавой Агееву.

— Ну, а мы закурым, — сказаў ён густым басам і азірнуўся. — Пакуль Жалудкоў закусь нясе.

Цераз плот пералазіў з выгляду худы і невялічкі, але цвёрды, быядловец, жувавы чалавек з папяровымі скруткамі ў абедзвюх руках. Ён быў у зялёной вайсковай сарочцы з цёмным гальштукам, кароценкі хвосцік якога матляўся на яго кастлявых грудзях.

— Во і закусон!

— Ну што ж, сядайце, Жалудкоў. Хаміч, налі патроху, — звыкла распарацца ў Еўсцігненеў, спатнелы мясісты твар якога ўжо трохі астый у засені. Пакуль Хаміч разліваў, усе глядзелі на дзве скасабочаныя ў траве шклянкі, а Жалудкоў, седзячы на қукішках, разгортваў жоўтую паперу з кавалкамі селянца.

— Значыць, за старшага сяржанта Сямёна. За ягоную памяць! — абавясціў Еўсцігненеў, падняў шклянку і моўчкі перадаў яе Агееву. Другую шклянку ўзяў Жалудкоў.

— Знаецце, я не магу, — сумеўся Агееву.

— Ну, колькі можаце.

Ён паднёс шклянку да рота, гарэлка ўдарыла ў нос амаль што агідным пахам, і ён апусціў руку. Жалудкоў спаважна, мернімі глыткамі дапіў сваю да канца. Агееву аддаў шклянку Хамічу, які без

слоў узяў яе, наліў з бутэлькі спярша суседу Агеева — бландзіну з аблапаленым тварам, пасля даліў троху сабе.

— Ну, каб яму там было чым пахмяліцца!

Еўсцігненеў незадаволена хмыкнуў.

— Хаміч, няўжо ты думаеш, што і там гэта самае... як тут. Ніякага парадку. Усё б вам адно і тое ж...

— Не, там парадак! — зыркнуўшы яршыстым позіркам, запярэчыў Жалудкоў. — Там не тое, што тут. Там як у войску!

— Тожа найшоў парадак! — усуніўся Хаміч.

— А ты адкуль ведаеш, як у войску? Ты што, доўта служыў? — настырчыўся Еўсцігненеў.

— У мяне зяць прапаршчык. Начуўся...

— Не гаварыце пра тое, чаго не ведаецце! — адрэзаў Еўсцігненеў.

— У войску парадак. А во на гражданцы далёка не заўсёды.

— Ён ведае,— падміргнуў Агееву Жалудкоў. — Дваццаць пяць год адбахаў.

— Дваццаць восем, да вашага ведама. Год вайны лічыцца за два.

— На тваім месцы, Еўсцігненеіч, можна было і трывіцаць. Ты ж у штабе сядзеў?

— Ну, у штабе! — падабраўся Еўсцігненеў. — А што думаеш, у штабе лёгка?

— Дужа цяжка,— з'едаіва пацвердзіў Жалудкоў і нагнуўся па кавалак сялёдкі. — Паперы заелі.

— А думаеш, не? Колькі мне весці належала? Улік асабовага складу па пяці формах. Перамяшчэнне і перастаноўкі. Журнал беззваротных страт. Страйвыя ведамасці. Загады! А матэрыял да ўзнагарод?

— Ага, спіна не разгіналася,— ранейшым тонам сказаў Жалудкоў, жуючы хлеб з селядцом.

— I што ж ты думаеш: было, тыднямі не разгінаўся,— усё гучней сказаў Еўсцігненеў. — У добрага работніка, які хоча выконваць усё, што паложана, заўжды плечы мокрыя. А я ніколі разгільдзяем не быў, можаш быць упэўнены.

Ён абвёў усіх запытальна— насцярожаным позіркам, трохі затрымаўся на Агееве, які з некаторай нават цікавасцю слухаў грубаватую размову гэтых, відаць, даўно і добра знаёмых між сабою людзей. Ён жа тут быў чалавек выпадковы і не спышаўся судзіць каго ці апраўдаць — хацеў толькі паслушаць, каб зразумець кожнага. Яны выпілі і яшчэ, хаця на гэты раз Агееву ўжо не пратаноўвалі, і ён быў удзячны за тое: піць ён і сапраўды не мог, тым болей гарэлку. Мабыць, пакрыўджены чымсь Еўсцігненеў расхваляваўся і гаварыў, ні да каго не звязтаочыся:

— Некаторыя думаюць, што толькі яны і ваявалі. Калі ён там лётчык, дык ужо і герой! Але ў гісторыі Вялікай Айчыннай вайны чорным па бельм напісана, што перамога здабыта сумеснымі высілкамі ўсіх радоў войск...

— Гэта мы чулі,— адмахнуўся Жалудкоў.

— Не, Еўсцігнеіч кажа праўду,— раптам уставіў паўнаваты брунет. — Мы гэта недаацэньяем.

— Што недаацэньяем? — раптам напяўся Жалудкоў. — Ты, Скараход, кім на вайне быў?

— Ну ваенным журналістам. А што?

— Журналістам? У якім гэта ты журнале тады пісаў?

— Не ў журнале, а ў газеце гвардзейскай паветранай арміі.

— А ты што — лётчык? — не сціхаў Жалудкоў.

— Я не лётчык. Але я пісаў пра ўсё, у тым ліку і пра лётчыкаў.

— Дык як жа ты пра іх пісаў, калі сам не лятаў?

— З зямлі лепей відаць,— хітра падміргнуў Хаміч.

— А што ж, бывае і лепей,— сур'ёзна адказаў Скараход. — Знаеш, каб ацаніць яечню, не ававязкова самому несці яйкі.

— Яйкі! — усхапіўся Жалудкоў і нават прыўстаў на каленях. — Вось бы цябе ў стралковы ланцуг. Ды пад кулямётны агонь! Ты ведаеш, што такое кулямётны агонь? Ты не ведаеш...

— Навошта мне ведаць? Ты ж усё ведаеш...

— Я — та ведаю. Я ж камандзір кулямётнай роты. Кулямётны агонь — гэта агняны тайфун! Гэта канец свету! Во што такое кулямётны агонь! — выпаліў Жалудкоў і павёў над галовамі слухачоў нейкім дзіўнаватым, амаль адсутнім позіркам.

Нязгодна паўрзайшы на сваі месцы, Еўсцігнеев сказаў:

— Ну, дапусцім, ёсьць рэчы, страшнейшыя за твой кульагонь.

— Няма нічога страшней. Я заяўляю!

— Ёсьць.

— Напрыклад?

— Напрыклад, бамбёжка.

Жалудкоў амаль па-дзіцячы свіснуў.

— Я думаў, ты скажаш — начальства! Для штабнікоў, мабыць, самы вялікі страх на вайне — начальства.

— Не! — рапчула махнуў рукой Еўсцігнеев. — Калі афішэр дысцыплінаваны і дбае пра сваю службу, яму няма чаго баяцца начальства. А во бамбёжка — сапраўды...

Утаропіўшы позірк у Еўсцігнеева, Жалудкоў зноў прыўстаў на каленях.

— А што, апроч бамбёжкі, ты бачыў там, у сваіх штабах? Артылерыя да вас не даставала, мінамёты таксама. Снайперы вас не турбавалі. Шасцівольныя не дакідвалі. Адно што — бамбёжка.

— Ты гэтак кажаш, нібы сам вайну выйграў,— знарок расцягваючы слова, загаварыў Скараход. — Падумаеш, герой!

— А я і герой! — з прастадушным здзіўленнем сказаў Жалудкоў. — Я ж пехацінец. А вы ўсе — і ты, і ты, і вунь ён, вы ж усе толькі забяспечвалі. І скажу вам — кепска забяспечылі...

— Гэта чаму кепска? — настырчыўся Еўсцігненеў.

— Ды таму, што я шэсць разоў паранены! Вы дапусцілі. Не падавілі, не забяспечылі. А павінны былі забяспечыць. Як у статутах запісана.

Стаяць на каленях яму было, мусіць, нязручна, і ён сеў бокам, падкурчыў кароценькія ногі. Прыкметны цень нязгоды прабег па і без таго маларадасных тварах ветэранаў, і першы на яго адрагаваў, як і трэба было чакаць, Еўсцігненеў:

— Таварыш Жалудкоў, у арміі кожнаму палаагаецца выконваць ускладзенія на яго абавязкі. Я выконваў свае. Таварыш Скараход свае. І выконваі нядрэнна. Інакш бы не атрымалі баявых награды.

— Гэта яму так здаецца, што дасталося болей за ўсіх,— яўна пакрыўджана гаварыў Скараход. — Я хоць не ранены, затое я ў дзеючай арміі прабыў ад званка да званка. Іншы раз наматаешся да знямогі і думаеш: хаця б параніла ці кантузіла, каб паваляцца з тыдзень у санчасці. Дзе там! Працаўаць трэба. Трэба рыхтаваць матэрыял, пісаць, правіць. Ды і па матэрыял часцяком трэба было самому ехаць. У акопы, на перадок, у баявых парадкі. На розныя аэрадромы. А дарогі!.. Не, знаеш, Жалудкоў, калі шэсць раненнія, дык гэта колькі ж месяцаў ты ад перадовой сачкану?

— А я табе зараз скажу, колькі. Два цяжкія раненні па тры месяцы і чатыры лёгкія па пайтара-два месяцы. Ітаго прыкладна чатырнаццаць месяцаў.

— О, бачылі! — нечакана ўзрадаваўся Скараход. — Чатырнаццаць месяцаў у тыле, калі на фронце кровапралітныя бай! Мне б палову твайго хапіла за ўсю вайну. Ужо выспаўся б!..

— Во, во,— без ранейшага, аднак, запалу сказаў Жалудкоў. — Ды табе б трох месяцаў маіх хапіла. Тых, што я ў гнойным аддзяленні правалаўся. Калі лёгкія выгнівалі ад асколачнага ранення, павесіцца на спінцы койкі хацеў.

Бландзін з абгарэлым тварам, які дагэтуль моўчкі сядзеў ля Агеева, працягнуў руку да паваленай у траве шклянкі і сказаў з папрокам:

— Ды хопіць вам! Знайшлі з-за чаго сварыцца. Давайце яшчэ нальём. Хаміч, чаго спіш?

— Я заўжды, калі ласка,— страпянуўся Хаміч.

— Не адны мы ваявалі. Во і таварыш, напэуна, тожа. Прабачце, не ведаю вашага імя па бацьку,— ветліва сказаў сусед Агееву, і левая шчака яго скасабочана нацягнулася скурай.

— Ды праста — Агееў.

— Былі на фронце ці ў партызанах?

— І на фронце, і ў партызанах,— сказаў Агееў. — Усюды патроху.

— На гэтай вайне і патроху можна было добра ўхапіць. Я вунь за паўгода чатыры танкі змяніў. Пасля чацвёртага ўжо не паспей: вайна скончылася.

— Гарэлі?

— І гарэў, і падрываўся. Усё было.

— Камандзірам ці межанікам? — пацікавіўся Агееў.

— Ён у нас па межчасці,— сказаў Жалудкоў. — І цяпер шафёрыць у Сельгастэхніцы.

— Значыць, пайшла на карысць франтавая вывучка,— сказаў Агееў.

Жалудкоў падхапіў:

— І Скараходу вунь таксама прыгадзілася. Ды яшчэ як! Да рэдактара газеты дайшоў. І цяпер яшчэ няштатны ў абласной нашай.

— А табе зайдросна? — зыркнуў на яго Скараход.

— А мне што! Мая спецыяльнасць пасля вайны кату пад хвост. Я — куды пашлюць. Дзе толькі не быў...

— А цяпер дзе? — запытаўся Агееў.

— Цяпер бандарным цэхам камандую. У прамкамбінаце. У мяне ж і Сямёнаў рабіў. Да апошняга свайго дня. За станком і сканаў — клёпкі спушчаў.

— Знаю,— сказаў Агееў. — Тожа чалавек нялёткага лёсу. Трохі расказваў.

— Мабыць, не ўсё расказваў. А як восем гадоў белых мядзведзяў пасвіў, не расказваў?

— Гэтага не.

— Гэтага ўжо не раскажа... Панёс з сабой.

— Кожны чалавек нешта ўносіць з сабой,— глыбакадумна зазначыў Скараход. — Чалавек — гэта цэлы свет, пісаў Хемінгуэй.

— Можа, і добра, што ўносіць,— буркнуў Жалудкоў.

Побач незадаволена заварушыўся Еўсцігненеў.

— Не, я не згодны. Няма чаго ўнасіць. Калі ты чалавек чэсны, прыйдзі і раскажы. Калектыв зразумее. І паможа.

— А што, калі на душы такое, што не зразумее? І не паможа? — упарціўся Жалудкоў.

— Тады пракурор зразумее,— заўсміхаўся Хаміч. — Гэты самы панятлівы.

Еўсцігненеў надзымуўся і раздражнёна загаманіў:

— Ты не скалься, Хаміч! Я дзела кажу, а ты свае жарцікі. Харошы калектыв заўжды зразумее. Нават калі ў чым і памыліўся. І паможа выправіцца.

— Вунь як Сямёну,— ціха кінуў Хаміч.

— А што — Сямёну? Сямён і не думаў спраўляцца. Ён знаю сваю соску сасаць.

— Во таму і сасаў,— сказаў Жалудкоў,— што ніхто не памог, калі трэба было. Ён жа ў цябе рэкамендацыю прасіў? Прасіў. Ты яму даў?

Еўсцігненеў, здавалася, шчыра здзівіўся.

— Як я мог яму даць? Ён з забягалаўкі не вылазіў, скандаліў з жонкай. На грамадскасць не рэагаваў, а яму — рэкамендацыю?

— Э, гэта пасля ўжо — забягалаўка і ўсё іншае,— сказаў Жалудкоў. — А тады ж ён яшчэ і не піў. Тады ён хату стаўляў, во гэтую самую. І ты не даў таму, што ў яго там, у дзеле, нешта значылася. З вайны.

— Ну, хоць бы і так. Хоць бы і значылася. Тым болей я не мог даць.

— Надта пільны!

— А як жа! Як жа інакш? Гэта мой абавязак.

— Аднак жа Шаравараў даў. Малады, актыўны. Пад судом і следствіем не быў, на акупіраванай тэрыторыі не пражываў. Не п'е, не курыць. Ліха камандуе райзагам. А што ён ужо тады спекуляцыяй займаўся — пра гэта ж у дзеле не напісаны. Во ты і даў. А праз год яго выключылі і судзілі. І што ты? Счырванеўся?

— Ведаецце, таварыш Жалудкоў, вам болей піць сёння нельга. Я забараняю,— падумаўшы, холадна сказаў Еўсцігненеў і рагучча загроб бутэльку з рэштай гарэлкі. — Хопіць! Вы шальмуеце старшага афіцэра. Усё ж я падпалкоўнік, а вы — капітан.

— Ужо зняты з уліку,— нечакана ўсміхнуўся Жалудкоў. — Так што спазніўся.

— З чым спазніўся?

— З павучаннем!

— Во дае! — шчыра рагатнуў Хаміч. — Во дае!

— Нічога падобнага! Гэта ўжо п'янка. Вы забыліся, нашто сышліся.

Сказаўшы тое, Еўсцігненеў з натугай падняўся на ногі і з бутэлькай у руках патупаў да плота.

— Пакінь хоць бутэльку, будзь чалавек! — крыкнуў Жалудкоў, але Еўсцігненеў не азірнуўся нават. Трохі пасядзеўшы, моўкі ўскочыў і Скараход, пабег за падпалкоўнікам. Жалудкоў паморшчыўся і перасеў на яго, мабыць, болей зручнае месца.

— Ну, і чорт з імі! Пакурым на прыродзе. Прахарэнка, дай цыгарэту,— сказаў ён амаль спакойна.

Яны закурылі ўтрок, памаўчалі. Хаваючы ў кішэню цыгарэты, Прахарэнка памяркоўна заўважыў:

— Не трэба было яго чапаць. Даваў, не даваў, каму даваў — якое нам дзела.

— Яму ж да ўсяго ёсць дзела. Надта актыўны.

— Ды ён няшкодны,— уставіў дабрадушна Хаміч. — Шабуршыць, ды ўсё без толку. Цяпер сядуць са Скараходам у шахмацікі.

— Ды ну іх, гэтых шчалкапёраў,— зноў нервова загаманіў Жалудкоў. — Не паважаю такіх! І на вайне не паважаў. За што іх паважаць? Бывала, калі якая аперацыя намячаецца, тэрміны ж заўсёды малыя, дык гэтыя штабы ўвесь час на сябе і сцягнуць. Месяц з паперамі возяцца, графікі малююць, перарабляюць, утрасаюць і ўзгадняюць. Пасля ніжэй спускаюць, зноў чэрцяць і малююць, дакладваюць і ўзгадняюць. А прыйдзе нарэшце такі план да таго, каму яго крываю выконваць — у полк, батальён,— тэрмін і скончыўся. Камбату няма калі на мясцовасць зірнуць, дзе наступаць будзе,— да атакі гадзіна засталася. Ну, гэта правільна?

— Паперы, яны і на вайне — немалаважнае дзела,— задумліва сказаў Прахарэнка.

— Яны, аднак, супакойваліся. Жалудкоў ужо не зыркаў вакол напруженым паглядам. Прахарэнка быў наогул спакойны, а на старэчым, у зморшчынах твары Хаміча раз за разам з'яўлялася амаль дураслівая дзіцячая ўсмешка.

— І гэты Скараход, ужо два гады на пенсіі, а глядзі ты, гонару колькі! У паветранай арміі ваяваў! — успомніў Жалудкоў.

Прахарэнка сказаў:

— Цяпер што! А во паглядзеў бы ты на яго, як ён дэмабілізаваўся ў пяцьдзесят пятym! Блакітны кант, фуражка з крабам над казырком, усё лётчыкам называўся. Аўтарытэт быў, ого! На ўсё мястечка адзін лётчык. Уладкаваўся ў абласную газету сабкорам. Усё пра дасягненні пісаў. І загалоўкі якія: «На фронце ўборачнай страды», «Бітва за ўраджай», «Атака на безгаспадарчасць»... Ці бачыў ён хоць раз за вайну атаку...

— Ладна, ну іх! — махнуў рукою Хаміч.

Але цяпер, хоць і спазнела, мабыць, захацелася выказацца і Прахарэнку.

— На фронце пад Сандамірам адзін такі прыехаў у брыгаду. Далі яму ў штабе спісы перадавікоў, і ён кажа: «Хачу сам у танку паехаць». У атаку, значыць. Ну, камбат кажа: «Прахарэнка, возьмеш карэспандэнта». А ў нас быў некамплект, радыста параніла. Праўда, і рацыя не працавала, толькі кулямёт. Так што вольнае месца. Надзеў ён шлем, усёўся, паехалі. Немцы як пачалі балванкамі лупіць, толькі акаліна ад сцен ляціць, пасажыр наш сцяўся, разгубіўся, бадай што «мамачка» закрыгчыць. А пасля нас падблі на мінным полі, калі першай траншэі. Добра, не загарэліся, але маторную группу раскурочыла здорава. І гэты друг першы — у ніжні люк. Лейтэнант Агурцоў кръгчыць: «Стой, сядзі!» Бо куды ж лезці, з траншэі адразу

падстрэляць. А так, можа, яшчэ што-небудзь і выседзім... Яшчэ па нас некалькі разоў балванкамі ўрэзалі, праламалі браню, здорава брашнёра ранілі. Брашнёр крывёю сплывае, а мы сядзім. Таму што няма куды лезці — верная смерць пад такім агнём, ды і гэтага друга ледзь стрымліваем. Башнёр надвячоркам памёр. Дасядзелі да ночы, па адным выбраліся, з горам напала да паўліні да сваіх, і пасажыр наш наўпрасткі ў санбат — нервовае патрасенне. А мяне ранічкай у другую «трыццацьчацьвёрку» перасадзілі, зноў рычагі ў руکі і — упярод, за Радзіму.

— Гэта што, танк — усё ж браня,— паказваючы нездаровыя зубы і згнянюючы з твару наўнную ўсмешку, пачаў Хаміч. — А во як у нас, у партызанах... Вясной сорак чацвёртага, як прарыў быў, ага... Вырваліся, ды на ўсе. Некаторыя не паспелі — захлопніў ён той калідор. І ўзяў у кальцо. Ды як пачаў па пушчы ганяць, разрыўнымі хрысціць, толькі трэск стаіць. Ну, адстрэльваліся, бегалі, кідаліся сюды-туды, і засталося нас з гулькін нос, два дзесяткі хлопцаў, амаль усе параненыя. Ноччу, як трохі ўціхла, перасядзелі ў балоце, раніцай вылезлі — куды дзяявацца? А ён ланцугамі пушчу прачэсвае, усё абстрэльвае, куды не дастане — аганьком! Ну, знайшліся ў нас некаторыя, кажуць: на елку ўзлезці. Елкі густыя, знізу нічарта не відаць, во хлопцы і паўзлазлі, дзягамі да ствалоў папрывязваліся, каб не зваліцца, значыць,— доўга сядзець сабраліся. Я тожа ўзлез высокая, прывязаўся, сяджу, гойдаюся на ветры — любата! Але чую: ужо затрашчала, ідзе ланцуг, значыць. І тут чую — аўчаркі! Э не, думаю, ад гэтых не схаваецца. Каменем уніз, яшчэ бок да крыві абадраў, і — дай бог ногі! Бегаў ад тых ланцугаў і так і сяк, зноў ноч на балоце адседзеў, пад выварацінай хаваўся, ля дарогі ў пыльнай канаве паўдня праляжаў, усё ж неяк выкараскаўся. Калі ачапленне знялі. Затым на фронт трапіў, ва ўсходніяй Пруссіі адваяваўся. Восенню сорак пятага па першай дэмабілізацыі прыходжу дамоў (я ж з Ушацкага раёна), чую, нехта расказвае: у Селіцкай пушчы шкілеты на елках вісяць. Неяк выпадкам заехаў. Сапраўды, вараннё каркае, кружыць, прыгледзеўся, знаёмыя мясціны. А на елках белыя костачкі праз голле блішчаць, рамянімі папрывязаныя, некаторыя з віントоўкамі нават. Знімалі пасля, хавалі...

— Ну, а як жа ён іх усё ж згледзеў — на елках? — запытаўся Агееў.

— У тым-та і справа, што ён нічарта не згледзеў — аўчаркі! Тая сцерва ўчуе, падбягае да елкі і брэша. Ну, аўтаматык падыходзіць і — чаргой угару, па голі. Ну, і крышка! Каторыя адразу забітыя, каторыя параненыя, самі пасля даходзяць. Але ж прывязаны, не ўпадаў. За паўтара года вараннё абладала...

— Да-а,— сказаў Жалудкоў. — Было дзела! Ды ну яго к д'яблу! Во нахлынула праз Сямёна гэтага. А так я і ўспамінаць не хачу... Харошае надвор'е, рыбалка. Хутка грыбы пачнуцца.

— А па грыбы туды і дагэтуль не ходзяць — усё замініравана. Колькі пасля вайны пападрываіся! — не мог спыніць успаміны Хаміч.

Агееў ціха сядзеў на траве, пакорліва слухаючы то ўсхвалявана-зласлівія, то ўціхаміраныя і невясёлія, аднак, размовы ветэранаў, і ўнутры ў яго ўзнімалася трошкі нават зайдроснае пачуццё да іх — яму такой вайны не дасталося. Яму выпала іншая, пра якую і рассказаць гэтак вось шчыра, як рассказвалі гэтыя людзі, не адразу наважыўшася. Ён і не рассказваў нікому, доўгія гады насіў усё ў сабе. Хіба што-колечы сказаў жонцы пра сваё нядоўгае партызанскае жыццё, у якім для яго было мала цікавага, бо на заданні ён не хадзіў — плавіў на базе пол, рыхтаваў узрыйчатку. Пасля вызвалення ў сорак чацвёртым яго як спецыяліста паслалі ў артзабеспячэнне, дзе ён свету не бачыў за штабелямі мін, снарадаў, патронаў, гранат, пагрузкай і выгрузкай, справа здачамі і ўлікам. А колькі клопату было з транспартам, якога заўжды не ставала. Але гэта звычайнія клопаты, якіх процьма ў кожнага забеспячэнца або гаспадарніка. Хоць бы і на вайне.

— Вы ўжо на пенсіі? — запыталаўся Агееў у Хаміча, які тут здаўся яму самым старым, апроч хіба Еўсцігненава. Хаміч нязгодна смыкнуў рэдкімі брывамі.

— Раблю. Ваабшчэ мог бы ісці, але, ведаецце... Грошы трэба.

— Ён у нас многасямейны,— сказаў Прахарэнка. — Бацька-герой!

— Ну. Пяць дачок, восем унукаў. Мусіш рабіць, памагаць трэба.

— А што, у дачок мужыкоў нама? — запыталаўся Агееў.

— Ёсьць, чаму! Адна толькі ў разводзе. А так зяці, усё як мае быць. Калі ўлетку наедуць — цэлы ўзвод. Аж гул у хаце стаіць. Ну, і трэба даць кожнай: сальца, кілбас, вясковага масліца — гарадскія цяпер падабаюць. Гародніны таксама. Ну, яблыкаў, грыбкоў, варэння. А затым трэба і паслаць! Адна кааператыўную кватэру будзе, другая машыну купляе. Трэцяя прадаўшчыцай у Мінску рабіла, недастача выйшла, трэба пакрыць, бо ў турму сядзе. Усё трэба.

— Панятна,— задуменна сказаў Агееў, а Жалудкоў растлумачыў проста:

— Паразіты яны ў цябе, Хаміч. І дочки, і зяці твае.

Цень заклапочанае нязгоды прабег па добразычлівым Хамічовым твары.

— Ну, чаму — паразіты? Цяпер ва ўсіх так. Валакуць з вёскі ў горад. Што толькі можна. Во ў Прахарэнкі адзін сын, а што — ён меней за маіх дачок цягне?

— Не меней,— трасянуў сівой галавой Прахарэнка. — Трэцяя жонка, аліменты, што ж застаецца. Прыходзіцца.

— Нам хто калі так дапамагаў?

— Ну, мы — іншая справа,— адразу пазмрачнеў Прахарэнка. — У нас іншое жыццё было. Можна сказаць — не было ніякага. Адна пагібел! Хай цяпер гэтая жывуць. Пакуль вайны няма.

— Во— во! Пакуль няма вайны,— падхапіў Хаміч. — А то як лясне гэты атамны грыб, дык нічога і не застанецца. Кажуць, што адны мурашы толькі выжывуць. І то яшчэ невядома, навука сумняваеца.

— Ну, лясне, дык лясне, тут ужо нічога ад нас не залежыць,— загаварыў Прахарэнка. — Але я так думаю, пакуль мы таго дачакаемся, палаўіна з глудзу з'едзе. Хаця б ад гэтага жывадзёрства ў эфіры. І яшчэ ад гарэлкі. Вы чулі, учора Грыбанаў сына з ружжа застрэліў — шафёра з нашай аўтабазы.

— Гэты пенсіянер? Што ў райфо працаваў?

— Той самы. Сын выпіць не даў, без апахмелкі пакінуў, бо сам выпіў. Ну, і той у яго — з ружжа. А затым і сябе з другога ствала.

Яны ўсе змоўклі, уражаныя гэтай навіной, і Агееў хвіліну самотна пазіраў на аўражныя зараснікі. Роў быў развалісты, глыбокі і малаўнічы, як і сорак гадоў назад, а можа, і яшчэ больш, чым тады,— густое, ужо кранутае восеньскай жаўцізной голле кашлатых дрэў знегулема ў вечаровай цішы — кожнае дрэва асобна ад іншых, сярод маладняку і драбналесся; сонца свяціла збоку і ярка высвечвала той, другі схіл рова да абрывістай крутый павароткі; гэты ж, аўражны бок — высокі і стромкі — амаль увесь цямнеўся ў засені. Угары, у дубовым сучы над імі, шорхнуўшы жорсткай, бы бляшанай, лістотай, пырхнула нейкая пташка, піскнула раз-другі і паляцела ў роў. Нядоўга падумаўшы, Прахарэнка сказаў:

— Я так мяркую, не дажывём мы да гэтага грыба, і на тым вялікае дзяякай. Вось лёг у зямлю Сямён, там жа хутка ляжам і мы. Усе гэтая жахі будуць без нас. Яшчэ нам пазайздросцяць.

— Яно-та так,— журботна ўздыхнуў Хаміч. — Унukaў шкада!

— Гэта праўда, гэта канечнe...

Жалудкоў раптам падхапіўся, далоняй абролос на каленях штаны.

— Ладна! Ну вас з вашымі размовамі. Паслухаеш — ужо цяпер гатоў пазайздросціць Сямёну. Трэба яшчэ выпіць.

Ні з кім не развітаўшыся, ён палез цераз плот у гарод, і Прахарэнка з Хамічом пераглянуліся.

— А, знаеш, праўду кажа, што знычыць — кулямётчык! — падміргнуў Хаміч і таксама падняўся. За ім устаў даўганогі Прахарэнка, мякка сказаў Агееву:

— Можа, пойдзем? Шчэ прымем па адной за Сямёнаў памяць.

Агееў развёў рукамі.

— Да и не... знаеце. Я не таго... Не ў каня корм.

— Ну, як хочаце.

— Дзякуй,— сказаў ён. — І дай бог вам здароўя, добрыя людзі. І трошкі яшчэ пажыць на гэтym свеце. Я тут, ведаеце, па ўзоруку прайдуся. Надвор'е харошае...

— Ну што ж, яно можна,— пагадзіўся Хаміч.

Пасялкоўцы развіталіся, таропка падаўшы Агееvu шурокія руки з цвёрдымі вузлаватымі пальцамі, і палезлі ў гарод. Агееў праводзіў іх раптам затуманеным паглядам і нетаропка пабрый па ўзоруку пад суцэльнай сцяной драбналецца, шукаючы якой-небудзь сцежкі. Павінна ж яна недзе быць, гэтая сцежка, якая, думалася яму, яшчэ раз выведзе яго да пустога падворка Бараноўскай — застаронка, гарышча і Марыі — да яго даўняга страшнага мінулага...

Ляжаць было жахліва нязручна — мала, што цвёрда на няроўным каменным доле, дык яшчэ і не было куды выпрастаць ногі, якія ўвесь час упіраліся ў сцяну. Агееў не ведаў, што гэта было — карцэр, які ізалятар ці праста цесны закутак у царкоўным склепе, куды яго прывялі ноччу два маўклівяя канваіры з ліхтарыкам. Тут нікога болей не было чуваць, не далятала ніводнага гуку знадворку, і Агееў падумаў, што ён тут адзін. Спярша ён сядзеў, прыхінуўшыся спіной да сцюдзёных камянёў сцяны, потым устаў, пастаяў, зноў сеў. Пасля ўсяго перажытога за дзень уладарна даймала стома, хацелася легчы, ды ляжаць можна было хіба падкурчыўшы ногі. Але ў такім стане ногі нясцерпна нылі ў каленях, асабліва левая, хворая нага, ён ўвесь час варочаўся, вырушыў імі, хваравіта шукаючы лепшага месца, якога тут не было. Пакутуючы, ён чакаў, што яго павядуць на допыт або расправу — усё ж павінен Драздзенка спрабаваць з яго нешта вышынгніць перш, чым яго расстраляюць або павесяць. Але ішоў час, пакутна нылі на камяніях яго косці, ад стомы звінела ўвшушу, а па яго нікто не ішоў. І ён думаў, пакутаваў у неспакойным чаканні, шукаў прычыны свайго правалу, хоць шукаць ён мог, толькі мяркуючы і згадваючы без жаднае пэўнасці.

Галоўнае і самае жахліва для яго было, аднак, зразумела: Марыя папалася. Яны яе ўзялі, мабыць, з яе ношай. Але як яны даведаліся пра яго? Выдала Марыя — прагаварылася, назвала? Канечне ж, магчымасцей дамагчыся, чаго ім хацелася, у іх хапала, тым больш ад такога няявопытнага, зялёнаага дзяўчачці, напэўна ж, сілы для таго яны не шкадавалі. Але ўсё ж... Усё ж ён не хацеў верыць, што яна так хутка выдаць яго. Яна не магла яго выдаць, бо яна кахала яго, і такі ўдар з яе боку быў бы для яго страшней за правал, горш за пагібель.

Аднак і нічога іншага ён прыдумаць не мог — пра іхня адносіны не ведала ніводная душа ў мястэчку — ні суседзі, ні паліцыя, ні нават свае. Як паліцыя магла звязаць яе з ім? Ды ўжо праз некалькі гадзін пасля яе арышту?

Напэўна, там, на сядзібе, яны рабілі вобыск — пераварочвалі ўсё дагары нагамі, як сказаў Драздзенка. Для таго, аднак, ім трэба пастарацца нямала — сядзіба вялікая. Але што яны знайдуць? Хіба парожнью торбу ад толу, ягоныя дакументы... Ды яшчэ пісталет. Пісталет ён, канечне, дарма схаваў так блізка ад застаронка, усё роўна той не спатрэбіўся, а знайдуць — будзе ўліка. Хаця, як ні дзіўна, цяптер ён не надта перажываў за ўлікі, чамусыці ўсё зрабілася яму абыякавым, ён адчуваў, што галоўнае і самае страшнае ўжо адбылося і нічога паправіць нельга. Цяптер толькі б не дужа білі, толькі б хапіла сілы і волі па-людску скончыць жыццё.

Яшчэ яго турбаваў лёс Малаковіча, ці не праваліўся і ён на гэтай перадачы, калі, не дай бог, Марыю скапілі на станцыі, ля качагаркі. Тады маглі ўзяць абаіх. Можа, і яго зачапілі праз Малаковіча, усё ж пранюхаць аб іхній сувязі было няцяжка. Маглі і здагадацца. Але дзе Малаковіч? Яшчэ на волі ці таксама сядзіць? Ці, можа, забілі? Усё ж у яго быў пісталет, і калі не пры сабе, дык, мабыць, бліжэй, чым у Агеева. А рагучасці ў гэтага лейтэнанта хапала, Агееў гэта ведаў даўно.

Неяк, аднак, неўпрыкмет для сябе задрамаў на падлозе — знерухомеў у скурчанай, нязручнай паставе і тут жа прахапіўся, пачуўшы невыразны рух за дзвярыма. Не было сумнення — ішлі да яго, і ён сеў, асільваючы сутаргавы боль у нагах, з натугай расплющчыў вочы. У камеры ўжо стала відней, аднекуль праз маленькае акенца пад столлю цадзілася цымянае свято першага ранку. Дзвёры рагчыніліся, але ён усё сядзеў, яшчэ не разумеючы, што трэба рабіць.

— Ну!

Гэта прагучала спакойна і ў той жа час са стрыманай злой пагрозай, якая дала Агееву зразумець, што трэба ўставаць і ісці. Праз цёмны падзёмны праход яны выйшлі да замшэлых каменных прыступак, і ён аслабела і паволі стаў паднімацца са склепа.

Тут ужо было відна, мабыць, толькі што настаў ранак. У сцюдзённым небе хутка мчалася шызае клочча аблокаў, дзымуў моцны вецер — дробна трымцела паверхня дзвюх лужын ля сцежкі. Воддарль, за чорнымі надмагільнімі крыжамі, высілася некалькі магутных клёнаў з парадзелай рудой лістотай; такой жа лістотай была абсыпана дробная зялёная траўка ў куце мураванай агароджы царквы. Хістаючыся ад слабасці, Агееў пратупаў крайком лужын да вузеных веснічак пад цаглянай стральчатай аркай. Праседзеў ноч у царкве, не без іроніі падумаў ён, і не памаліўся... Усё ж шкада, не ўмеў, не навучылі. А можа, было б дарэчы ў ягоным становішчы...

За варотцамі адкрывалася шырокая, уся ў дробных лужынах і гразі, мабыць, кірмашовая плошча з плямамі конскіх круглякоў і рэштаю натрэсенага пасля кірмашу сена. Насупраць ля тэлеграфнага

слупа з падпорынай стаяла фурманка, у якой нерухома сядзела старая цётка, а побач, мабыць, месцячыся, каб зручней сесці, корпалася цёпла і тоўста апранутая чырванашчокая маладуха; яна ўбачыла іх у варотцах і пужліва знерухомела, разявіўшы рот. Агееў азірнуўся на канваіра — то быў, здаёшча, той самы рупны, ціхманы паліцай, што прывёў яго сюды ноччу,— танклявы малады хлапец са смуглым усходнім тварам і вусікамі, апрануты ў паношаны чарвонаармейскі шынель са слядамі ад пятліц на каўніры, ён неяк загадкова — з затоеным страхам або трывогай — зірнуў на Агеева, і той ціха спытаў:

— Куды цяпер?

— Прама,— кіўнуў канваір, для пэўнасці ткнуўшы перад сабой ствалом рускай вінтоўкі.

Прама — значыць цераз плошчу і невялікі сквер з маладых, амаль ужо голых тапалькоў да прысадзістай драўлянай будыніны — якой установы ці раённай бальніцы. Цяпер там, канечне, ужо не бальніца...

Сапраўды, гэта была не бальніца, да вайны тут хутчэй за ўсё размяшчалася школа, а цяпер, мяркуючы па мнстве мужчын са зброяй, стала валася паліцыя. На Агеева тут не звярнулі вялікай увагі, хаця ўсе, хто сустракаўся яму на двары ці з цыгаркаю ў зубах бавіў час у калідоры, з нядобрым халадком у вачах праводзілі яго, пакуль ён ішоў наперадзе канваіра, за рог калідора, дзе было цішэй і жаўцелі асобныя дзвёры ў сцяне. Перш чым увайсці ў іх, канваір нямоцна пастукаў.

— Можна, начальнік?

— Давай сюды, Чарамісін,— пачулася з пакоя, калі дзвёры адчыніліся. — А сам пачакай там...

Агееў ступіў у пакой і спыніўся. Мяркуючы па ўсім, тут быў кабінет дырэктара, мабыць, выкладчыка геаграфіі — з зашклёнай шафай у куце, глобусам на ёй. У прасценку паміж двума вокнамі вісела вялізная карта Эўропы, на фоне якой, грозна настырчыўшыся, стаяў начальнік паліцыі Драздэнка. Ён курыў і, як увайшоў Агееў, нервова пажаваўшы цыгарэту ў зубах, кінуў яе на падлогу.

— Ну, давай дамовімся. Будзем гуляць у жмуркі ці адразу папараўдзе? Падумай, што для цябе выгадней?

— Мне няма чаго думаць,— знарок пакрыўджана сказаў Агееў. Усё ж яму не было вядома, што яны дазваліся пра яго, у чым падазраюць.

— Ах, няма чаго думаць? — злосна здзівіўся Драздэнка. — Вельмі нават дарма. Я б на тваім месцы моцна задумаўся. Ёсьць над чым.

Ён узяўся за спинку крэсла, але перш чым падсунуць яго і сесці, са сначэннем паглядзеў на канец вялікага стала, дзе сядрод папак і розных папер ляжалі нейкія рэчы.

Зірнушы туды, Агееў адразу сцяміў, што ноччу яны, мабыць, папрацавалі няблага, добра перавярнулі сядзібу Бараноўскай. На стале ляжала акуратна, па-вайсковаму складзеная яго гімнасцёрка з трывма кубікамі ў чырвоных пятліцах, зверху на ёй — шырокі рамень, дакументы, паперы, камандзірскае пасведчанне і кандыдацкая картка, нейкая книга без вокладкі. Пісталета, аднак, там не было. Драздзенка кіўнуў галавой.

— Ну, пазнаеш? Твае рэчы?

Агееў спакойна цепнүй плячмі.

— Гімнасцёрка мая. Документы, напэўна, таксама.

Драздзенка пасунуў з-пад стала крэсла і дэмантрантыўна прыпадняў з яго злашчансную кашолку з чырвонымі ручкамі.

— А сумачка во гэтая?

Агееў амаль шчыра здзівіўся:

— З якой нагоды? Упершыню бачу.

— Значыць, не прызнаеш?

— Не прызнаю,— сцята сказаў Агееў.

— Добра, добра. Прыйзнаеш! — лёгка паабяцаў Драздзенка і, скапіўши сумку, выдрай з яе калянью чорную вокладку, якую Агееў учора паклаў на дно. — А вот гэтую абложку?

Цераз стол ён кінуў яму складзеная кардонкі вокладкі, Агееў, пра нешта ўжо здагадваючыся, пакруціў іх у руках, разгарнуў, склаў зноў.

— Не!

— Сужін ты сын! — злосна аб'явіў Драздзенка. — Можы, ты і гэтую книгу тады не прызнаеш? Вось гэтую! З ададраным пераплётам! Во!

Дрыготкімі ад злосці рукамі ён торкаў яму цераз стол трэці том Дзікенса, і Агееў зразумеў, што пратпаў. Яны паранілі гэтую вокладку з кніжкамі на гарышчы, і, хоць на вокладцы не значылася ніякае назвы, падабраць да яе кнігу, мабыць, было няцяжка. Трэба было яе учора спаліць ці кінуць куды далей з падворка. Але во не дадумаўся. А цяпер...

— Даўк што? Будзеш і далей адмаўляцца ці пачнём дзелавы разгавор?

Ён прамаўчаў, і Драздзенка, счакаўши, уклаў кнігу ў вокладку, кінуў да кучы на гімнасцёрку.

— Чаго вы ад мяне хочаце? — нервова запытаўся Агееў. Здаецца, з кнігай адмаўляцца было бескарысна, але і не прызнавацца ж яму ва ўсім.

— Узрыўчатку Марыі ты даў? — запытаўся Драздзенка і ва ўпор пранізаў яго цяжкім злым позіркам.

— Якую ўзрыўчатку? Якой Марыі?

— Ах, ты не ведаеш, якой Марыі?! Чарамісін! — гаркнуў начальнік паліцыі і, калі дзвёры з калідора адчыніліся, загадаў: — Прывядзі тую!

Сэрца ў Агеева па-здрадніцку страпянулася, у вачах прыцьмела, і ён увесь сцяўся ў прадчуванні найгоршага. Аднак Чарамісін марудзіў, мабыць, бегаў куды, і Драздзенка з непадробнаю асабістай крыўдай пачаў лаяць Агеева:

— Эх ты, сука! А я цябе пакрываў! Намеснікам хацеў зрабіць. А цяпер ты здохнеш, і пашкадаваць не будзе каму.

— Гэта магчыма,— марудна авалодваочы сабой, сказаў Агееў. — Калі вы так... без разбору.

— Без разбору? Мы разбярэмся, не думай...

Дзвёры ціха адчыніліся, і ў кабінет ціха ўвайшла мілая яго Марыя, адзін толькі позірк на якую прымусіў Агеева ўнутрана зdryгануцца. Цёплай вязанай кофты на ёй ужо не было, з-пад разадранага на спіне сарафаніка востра тырчалі голыя плечы, усе ў драпінах і сіняках ад пабояў, на левай шчаце пад вокам цямнелася сіняя пляма, распухлыя вусны сачыліся крывёй. Хуткім позіркам яна слізганула па кабінцы, ледзь-ледзь затрымала позірк на Агееве, нічым, аднак, не адзначыўшы свайго да яго пачуцця, і ўставілася ў Драздзенку.

— Ну, пазнаеш? — запытаўся ў яго начальнік паліцыі.

— Не памятаю.

— Не памятаеш!.. А ты? — кіўнуў ён Марыі.

— Я памятаю. Гэта сапожнік, што ў Бараноўскай жыў,— слабым, з дрыготкай голасам сказала Марыя і змоўкла, уся ў насцярожанай пакутнай увазе.

— Сустракаліся?

— Аднойчы рамантавала туфлі. Во гэтыя,— Марыя варухнула запэцканымі ў гразь наскамі яму добра знаёмых лодачак.

— Ну, ці мала каму я рамантаваў! Усіх не прыпомню. Можа, і ёй рамантаваў,— з робленай лёгкасцю сказаў Агееў.

— Рамантаваў і завербаваў! Вот гэтую дуру! — вызверыўся на абаіх Драздзенка. — Толу ёй нагрузіў! Нясі на станцыю. Падумаў, куды пасылаў? На смерць пасылаў!..

— Я нікуды не пасылаў,— спрабаваў пакрыўдзіцца Агееў.

— А хто пасылаў? Хто?

— Я ж вам сказала,— хуценька ўставіла Марыя. — Дзядзька адзін папрасіў на базары аднесці, сказаў — мыла, што я ведала...

— Маўчаць! — зароў Драздзенка.

Але было позна. Агееў ужо зразумеў, да каго былі звернуты гэтыя слова Марыі, і радасна адзначыў сабе ў думках: малайчына, значыць, не выдала!.. Значыць, Марыя не выдала, цяпер гэта для яго было важней за ўсё іншае. Драздзенка тым часам падскочыў да Марыі, дужым вялікім кулаком памахаў перад разбітым тварам дзячыны.

— Ты мне памаўчы! З табой мы яшчэ разбярэмся, блядзошка!

— А са мной няма чаго разбірацца! Будзеце біць, я вам не скажу нічога! — крыкнула яна з нянявісцю і такім гневам у вачах, што Агееў спалахаўся: будзе і горш.

— Скажаш! — проста паабяцаў Драздзенка. — Скажаш!

— Падонак! — толькі і крыкнула яна ў адказ.

— Чарамісін! — роўным голасам паклікаў Драздзенка. — Вядзі!

З дзвярэй выскачыў Чарамісін і ўхапіў Марыю за руку. Агееў бачыў, як яна пахіснулася і, ступіўшы два крокі, схавалася ў калідоры — назаўжды знікла з яго жыщца і, магчыма, з жыщца наогул. Агееў марудна, пакрысе ачуńваў, галоўнае ён ужо зразумеў: Марыя яго не выдала, сталася нешта іншае. Ці выдаў хтось іншы.

— Ну, прадоўжым размову,— нібы нічога не здарылася, спакойна сказаў Драздзенка і зайшоў за стол. — Як салдат з салдатам. Без нерваў і істэрыйкі. Скажы, чаму ты мяне вадзіў за нос? Я ж хацеў для цябе добра. Ці ты, дурная твая башка, не сцяміў! Ці ты прывык за Саветамі адказваць подласіцо на добро? Што маўчыш, гавары!

Агееў маўчаў. Для таго, каб прадаўжаць гэтую размову, трэба было супакоіцца, а ўнутры ў яго ўсё хваравіта трымцела, яго душылі крыўда і гнеў — ад сваёй бездапаможнасці, ад немагчымасці абараніць Марыю. Яны яе білі, калечылі, зневажалі і ганьблі амаль на яго вачах, а ён павінен быў напускаць на сябе абыякавасць, нічым не могучы памагчы ёй. Усё тое зневажала яго і было падобна на подласць. А гэты канавал яшчэ клікаў на дурную размову пра няўдзячнасць за ўсё добрае.

Драздзенка зноў закурыў сваю цыгарэту, плюхнуўся ў крэсла за столом.

— Ты ўлічы, у мяне няшмат часу. У нас наогул мала часу. Пакуль у гэтую справу не ўмяшалася СД, мы яшчэ можам штось згладзіць. Але пры ўмове поўнага прызнання з вашага боку. А калі ўмяшаецца СД, дык ваша песня цю-цю! Будзе скончана. Тады вас ніхто не ўратуе.

«Панятна,— падумаў Агееў. — Закідвае кручок з надзеяй».

Не, мабыць, спадзявацца ўжо не было на што, з гэтай кніжкай яны яго злавілі грунтоўна. Тут ён спудлаваў грандыёзна і, здаецца, заплоціць за тое жыщцём. Але і Марыя таксама. Хоць бы ўдалося як-небудзь працягнуць час...

— Такая справа... Ці нельга сесці? У мяне ж нага...

— Сядай. Вунь бяры стул і сядай.

Агееў прысёў на адно з двух крэслаў, што стаялі ля шафы збоч ад стала начальніка.

— Тут такая справа,— напружана згадваючы, пачаў ён. — У мяне аднаго разу начаваў чалавек. Я ж жыў у застаронку, мабыць жа, вы бачылі — на тапчане. А ён палез на гарышчча. Сказаў, што знаёмы гаспадыні...

— Так, так... Ну? — прыспешыў яго Драздзенка. — Які чалавек? Як прозвішча?

— Не называўся. Сказаў, што з вёскі.

— З якой вёскі?

— Не сказаў. Я не пытаўся.

— Не пытаўся, а пусціў! Ды ты ведаеш, што ёсць загад палявога каменданта? За прадстаўленне начлегу без ведама ўлады — расстрэл!

— Не ведаю. Я ж нідзе не бываю. Загадаў не чытаў.

— Ну, а далей?

— Ну што далей... Ён раніцай пайшоў. Можа, ён і браў кнігу.

— Лжэш! — выцягнуў кулаком па стале Драздзенка. — Лжэш! — крыкнуў ён і ўскочыў з крэслы. — Дарослы мужчына, сярэдні камандзір, а выкручваешся, бы подлая сужа! Сумлення ў цябе няма! Простай салдацкай мужнасці. Трусіш, як пёс! Ты ж звязаны з лесам, прымаў адтуль агентуру. Адтуль і тол. Для дыверсій на станцыі!

Агееў спакойна выслуходаў усё тое і ўсміхнуўся. Гэты нягоднік папракае яго ў несумленнасці. Гэта ж трэба! Агееў нават здзівіўся. Ён пачаў быў ужо спакайнечы і адчуў, што, не зважаючы на паказную злосць, усё ж у Драздзенкі не было грунтоўнай упэўненасці ў яго крыклівых словах, усё ж у яго на душы, здаецца, стаілася сумненне. Для пачатку гэта было нядрэнна, і ён сказаў, усміхнуўшыся:

— Канечне, ты можаш думаць як хочаш. Як табе прасцей. Але наўрад ці так будзе лепш для справы.

Драздзенка, падобна было, здзівіўся.

— Для якой справы?

— Для вашай жа справы. У мяне якая справа? Я — шавец.

Драздзенка ўсеўся за стол, вялікай пяцярнёй нервова ўскудлациі ўсімія валасы на галаўе.

— Скажы, дзе ты з ёй знююхаўся?

— З кім?

— З Марыяй.

— Нічога я з ёй не знююхаўся. Я нават не ведаю, што яе клічуць Марыя.

— А сумка? — зноў утаропіўся ў яго Драздзенка.

— Не ведаю я гэтай сумкі. Першы раз бачу.

— Тэ, тэ, тэ! — перадражніў начальнік паліцыі. — Во на гэтай сумачцы яна і пагарэла. І ты разам з ёй тожа. Адкруціцца вам не ўдасца.

— Што ж,— уздыхнуў Агееў. — Калі вы так рашылі...

Драздзенка з цыгарэтай у роце перабраў нейкія паперы на стале, знайшоў спісаны аркуш.

— Апішы знешнасць таго, хто начаваў.

«Ага! — радасна падумаў Агееў. — Усё ж клюнуў! Не мог не клюнуць...» І, напружваючы ўяўленне, ён пачаў апісваць:

— Значыць, так. Быў вечар, марасіў дажджык. Ён і пастукаў. Я адчыніў. Сказаў: ад Бараноўскай.

— Так і сказаў: ад Бараноўскай? — недаверліва, праз дым пакасіўся на яго Драздзенка.

— Так і сказаў. Я яшчэ запытаўся: як яна? Ён кажа: у парадку.

— А где — у парадку?

— Таго не сказаў.

— Якога прыкладна ўзросту?

— Ну, так, сярэдняга,— разважна гаварыў Агееў, раптам сцяміўшы, што, магчыма, яны пачнуць дабівацца ад Марыі звестак пра дзядзьку, што даў ёй кашолку з «мылам». Вось калі б яе паказанні супалі з ягонымі... Мабыць, для таго трэба апісваць начлежніка як мага няпэўна. — Ведаеш, было цёмана. Але, здаецца, сярэдняга.

— У што апрануты?

— Апрануты быў у нейкую куртку, можа, паддзёйку, ці, не выключана,— у плашчу...

— Дык у плашчу або куртку? — не стрываў Драздзенка. Той ужо ўзяўся запісваць яго паказанні і, мабыць, не ведаў, што запісаць.

— Чорт яго, цяжка было згледзець. Калі б ведаць...

— А абыты як?

— Абыты наўродзе ў боты. Ці, можа, у гамашы...

— Не ў лапці?

— Можа, і ў лапці... Хаця не, не ў лапці.

— Дык у боты, гамашы ці ў лапці? Што запісаць?

— Наўродзе ў бацінкі. Было кепска відаць.

Драздзенка шпурлянью аловак на стол.

— Гаўно ты, а не сведка! Нічарта запомніць не мог. Ці сказаць не хочаш, выкручваешся?

— Я не выкручваюся.

— Ну, а гаварыў ён як? Па-руску, па-беларуску?

— Мешана,— падумаўшы, сказаў Агееў. — Слова так, слова гэтак.

— Май на ўвазе,— строга папярэдзіў Драздзенка. — Дапусцім, ты некага выгарадзіш, выручыш ад пятлі. Але тым самым паставіш пад пятлю іншага. Можа, невінаватага. Ты думаў пра тое, даючы свае паказанні?

— Я нікога не выгароджваю. Мне няма каго выгароджваць,— сказаў Агееў і змоўж.

Тут, мабыщь, Драздзенка гаварыў праўду: такая небяспека была. Сам таго не жадаочы, ён мог кагось і загубіць. Але як тады яму вывесці з-пад пятлі тую, на якой гэтая пятля павісла так блізка? Вось жа свалачная сітуацыя, думаў Агееў: не загубіўшы аднаго, не ўратуеш другога.

— Вось што! — памаўчаўшы, сказаў Драздзенка. — Мы будзем капаць. Але ты дужа не радуйся — на табе пятля! Толькі яшчэ не зашморгнутая. Яшчэ з яе можна выслізнуць, калі ва ўсім чесна прызывацца. І ўсіх выдаць. Усіх вашых супольнікаў. Якіх ты пакрываеш. І якія цябе пакрываць не будуць, можаш быць упэўнены. Яны не дурні. Асабліва там, у СД. Там пераламаюць косці, і ўсё адкрывецца. Як на далоні. А пасля ўсіх — у яму.

— Што ж, дзякую і за тое,— паныла ўздыхнуў Агееў. — Толькі я ні пры чым. Ды і Марыя тожа.

— Думаеш, і Марыя тожа?

— Канечне, ні пры чым! Абдурылі на базары, а яна што — дзяўчо!

— Дзяўчо?

— Дзяўчо, канечне! — сказаў ён і зірнуў у вочы Драздзенкі, якія раптам узгарэліся нядобрым агнём. Начальнік паліцыі жвава ўскочыў з крэсла.

— Ага! Во! Во! Во гэтага я і чакаў! Калі ты пачнеш яе выгароджваць. Значыць, яна з табой! І ты яе выдаў. І сябе таксама!

— Ды я нічога,— зразумеўшы, што дапусціў промах, з робленым спакоем сказаў Агееў. — Што мне Марыя...

— Не, не што! Ты з ёй быў звязаны. Ты спаў з ёй! Дзе, скажы, яна месяц хавалася? — на ўсё горла крычаў перад ім Драздзенка, і Агееў чакаў: ударыць. Але не ўдарыў. Агееў сутаргава праглынуў сліну.

— Дарма разараешся, начальнік,— аднак цвёрда заўважыў ён.
— Не там капаеш.

— Я ведаю, дзе капаць! Цяпер мне шмат што адкрылася. Астатнія сам скажаш. Мы з цябе выцягнем. Чарамісін! — закрычаў ён на ўесь кабінет. — На качэлі!

Гэтыя яго слова пра качэлі Агееў успамінаў пасля доўга, некалькі дзён лежачы на баку ў сваім цёмным закутку і адхарквавучы згусцелае ашмоцце крыві. Здаецца, яны яго добра знявetchылі ў школьнім склепе, выбілі два верхнія зубы, падобна, адблі печань — так тупа і моцна балела ў баку. Але дзе цяпер не балела? Усё яго цела было цяпер суцэльным увасабленнем болю, ён не мог без болю нават крануцца, уздыхнуць хоць бы на палову лёгкіх і дыхаў толькі ледзь-ледзь, аднымі іх верхавінамі. Твар яго быў разбіты ў кроў, левае вока заплыло пухлінай, і ён нічога не бачыў ім, з раны, якая адкрылася на назе, чутна было, плыла ў штаніну кроў. Вельмі балела ў другім баку,

дзе селязёнка і куды яго дужа ўдарыў мардаты паліцай з пудовымі кулакамі. Лётаючы тады ў склепе на падвешаным да столі рамяні, ледзьве чапляючы за бетонны дол наскамі ботай, Агееву хутка зразумеў, што самых балочых удураў трэба чакаць менавіта ад таго паліцая ў суконным саматканым фрэнчы з шырокімі накладнымі кішанямі. Пасля кожнага яго ўдару Агееву ляцеў далёка ў бок, дзе, стоячы ў цяні пад высокім акенцам, яго сустракаў наступны. Руки Агеева былі звязаны ззаду, падвесішы да столі, паліцаі пусцілі яго, бы маятнік ці качэлі, з той толькі розніцай, што маятнік ці качэлі мелі нейкі парадак, рытм руху — яго ж кідалі, як валейбольны мяч — ад аднаго да другога. Паліцаю там было ўсяго чацвёра — дбайніх добраахвотнікаў з тых, што, чакаючы нейкае справы, сноўдалі ў калідоры, і іхні начальнік Драздзенка строгімі выкрыкамі кіраваў гэтай расправай:

— Так, Равуной, сільней! Сільней бей, чаго далікатнічаеш, як з дзеўкай! Во, правільна! Прымай, Смутчык!.. Так! Ану, Пахом, разварніся!.. Ну, ты — так сцяну праламаеш!

Гэты мардаты Пахом магутным баксёрскім ударам пасылаў Агеева далёка наперад, і ён, бы рыбіна, хапаючы ротам паветра, выкручваўся на рамяні, з усяе сілы імкнучыся ўхліцца ад удураў у жывот і паміж нагамі. У наступным күце яго сустракаў Смутчык, субцілны хлапчук, на выгляд яшчэ падлетак, той болей стараўся, аднак, выцяць у твар; два ці тры ўдары яго не зрабілі Агееву вялікае шкоды, затое наступны трапіў у вока, і тое адразу пачало заплываць балочай пухлінай. Перастаўшы ім бачыць, Агееву абвіслым мяхом зігзагамі лётаў па склепе і прагнou толькі аднаго — каб усё хутчэй скончылася.

— Стоп! — раптам уладарна скамандаваў Драздзенка, і ён, авбвяўшы, павіснуў на рамяні. — Маўчыш? Ці што-небудзь скажаш?

Паліцаі з увагаю замерлі на сваіх месцах, Драздзенка, гучна працокаўшы па бетоне калісь падбітым ім касячкамі, падышоў да Агеева.

— Ну?

Руки ў Агеева былі заламаны назад, сілы засталося няшмат, але ён сабраў у роце перамешаную з крывёю сліну і плюнуў у твар начальніка паліцыі. Тут жа, аднак, зразумеў, што няўдала, Драздзенка вёрастка адхінуўся, а ён у той жа момант загойдаўся на рамяні ад дужага ўдару ў сківіцу. З рота хлынула кроў, і ён праз разбітыя вусны выпхнуў языком калочыя абломкі зубоў.

Дайсці да царквы ён ужо не меў сілы, і два паліцаі пацягнулі яго пад пахі. Свядомасць яго нібы растворалася ў туманным мроіве, і ён запомніў толькі свежы вецер на плошчы і трывожны варанячы вэржал на дрэвах каля царквы. Ватоўку з яго садралі ў склепе, тонкая сацінавая кашуля была ўся падрана, правы рукаў адарваны зусім,

усім сваім скрываўленым целам ён востра адчуваў сцюжу, яго біла дрыжака. Больш-менш выразна ён стаў адчуваць, як яго валаклі ў царкву і ён слізгаў па каменных прыступках, але паліца не далі яму ўпасці і хутка піхнулі кудысь у цёмны, здаецца, пусты закутак. Па крайняй меры, ён тут вольна выпрастаўся і, здаецца, страціў прытомнасць.

Апрытомнеў ці не ад жудаснай пякельнай смагі, усё ў ім смылела ўнутры, паліла адбітыя вантробы, але вакол панавала цішыня, мабыць, ён быў тут адзін. Ён застагнаў, слаба паварушыў рукою, наткнуўся пальцамі на штось ліпкае — кроў, можа, ці што? Тонкая саламянная падсцілка, здавалася, уся набрыняла гэтаю ліпкасцю — сырзынаю ці крывёй, ён перавярнуўся на бок і спрабаваў падняцца на локці. З грудзей вырваўся прыглушаны хрып.

— Эй, ці кто ёсць тут?..

Але тут не было нікога, вакол панавала немата, цемра, і ён упаў на бок, зноў трацячы прытомнасць.

Ён доўга праляжаў ва ўладзе зданяў і хаосу фантасмагорый, трывалі і пакутаваў ад болю і смагі. Увесь час яму здавалася вада. Спярша ён бачыў яе ў гарлачы, з якога прагна і доўга піў, але цёплай вада зусім не спатольвала смагі. Затым ён піў штосьці з дзіўнаватай пустой пасудзіны і, скакаўшы трохі, пакуль праяснел памяць, адчуў, што прыпадае да цёплай балотнай лужыны, якая таксама не давала палёткі. Прага яго была наспатольнай, яна не сціхала, мяняліся толькі спосабы яе задавальнення, і гэтае пакутнае пітво толькі распальвала яго нутро. Зноў жа, у яго была гарачка, і прывідныя здані прыгчынялі яму не меней пакут, чым неспатольная смага.

Мабыць, так цягнулася доўга, ён перастаў адчуваць хаду часу і, калі трохі ачуньваў, зусім не ўяўляў, што на дварэ — дзень або ноч. Але вось свядомасць яго праяснілася, ён выразна адчуў сябе на падлозе і, асільваючы востры бол у баку, які яму дапякаў асабліва, памацаў побач рукамі. Рукі яго наткнуліся на сцяну, і ён знямогла, не адразу падняцца, прыхінуўся спіной да сподзённых сырых камянёў. Вачэй можна было не расплюшчаць, у падзямеллі панавала цемра, здаецца, тут не было ніякага акна ці, можа, на дварэ была ноч. Гарачка яго, магчыма, паменшала, але смага засталася ранейшай, здавалася, свядомасць яго зноў пачала туманіцца, і, каб не спазніцца, ён закрычаў з усёй сілы:

— Эй, піць! Дайце піць!

Замест крыку, аднак, у сутарэнні глуха прагучала і захліпнуўся яго хрыплы шэпт, які наўрад ці хто тут пачуў. Агееў зноў паваліўся на дол — на слізкую саламянную падсцілку.

Аднак гэты раз ён быў пры памяці і, можа, упершыню падумаў пра свой лёс. Хаця які ўжо там лёс, думаў ён, засталіся рэшткі сілы ў знявочаным целе, і, мабыць, чым хутчэй яны скончацца, тым будзе

лепші. У такіх пакутах жыць доўга нельга, ды і ці трэба. Нашто жыць, каму ад таго карысць? Хіба што паліцаям і немцам, якія нават на парозе смерці будуць катаўца, каб штосьці ад цябе дазнацца. «А што, калі...» — нясмела падумаў ён і зараз жа ўхапіўся за ту ю сваю нечаканую думку. Думка пра самагубства здалася яму найбольш прыдатнай, ён памацаў паясніцу — не, дзягі ў яго не было, мабыць, знялі ў школе, калі адчэплівалі ад падвескі. Можа, разадраць на палосы вышытую кашулю? Але ці вытрымае тонкая тканіна ягонае цела? Зноў жа, за што зачатіць? Напэўна, спярша трэба было знайсці які-небудзь круж, цвік у сцяне, краты ў акне ці яшчэ што. Новы намер захапіў яго, і Агееў пачаў пакутна мацаць рукамі па шархоткіх камяніях сцяны, абследаваць усе яе выступы і ямкі. Пакуль што, аднак, не траплялася нічога прыдатнага. Ды і было нізка, трэба было пашукаць вышэй.

З натугай і дрыготкаю ў целе ён прыўстаў на каленях, болей абапіраючыся на правае калена, бо левае кепска згіналася ад пухліны і балела, памацаў над галавой. Але скроў была амаль роўная мураваная сцяна, без асаблівых выступаў ці ямак. Ён не ведаў, у якім баку былі дзвёры, і баяўся наткнуцца на іх, каб знянацку не выдаць сябе за гэтым заняткам. Усё трэба было зрабіць тайна і ціха. Але ён яшчэ не дайшоў да дзвярэй, як дзесь у сутарэнні пачуліся галасы, на сцяне ўзнікла светлаватая плямка, яна рабілася ярчэйшаю, і вось з таго боку глуха стукнула, падаючы, дзвярная засаўка. Дзвёры расчыніліся. Нізка над парогам праз дужа задымлене шкло свяціўся аген'чык «лятучай мышы», ён ледзьве асвятліў некалькі пар запэцканых гразёю ботаў. Пярэднія з іх пераступілі парог, і ліхтар прыўзняўся, цымяна асвятаючы частку долу з утаптанай саломай.

— Пабудзьце там,— кінуў пярэдні астатнім, і дзвёры за ім зачыніліся.

Гэта быў Кавешка, які, прыўзняўшы ліхтар, пасвяціў на Агеева.

— Да... Аднак аздобілі яны вас,— сказаў ён і ўздыхнуў, нібыта зусім спачувальна.

Агееў зняслена аввяй, упёршыся плячмі ў цвёрдыя камяні сцяны. Спачувальны тон Кавешкі ўжо не мог ашукаць яго, ён ведаў, што можа спатрэбіцца гэтаму чалавеку. Але дарма старающца. Ён не паддаўся Драздзенку, не паддасца і Кавешку, не зважаючы ні на якія яго спачуванні. Яму ўжо была вядома сапраўдная цана гэтих яго спачуванняў. Аднак Кавешка быццам бы не спяшаўся раскрываць свае патрэбы, з якімі прыйшоў у сутарэнне, і, як заўжды, пачаў здалёку.

— Я вам скажу: чалавеку ўласціва такое атавістычнае пачуццё — насалода чужымі пакутамі. Увогуле пачуццё тое мае кожная здаровая натура, адна ў большай, другая ў меншай ступені, і тут

нічога не зробіш: прыроды! У часе вайны або рэвалюцыі асабліва. Як вы чуецеся? — нечакана запытаўся ён.

— Выдатна,— выціснуў з сябе Агееў і не ў лад са сваімі пачуццямі крыкнуў: — Вады! Дайце вады!..

Тут жа, аднак, падумаў, што дарма не стрымаўся, наўрад ці варта было прасіць вады ў гэтага чалавека. На яго здзіўленне, Кавешка з ліхтаром паслухмяна павярнуўся да дзвярэй.

— Гэй там!.. Дайце вады...

Ён зноў павярнуў ліхтар, скіроўваючы свято ў камеру, пасвяціў на Агеева. Агееў маўчаў, пакутуючы ад смагі, тупога глыбокага болю ў баку і асабліва — у сківіцы. Ён не меў ні сілы, ні жадання размаўляць з інтэлектуальным земляком, ды яшчэ на такія далёкія тэмы. Але, здаецца, Кавешка нічога іншага ад яго і не хацеў.

— Во як яно падукаеца! Няшчасная нацыя! Беларусіны на працягу ўсёй сваёй гісторыі выконвалі чужкія ролі не імі напісаных п'ес. Цяталі каштаны з агню для чужых інтарэсаў. Для літоўскіх, для польскіх, для расійскіх, канечнэ. Што знычъшь празываць свой час, праспаць свой цягнік.

— Які цягнік? — не зразумеўшы, прахрыпей Агееў, расплюшчыў і зноў заплюшчыў адзінае сваё відушчае вока.

— Гістарычны, канечнэ. Мы яго праваронілі, дарагі, а цягнікі, як вядома, назад не вяртаюцца. Ходу назад гісторыя не мае. Во напаіце яго.

— Адплюшчыўшы вока, Агееў убачыў перад сабой круглы салдацкі кацялок і прагна прыпаў да яго разбітymі вуснамі. Не спыняючыся, ён выпіў усю ваду і знясілена апусціў руку. Кавешка спытаў:

— Яшчэ?

— Дайце і яшчэ,— сказаў ён, падумаўшы, што, пакуль ёсьць магчымасць, трэба напіцца ўволю. Пасля могуць не даць.

— Прынясіце яшчэ,— распараадзіўся Кавешка і, гойдаючы ліхтаром, пратупаў па камеры. Адным вокам Агееў павёў па цьмяных водблісках на змрочных сценах — не, быццам ніякага цвіка нідзе не было, акна таксама. Толькі ў дзвярах чарнела невялікая круглая дзірка з цёмнага падземнага праходу.

— А цяпер яны скарысталі вас,— паварочваючыся ад сцяны, прадаўжаў Кавешка. — Каб цягаць каштаны з эўрапейскага вогнішча. Навошта гэтыя недарэчныя плады беларусінам?

Агееў раптам зразумеў, пра што ён, і з некоторым здзіўленнем зірнуў на цьмянную постаць у капелюшы, якая касым ценем выцягнулася па сцяне сутарэння.

— А вы для каго цягаеце? Гэтыя каштаны? — ледзьве рухаючы разбітай сківіцай, запытаў ён.

Кавешка азадачана памаўчаў, перш чым адказаць, уздыхнуў.

— Гэта праўда. І я цягаю,— раптам сумна пагадзіўся ён. — што рабіць, такая гістарычная заканамернасць. Але я з той хіба розніцай, што ўзнагародаю мне будзе жыццё, а вам, здаецца, смерць. Так вось,— пакорліва скончыў ён. — Хіба гэта разумна.

— У кожнага свой разум.

— Во гэта і кепска. У судзьбаносныя моманты гісторыі трэба ўмець падпрарадкаваць свой разум логіцы гістарычнага практэсу.

— Значыць, немцам? — трymаючыся за разбітую шчаку, буркнуў Агееў.

— У дадзеным выпадку, ага, немцам. Но ўжо зразумела, што ім нележыць будучыня.

— А нам?

— Што? Не зразумеў?

— А што належыць нам? Вялікая магіла? — запытаўся Агееў.

— А мы павінны прыстасавацца, можа быць, нават асімілявацца, растварыцца ў германскай стыхіі. Калі мы не хочам знікнуць фізічна. Іншага выйсця ў нас няма,— пранікнёным голасам загаварыў Кавешка, яўна імкнучыся ў чымсь пераканаць Агеева. Але Агееву было непрыемна і пакутна ва ўсіх адносінах прадаўжаць гэтую размову, і ён злосна выпаліў:

— Будзь ён пракляты, той выхад. Ужо лепш магіла...

Кавешка памаўчаў, пратупаў з ліхтаром да дзвярэй і зноў павярнуўся да яго.

— А вось з маглай не трэба спяшацца, бо... Но гісторыя здольная на нечаканасці. Часам робіць выбрыкі наступерак уласнай логіцы і дае ўпушчаны шанц.

«Ну і ну! — падумаў Агееў. — Чаго дамагаецца гэты чалавек? І хто ён? Поп? Ксёндз? Паліцэйскі? Ці хітры гестапавец?»

Але Кавешка тут жа ўсё сам растлумачыў:

— Справа ў тым, што... Зараз сюды прыйдзе шэф раёна. Ён хоча на вас паглядзець. Сярод немцаў, ведаецце, размовы: злоўлены і выкрыты, а ўпіраецца. І не просіць літасці. Гэта, ведаецце, уражвае сэнтыментальныя германскія душы. Такое для іх — навіна.

«Значыць, ужо прадаў немцам, сволач!» — з нянявісцю падумаў Агееў пра Драздзенку. А казаў, што яшчэ ёсьць час. Не паспей схапіць, як ужо данёс у СД. Каб выслужыцца. Ухапіць свой каштан. Зрэшты, Драздзенка помсціў яму і па асабістых прыгынах. За тое, што Агееў яго падвёў, зрабіў несумленна. Як быццам для гэтых людзей існавала такое паняцце — сумленне. «Качэляў» яму было мала, дык вось паспяшаўся перадаць немцам.

Цяпер, канечнe, ягонай справе — кранты.

Прыўзняўшы ліхтар, Кавешка пасвяціў ім на вынікты з кішаня гадзіннік і сказаў з непакоем:

— О, ужо дзесяць. Дык вы гэта, ведаецце, каб ветліва з ім. Доктар Штумбахер — чалавек тонкі, адукаваны. Працаўаў у імперскім упраўленні па культуры. Так што...

— Дык што яму трэба?

— Здаецца, нічога. Пабяседаваць, пазнаёміцца.

— Пазнаёміцца са смертнікам? Паказытаць нервы?

— Хто знае, хто знае,— няпэўна падхапіў Кавешка. — Калі да яго ветліва і з павагай... Ці, скажам, папросіце. Ён мае вялікую ўладу. Можа і таго... Памілаваць.

Ну, усё зразумела, падумаў Агееў. Я павінен не траціць надзею. На выпадак. На міласць шэфа раёна. І, вядома, паводзіць сябе адпаведна. Раскаяцца, прызнацца... Выдаць хлопцаў, Марыю. Але ж усё роўна яны не памілаваюць.

— А што, мяне ўжо асудзілі? — запытаўся, падумаўшы, Агееў.

— Ну, знаеце, цяпер суд кароткі,— развёў рукамі Кавешка, махнуўшы закурэлым ліхтаром, чырвоны агеньчык якога ледзьве адольваў змрок прасторнага сутарэння. Але вось Кавешка трывожна страляніўся, паспешліва ступіў да дзвярэй — мабыць, ягоны слых раней за Агеева злавіў рух у калідоры, і ён расчыніў дзвёры, свецячы за парог. У той жа час, аднак, свято ягонага ліхтара і прыцьмела пад яркім прамянём з калідора. У камеру ўвайшло некалькі чалавек у шархоткіх плашчах, яркае свято электрычнага ліхтарыка з рук пярэдняга матлянулася па голай сцяне і, асяпіўшы Агеева, спынілася на ім. Кавешка таропка загаманіў па-нямецку, астатнія ўважліва і моўчкі слухалі. Тым часам электрычны праменъ бесцырымонна абмацаў Агеева ў доле, трохі затрымаўся на ягоных ботах, пасвяціў на сінія камандзірскія брыджы і зноў ударыў у вочы. Зусім аслеплены ім, Агееў не мог убачыць таго, хто свяціў, хіба вышэй, пад змрочнаю столлю, трохі выдучаліся абрысы яго высокай фуражкі. Немец штосці ціха сказаў, і Кавешка павярнуўся да Агеева:

— Пан шэф раёна пытаецца, хто вас прымусіў шкодзіць германскім войскам?

— Ніхто мяне не прымушаў,— буркнуў Агееў, і тады немец зноў, надта картавячы, сказаў дойгую фразу.

— Чаму вы, рускі афіцэр, не здаліся ў палон, калі ўбачылі, што супраціўленне бескарыснае і вайна прайграна? — чужым, цвёрдым голасам перакладаў Кавешка. Неяк аддалена слухаючы яго, Агееў падумаў: во пачаў цягаць каштаны яго землячок.

— Яшчэ не вядома, кім яна прайграна,— сказаў Агееў, і немец, выслушаўшы пераклад, ціха кінуў: «Варум?»

— Чаму вы лічыце, што невядома?

— Тому што кішка тонкая ў вашага Гітлера.

Кавешка шматслоўна пераклаў. Немец памаўчаў, хмыкнуў і зноў сказаў доўгую фразу, выслушавшы якую Кавешка згодна пацвердзіў: «Я, я».

— Пан шэф раёна кажа, што дурная ўпартасць не робіць гонару цывілізаванаму чалавеку. Што ж да славяніна, дык, хаця гэтая якасць у ягонай крыві, яна яму надта шкодзіць. Куды болей разумна цвяроза пра тое падумаць і зрабіць свой выбар.

— Свой выбар я ўжо зрабіў.

— Вы памыліся з выбарам,— сказаў Кавешка.

— А гэта мая справа.

Немец зноў штось загаварыў сваім ціхім голасам.

— Калі вы патрыёт,— пачаў перакладаць Кавешка,— што ў дадзеных абставінах можна зразумець, дык вы павінны быць нам уздечны. Папярэдзіўшы ваш бандыцкі замах, мы пакараем некалькі вінаватых. Іначай былі б расстраляны сто заложнікаў.

— Гундэрт цывільмэншэн! — са значэнне паўтарыў шэф раёна.

— Гэта вы ўмееце,— ціха сказаў Агееві запытаўся: — Дык калі вы мяне расстралаце?

— Яны абл меркавалі штось па-нямецку, і Кавешка холадна выглумачыў:

— Гэта будзе ў зручны для ўлады час. Паводле рашэння СД і паліцыі бяспекі.

— Даволі няпэна,— сказаў Агееві. — Але і за тое дзякую...

Кавешка, аднак, пакінуў ягоныя слова без адказу, цяпер усю сваю ўвагу ён перанёс на немцаў. Электрычны прамень з ліхтарыка, які ўвесь час сляпіў Агеева, слізгануў убок, пад ногі, на парог,— боты сталі паварочвацца наскамі да выхода. Агееві адразу расслабіўся, уздыхнуў. Толькі цяпер ён зауважыў, у якім напружанні быў увесь гэты час, унутры ў яго, бы напятая струна, усё балочча трымцела, і ён сціскаўся ад болю ў баку, чакаючи невядома чаго. Хаця чаго ўжо было чакаць ці чаго баяцца, чаго сцерагчыся? Ён быў раздущаны, скатаваны, скалечаны і чакаў апошняга, чаго мог дачакацца; нічога, здавалася, не магло яго ні ўзрадаваць, ні засмуціць. Не зважаючи на ўсе заходы Кавешкі, надзеі ў яго не прыбавілася, і ён добра адчуваў, што час яго скончаны. Вядома, яны жывым яго адсюль не выпусцяць. Ну, а калі б і надумалі выпусціць, куды б ён пабег? Следам яны ж бы пусцілі слых, што ён іхні агент Непанятлівы, і ад яго адхіснуцца ўсе. Той жа Малаковіч першы запатрабуе расправы над ім, і гэта зразумела. Мабыць, на яго месцы Агееві паводзіў бы сябе таксама. Зрэшты, можа, так будзе і лепш, жывым яму заставацца нельга, цяпер для яго адзінае выйсце — пагібел, і найхутчэй. Ён трапіў у бязлітасныя жорны вайны, гэтая жорны змелюць яго на муку. Дзесяць ён дапусціў памылку, зрабіў не тое, збочыў не ў тым напрамку на

крыавым раздарожжы вайны, і вось вынік. Вынік — абсалютны нуль.

Так думаў Агееў, але бязлітасны ваенны лёс, мабыць, і яшчэ рыхтаваў яму нешта са сваіх пачварных сюпрывізай.

Пасля, як пайшоў шэф раёна, ён расслабіўся і, перасільваючы боль у знявечаным целе, страціў адчуванне. Можа, страціў прытомнасць ці забыўся ў мутным прывідным сне. Ён не ведаў, колькі часу доўжыўся той яго замутнёны стан, але апрытомніў ён ад нейкай валтуznі, побач паявліся новыя людзі. Калі ён прыўзняў галаву, дзвёры ўжо зачыніліся з того боку, было па-ранейшаму цёмна, але побач, хваравіта стогнучы, хтось шавяліўся і хтосьці яго суцяшаў:

— Ну ціха, ну ціха... Во так, ляж на бачок... На бачок ляж, во так...

Голас быў незнамы Агееву, і ён зноў упаў плячмі на волглую салому падсцілкі, не ведаючы, як зручней уладкаваць галаву — левая палавіна твару балела ад скроні да падбароддзя, уроце балюча пухнущы язык, які ўжо ледзьве ўмяшчаўся ў пабітых пашчэнках.

— Піць! — раптам знаёма прастагнаў чалавек насупраць, і другі, што быў з ім, пачаў ціха яго ўтварваць:

— Дык няма ж вады. Панімаеш, няма... Пацярпі, сынок. Пацярпі...

«Які сынок? Чаму сынок? — прамільгнула ў свядомасці ў Агеева. — Гэта што — бацька з сынам?..» Штосьці знаёмае здалося яму ўтым стогне, і Агееў настярожыўся. Аднак ён маўчаў, не хочучы выдаваць сваю тут прысутнасць. Цяпер яму не быў патрэбны ніхто, ён хацеў застацца сам — насам з сабой і сваім неспіханым болем. Але гэтая новыя арыштаваныя трывожылі ягоны спакой сваім яшчэ, можа, больш бязлітасным болем.

— Таварыш, вы гэта самае... жывы, можа? — ціха загаварыў да яго адзін з двух, і Агееў, крыва ўсміхнуўшыся, адказаў:

— Трошкі жывы...

І ўхапіўся рукою за сківіцу, якую адразу скрывіла ад болю.

— Тут во хлопцу кепска. Каб вады папрасіць.

— Ніхто не пачуе, — сказаў ён, перамагаючы боль, і падумаў: хто гэта? Чорт бы яе ўзяў, тую цемру, якая нічога не давала згледзець у гэтым сутарэнні.

— А нас заўтра будуць расстрэльваць. Ведаеце? — даверліва паведаміў чалавек.

— Вас? — вырвалася ў Агеева.

— Дык і вас тожа, — уздыхнуў чалавек. — Вы ж той ваенны, што ў Бараноўскай жыў?

Агееў збянтэжыўся, не ведаючы, што сказаць.

— А вы адкуль знаеце? Немцы сказали?

— Паліцай знаёмы адзін.

Як Агееў ні рыхтаваўся да сваёй смерці і як ужо ні зжыўся з думкаю пра яе непазбежнасць, гэтыя слова перуном выцялі па яго свядомасці, і ён ледзьве зноў не страціў прытомнасць. Але ўсё ж ён намогся, сабраў у адно нешматлікія свае сілы і пастараўся пераканаць сябе, што нічога нечаканага не адбылося, усё ідзе, як і павінна ісці. Можа, так яно будзе і лепш. Усё ж расстрэл для салдата заўжды лепш, чым вісельня,— не трэба будзе гойдацца на пацеху ворагам, адразу ляжа ў зямлю, і ўсё. А смерць — яна справа імгненняя.

— Во, ведаецце, ні за што ўзялі, нічога я не зрабіў, а цяпер — расстрэл. Дзіўна ў іх неяк... Заб'юць, а за што? — скардзіўся ў цемры чалавек, і Агееў падумаў, што ўвогуле гэта зразумела. Напэўна, тут кожны лічыць, што пакутуе без віны. Можа, і ён павёў бы сябе гэтак жа, калі б быў выпадак каму паскардзіцца.

— А вы хто? З мястэчка? — запытаўся Агееў.

— Ды я са станцыі, знаеце. Зыль, счэпшчык. І во трэба ж, пайшоў у мястэчка солі купіць, а на пераездзе гэтая дзяўчына з кашолкай. Ёй паліцай: стой! Давай правяраць, і я тут. Ну, абаіх і ўзялі.

Агееў, падобна было, нібы кудысь праваліўся ад здзіўлення, пачуўшы такое, і зноў вынырнуў, уражаны сэнсам сказанага.

— Якая дзяўчына? — прахрыпей ён.

— А хто ж яе ведае? Незнамая. Я яе ў очы ніколі не бачыў, а яны кажуць: звязаны. Ды ні з кім я не звязаны.

«Марыя! Гэта Марыя!» — пранеслася ў свядомасці Агеева. Во як яна папала! Бедная, няшчасная дзяўчынка!.. Ён быў збянтэжаны ад тых слоў счэпшчыка, які, мабыць, не падазраваў нават, як растрывожыў яго сваім паведамленнем. Але Агееў маўчаў, не ведаючы, як трэба паводзіць сябе перад гэтым Зылем. Ды і хто ён такі, ці не падсаджаны сюды паліцай? І ў той жа час вельмі хацелася дапытатца ў яго падрабязней, можа б, ён болей расказаў пра Марыю.

— Піць... Дзядзька, папрасі ў іх вады,— прастагнаў другі ў доле, і ў яго кволых словах Агееву зноў пачуліся знаёмыя інтанацыі. Хутка пра штось здагадаўшыся, ён запытаўся амаль спалохана:

— А гэта хто з вамі?

— Гэта Пеця, старэйшы Кісякова сынок. Плямяш мой. Яны ж яго тожа... Два тыдні тут во мутузяць...

«Божа мой, дык гэта ж Кісякоў! Ну во, а я столькі часу дабіваўся з ім сувязі, чакаў яго кожную ноч. А Кісякоў во дзе! І ўжо два тыдні...»

Прыўстаўшы на локці, Агееў бокам падаўся туды, цягнучы за сабой нягнуткую левую нагу, рукамі намацаў на саломе нерухомае цела.

— Кісякоў, ты?.. Гэта я, Агееў, што ў Бараноўскай...

— Я ведаю... Толькі... Кепска мне дужа,— ледзь чутна прастагнаў Кісякоў.

І Зыль растлумачыў:

— Яны яго так знявчылі... Жывога месцейка не пакінулі.

— Паліцыя ці немцы?

— Спярша паліцыя. Пасля немцы,— прастагнаў Кісякоў. — Усё дабіваліся...

— Чаго дабіваліся? — насцярожыўся Агееў.

— Рознага. І пра вас...

— Ну, а ты ж стрываў? Не сказаў?

— Як стрываеш? Калі б адразу памёр, а то... — прастагнаў Кісякоў і сціх.

— Да-а,— выдыхнуў з сябе Агееў.

Штосьці ў іх спрахах прымала іншы, яшчэ больш кепскі харектар. Хаця, здавалася б, што магло быць горш для іх, асуджаных на хуткую пагібель, калі ўжо не мілы стай увесь белы свет і сваё знявчанае цела, і ўсё іх няўдалае жыццё. Але ж во і яшчэ рабілася горш. Агееў ведаў, што сам стрывае ўсё, не запэцкаўшы нічайго сумлення, але бяда ўтым, што ён адпраўляўся на той свет не адзін, а з іншымі, і гэтym іншым, можа так здарыцца, перапала болей. Во Кісякоў і не вытрымаў, штось выдаў паліцыі або немцам, і на душы ў Агеева зусім спахмурнела. Ад чаго толькі не залежыць яна, гэтая тонкая і далікатная штуковіна — сумленне, як яе цяжка зберагчы, каб не збэсціць. Ды яшчэ на гэткай вайне.

— Яны яго катаўвалі, бы звяры,— сказаў Зыль. — Пальцы ў дзвярах раструшчвалі. А пасля, знаецце, калі ён упаў... Ну, палавы орган абцасам раструшчылі. Начальнік іх... Бедны пляменнічак! — бядотным голасам скончыў Зыль.

«Чорт вазьмі! — бязрадасна, аднак, падумаў Агееў. — Значыцца, мне шчэ пашэнціла. Можа, таму, што нядайна ўзялі? Ці што хутка перадалі ў СД? Ці Драздзенка сціміў, што не на таго напаў? Ці мае ўлікі былі ўсе ў наяўнасці і яму іх хапіла, каб падвесці мяне пад расстрэл? А Кісякоў?..»

— Зыль, а вы пасля тую дзяйчыну не бачылі? — запытаўся Агееў і сцяўся, чакаючы адказу.

— Бачыў. Вочную стайку рабілі з ёй. Але што я скажу? Я першы раз убачуў на пераездзе. Яна мяне тожа.

— Ну, а пасля? Што з ёй?

— Дык невядома. Можа, перадалі немцам? А можа, застрэлі...

— А вас што — не білі? — раптам падумаўшы пра іншое, запытаўся Агееў, і Зыль з гатоўнасцю адказаў:

— Білі! І, ведаецце, знаёмыя паліцаі. Але што я скажу? Я ж нічога не ведаю.

Хвалюочыся, Агееў не мог сцяміць, як яму паводзіць сябе з гэтым гаваркім Зылем, ці варта давяраць яму. Шчырасць яго падабалася, але... Яна магла быць і фальшывай, гэтая яго шчырасць. Вельмі карцела пагутарыць з Кісляковам, каб хоць даведацца, за што яго ўзялі. Але прысутнасць гэтага Зыля ўвесь час стрымлівала яго. Абапёршыся на руку, Агееў сядзеў каля распластанага на саломе Кіслякова і не ведаў, як загаварыць з ім. І ці можна было з ім загаварыць наогул? Хлопец быў у гарачцы, гэта адчувалася нават у цемры, ліхаманкае дыханне яго часам зусім знікала.

— Усё ж трэба папрасіць вады,— сказаў Агееў. — Вы пастукайце там.

Аднак не паспей Зыль падняцца, каб падысці да дзвярэй, як зводдаль у сутарэнні пачуліся крыкі, валтузня, якія хутка набліжаліся да іх камеры.

— Не штурхай! Не штурхай, падлюга! Я цябе так штурхану!..

— Ідзі, ідзі!..

Агееў прыслухаўся і зразумеў, што гэта Малаковіч — яго гучны камандзірскі голас гучай тут злосна і ращуча. Калі дзвёры адчыніліся, у святле ліхтара з калідора ён убачыў на парозе свайго франтавога сябра, Малаковіч быў амаль голы па пояс, цела яго пакрывала разадраная на грудзях сіняя майка, адрослыя космы валасоў на галаве бязладна тырчалі ў бакі, на твары чарнела некалькі сінякоў — слядоў ад удараў. Але дух у гэтага ўзводнага, падобна, заставаўся нязломны — Малаковіч злосна лаяўся:

— Падлюга! Ублюдак нямецкі!

Яго злосна штурхнулі цераз парог, Малаковіч выцяўся аб сцяну, ледзьве не наскочыўшы на трох бедалаг у доле.

— Хто тут? Зыль?..

— Зыль і яшчэ некаторыя,— сказаў Агееў, калі дзвёры за ім зачыніліся.

— Вый? — здзівіўся Малаковіч.

— І яшчэ Кіслякоў,— сумна паведаміў Агееў.

— Да, сабралася капэла! — кінуў Малаковіч і загаварыў горача:
— Пастараліся, сволачы, нахапалі! І яшчэ штурхаеца, падлюга! Сябрук, называеца, у адным класе вучыліся.

— Гэта хто? — запытаў Агееў.

— Ды Пахом гэты. Паліцай. Свайго ж таварыша б'е, выслужваеца, падлюга!..

Малаковіч дробна-нервова тросця ад крыўды і нянаткі, але, здаецца, пабіты быў менш за іншых ці, можа, пакуль што трываў.

— Нічога, нічога,— супакойваючы яго, сказаў Агееў. — Сядай вось...

— Што нічога?! — узвіўся Малаковіч. — Вы ведаецце: заўтра расстрэл!

— Гэта не самае горшae,— сказаў Агееў.

— Не самае горшae? Ну, вы даёце! Што ж тады можа быць горш? Мы ж гінем! Засыпаліся, праваліся, як апошнія абармоты. Усе адразу, без рэшты! Эх, бязмозглыя куры! Хіба так можна было? I — вы!..

— Што я? — насцярожыўся Агееў.

— Што? Вы яшчэ пытаетесь — што? Ды вы ўсё завалі! — не стрымліваючыся, амаль у шаленстве крычаў Малаковіч.

— Гэта якім чынам?

Мабыць, было не месца і не час разбірацца ў такіх справах, але Агееў ужо не ў стане быў і стрымацца. Ды ці будзе для іх больш зручнае месца? I час?

— А такім! — выпаліў Малаковіч. — Чаму вы даверыліся гэтай... Марыі? Хто яна такая? Што вы пра яе ведаец?

Агееў зноў знерухомеў у прадчууванні таго, што яго магло тут панішчыць горш за нямецкі расстрэл...

— А што пра яе... трэба ведаць?

— Трэба ведаць ўсё! — з жарам прадаўжаў Малаковіч. — А то панесла... Куды? Каму? Нікога тут не знае, лезе прама на паліцаю. Ён і цопнуў! Кашолка! З базара! А ў кашолцы што? Мыла? Гэта для дурняў «мыла». Ён жа, паліцай гэты, Зялёнак, і кашолку адразу пазнаў: тою зімою Бараноўская прыносіла ў рамонт, ручка адварвалася. Зрабіў, ручкі абкруціў чырвонаю анучкай. Ну! Што яшчэ трэба было паліцы? Сама здабыча — прама ў кішэню. Трымай шырэй!

Агееў вінавата маўчаў. Малаковіч выцяй яго пад дых, у самае сонечнае спляценне, хаця і не з таго боку, адкуль нядайна яшчэ чакаў Агееў. Выходзіць, Марыю пагубіўён сам — гэта ўжо было пэўна. Але ж яна нікога не выдала. Ды і каго яна магла выдаць, апрач Агеева?

— Я быў у безвыходным становішчы,— сказаў ён ціка пасля доўтага і пакутнага маўчання. — Без сувязі. Кісякоў пралаў, ты ж ведаеш... А тут гэтая перадача...

— Вось вы і паспяшацца! — перапыніў яго Малаковіч. — Вам хадзелася хутчэй апраўдацца, развеяць падазрэнні. Падазрэнні ж былі?

— Якія падазрэнні? — здзвіўся Агееў.

— А ўспомнішце — якія. Ці вы забыліся?

Не, Агееў не забыўся пра падазрэнні, якія нядайна яшчэ прычынялі яму пакуты, ён проста перастаў думаць пра іх. Кропку на іх паставіў для яго тол, і яму хутка пачало здавацца, што ўсе ягонія страхі надумаў ён сам. Бо як можна падазраваць таго, хто ўсё рабіў ад чыстага сэрца, стараючыся як найлепш, і сядзіць во, прысуджаны да расстрэлу? Які ніколі нічога не выдаў і нават і не думай выдаць.

— I Кісякоў! — раптам амаль закрычаў Малаковіч, ускочыўшы з долу. — Ён мяне выдаў!

Стала зусім ціха, і ў гэтай цішы чутна было, як усхвалявана дъхаў Малаковіч, і ў грудзях у Агеева шалёна калацілася сэрца.

— Як? — збянтэжана сказаў Агееў.

— Проста! Ён назваў маё імя! Сярод сваіх таварышаў. Цяпер я табе не таварыш, паняў?

Кісякоў не саломе задъхаў часцей, штось быццам спрабаваў сказаць, але прасіпей толькі:

— Даруй, Валодзя!..

— Яны яго білі, так білі, я чую,— зашавяліўся ў цемры Зыль. — Яны яму, ну... палавы орган абцасам раструшчылі.

Здаецца, Малаковіч трохі, аднак, спакайней, змоўчаў, адольваючы сваю шалёнасць,— рэчаінасць нарыхтавала ім самае страшнае, што магло з імі здарыцца, і трэба было сабраць сілы. Агееў лёг ля Кісякова, над якім сядзеў яго дзядзька Зыль. Дзесь зводдаль прыціх у цемры і Малаковіч. Не перастаючы перажываша ўсё, што давялося пачуць, Агееў думаў пра Марыю і яе недарэчны лёс. Цяпер яму ўсё выразней бачыліся прычыны правалу Марыі — не чыянінебудзь віна, а збег дзікіх абставін, дурныя выпадковасці накшталт кашолкі і паліца, які год назад яе рамантаваў. Калі б не гэтая супадзенні, ўсё магло абысціся добра і яны былі б цяпер на волі і ганарыліся тым, што ім удалося зрабіць. Але во ўмішаліся тыя пачварныя выпадковасці, і ўсё паляцела дагары нагамі. Тол, дыверсіі і іх маладыя жыцці. Хаця што валіць на выпадковасці, хіба не зразумела, што тая барацьба, у якую яны ўступілі, была густа нашпігавана рознымі выпадковасцямі, самымі дзікімі абставінамі, з якіх яна ўся і складалася. Не тое, дык іншае, як кажа гэты вось Зыль. Шанцу выйсці жывымі з гэтай калатнечы практична ў іх не было. Уся розніца ў тым, што адных пагібел настаяла раней, а других пазней, але ў роўнай меры, мусіць, усе яны былі асуджаны на пагібел.

З такімі невясёлымі думкамі ён памалу прыціх, быццам задрамаў нават, звыхся са сваёй бядой і сваім болем, прыпёршыся спіной да сцяны. Прыйхлі і ягоныя сябры па няшчасці. Мабыць, не спаў адзін толькі Зыль, ўсё поркаўся каля пляменніка: то папраўляў яго галаву, якую трymаў на каленях, то даланёй абмахваў ягоны твар, ад якога патыхала жарам. Як ні дасталося ім у паліцэйскіх засценках, безумоўна, Кісякову перапала болей за ўсіх, і Агееў не хацеў судзіць яго строга. Ён бы меў права сурова, як гэта рабіў Малаковіч, абвінавачваць няшчаснага, калі б сам стрываў тое ж, што стрываў Кісякоў, і ўстаяў. Агеева люта білі, але толькі раз, і ён патроху папраўляўся ўжо, не тое што гэты студэнт, які цяпер хоць бы дажыў да ранку. Агееў ужо разумеў, што, хаця магчымасці чалавечага духу амаль бязмежныя, яны надта несузрэмерныя са сціплымі сіламі цела. Цела заўжды надта слабое, асабліва для такой злыбяды, як вайна, яно больш за ўсё іншае задае чалавеку клопату і прычыняе пакут. Што ж,

Кіслякоў не стрываў, і ўся ягоная віна ў тым, што ён не сумеў памерці ў час і яны штосьць выцягнулі з яго...

Выводзлі іх па адным, і, пакуль наступнага валаклі з сутарэння, першыя пакутна чакалі, стынучы на сцюдзёным ветры за агароджай ля царквы. Была ноч, сыпаў дробны, золкі дождёвый — у час моцных парываў ветру бязлітасна сек па голых плячах, тварах, галовах асуджаных. Апошнім выцягнулі Кіслякова, які зусім ужо не стаяў на нагах, і яго ўкінулі ў фурманку з ахапкам сена на дне. Паліцаю тут было сямёра, імі распаратжаўся Драздзенка, які з ліхтарыкам у руках бегаў каля царквы. Батарэйка ў ліхтарыку свяціла рэштаю свае сілы, і ў доле мільгала цымяная плямка святла, Драздзенка лаяўся, мацогаў арыштантаў і паліцаю. Ён быў злы і раздражнёны. Воддарль за фурманкай стаяў, назіраючы за іх таропкімі зборамі, чалавек у даўгім плашчы і нямецкай фуражцы, але ён маўчаў, і Агееў не ведаў, хто гэта. Мабыць, нехта з СД. Але не Кавешка. Зрэшты, шкада, што не Кавешка, Агееў бы сказаў яму на развітанне пару моцных, ядраных слоў.

На сваё здзіўленне, ён адчуў сябе лепш, чым унаучы. Балела ў баку, па-ранейшаму дужа ламіла сківіцу, ныла апухлая ў калене параненая нога, але сіл быццам пабольшала — можа, апошніх перад пагібеллю сіл, і ён сам узышоў па прыступках, дакульгаў да веснічак. Тут трэба было чакаць. Паліцаі вязалі ім руکі, поркаліся каля фурманкі з Кісляковым, троес, адышоўшыся воддарль, з вінтоўкамі напагатове пільнавалі іх на выпадак уцёкаў. Але ўцякаць мог хіба адзін Зыль, ды, можа, яшчэ Малаковіч. Хаця Малаковіча на выхадзе дужа выцягнуў у грудзі адзін паліцай, і ён стаяў цяпер, сагнуўшыся, ля фурманкі і кашляў, раз за разам плюючы ў траву. Толькі Зыль з выгляду быў так сабе, непрыкметна нават, што яго білі, і Агееў каторы раз падумаў: няўжо і яго расстраляюць? Падобна, ён чалавек «іхні» і хутка яго адлучаць ад усёй кампаніі.

Але пакуль не адлучалі, а таксама звязалі за спіной руکі, і нешматлікая іхняя працэсія рушыла праз пустую ўнаучы кірмашовую плошчу. Наперадзе поруч з маўклівым немцам крочыў Драздзенка, за імі кацілася аднаконная фурманка, у якой пластом ляжаў жывы пакуль што Кіслякоў і на перадку сядзеў знаёмы паліцай Чарамісін. За фурманкай, кульгаючы, брыў Агееў, побач, увесь час імкнучыся наблізіцца да пляменніка, тузяўся Зыль. За іхнімі спінамі чулася хрыпатае дыханне распранутага да майкі Малаковіча. Зрэшты, апроч хіба Зыля, на плячах якога абвісала нейкая расхінутая, без гузікаў, куртка, усе яны былі амаль распранутыя і люта пакутавалі пад дажджком, на сцюдзёным восеньскім ветры.

— Куды яны нас? — ціха запытаўся Агееў, калі фурманка з'ехала з плошчы.

— Мабыць, на могілкі,— цепнуў плячмі Зыль. — А можа, у кар'ер.

У кар'ер, гэта хутчэй за ўсё, падумаў Агееў, яны ж не любяць капаць, закопваць... Хаця капаць магілу можна прымусіць і арыштаваных, але ж закопваць трэба самім. А гэта ўжо работа. Значыць, у кар'ер. Пра што ён думаў яшчэ ў гэтым сваім апошнім шляху на зямлі, з чым хацеў развітацца? Мабыць, ні пра што болей не думаў і ні з чым не развітваўся — усе яго сілы траціліся цяпер на адolenне сцюжкы, на тое, каб не ўзарвацца, хоць знешне захаваць спакой. Ззаду і па баках тупалі па гразі іх канваіры, і сярод іх — ужо знаёмыя з учара шнягта паліцаі: Пахом, Стасевіч, Равуной, Сутчык. Яны былі насцярожаныя, трымалі вінтоўкі пад пахамі, але, падобна, ўсё ж баяліся. Навокал ляжала непагодная восеньская ноч, абапал вуліцы чарнеліся дахі, платы, парканы местачковых дамоў, голае голле дрэў у садках; неперадзе на пагорку тоўпілася шырокая купа старых высокіх дрэў на могілках, і яшчэ здалёку чуваць быў трывожны варанячы вэрхал. У небе не бліснула ніводнае зорачкі, ўсё там было непраглядна і змрочна, дробны дожджык то сыпаў, то пераставаў часам. Вечер дзьмуў няспынна, выдзьмуваў рэшткі цяпла з іх кволых спакутаваных целаў. Калі іх працэсія спусцілася да мастка цераз ручэй, Драздзенка выйшаў на ўзбочыну і счакаў фурманку, абабег паліцаяў, кожнаму штосьці наказваючы. Ці, можа, ён падбадзёрваў. Параўняўшыся з Агееўым, злосна прамычаў праз зубы:

— Ну, дабіўся, чаго хацеў?

— Даб'ешся і ты. Таго ж,— у тон яму адказаў Агееў. — Падлюга!

— Ну, ну, не вельмі! Ці забыўся, што ў мяне? У блакноціку...

Агееў хацеў крыкнуць штосьць бруднае і зняважлівае, каб прынізіць гэтага начальніка хоць бы перад немцам, які стаяў на ўзбочыне і чуйна прыслухоўваўся да іх сваркі. Але не крыкнуў. Сапраўды, даў д'яблу распіску, цяпер той ёю распарарадзіцца. Да самай магілы. А то і пасля магілы. Сволач прадажная...

Марудна, нібы на пахаванні, яны пераехалі роў, мінулі могілкі. Вараннё ўсё крычала — ад свайго беспрытульнага мноства, неўладкаванасці, сварліва змагаючыся за кожнае месца на дрэве, і гэты варанячы вэрхал замест пахавальнай музыкі доўга суправаджай іх унаучы. Зрэшты, Агееву было ўсё роўна, ён думаў толькі: ну, што яму гэтая дурная распіска цяпер, на апошнім хляху туды, адкуль ніхто не вяртаецца? Але ж во стрымлівала. Адбірала волю. Паралізавала бяздзеянем. Ашаламляя і нейтралізавала...

За могілкамі яны спыніліся і пастаялі нядоўга, чакаючы, пакуль Драздзенка з немцам կудысь хадзілі — уздоўж каменнай агароджы, вышэй, на пагорак. Агееў ужо ўвесь здрэнцевеў, унутры ў яго ўсё балела — ад катавання і сцюжкі; шчаку і ніжнюю частку твару ён зусім перастаў адчуваць. Валасы зліпліся пад дажджком, і сцюдзёння краплі сцякалі за вушы, па шыі, па халоднай, здрэнвелай спіне між лапатак.

— Так і захварэць можна,— са слязымі ў голасе пажартаваў гаваркі Зыль.

— Ага, прастудзіцца,— з'едліва пагадзіўся Малаковіч, які ўвесь час ішоў ззаду, здаецца, знарок пазбягаючы суседства Агееva. І Агееў падумаў: хай! Можа, так яно і лепш для абодвух. Злосці на лейтэнанта ён ніякай не меў, той жа чагось не мог дараваць яму нават у такую хвіліну.

Фурманка збочыла з дарогі і па гразкай траве павалаклася ля могілак на пагорак. Іх пагналі следам. Дзесь там наперадзе маячылі постаці Драздзенкі і немца ў даўгім плашчы. Калі яны ўсе наблізіліся, іхняму позірку адкрыўся край высокага абрыву і широкі кар'еры правал унізе, добрую палову якога займала лужына. «Значыць, так — у лужыну»,— здагадаўся Агееў. А ён думаў... Яму хацелася думачь, што ў зямлі будзе зацішней. І цяплей. У лужыне цяплей не будзе...

Неразумныя гэтыя думкі, аднак, устрывожылі Агееva, які зусім ужо задубеў на сцюжы, і ён не мог пазбавіцца ад іх, пакуль фурманка не спынілася на пагорку. Драздзенка падаў каманду стаць усім у рад, тварам да абрыву. Агееў стаў паслухмяна, амаль з гатоўнасцю, як гэта рабіў мноства разоў у арміі,— каб толькі хутчэй усё скончыць. Побач настырчыўся зусім знявечаны сцюжай Малаковіч — плоскі, бы дошка, з запалым пад майкаю жыватом. Зыль замарудзіў выканаць каманду, і адзін з паліцэйскіх нагадаў яму аб tym, пхнуўшы ў спіну прыкладам. Той жа паліцай затым ціха гукнуў штосьць Драздзенку, які спярша злосна вызверыўся, а затым падабрэў і дазволіў:

— Ладна! Давай па-быстраму...

Паліцай падскочыў да Агееva — гэта быў усё той жа крутаплечы старанны Пахом.

— Скідывай боты!

Агееў памарудзіў, напаўняючыся гатовым прарвацца гневам, пасля, нібы баючыся не стрымацца, наскон аднаго таропка падчапіў заднік другога, лёгка прасунуў ступню ў халіву і, не выцягваючы яе зусім, нагой штурлянуў бот да абрыву.

— На, бяры, на...

Ён адкінуў і другі бот — далёка на траву, застаўшыся ў расхлёстаных брудных анучах. Паліцай пабег па боты, а побач нервова затузайся Малаковіч.

— Можа, возьмеш і мае, Пахом? Ці пакінеш у знак былой дружбы? За тое, што даваў табе кантрольную спісаць?

— Ага, даваў! — пакрыўджана забурчаў паліцай, хапаючы боты.

— А помніш: даў спісаць з памылкай. Па алгебры. Сам пяць палучыў, а мене два паставілі.

Малаковіч шчыра здзівіўся:

— Ідыйт! А я пры чым? Ты ж без памылкі і спісаць не мог, паддлюга!

— Да-а. Ну і набраў ты падонкаў, Драздзенка,— сказаў Агееў. — Па сабе мераў?

— Ты яшчэ не заткнуўся!.. — крыкнуў Драздзенка, зрабіўшы да яго пагрозлівы выпад, але спыніўся: ззаду яго клікнуў немец. Тры паліцаі сцягвалі з фурманкі Кісякоўва, і той слабым голасам выціснуў:

— Прашчайце, браточкі... Не абіжайцеся, калі...

— Нічога, нічога, сынку,— адказаў яму адзін Зыль. Агееў і Малаковіч маўчалі.

Разгоністым крокам Драздзенка падскочыў да іх кароценькага строю, рукой аддзяліў ад усіх Зыля.

— Так! Давай ты, з племяшом у пары.

«Няўжо застрэляць? — з недаверам падумаў Агееў. — Яно і сапраўды падобна, што Зыль тут ні пры чым. Выпадкам трапіў у гэтую гісторыю...»

— Паслухай, Драздзенка,— сказаў ён з папрокам у дрыготкім голасе. — А гэтага нашто? Ён жа тут выпадкова. Я знаю...

Драздзенка крута павярнуўся і замахаў рукой.

— Ты знаеш? А ты знаеш, што ён дванаццаць вагонаў на станцыі падпаліў?

Паліцаі ўжо пхалі Зыля да абрыву, куды прывалаклі Кісякоўва, і счэпшчык, пачуўшы тыя слова Драздзенкі, непаслухмяна тузануўся ў іхніх руках.

— Не дванаццаць, начальнік! Семнаццаць! Семнаццаць вагонаў спаліў! Хай там запішуць — семнаццаць...

— Яны яго ўдарылі. Зыль войкнуў і болей ужо не выкрыкваў, не тузайся.

Агееў дробна дрыгаяў — ад сцюжы і нервовага напружання, гледзячы, як за трынццаць кроکаў на абрыве сталі дзве постаці — рослы счэпшчык Зыль і ягоны пляменнік — мілы, сарамлівы Кісякоў. Стаяць Кісякоў ужо не мог і абвяля віснуў на руках у Зыля, які з натугай трymаў яго, прыгаворваючы нешта за крок да абрыву. Перад імі, рагучча лязгаючы затворамі вітовак, станавіліся ў шарэнгу некалікі паліцаі.

— Фоэр! — нечакана зычным голасам скамандаваў немец, і ў вушы Агееву ўдарыў разрознены вітовачны залп. Агееў хінуўся ад яго паветранае хвалі, міргнуў адным вокам (другога ён ужо не расплюшчваў), і, калі зноў паглядзеў туды, ні Зыля, ні Кісякоўва на абрыве ўжо не было. Паліцаі заставаліся ў шарэнзе, і Драздзенка з немцамі падбеглі да абрыву, зірнулі ў кар'ер. Пасля пачулася некалькі нямоцных удараў — пісталетных стрэлаў,— для пэўнасці яны пасыпалі апошнюю кулі ў расстраляных.

— Наступныя! — крыкнуў начальнік паліцыі, павярнуўшыся да іх з пісталетам у руцэ.

— Пайшлі, Валодзя,— ціха сказаў Агееў і, не азірнуўшыся, застыргікаў да абрыву.

Яму паступова і ўсё болей адкрывалася ўнізе вялізная, уся ў ветранай рабінне бліскучая лужына. З цёмнага неба пасыпаў мокры сняжок, асядаючы на апратцы, валасах, далікатна кранаючы яго разбітыва да крыві вусны. На душы ў Агеева было пуста, як, мабыць, можа быць пуста толькі перад пагібеллю, калі ўсё жыццё пражыта дарэшты і пражыта не так, як хацелася,— бязладна, не ў згодзе з сумленнем, з шэрагам няўдач і памылак. Ён ужо нічога не памыкаўся і нават нічога не хацеў сказаць ні свайму саратніку Малаковічу, ні іхнім катам. Хай забіваюць...

Ён яшчэ ўчую грымотны перуновы залп ва ўпор, як дужы, разгоністы ўдар у грудзі кінуў яго назад. Ён паляцеў кудысь у прастору — з шумам і звонам увуашшу, штосыці абрушваючы сваім целам, разам з сабой валячы ў прадонне...

Памалу, аднак, усё пачало сціхаць, аддаляцца, і нарэшце ўсё ўціхамірылася.

З ветранага неба церусіў мокры сняжок...

Раздзел сёмы

Работы ў кар'еры засталося няшмат — апошні, бліжні ад могілак кут, эрэдку парослы асотам ды свежым пырнікам, і на tym усё можна б лічыць скончаным. Але Агееў не спяшаўся брацца за справу, з раніцы ён сядзеў над слабенькім, распаленым са смецця і папяровых абрыўкаў цяпельцам, якое смярдзюча дыміла,— грэў руکі. Раніца выдалася хмарная, без пробліску сонца; расы на траве не было, з поля дзьмуў свежы халаднаваты вецер, трывожна шумелі дрэвы на могілках. Накінуўшы на плечы сінюю балонневую куртку, Агееў прыпамінаў свой сённяшні сон.

Сон быў просты, амаль элементарны па вобразнасці, але ён уразіў Агеева сваім загадковым сэнсам, загадковым нават для яго, які заўжды ўмееў амаль пэўна расшыфруваць свае начныя шарады.

Зусім без якіх-небудзь подступаў да галоўнага, сон пачаўся з того, што ён, Агееў, мяркуючы па ўсім, аднекуль незнарок выпаў, з якога іншага свету ці іншага часу, і апынуўся адзін у вялізной, страхавітай, пустой прасторы. Цяжка было зразумець харектар тae прасторы і нават здагадацца, што ёю з'яўляецца — мора, зямля ці, можа быць, космас. Зрэшты, усё ляжала па-за зрокавым вобразам, хутчэй адносілася да сферы пачуццяў і ўвасаблялася адчуваннем абсолютнай, гнятлівой адзіноты. Па меры таго, як доўжыўся сон, тое адчуванне ўсё большала, а прастора шырэла, запаўнялася трывогай, бояззю, страхам. Ён дужа пакутаваў, і тыя яго пакуты былі хутчэй за ўсё душэўныя, таму што цялесны Агееў сам па сабе быццам

адсутнічаў, у гэтым загадкавым асяроддзі было толькі яго абстрактнае Я, пазбаўленае плоці і тым не менш надта балючое. Падобна, аднак, гэтае яго бясплотнае Я між тым увесь час сціскалася, меншаючы ў аб'ёме па меры разрастання загадкавай прасторы. І вось нарэшце настаў такі момант, калі Я зусім знікла, растваравалася, пакінуўшы толькі ўяўленне пра сябе, успамін ці невыразны адбітак свае прысутнасці дзесяці, што ўжо не было ні асяроддзем, ні вобразам. Засталіся хіба што яго пакуты, у якія ён пераўласобіўся ўвесь, без рэшты, і за якімі нічога больш не было.

Дзіўна, але гэты сон нейкім аддаленым пачуццём напомніў яму тую, даўно перажытую ім пагібель, калі ён у непрытомнасці, з віントовачнай куляй у грудзях падаў у кар'ер. Тады выпадак ці круты, недастаткова навіслы над водой скіл не далі яму зваліща ў лужыну, у якой апынулася толькі ягоныя ногі, і праз гадзіну ці больш ён апрытомнеў. Навокал было ціха, паліцаі вярнуліся ў мястэчка, з цёмнага неба сыпаў густаваты сняжок. Ён пачаў выбірацца з вады на сухое, доўга поўз па адхоне ля лужыны, пакуль не выбраўся з кар'ера на выездзе. Тут ён зноў страціў прытомнасць, доўга ляжаў у стылай гразі, папоўз зноў. На дарогу ён выпаўз перад світаннем, і яму там пашэнціла. Выпадак узнагародзіў яго сваёй нячастай міласцю: першы ж яздок з мястэчка аказаўся чалавекам добрым, ён моўчкі ўсцягнуў скрываўленага Агеева ў фурманку, і ранкам яны былі ўжо далёка. Зіму ён пластом праляжаў у нямогласці, поўнай безнадзеінасці, пасля захварэў на тыф, двойчы яго перахоўвалі на хутарах. Але вясной, на ўласнае здзіўленне, падняўся на ногі. Усё тое было даўно і, здаецца, перастала хваляваць яго — быццам было не перажыта ім, а ўбачана ў кіно ці прыснілася. І цяпер вось сённяшні, падобны па сэнсу і адчуваннях сон, які ўсё вярнуў з забыцця, усхваляваў яго знясіленыя пачуцці.

Цяжка было ўявіць, колькі часу ён доўжыўся, гэты пакутны сон, і нават чым скончыўся — проста Агееў кудысьці знік з яго, магчыма, прачнуўся або заснуў іначай — без сноў. Гэтыя начныя пакуты, аднак, падзейнічалі на яго гнятліва, і Агееў думаў, што ўдзень авабязкава штосьць здарыцца. Што менавіта можа здарыцца, ён ніяк не мог здагадацца, колькі не прыкідаваў па сваіх колішніх снах — такі бязвобразны, пакутны сон ён бачыў упершыню. І ён сядзеў ля цяпельца, нават не папіўшы чаю, растрывожаны і нямыты, зусім выбіты са сваёй звыклай працоўнай каляіны — не ведаў, за што ўзяцца. У гэтым стане поўнай разгубленасці ён убачыў двух сябрукоў, якія пралезлі да яго цераз праломіну ў сцяне агароджы. Моўчкі, не павітаўшыся, быццам яны толькі што адсюль адлучыліся, хлопцы сталі над цяпельцам, паўзіralіся ў кволы смярдзючы агеньчык — сарамяжлівы, маўклівы Артур і болей гаваркі Шурка.

— Ну, што, рабяты? — разгублена запытала Агееў, болей каб парушыць свой невясёлы стан. Калупаючы дубчыкам у касцярку, вяртлявы Шурка адразу ж выпаліў тое, што іх зараз цікавіла:

— А тут бульдозеры прыйдуць. Глядзець будзем.

— Якія бульдозеры?

— А будуць кар'ер закопваць. Птушкафабрыку будаваць.

— Во як!

Пра птушкафабрыку ён ужо некалі чуў — хадзіў у пасёлак па хлеб і падслухаў, як мужыкі, што перакурвалі магазіна, вялі гаворку пра нейкую птушкафабрыку, на будаўніцтва якой набіралі падсобнікаў. Але ён не стаў прыслухоўвацца да той размовы і, заняты сваімі думкамі, пайшоў далей.

— А хто вам сказаў, хлопцы?

— Мікола сказаў. Во, Артураў брат. Пайшоў заводзіць бульдозер, хутка прыедзе.

Агееў памаўчай. Мяркуючы па ўсім, справа яго набывала новы кірунак, і ён уявіў сабе, як прыйдуць бульдозеры і што яны зробяць з гэтым кар'ерам. Напэўна, трэба было, пакуль яшчэ заставаўся час, хоць бы ў адзін штык перакапаць гэты зарослы быльнягом куток, каб канчаткова пераканацца, што там нічога няма. Хоць бы для ачысткі сумлення. І пасля ўжо няхай усё закопваюць ці раскопваюць, як там запланавана ў іх. Гэта было самае разумнае з усіх магчымых рашэнняў, трэба было ўставаць, браць рыдлёўку. Але ён сядзеў, глядзеў, як хлопцы, прысечышы над касцярком, пачалі падкладваць у яго сухія, апалыя з дрэў галінкі, пучкі сухога быльнягу. Атрымаўшы харч, касцярок спярша густа задыміў на ветры, пасля каснікі полымія жвава прабіліся праз слай дыму, з трэскам ахапілі быльнёг. Агееў сядзеў, амаль напэўна ўжо ведаючы, што не паднімецца і той не перакапаны ім закутак так і застанецца не крануты, таму што... Тому што ён не хацеў яго крататць. Ён ужо звыкся з, можа быць, самім выпеншчанай у сабе думкай, што ў гэтам кар'еры нікога болей няма і не было ніколі. Ягонымі учынкамі ўжо стала кіраваць надзея, выхаваная ім за два летнія месяцы, і ён не меў рашучасці рызыкаўваць ёю, бо рызыка вельмі проста магла яе знішчыць. Не, ён ужо не хацеў ні да чаго дакопвацца, яго даследчы азарт увесь скончыўся, ён гатовы быў уцячы ад праўды, калі б гэтая праўда раптам яму адкрылася. Вымучанае ім за час гэтых раскопак спадзяванне, нібы птушка шчасця, так наблізілася да яго, што гатова была вось-вось апусціцца на яго натруджаную руку, і ён баяўся паварушыцца, каб не спалохаць яе назаўжды. Зусім можа быць, што ён памыляўся, што гэта было звычайнае боязне жаданне, прыступ слабасці. Але ўся справа ўтым, што ён ужо не знаходзіў у сабе сілы, каб адолець тую сваю слабасць, ды і не хацеў таго.

Скупа перагаворваючыся, хлапчуکі поркаліся ў цяпельцы. Шурка прынёс трохі сухога веция, сабранага пад сцяной могілак. Артур пачаў соваць яго ў змарнелы агонь, а заглыблены ў сябе Агееў пакутліва згадваў, што трэба зрабіць. Але, мабысь, ён проста не здольны быў што-небудзь рабіць і, напэўна, доўга прасядзеў бы так у задуменай неращучасці, калі б халапчуکі не закрычалі раптам:

— Едуць, едуць!..

Агееў скалануўся, прыслухаўся. Артур з Шуркам пабеглі ўніз на дарогу, і веџер данёс ледзь чутны грукат цяжкіх машын на дарозе за могілкамі. Грукат гэты, аднак, хутка мацнеў, запаўняў сабой ускраінную прастору пасёлка, пачаўся пералівсты лязгат гусеніц, і вось яны выпхнуліся з-за вугла каменнай агароджы — два нязграбныя, закапцелыя трактары з прыўзнятымі над дарогай шырокімі нажамі бульдозераў. Ля кар'ера абодва стыніліся, але рухавікі працавалі, пыхкаючы ўтару сінім дымам; з кабіны пярэдняга на дарогу вываліліся два чалавекі, пайшлі да кар'ера. Пасля да іх далучыўся бульдазерыст другой машыны. Хуткім крокам яны абышлі яму кар'ера, агледзелі наваколле, нядоўга пастаялі на самай выспе калі кустоўя. Што яны там гаварылі, Агееву не было чуваць, дужа грукацелі дызелі на дарозе, дзе ўжо круціліся Шурка з Артурам.

Агееў нібы ў прастрацыі сядзеў ля палаткі, і толькі калі бульдазерысты занялі свае месцы ў кабінах і магутна зарадаўлі рухавікамі, ён падняўся. Стараючыся не даць сабе завагаца ці перадуманаць, нібы адразаючы ўсе шляхі да адступлення, хутка павыдзіраў дзюралевыя калкі адцяжак — палатка зморшчылася і абвяла, і ён ліхаманкава пачаў выбіраць адтуль рэчы, выкідаючы іх з прарэхі палаткі, запіхваючы ўсё ў рукзак. Добра, што рэчаў было няшмат, галоўнае месца займала палатка, якую ён таропка, абы-як скамячыў і, прыціскаючы каленам, таксама запіхаў у рукзак. На яго наседжаным за лёта месцы болей нічога не засталося, апроч кволага касцярка побач ды пластмасавага вядзера на прытаптаным, з бляклай травой квадраце пад дном палаткі. Небагатае смецце ён нібы прадбачліва спаліў ранкам, месца ўвогуле засталося прыбраным. Закінуў за плячо цяжкаваты рукзак і пайшоў па адхоне ўніз. Перад тым як на дарозе павярнуць за могілкі, не стрымаўшыся, азірнуўся — магутна равучы маторам, першы бульдозер ужо піхаў на абрыву вялізную кучу зямлі, за ім, трохі адстаўшы, упіраўся ў зямлю другі бульдозер. Вось-вось з абрыву ў кар'ер павінна была абрушыцца гара рыхлага грунту, і Агееў, амаль фізічна адчуваючы цяжар яе імклівага падзення, наддаў кроку.

Грувасткі рукзак, аднак, балюча намуляў плячо, пакуль ён дашкандыбаў да аўтостанцыі, што была ў сілікатным павільнёчыку калі цэнтральнай плошчы. Там перад фанернымі стэндамі раскладу з палёгкай скінуў на асфальт сваю ношу, хвіліну вывучаў тэрміны

прыбыцца аўтобусаў, хаця ўжо з самага пачатку было зразумела, што ён спазніўся. Аўтобус на Мінск ішоў у шэсць раніцы, наступны павінен прыйсці праз суткі. Праўда, быў яшчэ адзін, заезджы, які прыбываў увечары, але білеты на яго прадаваліся пасля прыбыцця. Агееў зморана прысёў на рукзак, адпачывалачы, думаў, як быць, і, нічога іншага не надумаўшы, пайшоў прасіць месца ў гасцініцы.

Гасцініца была недалёка, на бакавой вуліцы за пыльным, з маладымі дрэўцамі скверыкам, праз які вяла добра ўтаптаная пасялкоўцамі сцежка. Каля гасцінічнага ганка, чакаючы пасажыраў, стаяў пусты экспкурсійны «Ікарус», і Агееў падумаў, што месца для яго наўрад ці тут знайдзеца. Усё ж ён праціснуўся са сваёй ношай у цеснаваты вестыбюльчык, скінуў рукзак. Знаёмая па мінулым яго тут пражыванні бландзіністая дзяжурная, што снедала з паперкі, мабыць, таксама пазнала яго і, калі ён павітаўся, без лішніх слоў паклада на бар'ер маленькі аркушык анкеты. Гэта была ўдача, на якую Агееў ужо не разлічваў, ён таропка запоўніў анкету і хутка атрымаў ключ з фанернаю біркай ад адзіночнага нумара на другім паверсе. Улезшы туды са сваім рукзаком, адчуў, што на большае сёння не здолны. Пасля ўсіх перагрузак сэрца зусім зблілася з рытму, ён праглынуў адразу аж дзве таблеткі хінідзіну, запіў іх цёплай вадой з графіна і, не распранаючыся, упаў на засланы ложак. Цела цалкам і з удзячнасцю аддалося дабратворнай уладзе спакою, металічна сетка паслухмяна гнулася пад яго ружамі. Увогуле тут было зручна і добра, калі б не арытмія, і ён, можа ўпершыню за лета, падумаў: ці не дарма ён усchaў усё гэта? Здаецца, ён ушчэнт падбіўся, падарваў здароўе, а чаго дамогся? Ці не лепш было б жыць, як жывеца: адпачываць, рыбаліць, як тысячы пенсіянераў, не тузячы сябе надуманымі праблемамі, не грызці мараллю, як казаў сын Аркадзь, імкнуща да прастаты там, дзе пануе складанасць; можа б, так ён прыдбаў магчымасць пражыць лішні год на гэтым няласкавым свеце. А то нагарадзіў барыкаду праблем і вось зараз не мог сціхамірыць сэрца, якое соты раз напамінала яму пра ўзрост і тое, што яно не жалезнае... Самае кепскае, аднак, было ў тым, што ён нічога не дазнаўся за лета, праведзенае з рыдлёўкай у кар'еры, перакапаў кубаметры зямлі, але ні на крок не наблізіўся да рашэння сваёй загадкі, нічога не давёў да канца. Часам яму здавалася, што так яно, можа, і лепш — ён нічога не знайшоў і тым пакідаў для сябе надзею. Часам жа ў ягонай памяці паўставаў адзіны, не крануты рыдлёўкай закутак у кар'еры, які мог падмацаваць ту ю надзею, хаця мог і панішчыць яе. Было падобна, аднак, што яго ўсё ж палохала ісціна і шматзначны туман спадзявання быў яму болей мілы. Ён даваў яму магчымасць жыць спакайней. Без дэпрэсіі і стрэсаў.

Вось ці даваў толькі?

Часам, успамінаючы перажытае, Агеёў не пазнаваў сябе цяперашняга, так мала ў ягоным характары засталося ад маладога Агеева. Часам можна было падумаць, што той даўні Агеёў знік, перарадзіўся, падмяніўся іншым чалавекам, які не мае нічога агульнага са сваім саракагадовай даўнасці папярэднікам. Зразумела, ён па старэў, пражкую нялёгкае жыццё, што было справай звычайнай і што ён выдатна назіраў на прыкладзе іншых. Да таго ж ён бачыў, як няухільна мяняўся характар часу, знікаў без следу аскетычны рыгарызм нядайных яшчэ гадоў і неўпрыкмет, але ўладарна ў жыцці запаноўала спаважная цвярозасць разліку, дух узаемнай цярпімасці. Але ці да лепшага гэтая перамены ў жыцці, ён зразумець не мог. Не ў прыклад іншым, ён даўно ўжо не прымерваў свайго мінулага да пакалення сваіх нашчадкаў, яму хапала роздуму пра сябе самога і сваіх даўно ўжо не маладых аднагодкаў. Часам ён быў не ў стане ўявіць, як бы аднёсся да яго цяперашняга той даўні Агеёў, які ледзьве не скончыў свой кароценькі шлях у гэтым пакінутым ім сёння кар'еры. У той час, як ранейшы Агеёў быў пазбаўлены магчымасці судзіць яго цяперашняга, сам ён тысячы разоў на ўсё лады даследаваў і судзіў Агеева даўняга. Гэта было задоўжанае і малапрыемнае для абодвух следства, хаця строгі суддзя быў бясстрасны і мудры той непадкупнай мудрасцю, якая спасцігаетца толькі з вышыні пражытых гадоў. Часам дзівячыся, а часам абураючыся бязмозглаю недарэчнасцю ўчынкаў свайго абвінавачанага, мінаючы некаторыя старыя ісціны, што ўжо выйшлі ў тыраж, гэты суддзя паступова пачаў арыентавацца на сапраўдны кодэкс пастаянных каштоўнасцей, першае месца сярод якіх ён адводзіў самацэннасці самога жыцця. У тым ліку і таго, якім ён некалі так легкадумна распарадзіўся ў гэтым пасёлку. Зрэшты, як і сваім таксама...

У калідоры за тонкімі дзвярамі нумара чуліся таропкія крокі жыльцу, бесцірымонна перагукваліся спаважныя пакаёўкі, аднойчы ўварваліся шум, смех і гамана маладых людзей — прыслухаўшыся, Агеёў зразумеў, што гэта спартсмены.

Праўда, яны хутка зніклі — на трэніроўкі ці на абед у сталовую, у гасцінцы запанавала цішыня, і ён заснуў ці задрамаў, як толькі крыху выраўнялася сэрца.

Прачнуйся ад нязвыклай трывожнай цішы, расплюшчыў вочы і не адразу сціміў, дзе ён. Было зусім цёмна, за прыштораным акном ляжала летняя ноч, праз шчыліну каля дзвярэй прабівалася тоненъкая палоска святла ад лямпачкі з калідора. Аднекуль здалёк, з ускраіны пасёлка, далятаў ледзь чутны сабачы брэх, а наогул было маркотна і ціха. Неўзабаве, аднак, у гэтай душнай, гнятлівой цішы ён улавіў знаёмыя гукі рухавіка, якія спярша ўстрывожылі яго, а пасля жаданай міратворнасцю ляглі на яго душу, як толькі ён зразумеў, што гэта — бульдозеры. Яны працавалі і ноччу, закопвалі кар'ер — кар'ер

яго памяці, раўнялі абрывы ягоных трывог, выбоіны яго памылак, назаўжды сціраючы іх з ягонага жыцця і яго перабольшанага ўяўлення. Зацяўшы дыханне, Агееў услухаўся ў захлюбісты грукат дызеляў, і яму зрабілася нясцерпна шкада чагосыці, што заставалася ў беззваротным мінулым,— можа, сябе і сваёй скрываўленай маладосці, можа, даўно нежывых, расстраляных, забітых, закатаваных у фашысцкіх засценках таварышаў.

Можа, гэта быў плач душы па тых, каму не суджана было нарадзіцца і прадоўжыць жыццё, але пачуццё няўцешнага гора ахапіла яго так моцна, што ён, страціўши спакой, падняўся, сеў на пасцелі і раптам зусім незнарок заплакаў. Ён быў тут адзін і мог не стрымліваць сябе, даць волю слязам, і даўкія сутаргі скаланалі яго грузнае цела. Ён плакаў доўга, самазабыўна, як гэта здаралася з ім калісь у раннім дзяцінстве,— аб сабе і аб іх, непамерных людскіх пакутах, якія, аказваецца, ніколі не мінаюць бяследна. Навучаны жыццём, ён ужо разумеў, што за ўсё трэба плаціць — за добрае і за кепскае, якія так моцна звязаны ў гэтым жыцці. Але ўся справа ў тым: хто плоціць? Плоціць, канечне ж, той, хто менш за ўсіх вінаваты, хто не разлічвае на выгаду, хто ад нараджэння схільны даваць, у адрозненне ад тых, хто навучыўся браць ды патрабаваць з іншых.

У свой час ён заплаціў ЁЮ і быў бязлітасна пакараны, таму што яна была паслана яму для шчасця, а не для забавення.

Калі за прыхінтым шторай акном азначыўся ранні світанак, ён устаў, падняў свой ацяжэлы за нач руказак, расплаціўся з соннай дзяжурнай унізе і павалокся праз сквер на аўтастанцыю.

У ТУМАНЕ

Слотным ветраным днём позняй восені на другім годзе вайны атрадны разведчык Бураў ехаў на станцыю Масцішча, каб застрэліць свайго знаёмца Сушчэню.

Гэты Сушчэня быў тутэйшы вясковы мужык, яшчэ з давайны рабіў на чыгунцы, але месяц назад, будучы арыштаваны паліцыяй за дыверсію ля Выспянскага моста, купіў сабе жыщцё тым, што выдаў сваіх саўдзельнікаў, сваіх жа чыгуначнікаў, якія яму памаглі развінціць рэйкі. Хлогщаў павесілі ў мястечку, а Сушчэню выпусцілі, і ён другі тыдзень раскашаваў пад носам у гарнізона, у сваёй ладнай дамоўцы ля станцыі, у цяпле і сытасці, мабыць, думаючы, што партызаны да яго не даберуцца. Даруюць яму. Але такое не даруецца, такое належала пакараць. Камандзіры ў атрадзе парайліся і мінулае ноччу паслалі Бурава зрабіць тое, чаго не магчыма было не зрабіць. Каб Бураву было ўпраўней, яму ў дапамогу далі партызана Войціка, і яны ўдвух на змораных конях, адмахаўшы якіх кіламетраў трыццаць лесавога шляху, таго ж дня надвячоркам прадраліся праз гушчарысты ўзлесак на поле за які кіламетр ад Масцішча.

У лесе дык ужо змяркалася; сцюдзёны туман і ранішнія прыцемкі пакрысе праглыналі змакрэлы сасоннік, амаль голы, з рэштаю зрудзелага лісця падлесак, а на палявым прасцяту за гразкай гравійкай было яшчэ светла; у твары коннікаў ударыў пруткі вільготны вецер, і яны спыніліся. Бураў звыкла агледзейся, прыкінуў, куды гэта іх незнарок вынесла і куды цяпер лепей падацца. Але неўзабаве ён згледзеў за полем раскідзістае сучча старых дрэў на станцыі, бліжэй, на схіле пагорка за рэчкай, цямнелаася некалькі хат з садкамі, пара стажкоў назапашанага ўлетку сена, хляўкі і пунькі. Ніжэй, у канцы гародаў ля рэчкі, сіратліва тулілася за кустоўем невялічкая будынінка лазні — там з даўняй пары, памятаў Бураў, была кладка цераз рачулку, мабыць, цяпер там будзе як перабрацца і конна.

Аднак, пакуль не змерклася, у полі іх маглі ўбачыць ад станцыі, а ў той спрабе, дзеля якой яны ехалі, лепш было абысціся без сведак. Тыム больш без паліцаяў-бобікаў. Калі бобікі іх заўважаць, то, лічы, усё прапала, прыйдзецца змывацца ў лес, далей ад людзей і наогул далей ад Масцішча. Не, трэба было счакаць якіх паўгадзіны ці болей, калі яшчэ пацямнее, і тады ўжо рушыць да станцыі.

Бураў павярнуў кабылку назад да Войціка. Той, утуліўшы голаў у плечы пад мокрай, з даматканага сукна паддзёўкай, з панылай пакорай сядзеў на муҳортым коніку, распараныя бакі якога дъяхавічна хадзілі ад стомы.

— Бач, вунь! Прыехалі,— кіўнуў Бураў у бок станцыі.

Войцік зябка цепнуў мокрым плячом, над якім тырчэла доўгая руля драгункі. Яго немаведама калі голены, няпэўнага ўзросту твар пад даўгім казырком чорнай кепкі не выказваў нічога, апроч стомы і яўнага жадання спачыць. Але да спачыну было, мусіць, далёка.

— Да бачу ўжо.

— Пастаім троху. Пацямнене — паедзэм.

— А рака там,— варухнуў худым падбароддзем Войцік. — Балота.

— Да праедзэм як-небудзь.

— Як-небудзь...

Ну ведама, Войцік ужо сумняваўся, як ён гэта рабіў не першы раз за дарогу. Да чаго няпэўны чалавек — Бурава часам аж брала злосць,— усё яму здавалася не так, як усім, усё ён разумеў інакш, і такі абачлівы, як раённы стратэг. Бураў пашкадаваў ужо быў, што звязаўся з такім напарнікам, але, мабыць, лепшага не знайшлося, мусіў плаехаць з тым, каго дали.

Не злазячы долу, яны стаіліся за алховым голлем на ўзлеску, даючы трохі спачыць коням ды і самім перавесці дых — першы раз за сённяшні дзень; Бураў азіраў поле, якое ён памятаў яшчэ з таго часу, як сам жыў на станцыі. Улетку тут было, здаецца, жытное, даўно ўжо, аднак, прыбранае; добра здратаваны жывёлай палетак з патаптаным іржышчам раскіс ад дажджу, у затравянельм доле цымяна паблісквалі вадой каровіны сляды. Размяклья каровіны лепяхі шэрымі плямамі ляжалі на сцежцы акрай палетка. Прыцьмелая далячынь за полем і станцыяй паціху асядала ў слотных вечаровых прыщемках, але паблізу яшчэ было досьць відна, каб іх маглі ўбачыць здалёк.

— Думаеш, ён нас жджэ? — сказаў, памаўчаўшы, Войцік, мабыць, маючы на ўвазе тое галоўнае, што цяпер турбавала абодвух.

— Можа, і не жджэ.

— Даўно змыўся куды. У падліцу, можа...

— Прыедзэм — пабачым. А то сядзем у засаду,— адчуўшы міжвольную прыкрасць ад тых абачлівых слоў памагатага, сказаў Бураў.

Войцік насяцярожана паўзіраўся ў адзін бок, у другі, і, хоць змоўчаў, Бураў зразумеў, што сядзець тут у засадзе яму дужа не хочацца. Хочацца хутчэй назад, у Валоўскую пушчу, да сваіх буданоў, дзе хоць трошкі ўгрэўна ля дымных цяпельцаў і ўжо напэўна бяспечней, чым каля гэтай станцыі. Увесь дзень яны перліся лесавымі дарожкамі, па лужках, пералесках, змакрэлі на слнце ды ў зарасніках; сцёгны, плечы і калені даўно ўжо здрэнцвелі ад сцюжы. Ехалі без сёдлаў, у Бурава пад задам муляла нейкая скарэлая радзюжка, якая ўвесь час збівалася то на адзін, то на другі бок, а Войцік тросяя на нічым не пакрытай вострай хрыбціне свайго касмылявага коніка. Абодвум даўно хацелася есці — трохі перахапілі яшчэ на світанні ў

лагеры, з собой не было чаго ўзяць, думалі, прыдбаюць што па дарозе. Але, на шчасце ці на бяду, дарога выдалася такая, што ніхто ім нідзе не спаткаўся, а ў вёскі яны не зязджалі, каб незнарок не наскочыць дзе на паліцу. Зробяць справу, будуць ехаць назад, тады, можа, куды і заскочаць, каб перакусіць і пасушыцца. Але, відаць, менавіта такі варыянт і быў не па нутры Войціку.

Быццам, ён, гэты варыянт, быў даспадобы Бураву!

Ужо лепш схадзіць куды-небудзь на сувязь — у гарнізон ці, яшчэ лепш, на хутар або пасядзець пад елкай ля шашы ў засадзе, чым перціся на такое заданне. Але во мусіў, хацеў або не — начальства аб тым не пытала, загадала, і ўсё — бяжы, выконвай. Зрэшты, тут зразумела: апрач яго, Бурава, гэтага Сушчэню з Масцішча ў іхнім атрадзе ведаў у твар хіба адзін Коўзун, што поркаўся з лета на кухні. Але Коўзуна хіба пашлеш на такое — гэты вясковы дзядзька, мусіць, з вінтоўкі за жыццё не стрэліў, ці яму справіцца са здаровыем, дужым Сушчэнем.

Увогуле ж, калі разабрацца, дык пакуль што ім не было чаго наракаць, усё складвалася больш-менш удала, і Бураў быў бы давольны, калі б трохі спачыў. Усё ж за гэтыя дні ён добра-такі выматаўся; мінулаю ноччу спаў усяго якіх пару гадзін: позна ўначы прытопалі з Хамутовым з-за Рэсы, дзе разведвалі новае месца для лагера. Начальства надумалася мяніць на зіму лагер, каб далей зашыцца ў лясныя нетры, бо, калі пазамярзаюць паплавы і балоты, тут, у пушчы, атраду не ўседзець. Тры дні яны з Хамутовым і яшчэ адным разведчыкам з-пад Улы поўзалі-лазілі па-над гэтаю Рэсай, што-нішто там усё ж выгледзелі, толькі вярнуліся, стомленыя, мокрыя і галодныя, а тут на табе: едзь у Масцішча. Праўда, Бураў не меў такой звычкі — адмаўляцца, сказаў: ёсць, будзе зроблена. Але гэта не значыць, што ў ягонай душы зайгралі аркестры — душа яго плакала, як на хаўтурах: страшэнна хацелася спаць, хоць на гадзіну сцішыцца ў цяпле ды спакоі; дарогаю аж баяўся, каб, заснуўшы, не зваліцца з кабылы. Таму і гнаў, не даючы спачыну ні сабе, ні Войціку, лаючы ў думках таго Сушчэню.

Праўда, па дарозе той гнеў стаў трохі меншаць, Бураў стаў прывыкаць да сваёй малапрыемнай, калі не сказаць агіднае, місіі. Але цяпер, апынуўшыся праз адно поле ад хаты зрадніка, адчуў, як нешта ў ім зноў паднялося ад нецярпівае крыўднае злосці. Увогуле Бураў быў чалавек крайніх поглядаў на людзей і або прымаў іх цалкам, або гэтак жа цалкам адвяргаў; у розных каверзных справах ён не прызнаваў нейкага там права на «змякчаючыя» абставіны, асабліва цяпер, у вайну. Сапраўды, хіба тут можна было зважаць на якія прыгчыны, калі з прыгчынамі і без іх пагінула столькі людзей, і канца гэтай пагібелі не відно далёка. Мабыць, тут трэба адно: адвага і цвёрдасць, і калі ўжо так сталася, што ты папаўся ў іхнія лапы, дык

памры па-людску, але не нашкодзь іншым. Тым, хто мае магчымасць нешта зрабіць, а можа, яшчэ і адпомсціць за тваю пагібель. А гэты чыгуначны смоўж Сушчэння, бач ты яго, захацеў выжыць і прадаў сваіх хлопцаў, быццам яны не хацелі жыць ці мелі на тое меншае за яго права. Не, відаць, у атрадзе рапшыі правільна — такога трэба прыстукнуць, каб іншым была навука.

Во толькі рабіць гэта не надта хацелася самому Бураву, лепш, каб ужо хто іншы. Шкада, іншага не знайшлося, такое брыдкае заданне выпала яму, і ён мусіў увесе дзень каладзіца на гэтай дэрбіне, пакуль во дапёр да Масцішча.

Цяпер, аднак, прыспела самае труднае.

Чым яно бліжэй насоўвалася, гэтае труднае, тым усё болей думайдура яго Бураў. Як ён тое зробіць — ён бясконца пракручваў у сваёй галаве за гэтую дарогу і ўрэшце пагадзіўся на самы кароткі варыянт: не рассусольваць, не распачынаць размоў, адвесці куды і стрэльнуць. Калі будзе супраціўляцца, хітрыць ці апраўдвацца — стрэльнуць на месцы. Самае горшое, вядома, было не застасць Сушчэнню дома, чакаць ці шукаць дзе, калі куды з'ехаў. Калі ўцёк у мястэчка да паліцаяў, тады зусім кепска, тады ягоная місія, лічы, не ўдалася. Давядзенца вяртацца ні з чым, апраўдвацца перад камандзірам Трушкевічам, а той болей за ўсё не любіў апраўданні, гэта Бураў ужо добра запомніў. У гэтай справе ён ужо быў навучаны, аднойчы нават пахадзіў тыдзень без зброі — Трушкевіч загадаў здаць віントоўку, пакінуць сабе адзін штык: там, куды яны хадзілі па тол, ім паказалі дулю, і яны вярнуліся з пустымі рукамі. А трэба было па старацца, «раскінуць мазгаўнёй», як казаў Трушкевіч, і заданне выкананаць, хоць кроў з носа. Так патрабаваў Трушкевіч, а гэты старшы лейтэнант з акружэнцаў першага лета вайны і спаганяць, і патрабаваць умёў добра. Калі што цяпер выйдзе не так, ужо ён спагоніць з абодвух.

— Галоўнае, ты не адставай і не вытыркайся. Найлепш, каб я цябе спіной чуў. А што трэба, я сам зраблю, — сказаў Бураў, не паварочваючыся да Войціка. Той, чуваць было, зноў настыржыўся.

— А коні?

— А што коні? Коней, калі што, патрымаеш.

— Трэба б яшчэ каго ўзяць, — гучна высмаркаўшыся на траву, гутнява зазначыў Войцік. — Трэцяга. Усё б зрученей. А то што, удвух.

— Ну ты, разумны такі! — пачаў злавацца Бураў. — Чаго ж там маўчаў? Сказаў бы камандзіру: давайце трэцяга. Дык жа маўчаў?

— Маўчаў, маўчаў... — няпэўна прабурчэў Войцік і пацягнуў за повад каня, які папнуўся ў кустоўе па хамлак зялёной травы. — Ну ты, ваўкарэзіна, не нажрэшся...

Тым часам патроху цямнела — ленавата і няпэўна; у полі яшчэ было відна, але станцыйныя дамкі па той бок рэчкі спавіліся шэрымі прыщемкамі, а высокія дрэвы ля станцыі дык і зусім ужо стуліліся ў

змроку. Мусіць, можна было ехаць, бо рабілася ўсё болей сцюдзёна на гэтым ветраным узлеску, рэдкія хвоі ўгары аж гудзелі ад ветру, ды і згалацнелыя коні не хацелі стаяць — лезлі пысамі па траву ў алешнік, ненажэрна дралі яе разам з воглым зялёным мохам.

— Так. Давай памалу цераз поле на кладку,— кіунуў галавой Бураў і завярнуў кабылку.

Коні пайшлі полем, цвякаючы капытамі ў раскіслай ад дажджу баразне. Узлесак застаўся ззаду, і ў душы ў Бурава пачала расці-разрастасцца сцюдзёна ватая апаска — як бы іх часам не стрэлі па той бок рэчкі, ля лазні ці на падворку, як бы не напароцца на якую халеру. Усё ж праз вярсту ад станцыі была паліцяя, чорт ведае, ці сядзіць яна зараз у сваім бункеры, можа, як і яны, гойсае дзе па вёсках, а то яшчэ і заляжа ў засаду. Ці мала яны за лета нарываўся на паліцэйскія засады. Асабліва ў вёсках, паселішчах, на прасёлках, каля масткоў і кладак. Цяпер, едуchy наўпрасткі цераз поле, ён не падганяў кабылу, і тая ішла, як хацела,— зморана тупала, клюкаючы капытамі ў гразі, а ён, навастрыгушы зрок, пільна ўглядзеўся ў прырэчны хмызняк, туды, дзе калісьці была кладка. Праўда, хоць ён нарадзіўся тут і вучыўся, і аббегаў дзіцём усё наваколле, але з того часу, як у калектывізацыю бацька перабраўся з сям'ёй у мястэчка, Бураў ні разу не завітаў сюды — не было патрэбы, а затым на ягоным жыццёвым шляху была вайсковая служба на Далёкім Усходзе, два перадваенныя гады ён працаваў у раёне — ганяў па дарогах палутарку. І цяпер, едуchy па тутэйшых мясцінах, ён ледзьвye пазнаваў іх, хоць, зрешты, яны не надта і змяніліся. Прынамсі, узлесак, дарога і поле былі, як і некалі; калісьці ён тут пасвіў жывёлу, вазіў снапы і сена, ведаў тут кожную балацявіну, кожны грудок і сцежку.

Здаецца, аднак, у полі і ля ракі скрозь было пуста, толькі ў надрэчным лазняку варушылася на ветры непаседлівая чацідка верабёў ды на плоце ля лазні пасядзела і ляніва паліцяла кудысь варона. Ён ужо згледзеў там Сушчэнэў гарод з двумя стажкамі каля падворка, ад лазні туды, памятаў, вяла добра ўтаптаная сцежка. Некалі падлеткам ён бегаў там, пазіраючы цераз плот на тоўстыя струкі сушчэнінскага бобу, адно лета той сцежкай ганяў да ракі гусей. Сушчэння тады быў яшчэ дзециком, нежанатым, увогуле спакойным хлопцам, старэйшым за яго гадоў, можа, на восем, на Бурава ён мала звяртаў увагу — у яго быў свае інтэрэсы і свая хлапечая кампанія. Чамусыці тады ён нават падабаўся Бураву, можа, сваёй паважнасцю, роўнасцю ў адносінах да іншых, сяброў і суседзяў. Хто б тады падумаў, што іхнія лёсы спакваля так недарэчна скрыжуюцца?

Але во скрыжаваліся.

Рэчка была нешырокая, з падмытымі ў паводку, здзірванелымі за лета берагамі і кладкай — дзвюма гнілаватымі дошкамі, прытапленымі канцамі ў ваду. Бураў саскочыў з кабылы, пацягнуў за

повад; кабыла нязгодна тузанула галавой, нерашуча пераступіла на беразе — баялася ісці ў раку. Можа, правільна забаялася, падумаў Бураў, чорт ведае якая тут цяпер глыбіня, вады найшло поўна, да самага берага. Але мо не ўтопіцца. Ён дужэй тузануў за повад, і сам нерашуча ступіў на прытоплены канец кладкі, кабылу ж кіраваў побач. Урэштце тая набралася адваті, асцярожна сышла з берага і раптам апантана рванулася пярэднімі нагамі ў раку. Ён мусіў таропка пераступіць па кладцы, але тая здрадліва хіснулася пад нагамі, асела, ногі бойтнулі ледзь не да дна. Ледзье ўтрымаўся на дошцы — повад выпусціў з рукі,— кабылка пужліва выскачыла на той бок і спынілася, атрасаючы мокрае чэрвава. Мойчкі выляяўшыся, ён ужо нетаропка перайшоў па кладцы і падняў з травы мокры повад.

На тым беразе, не злазячы з каня, сядзеў Войцік.

— Ну што стаў? Давай конна! Тут неглыбока.

Войцік пераехаў болей удала, конь цяжкавата ўзабраўся на бераг, і тады Войцік саскочыў, узяў з рук Бурава повад. Стоячы на адной назе, Бураў сцягнуў з другой нагі бот, выліў ваду, выціснуў мокрую дзіравую анучу.

— Не хапала яшчэ, халера...

Наперадзе і трошкі збоч на рачным беразе прыткнулася счарнелая ад часу і дыму крывабокая будыніна лазні з дзічкаю-грушай ля маленькага ажэнца. Мусіць, за ёй можна было захінуцца, і Бураў павёў туды змакрэлую сваю кабылку. Мокрая яго нага зусім азябла, ды і другая таксама не засцераглася ад вады — дзіравыя боты цвякалі пры хадзе, трэба было б дзе пераабуцца, змяніць анучы. Каб яны былі ў яго, тыя анучы. Але, яшчэ не дайшоўшы да лазні, ён злавіў носам знаёмы чадны пах дыму, і гэта яго ўстрывожыла. Калі ад лазні пахне дымком, дык, мабыць, там паляць ці ўжо напалілі і мышоцца — трэба ж было ім налезці на яе ў такі час! Але паварочваць назад, мабыць, было позна: у ажэнца лазні іх маглі ўжо згледзець.

Бураў зайшоў з глухога, надрэчнага боку лазні, прыслухаўся. Ад лазні дужа патыхала дымам, сажай, сухой, напаленай глінай; вугол з дзічкай густа аброс жорсткімі сцябламі малінніку. Войцік, пад'ехаўшы, таксама саскочыў з каня, і Бураў аддаў яму повад, а сам зірнуў з-за вугла на дзвёры. Дащчатыя скасабочаныя дзвёры лазні былі падпёрты яловым калком — значыць унутры яшчэ не было нікога. Мабыць, толькі яшчэ збрісаліся мышы. Войцік з натруджаным клопатам на зашчаціненым твары чакаў, што рабіць далей, і Бураў рашыў:

— Давай туды. Вунь хата. Па сцежцы...

Хата і падворак Сушчэні ўжо ледзье цямнеліся ў вечаровай шэрасці, адтуль, ад вуліцы, лазню ўжо не надта было і згледзець, абы толькі не спаткаць каго на гэтай агароднай сцяжынے. А калі хто і спаткаецца, думаў Бураў, занятку ў яго ўсяго на хвіліну, доўга ён тут

не затримаецца. Абы не налезці на паліцю. Але ў такі менавіта час, у шэрную гадзіну сутак, людзі яшчэ не заперліся ў хатах, корпаюцца на падворках з жывёлай, мусіць, такою парой паліцыя яшчэ не дужа глядзіць і слухае. Глядзець і слухаць яна пачынае трохі пазней. Як наўкол паглушэе.

З конымі на павадах яны прыйшлі ў канец падворка, якраз на дрывотню, мабыць, з нядаўна прывезенымі з лесу дрывамі, яшчэ не ўпараткаванымі на зіму, якія бязладнай кучай круглякоў грувасціліся ля плota. Побач валялася старое карыта, нейкія брудныя вядзёркі; прыслоненые пад страхой да сцяны, стаялі вілы і граблі. З вуліцы дрывотні не было відаць, а ад поля яе захінаў стажок на гародзе, і Бураў, трохі паслухаўшы, аддаў повад Войціку.

— Стой тут і чакай. Калі што — я стрэльну.

— Нядоўга каб...

— Нядоўга, нядоўга.

Войцік перахапіў вераўчаны повад, а Бураў зняў з-за спіны карабін і таксама аддаў Войціку. Мабыць, карабін яму цяпер не спатрэбіцца, можна будзе ўправіцца і з наганам, які ў цвёрдай скураной кабуры звыкла муляў у яго на сцягне. За пазухай пад шынялям была круглае, бы гусінае яйка, з вострым абадком нямецкая граната — хопіць на аднаго Сушчэню. Калі іх там акажацца болей — справа, канешне, кепская. Калі болей, прыйдзецца патузацца. Ну, але як-небудзь...

Стараючыся, каб цішэй, ён прайшоў па гракім падворку да дзвярэй у сенцы, асцярожна прыадчыніў іх за клямку і прыслухаўся. Не, быццам з хаты нікога не было чуваць, толькі дзесь у закутку рохнула свінчо; ён пераступіў парог і пачаў ціха прычыняць за сабой дзвёры. Якраз у той час імпэтна расчыніліся дзвёры з хаты — рослы мужчына ў чорнай ватоўцы, з хмурым, свежапаголеным тварам, без шапкі пужліва ўтаропіўся ў прыцемак сяней, мусіць, бачачы, ды не пазнаючы заходжага. То быў Сушчэн, і Бураў сцішана азваўся з цемры:

— Можна да вас?

Нахмураны твар Сушчэні амаль не змяніўся, толькі знерухомеў неяк, і ён, можа, з трохі забольшанай паўзай маўклівасці шырэй расчыніў дзвёры. З пэўнаю перасцярогаю ў душы Бураў пераступіў і другі парог, Сушчэні зачыніў ззаду дзвёры, і тады госць павітаўся. Прывітанне яго, аднак, засталося без адказу, здаецца, у хаце не было больш нікога. На краі стала смуродна бліскай агеньчык газнічкі, за прычыненымі дзверцамі грубкі, відаць было, разгараліся дровы. У няпэўным бліскучы адтуль Бураў згледзеў, аднак, шчыра зацікаўлены пагляд дзіцячых вачэй — хлопчык гадоў чатырох узгробся з падлогі і, усё ўзіраючыся ў яго, патупаў насустроч. У ягоных маленъкіх ручках

была груба выразаная з дошкі нейкая цацка-рагулька, якою той ляскаў сабе па далоньцы.

— А ў мяне во — конік. Татка злабіў...

Малое з радаснай гатоўнасцю працягвала яму сваю цацку, і ў вачанятах яго было столькі даверу і дабрыні, што Бураў узяў цацку, няўцымна пакруціў у руках і пахваліў:

— Харошы конь.

— Мне папка і сабачку злобіць. З хвосцікам.

— З хвосцікам гэта хараши. А як цябе завуць?

— Мяне завуць Глыша. А татку Сусцэня.

— Значыць, будзеш Рыгор Сушчэня,— сказаў Бураў. Ён пашкадаваў ужо, што распачаў гэтую гаворку з дзіцём, якая, адчуваў, зусім не рабіла лягчэйшай ягоную задачу. Як бы не абцяжарвала нават тую задачу. І ён павярнуўся да гаспадара, які змярцвела стаяў ля парога.

— Сядай, што ж... — выцінуў з сябе гаспадар. — Не пазнаў спярша. Змяніўся...

— Ды, мусіць, і ты змяніўся,— сказаў Бураў і, адчуўшы раптоўнае, нейкае нязвыклэ для сябе хваляванне, сеў на лаву ў прасценку. Зараз жа да яго валюхаста падбег Грышка і даверліва прыхінуўся да калена, звыкли забаўляючыся сваёй цацкай.

— А ў Лёніка ёсць патлон, -аддана зазіраючы ў твар Бурава, даверліва паведаміў ён. — Што страляе. Бух!

— Во як! Патроны цяпер не для рабят,— строга сказаў Бураў.

— Ды не патрон, Грыша,— зазначыў бацька. — Гільза ў яго ёсць.

— Ага, гільза.

Грыша пакінуў свайго канька і, болей зацікавіўшыся госцем, укладу кароценкі пальчык у рот, пачаў разглядаць Бурава.

— А я да цябе, Сушчэня,— пасцюдзянемльм голасам сказаў Бураў, трошкі адхінаючы ад сябе малога. Той, аднак, настойліва церся аб яго калена.

— І куля ў яго ёсціка,— ціха паведаміў Грыша.

— Ладна, Грышачка, ідзі на ложак, там пагуляеш,— сказаў Сушчэня і ўзяў сына пад пахі. Той крыйдліва забоўтаў нагамі, захныкаў нават, аднак бацька аднёс яго ў запечак і расслабленая вярнуўся да грубкі.

— А дзе ж жонка? — запытаўся Бураў.

— Жонка ў хляве. Карову доіць. Сёння во лазню пратапіў, мыцца сабраліся,— сказаў гаспадар і апусціўся на нізенькі зэдлік ля грубкі.

— Мыцца, гэта хараши,— сказаў Бураў, думаючы пра іншае.

Канешне, страляць Сушчэню ў хаце было нельга, гэтае малое магло ўсё сапсаваць, бацьку трэба было кудысь вывесці — на падворак ці, можа, да лазні. Да лазні было б лепей. Праўда, маглі пачуць і на станцыі, а ім яшчэ трэба было пералазіць цераз рэчку...

Лепш бы, канешне, за рэчкай. Адтуль цераз поле і — у лес. Толькі як туды яго давядзеш. А калі здагадаецца?

— Я знаю, што прыйдзеце,— сказаў тым часам Сушчэні з нейкай незразумелай пакорай у голасе, якая штосьці няўцям пакаробіла ў душы Бурава. Аднак ён не паказаў таго і амаль бадзёра зазначыў:

— Знаў? Гэта добра. Значыць, віну сваю разумееш.

— Што ж тут разумець,— развёў рукамі Сушчэні. — Ніякай віны не маю, во ў чым загвоздка.

— Не маеш?

— Не маю.

— А рабяты? — вырвалася ў Бурава. — Што павесілі?

— Рабят павесілі,— пагадзіўся Сушчэні і зноў абвяй з выгляду, нагнуўшы галаву долу.

Падобна было, ён нават церануў пальцамі вочы, але тут жа, мабыць, перасіліў сябе і выпрастаўся. Бураў, ужо лаючы сябе за неращучасць, адчуваў, як усё болей зяблі яго мокрыя ногі. Мокрая ануча на левай назе зусім скамячылася ў боце і муляла. Мусіць, трэба было канчаць гэтыя размовы, але ён неяк нядобра расслабіўся і бавіў час, нібы баючыся пераламаць сябе на галоўнае. З запечка да яго зноў прыкаціўся Грышка.

— Дзядзя, а ў цябе наган ёсць? — спытаў ён, зноў прыхінаючыся да яго каленъ.

— Не, які наган? — сказаў Бураў.

— А во што гэта? — кароценъкім пальчыкамі ён паказаў на яго кабуру.

— Гэта так. Сумачка.

— А нашто сумачка? — дапытваўся Грыша, смокчучы свой кароценъкі пальчык. Неяк неўпрыкмет ён абняў калені Бурава і ўжо ласкава, як кацянія, цёрся аб іх. Сушчэні тым часам сядзеў насупраць і не адганяў сына — ён паглыбіўся ў свае, мабыць, невясёлыя перажыванні. У той час у сенцах грукнулі дзвёры, і ў хату не адразу, неяк запаволена, бы з ношай, увайшла жанчына з вядром, у цёплай, ваўнянай хустцы на галаве. Згледзеўшы чужога на лаве, відаць было, боязна настаяржылася, але тут жа яе ўвагу адабрала малое, якое ўжо спрабавала ўзлезці Бураву на калені.

— Грыша!

— А ў дзядзі наган ёсць. У сумачцы,— жвава паведаміў хлопчык.

На твары ў гаспадыні штосьці здрыгнулася, як здрыгнулася і ў душы Бурава, які адразу пазнаў у гэтай жанчыне Анэлю Крукоўскую, з якой некалі трывалі гады вучыўся ў тутэйшай школе.

Відаць, яна пазнала яго таксама.

— Здраствуйце.

— Здраствуй, Анэля,— збянятэжана сказаў Бураў. Ён не ведаў, што тая дзяўчына стала жонкаю Сушчэні, гадоў восем ён з ёй не

бачыўся і нават нікога не папытаяўся аб ёй, і гэтая сустрэча сталася для яго зусім нечаканай. Але цяпер ён намогся, робячы выгляд, што паяўленне Анэлі зусім не навіна для яго, што ён усё даўно ведае. Далей, аднак, размова ў іх не пайшла, абаім штось замінала. Бураў дык ведаў, канешне, што, але, мабыць, здагадвалася і Анэля. Напэўна, адчувала. Тым не менш яна ўвачавідкі перасіліла сябе і нерашуча прапанавала:

— Трэба ж пачаставаць вас. Галодныя ж, мабыць?..

— Няма часу, Анэля,— сказаў Бураў і тут жа зазлаваў на сябе: есці, канешне, дужа хацелася. Таксама хацелася пасядзець, пагрэцца ў хатнім цяпле, пагутарыць з ветлівай, ніштаватай з твару жанчынай, якая некалі нават падабалася яму, хоць і была гады на два старэйшая за яго. Дужа карцела Бураву адагрэць азяблае за дарогу цела ці, можа, надалей адсунуць тое, дзеля чаго ён прыехаў сюды і чаму міжвольна супраціўлялася ўся яго істота. Але як было расслабляцца, як было забыцца аб tym хоць на хвіліну? Ён і так сядзеў, бы на вуголі: недзе на дрывотні яго чакаў Войцік і, можа, па вуліцы ўжо брылі сюды паліцаі.

— Завесь акно,— ціха гукнула Анэля да мужа, а сама кінулася ў пасуднік, затым да печы, забразгала засланкай. Сушчэння таропка завесіў акно паласатай радзюжкай, што вісела побач на цвіку, а Бураў, падумаўшы, сцягнуў з нагі мокры бот.

— Во, можа, у вас якая анучына знайдзеца? Пераабуцца.

— Ануча? Зараз.

— Анэля шаснула ў запечак, чуваць было, нешта разадрала там і хутка вынесла яму дзве мяkkія і нават цёплія анучыны. Дровы ў грубцы сталі добра ўтарацца, скроль па падлозе заскакалі барвовыя водбліскі, асвятлі чырвоным і без таго счырванелую ад сцюжы ступню Бурава.

— А як жа мама твая? Ці жывая? — запыталася Анэля ад печы.

— Мамы няма ўжо. Тры гады як.

— А сястра ж Феня?

— І сястры няма. Забілі вясной у Лісічанскай пушчы.

Гаспадыня там часам паставіла на стол міску з цёплай смажанай бульбай, ад якой ішоў такі смачны пах, што цяжка было ўтрымацца, але Бураў пераабуваўся з абыякавым да ежы выглядам — бытчам сам нядаўна ад стала. Сушчэння tym часам сіганаў за посцілку і паставіў ля місکі трохі няпоўную пляшку, у якой знаёма калыхалася мутнаватая вадкасць.

— Дык, можа, прысядзеце? — амаль умольна зірнуў ён на Бурава, ды той рашуча пакруціў галавой.

— Не, не буду.

— Шкада. Ну што ж, тады я. Можна?

— Ладна,— пагадзіўся Бураў. — Толькі нядоўга.

Сушчэня наліў шклянку і выпіў, зараз, з нейкай нядобрай рашучасцю, бы кідаўся ў вір — без аглядкі, пажаваў кавалак хлеба і на момант знерухомеў каля газнічкі. Анэля ставіла і яшчэ нейкія талеркі — з салам і агуркамі, кідаючы хуткія, заклапочаныя позіркі то на мужа за столом, то на Бурава ў прасценку.

— Эх, як не па-людску ўсё! — скрыгнуў зубамі Сушчэня, і Анэля крутнулася да Бурава.

— Анягож! Ці ж мы спадзяваліся на што, ці чакалі! Як яго ўзялі, у мяне сэрца зайшлося, тыдзень стаць не магла, усе вочы праплакала... Аж выпусцілі, што ж цяпер рабіць? Ці ж па яго волі?..

Неўпрыцям глытаючы слінкі, Бураў tym часам не пераставаў сачыць за ўсім, што адбывалася ў хаце, услухоўваўся ў кожны прыцішаны гук знадворку. Але на падворку і вуліцы, здаецца, усё было ціха, у незавешаным ля парога акне ўжо чарнелася начная цемра. Грышка падлез пад столом і ўмасціўся на лаўцы ля бацькі (бліжэй да ежы), здаецца, ужо страціўшы цікаласць да госця.

— Ён жа нічым не паграшыў супраць іх, ён жа іх выгараджваў,— ціха заплакала Анэля, і Бураў не стрымаўся.

— Але ж павесілі! А яго выпусцілі. За што?

— А хто ж іх знае, жа што...

— Так не бывае.

Сушчэня пры тых ягоных словах адхіснуўся ад стала, прыстукнуў вялікай даланёй па стальніцы.

— Ладна, Анэля, што гаварыць! Судзьба...

— Да,— няпэўна сказаў Бураў і ўстаў з лавы. Пакуль не ўсчалося горшае, туго гаворку трэба было канчаць. — Пайши!

Ён выйшаў на сярэдзіну хаты, трохі падцягнуў дзялагу на шынялі. Сушчэня сядзеў за столом, бы змярцвела, наваліўшыся грудзьмі на стальніцу. Здалося, ён і не чуў тых слоў Бурава, але неўзабаве здрыгнуўся, таропка наліў сабе з бутэлькі яшчэ і за адзін глык апаражніў шклянку.

— А чорт з ёй! Пайши!

— Куды? — узвілася Анэля. — Куды ты яго? Куды?

Яна загаласіла — не гучна, ды пакутна і роспачна, за ёй заплакаў малы, і Бураў ажно спалохаўся, што яны сваім плачам, не дай бог, паднімуць на ногі паўстанцы. Праўда, Анэля хутка заціснула рукамі рот, заплакала цішэй, пасля падхапіла на рукі малога. Сушчэня tym часам накінуў на сябе ватоўку.

— Пайши. Гэта...

Нібы прыпомніўшы што, ён павярнуўся, таропка пацалаваў жонку і рашуча ступіў да дзвярэй. Яго дрыготкія руکі невідушча бегалі па грудзях у пошуках гузікаў, каб зашпіліць ватоўку.

— Куды гэта вы?! — зноў ужо другі раз узвілася Анэля і загаласіла так, што Бураў спалохайся.

— Ну, трэба,— сказаў да жонкі Сушчэнія. — Мы ненадоўга. Ты не плач, супакойся...

Ён стараўся гаварыць ціха, з набалелай добраесцю ў голасе, і, мабыць, гэта падзейнічала на жонку, тая на момант змоўкла. Яе вусны бязмоўна торгаліся, а вочы яшчэ з недаверам упіліся ў твар мужа, нібы спрабуючы дазнацца пра тое, пра што немагчыма было дазнацца.

— Тут на адно дзела трэба,— схлусіў Бураў, хоць у яго ад гэтага растання здрыгнулася сэрца. — Хутка прыйдзе.

Тулячы да сябе малога, яна ўжо з усяе сілы таропілася позіркам у Бурава, што тупаў каля парога. Таму дужа не цярпелася скончыць усё гэта і выйсці на двор.

— Прыйду, ага,— спакайней пацвердзіў Сушчэнія.

— Дык гэта ж... Як жа ты?.. Нічога не ўзяўшы,— спахапілася Анэля. — Гэта ж хоць сала вазымі...

Мабыць, яна ўсё ж паверыла, выпусціла з рук малога, памкнулася да стала, пачала мітусліва кроіць хлеб, сала, загарнула ўсё ў нейкую паперыну, кінулася да мужа.

— Во, перакусіць. А то як жа, калі не еўшы... І гэта... Цыбуліну даць?

— Ат, не трэба,— махнуў рукой Сушчэнія, другой няўважліва запіхваючы пакунак у цесную кішэню. І Анэля зноў насцярожылася.

— Ты ж любіў, каб з цыбуляй? — напялася яна, перастаўшы вышіраць вочы і гатовая зноў заплакаць.

— Калі любіў, дык вазымі,— сказаў Бураў. — Ага, дай і цыбуліну. З цыбуляй смачней. Калі сала, дык добра з цыбуляй.

Недзе пад прыпечкам яна знайшла пару цыбулін, адну сунула ў рукі мужа, другую падала Бураву. Той узяў, пахваліў цыбулю.

Анэля паспакайнела, падобна, зусім паверыла падману, хоць усё яшчэ была напятая ад хвалявання ці насцярожанасці і раз-пораз вышірала вочы. Хоць ужо і не плакала.

— Калі задоўжуся, мыйцеся без мяне,— сказаў Сушчэнія.

Яны выйшлі з хаты — Сушчэнія наперадзе, Бураў за ім. На дварэ ўжо сцямнела, дзымуў рэзкі вецер, але дажджу не было. Сушчэнія зрабіўся нейкі роспачна-рэзкі ў руках свайго дужага цела, рашуча сігануў з ганка і спыніўся на гразкім двары.

— Куды?

— Туды, туды,— паказаў Бураў у бок дрываютні. Гаспадар, хіснуўшыся, ступіў кроکаў пяць і спыніўся.

— Лапату ўзяць?

— Вазымі, што ж,— падумаўшы, пагадзіўся Бураў і пільна пасачыў, як Сушчэнія перабраў у падстрэшны нейкія палкі, выцяг з-пад іх рыдлёўку.

— Што ж, сам разумееш,— ціха, нібы вінавата нават сказаў Бураў. — Калі выдаў...

Сушчэння рэзка павярнуўся да яго — Бураў з нечаканасці аж адхіснуўся — і са сцішанай ярасцю кінуў яму ў твар:

— Я не выдаваў!

— А хто ж выдаў? — спыніўся Бураў.

— Не знаю. Не знаю!

— Але ж цябе выпусцілі?

— Выпусцілі, сволачы,— роспачным шэптам выдыхнуў Сушчэння і зусім паныла дадаў: — Лепш бы павесілі. Разам!

Апошнія слова ён кінуў цераз плячо, нібы з рэштаю слабай надзеі апраўдацца, ці што. Але цяпер што карысці апраўдвацца, падумаў Бураў, хіба ён следчы? Бураў не следчы, ён выкананаўца прысуду, а прысуд гэтаму чалавеку зроблены там, у лесе, ці яму перайначваць яго. Але як было і выконваць, калі выкананаўца таксама пахіснуўся ў адчуванні свае праваты, нейкая яна не такая аказалася, тая яго правата.

Часу, аднак, у іх было мала, нават зусім не было часу. Тым болей, адчуваў Бураў, што ён праста можа завязнуць у гэтай заблытанай справе Сушчэні і праваліць заданне.

Яны паропка абышлі грувасткую кучу дроў і завярнулі на дрывотню, дзе ціха тупалі ў змроку двое коней і тырчэла побач скалелая постаць Войціка. Той аддаў Бураву повад яго кабылкі, і яны хуткім крокам пайшли сцежкай да лазні — Войцік спераду, Бураў ззаду. Між імі ішоў з рыдлёўкай у руцэ Сушчэння. Надзіва, Бураў ні трохі не баяўся яго, не апасаўся, што ён можа ўцячы ці нават, павярнуўшыся, секануць па галаве рыдлёўкай. Ён не так разумеў, як адчуваў, што Сушчэнню нешта моцна ўтрымлівае ад варожасці да іх двух, хоць, канешне, той не мог не разумець, што справы яго былі кепскія. Праўда, на ўсякі выпадак Бураў пасунуў кабуру на дзязве бліжэй да спражкі, неўпрыкмет расшпіліў яе язычок. Карабін ён нёс на плячы і ўвесь час напружана згадваў: дзе? Дзе яму расквітацца з гэтым чалавекам, каб скінуць з сябе гнятлівы клопат і знаёмымі шляхамі-сцежкамі вярнуцца панацы ў пушчы. Штось, аднак, замінала яму, нейкая няпэўнасць у абставінах, ці што? Усё ж на іхнім шляху была рэчка з нязручнаю кладкаю, цераз якую трэба было неяк пералезці на той бок. У полі пад лесам, адчувалася, будзе трохі вальней, чым на гэтых гародах, пад носам у бобікаў. Сам не прызнаючы сабе, ён між тым усё бавіў час, міжвольна адсоўваючы кудысь той самы апошні момант. Штосьці ў ім яшчэ не саспела, каб зрабіць усё канчаткова, хутка і раптучана.

Рэчку на гэты раз яны адолелі трохі спрытней, чым нядаўна,— Войцік узлез на каня і паціху пераехаў ля кладкі, па кладцы на той бок даволі спрытна перабег Сушчэння. Каб не мачышь ногі, Бураў

таксама пераехаў не на кабылцы, і яны спыніліся на дзірваністым беразе за лазнякамі. Бураў яшчэ нічога не вырашыў, а Сушчэня гэтую кароткую замінку, мабыць, зразумеў па-свойму.

— Ну што ж вы... братцы! — амаль замаліўся ён. — Бераг жа залівае... Тарфянік тут.

— А ты што — пясочку хацеў? — без пэўнага, аднак, намеру сказаў Бураў.

— А хоць бы і пясочку! Усё ж лепей, сам разумееш... Прыйдзеца ж некалі і самому...

— Пясочку? — сказаў Бураў, падумаўшы. — Ну, ладна, паехалі. У сасонніку там пясок.

— Ну, хоць у сасонніку,— дрыготкім голасам пагадзіўся Сушчэня.

У полі было надта ветрана і зусім ужо цёмна, асабліва ў доле, на чорнай мокрай раллі, толькі збоч на захмараным светлавым фоне трохі вытыркалася прырэчнае кустоўе, а далей, за полем, чарнелася сцяна сасонніку. Бураў скіраваў у той бок кабылку, і яны паехалі цераз гразкае поле; Сушчэня з рыдалёўкай на плячы шырока сігай поруч. Ён не адставаў, стараючыся ісці ўпоравень з Буравым, нібы нават памыкаўся штосыці сказаць, ды толькі соп, стомлена, амаль знямогла. А Бураў, гойдаючыся з боку на бок на вострай хрыбціне, думаў, што, мабыць, трэба наважыцца, прыдбаць упэўненасці, крутаватай рагучасці. Мала што ён кажа: невінаваты, але ж факты! Усе факты якраз супраць яго, і з іх самы жахлівы той, што хлопцы пагінулі, а яго выпусцілі. Ну, што яшчэ трэба, якія доказы? Рэйкі развінчвалі разам з гэтым вось брыгадзірам пущайцаў, і ён нават не адмаўляе таго, а чаму выпусцілі, растлумачыць не можа. Не знае! Але за так не выпускаюць, гэта зразумела і дурню. А то знае адно цвердзіць: невінаваты, не выда ваў нікога, але ж во ідзе! Ведае ж, куды вядуць, і нават узяў рыдалёўку, а ідзе. Не ўцякае, не спрачаецца, а ідзе. Ці ішоў бы з такой пакораю невінаваты?

А можа, менавіта так пакорна і ідзе, што невінаваты?

Чорт яго ведае, думаў Бураў, пакутна адчуваючы, што ўсё ў ягонай галаве перараблыталася, што колькі ні думай — усё роўна чагосыці не зразумееш: так усё ўскаламуціла гэтая жахлівая вайна. Ці, можа, ён, Бураў, чагосыці не ведае? Хаця што тут змяніла б, каб і ведаў усё. Ён жа прыехаў сюды не для таго, каб разбірацца ці штось зразумець, яго дзела надзвычай простае — застрэліць здрадніка. Каб іншым была навука, каб ведалі, як партызаны караюць тых, хто адступіўся ад сваіх, служыў немцам. Не, вагацца тут нельга, трэба рагучай рукой выкараняць погань.

На ўзлеску яны пераехалі пустую гравійку, і Бураў саскочыў з кабыллы — ехаць па хмызняку ноччу было не надта каб зручна. Пакуль ён злазіў, Сушчэня спыніўся, хвіліну счакаў побач, Войцік таксама

спешваўся ззаду. У лесе скроль было мокра і золка, зверху з голля падалі за каршэнь сцюдзёныя кроплі, але веџер тут трохі паменшаў, і здавалася зацішней, чым у полі.

— Тут пагорак недзе,— прыпамінаючы знаёму мясціну, сказаў Бураў. Сушчэнія згодна кінуў галавой.

— Ды во баравінка зараз.

— Ну давай. Ідзі першы.

Сушчэнія моўчкі пайшоў наперадзе, Бураў за ім, ведучы на повадзе кабылку; голле часам здзірала з галавы шапку, і ён ледзьве паспяваў адхінацца ад сучча. Раптам Бураў падумаў, што гэтак Сушчэнія можа і ўцячы, і ажно спалохаўся на момант. Ды толькі на момант, бо Сушчэнія ў лесе нават не прыбавіў хады, нават часам прыгрымліваў у руках якую галінку, каб дужа не сцёбнуць Бурава. Але прыдарожны падлесак-хмызняк хутка скончыўся, яны выйшлі да баравінкі: засланіўшы змрочнае неба, наўкол паўсталі тайшчэзныя хвоі, іх ціхі, цягучы пошум плыў утары. Чисты, без травы, дол пад нагамі пачаў паднімацца на невысокі пагорак — прывабную баравінку ў лесе. Бураў памятаў яе з дзіцячай пары: тут вясной хлопцы палілі вогнішчы, гулялі ў вайну; улетку пад хвоямі любілі адпачыць лясныя заходжыя. Баравінка невысокім валам агінала ўзлесак, далей зноў пачынаўся мешаны зараснік хмызняку, асіны і бярэзніку.

Яны ўзлезлі на самы яе верх і спыніліся. Скроль было ціха, цёмна, патыхала лясною сырыйнай, хвойай. Наўкол у доле чарнеліся тоўстыя камлі хвой, купкі ядоўцу, нейкія незразумелыя і страхавітыя плямы, але Бураў даўно ўжо прывык да загадкавага выгляду начнога лесу, той яго мала трывожыў. Цяпер яго болей трывожыў Сушчэнія.

— Ну,— знарок бадзёра сказаў Бураў. — Чым не мясціна! На любыя выпадак!

— Выпадак!.. Каб мне сказалі калі... — пачаў і не скончыў Сушчэнія.

Паныла апусціўшы плечы, ён стаяў на пагорку, пераводзіў дых, усім сваім апанураным выглядам сведчачы, што робіцца несправядлівасць, супраць якой ён знямогся пратэставаць і змушаны ёй падпараткавацца. Бураў бачыў гэта, і яму ўсё болей рабілася ніякавата ад сваёй незайдзроснай ролі ў гэтай гісторыі, хоць ён і гнаў ад сябе тое недарэчнае адчуванне. І ён сказаў, нібы для таго, каб трохі паспачываць Сушчэню:

— Канешне, усё бывае. У такую вайну...

— Але ж гэта дзіка! — ледзь не закрычаў Сушчэнія, і Бураў, спахапіўшыся, шыкнуў на яго:

— Ціха ты!

І азірнуўся на Войціка, які стомлена стаяў з канём трохі ніжэй ад іх на схіле пагорка.

— Войцік, ты ад'едзь там к дарозе. Пільнуй, каб чаго... Пакуль управімся.

Не адразу, па сваёй даўняй звычыи аб чымсь спачатку падумаўшы, Войцік нацягнуў повад і моўчкі павёў каня ўніз да ўзлеску і недалёкай адсюль гравійкі. Бураў пусціў долу кабылку — хай пасвіцца.

— Ну давай! Дзе ты хочаш? — праста, як пра штось малазначнае, запыталаўшы ён у Сушчэні. Той нібы ачнуўся ад задумення і з сілай дзеўбануў рыдлёўкай там, дзе стаяў.

— Праўду сказаў Гросмаер: у яго ўжо не выкруціся.

«Ага, ужо і Гросмаер нейкі! — падумаў Бураў. — Вось так і высвятляецца... Ці не сувязь высвятляецца...» Ён трохі адышоўся ўбок, каб не замінаць Сушчэню, стаў на пагорку. Увогуле ён разумеў, што, пагадзіўшыся завітаць сюды, робіць не тое, растронжырвае каштоўны час ночы, за які яны ад'ехалі б адгэтуль далёка, што заўтра як бы не давялося шыбаваць павідну калі шышанскага гарнізона, павідну пераходзіць шасейку. Але міжволі ён усё нешта адцягваў, абачліва знаходзячы для таго нейкія прычыны і нават быў рады ў глыбіні душы, калі тыя прычыны знаходзіліся яшчэ і ў Сушчэні.

Моўчкі, з нейкаю нават упартай зацятасцю, Сушчэні тым часам узяўся капаць сабе яму. Адкінуўшы ўбок мох, ён дзеўб хваёвия карані, якіх, мусіць, тут была процыма, паабсякаўшы іх, выкідаў разам з белым сухім пяском і ўжо праз некалькі хвілін да калені паглыбіўся ў зямлю. Яшчэ пакапае трохі, і, мабыць, будзе даволі, са страхавітай рапушчасцю падумаў Бураў. Усё ж трэба канчаць. Як гэта зрабіць, ён так і не надумаў за вечар — ці стрэльнуць яго ў яме, ці над ямаю? Страняць у грудзі або ў патыліцу? Як лепш? Ці, можа, запытанаца ў самога? Ён не хацеў, каб усё гэта было бязлітасна, са здзекам, хацеў, каб усё абышлося па справядлівасці і без крыўуды. Усё ж свой чалавек, знаёмы вясковец. Ды яшчэ Анэлія. І малы Грыша... «Як усё тое агідна і не па-людску, хай бы каго паслалі яшчэ», — каторы ўжо раз пачынаў злаваць Бураў.

— Ты, гэта, хоць не кажы Анэлі,— выпрастаўся ў яме Сушчэні, часта і цяжка дыхаючы ад стомы.

— Што не казаць? — насцярожыўся Бураў.

— Ды што расстраляў! Скажы, немцы забілі. Пасля ўжо, канешне, дазнаеца...

— Там відаць будзе,— няпэўна адказаў Бураў.

«Дзівак чалавек! — падумаў ён пра Сушчэню, які, трохі перадыхнуўшы, зноў лёг у работу. — Пра што клапоціцца...» На пагорку ўжо вырас ладны пясчаны гарбок, які выразна бляеўся ў доле, хутка разрастаячыся ўшыркі. Сушчэні шчыраваў як мае быць — мусіць, сапраўдны клапаціцца, каб магіла была не горшая, чым на вясковых могілках. Ну, але гэта яму не могілкі, каб рабіць усё добра і

грунтоўна, ды і ён не той, якіх там хаваюць. «Найперш ён здраднік, а затым ужо ўсё астатнія», — стараўся раззлаваць сябе Бураў.

— Ну, можа, хопіць? — сказаў ён, ступаючы на пясок. Сушчэні задыхана азірнуўся з яміны. — Закопваць многа прыйдзеца.

— Ага, ты ўжо закапай, я цябе папрашу. Ватоўка... Ватоўку б трэба Анэлі аддаць.

— Ватоўку? Давай. Перадам калі.

— Ага. Харошая яшчэ ватоўка. Калі яна такую справіць? Удава...

Адставіўшы ўбок рыдлёўку, Сушчэні здзей у яме ватоўку, кінуў яе пад ногі Бураву. Той узяў, страсянуў ад пяскі, ступіўшы ўбок, азірнуўся. Кабыла, чуваць было, паціху варушылася ля кустоў, яна не любіла ўначы далёка адыходзіць ад гаспадара, ён гэта ведаў і не турбаваўся. Яго раптам устрывожыў недалёкі пошум у хмызняку ля дарогі. Здалося, гэты пошум неяк раптоўна сціх, і ён ціха гукнуў:

— Ты, Войцік?

Аднак з падлеску нікто не азваўся, затым там штосьці хруснула — яўна і падазрана. Бураў пастаяў і, раптам утнуўшыся, тузануў затвор карабіна. Ён не так згледзеў здаля ды ў цемры, як адчуў пагрозу ў кустоў, дзе напэўна ўжо з'явіліся людзі.

— Стой! — гучна вызверыўся ён.

І сеў на кукішкі, каб штосьці лепш згледзець. Нейкі ценъ ужо выразна матлянуўся там між нерухомых плямаў ядоўцу і знік.

— Стой! — здушана загадаў Бураў.

І толькі ён дакрануўся да пляча карабінам, каб стрэліць, як з того боку грымнулі запар тры стрэлы, куля ляснула аб камель блізкай хвоі, кінула ў яго карынай. «Што ж гэта такое, там жа Войцік... Дзе ж Войцік?» — роспачна матлянулася ў галаве думка, і ён стрэліў таксама — два разы запар. Адтуль застрыялялі — часта і бязладна, Бураў напружыў зрок, каб што-небудзь там згледзець, як спалохана асёй долу, падкошаны востра-пякучым ударам у бок. «Ну, папалі! Папалі...» У змроку непадалёк ужо мільгали хісткія цені, ён яшчэ раз стрэліў і, спалохайшыся, што яны акружжаць яго, скочыў ўбок, покатам пакаціўся з грудка. Ззаду загалёкала некалькі галасоў, бахалі таропкія стрэлы, а ён, не разбіраючы дарогі, задыхана бег, нясучы пякучую патарчаку ў баку. Кулі з хлёсткім бізуновым посвістам нізалі лесавыя нетры, ён адчуваў іх імпэтныя ўдары вакол і бег колькі было сілы, бо толькі ногі цяпер маглі даць яму паратунак. Было зусім цёмна, ён не ведаў шляху, даўно згубіў шапку, абдзёрся ў суччи і ўрэшце ўлез у хмызняк. Тут бегчы было ўжо нельга, заблытаўшыся нагамі ў хворасце, упаў, за штосьці ўхапіўшыся, устаў зноў. Стрэлы бахалі ззаду, хоць, здаецца, ён адварваўся ад даганяных, пад нагамі пачалася балацявіна, нейкія шархоткія зараснікі лазняку ці алешикі, якія зусім не давалі бегчы. Ён запаволіў крок, ногі падагнуліся, і ён упаў, губляючы апошнія сілы. Свядомасць яго пачала цьмечь у правалінах

памяці і болю, ніз жывата быў увесь у крыві, ён павярнуўся ў доле і застыў, так і не сцяміўшы, уратаваўся ці ўсё ж пагібел дагнала яго...

Як толькі побач закрычаў Бураў, Сушчэння ледзь не абмёр у сваёй магіле-яме, бо надта спалохаўся,— хаця, здавалася б, чаго ўжо было палохацца гэтаму чалавеку? Але ён аж сцяўся, угнаў галаву, а затым, як забахалі стрэлы, і зусім авяў у дне ямы. Вядома, ён не сцяміў адразу, што здарылася там, наверсе, і, толькі калі побач матлянулася прыгнутая постаць Бурава, зразумеў, што трэба ўцякаць. З незвычайнім спрытам ён выкінуў сваё немалое цела з выкапанай па грудзі яміны і перакуліўся цераз жвіровы бруствер. Між частых таропкіх стрэлаў з дарогі ўжо чуліся нейкія галасы, кулі візгліва джгалі ў хвоях, але не па ім,— мабысь, туды, дзе пабег Бураў. І Сушчэння, разгарачаны і спатнелы, у адной кашулі, прыпусціў з пагорачка крыху ў іншы бок, але таксама ад тых, што беглі з дарогі. Ён не разумеў, што гэта былі за людзі, свае ці немцы, але калі Бураў кінуўся наўцёкі, дык і яму трэба было бегчы. І ён бег, спярша з баравінкі, ледзьве не палящеў спотырча, зачапіўшыся за пень ці корань, абадраўся аб голле ў хмызняку, выскучаў на ўзбалана з мяккім імшыстым долам; далей тут было хмызняковае балота, але, ведаў ён, балота можна было абысці, калі кіраваць па пагорку з хвоямі. І ён патрухаў пагоркам, аж пакуль ладна не ўходаўся, тады пайшоў крокам. За ім не гналіся, можа, яго і не згледзелі нават, нейкі час на баравінцы чулася няпэўная гамана і бахалі рэдкія стрэлы — усё ў той бок, куды кінуўся Бураў. Але за Буравым яны, здаецца, таксама не пагналіся — падобна, яны таўкліся ўсе на пагорку, голасна і ўзбуджана нешта гамонячы: слова іх ледзьве даляталі да Сушчэні, ды ён не мог іх разобраць. Ён слухаў і чакаў, куды яны скіруюцца далей — па ягоных слядах ці за Буравым, будуць шукаць ці не. Страляць, аднак, яны перасталі, над лесам зноў запанавала ветраная ціша, вакол ляжала настылая лесавая цемра. Тады Сушчэння падумаў, што, мяркуючы па ўсім, ягоны расстрэл пакуль што адсоўваўся, даўшы нейкую мажлівасць для паратунку. Толькі дзе той паратунак, у якой старане? Дома ўжо пэўна ён не ўратуеца, дома яго дастануць зараз жа, як толькі ён з'яўіцца там. Але дзе не дастануць? Куды яму скіраваць свой адсюль бег і як пакарыстацца такой рэдкай і дзівоснай удачай, што нечакана кінуў яму яго нешчаслівы лёс?

Ён пайшоў цішэй і ашчадней, каб не налеzcі на сук, усё азіраючыся і праслушоўваючыся. Рабілася дужа холадна, рукі яго ўжо скалелі дашчэнту, сцюдзёнай карыной узялася на спіне кашуля. Ён доўга і слепа брыў па негустым тут хвойніку. Сярод лесавога пошуму ўслухаўся, стараючыся што-небудзь учудзь з пагорка, але там, падобна было, усё сціхла. Можа, яны адтуль ужо і змыліся — вядома, чаго ім сядзець ноччу ўлесе? Недзе там засталася яго ватоўка, ды, мусіць, ватоўку ўжо не возьмеш — ватоўку яны падабралі. Канешне, гэта

паліцаі, інакш бы Бураў не пачаў у іх страляць ды і яны ў Бурава таксама. Толькі як яны налезлі на іх уначы? Ці, можа, пачулі з дарогі? Але ж там быў гэты другі партызан з канём, куды ён падзеўся? Можа, забілі? Мабыць, забілі, калі ён нічым не азваўся — ні стрэлам, ні крыкам, і даў гэтак нечакана абкласці баравінку.

Праз які кіламетр ці болей ад баравінкі Сушчэння спыніўся на краі старой дзялянкі-вырубкі з добра падросльм гушчаром маладняку. Ён усё думаў: куды падацца? Слых яго сіліўся злавіць якія-небудзь гукі з баравінкі, але адтоль ужо нічога не далятала праз лес. Пастаяўшы трохі і спачыўшы, ён палез далей у гушчар на дзялянцы, але хутка спыніўся. «А можа, яны пайшлі з баравінкі ці пабеглі за Буравым», — падумаў ён і павярнуў назад. Выбраўшыся з гушчару кустоўя, зноў трохі спыніўся ў нерашучасці: куды ўсё ж ісці? Куды ісці яму на гэтам свеце, ён не мог ніяк сцыміць. Але ўвага падранейшаму вярталася да баравінкі, дзе заставалася недакапаная яго магіла, і, яшчэ хвіліну разважыўшы, ён паціху пачаў красціся на тое праклятае месца. Мабыць, яму важна было ўпэўніцца, што там нікога няма. А можа, і пашкуаць там ватоўку.

Так ён ціхай хадой прамінуў пагорак, па якім бег сюды, і зноў выйшаў да сырога ўзмошша забалаці; на яе хмызняковым ускрайку спыніўся. Было ціха. Толькі ён зноў спупіў у цемрыве са два крокі, адхінаючы ад твару галіну, як пад нагой дужа хруснула — мабыць, хваёвы сучок, і ён стаўся. Не, зноў скроў было ціха, мабыць, яго тут ніхто не пачаў. Паспакайнеўшы і разважыўшы, ён махнуў у душы рукой — чорт з ёй, з ватоўкай, а раптам яны там сядзяць у засадзе, чакаюць? Напорашся, што тады? І ён успомніў тады пра Бурава, які пабег якраз недзе тут паблізу, трошкі бы стараной, у той канец забалаці, — стрэлы з баравінкі тады джгалі менавіта ў тым кірунку, рэхам-водгалаасам ляскаючы наскролькі па ўзлесці. Ці ён уцёк, ці, можа, яго забілі? А можа злавілі? Цяпер у той яго безвыходнасці лёс Бурава чымсь прыцягваў да сябе ўвагу Сушчэні, і ён, аблінаючы баравінку, узяў убок; памалу, часта спыняючыся, пабрыў у цемры, мабыць, па ягоных слідах. Колькі разоў пад ягонымі ботамі зноў страхавіта хрускала сухая галінка, тады ён заміраў, стойваўся, але крыку ці стрэлу ніадкуль не чулася, і ён, трохі пасмялеўшы, ступаў зноў. Мабыць, яму таксама трэба было кіраваць туды, у абход балотца, а там падумаць, што рабіць далей. Куды ісці. Бо на станцыю яму шлях закрыты, на станцыі паратунку яму не будзе. Хіба што ў лес? Ці куды на хутар? Ці ў які схоў, далей ад людзей, вёсак, дарог. Дзе толькі ён знайдзе такі здатны схоў? Ды яшчэ ў такую халадэчу.

Ужо добра адышоўшыся ад баравінкі, ён зноў набрыў на балота, здаецца, тут быў травяністы яго мысок, парослы алешнікам ды асіннікам, трошкі правей, ведаў ён, зноў цягнуўся мешаны лес — рэдкія хвоі, бярозы з падлескам і далей ішлі пералескі аж да

Сінянскага бору. Недзе тут поруч была і дарожка, але дарогі Сушчэня баяўся — з дарог цяпер ішла ўся бяды. І ён, растапырыўшы рукі, слепа брыў, адхінаючыся ад голля, часам прытрымліваючы шапку на галаве. Густаваты малады асіннічак, які ён памятаў з лета, трэба было абмінуць стараной, па вальнейшым месцы. І толькі ён павярнуў на трохі цвярдзейшы дол, як у звыклым стоеным пошуме лесу ўчуў нейкі старонні гук. Бы лясны голуб недзе правуркатаў і сіх. Але гэта быў не голуб. Сушчэня паслухаў, счакаў і павярнуў у асіннік, улез у ягоны гушчар і зноў прытаўся. Галубіны вуркат прагучай зноў і бліжэй. Устрывожаны пэўнай здагадкай, Сушчэня наўпрост, дужа зашорхайшы голлем, палез бокам. Хоць было цёмна і ў доле мала што можна было згледзець, ён згледзеў-такі шараватую на траве купінку — то быў чалавек. Сушчэня моўчкі ўкленчыў ля яго, каленам натрапіўшы якраз на рулю віントоўкі, рукамі намацаў боты, расхлыстая поль шыняля, адкінутую руку. Пэўна, гэта быў Бураў, ягоны шынелак, ды ён не азваўся на дотык сушчэнэўскіх рук, і Сушчэня баяўся пакліаць яго — ці мала што!.. Ён толькі абмацаў яго воглае цела і ўчуў, што той быў жывы, мабыць, паранены. Сушчэня хутка ўлез пальцамі ў кроў, але дзе была тая рана, ён зразумець не мог. Тады ён трохі пераваліў цела на бок — трава пад ім таксама была ў крыві, у крыві быў бок і шынель ля дзягі. Але сам Бураў ніяк не азваўся на яго дотыкі, толькі ўнутрана, невыразна стагнаў. Што было з ім рабіць? Разважыўшы трохі, Сушчэня ціхенъка патузаў яго за рукай: «Гэ, гэ... Ты жывы?.. Куды цябе, га?...»

Бураў, аднак, маўчаў, толькі здрыгануўся целам і вуркотна-циха стагнаў. Мусіць, папала яму як мае быць, падумаў Сушчэня, так ён можа тут і сканаць. Але што ж яму можа зрабіць Сушчэня, чым памагчы? Ці, можа, скаваць куды, бо ўдзень, як развідненне, гэты бераг асіннічку ўжо будзе, напэўна, відаць з дарогі, цяпер праз голы падлесак відаць далёка.

Сушчэня мужчына быў дужы, некалі на станцыі разгружай вагоны з соллю, і цяпер, напяўшыся, узваліў на сябе цяжкаватае такі цела Бурава, узяў яго віントоўку, і, абапёршыся на яе, бы на палку, узгробся на ногі. Немалой сілы спатрэбілася яму, каб з ношаю выбрацца праз гушчар на вальнейшае месца, далей ён выпрастайся, зручней паддаў на спіне параненага. Пад хвоямі ісці стала спрытней, але ён зачапіўся за корань і ледзьвие не паляпцеў спотырча ў дол. Неяк усё ж утрымаўся, зноў паддаў Бурава, і той горача і пакутна выдыхнуў яму ў вуха:

— Войцік, ты...

Сушчэня хацеў азвацца, сказаць, што ён — не Войцік, але гаварыць яму было не надта каб зручна, і ён палічыў за лепшыя змоўчаць. Хай думае, што гэта Войцік, а там будзе відаць. Галоўнае, пакуль нач, трэба далей адсюль, бо, чаго добраага, зноў налезеш на тых

ці яны самі дагоняць. Уранні яны могуць усё тут аблажыць, пачнуць прачоску, як бы не загрэблі абодвух у свой паліцэйскі нерат.

Аднак брысці так па лесе з цяжкім мужыком на плячах, нязручна ўгнуўшы галаву, было не дужа каб лёгка. Сушчэні ўгрэўся, ажно спацей, праз якія паўгадзіны пачалі падтінацца ногі, і ён, каб не ўпасці, апусціўся на калені, побач на сухі, хвойны дол ашчадна паклаў Бурава. Рана таго ўсё крывяніла, плечы Сушчэні былі мокрыя ад яго крыві, і Сушчэні, сутаргава хапаючы ротам стылае паветра, хвіліну сядзеў зняможана, паклаўшы на калені рукі. Ён па-ранейшаму напружана ўслухоўваўся ў цягучы шум лясных абсягаў, нават азіраўся па змрочных баках, але адразу ўчуў, як побач заварушыўся паранены.

— Што? Што табе?..

У наступную хвіліну ён зразумеў, што Бураў лаяўся, мусіць, ад болю, а пасля запытаўся здушаным шэптам:

— Куды... Куды ты нясеш?..

— I сам не знаю,— узрадаваўшыся, што паранены загаварыў, сказаў Сушчэні, ўсё яшчэ цяжка аддыхваючыся.

— Войцік? — тузануўся Бураў, заграбаючы побач рукой.

— Не Войцік — Сушчэні я,— сказаў Сушчэні, і Бураў зноў змоўк, бы насцярожыўся. Падобна, ён успамінаў штось ці думай і пасля спакайней сказаў:

— Сушчэні, мяне добра падстрэлі?

— А хто ж яго ведае. Але падстрэлі,— пагадзіўся Сушчэні.

— А я цябе не паспей...

— Дык калі ж было?.. Яны знянацку наскочылі... — сказаў Сушчэні і змоўк, не ведаючы, што сказаць яшчэ.

Бураў, відаць было, неяк утаймаваў свой боль, расплюшчыў вочы, паўзіраўся між цёмных хваін у трохі святлявае начное неба.

— Куды ты мяне валачэш?

— I сам не ведаю,— сказаў Сушчэні. — Але ўжо не дагоняць.

— Ты мяне ў Зубраўку. У Зубраўку мяне,— скрыгаючы ад болю зубамі, сказаў Бураў. — Там папытаеш Хвашчэўскага...

— Хвашчэўскага? Добра...

Сушчэні памаўчаў, каб лепей запомніць тое прозвішча, і падумаў: дзе тая Зубраўка? Ведаў, ёсць недзе пад Сінянскім борам вёска з такою назвай, толькі як да яе дапяцца? Колькі туды кіламетраў? Бураў тым часам змоўк, і ён трошкі пакратаў яго за нагу, падумаўшы, каб хоць не сканаў ненарокам. Мусіць, трэба б яго перавязаць, ды перавязаць не было чым, зноў жа ў гэтай цемры нічарта немагчыма было згледзець. Але цягнуць так на сабе колькі кіламетраў па лесе таксама было небяспечна, найперш для самога параненага — як бы не сцёк крывёю. Разважыўшы трохі, Сушчэні прыйшоў да думкі, што трэба недзе расстарацца каня. Дзе толькі? На станцыю ісці ён баяўся, каб зноў не налезці там на паліцыю. Тады

хіба ў Бабічах? У гэтym баку, ведаў, кіламетры праз тры была невялікая лясная вёсачка, мабыць, там яшчэ хтосьці застаўся і там бы ён разжыгуся канём.

Вырашыўшы так, ён зноў нахіліўся над нерухомым Буравым, трохі патрос яго за борт шыняля.

— Слухай... Ну, як ты? Можа, дабярэмся да Бабіч? А там, можа, каня расстараємся...

Бураў нібы прахапіўся, напружыўся і, апаўшы затым, спытаў:

— Дзе Войцік?

— Дык хто ж яго ведае,— ціха сказаў Сушчэння. — Можа, забілі.

Бураў, здаецца, вылаяўся і зноў знямогла аціх у доле.

Счакаўшы трохі, Сушчэння ўстаў на калені, бураўскі карабін надзеў рамянём на шыю, каб той не замінаў пры хадзе. Гэты раз узваліць на сябе Бурава аказалася трудней, чым раней, і ён, хістаючыся, ледзьве падняўся на ногі. Хісткім крокамі між дрэў і голля ён скіраваў у той бок, дзе, памятаў, за сенакосамі і Цімаковым балотам былі тыя лесавыя Бабічы.

Ведучы на повадзе каня, Войцік тады спусціўся з баравінкі, прадраўся праз алешкавы гушчар да гравійкі. Тут, ля дарогі, была яшчэ спазнелая трава, у якую адразу ўлёг яго згаладнелы конь (там жа, на высpe пад хвоямі, не было нічога). Войцік спярша патрымаў яго на повадзе, а пасля пусціў самапасам; паначы між кустоўня нідзе не дзенеца, падумаў Войцік, а сам закінуў за плячо вінтоўку і прыпёрся да камля адзінокай хвоі, што бліжэй за іншых стаяла ля дарогі. Было сцюдзёна, з поля дзыму золкі настырны вецер, добра яшчэ — без дажджу, а то б зусім дапякло на гэтym іх бязглуздым заданні. Коні дык зусім падбліся за дарогу без ніводнай папаскі, а яны... Яны згаладнелі не менш за коней, толькі пра іх каму клопат? Пра сябе яны вінны былі клапаціцца самі, так заўжды было заведзена на заданнях, па крайняй меры, з самай вясны, як Войцік прыйшоў у атрад. Але ў такіх заданнях, ведаў ён, не ўсё абыходзіцца гладка і шмат што залежыць ад старшага. Ад камандзіра. Цяпер камандзірам назначылі Бурава. Што ж, Войцік не пярэчыў: Бураў быў партызан з вопытам, зноў жа, разведчык, ён гойсаў па заданнях, можа, болей за Войціка, можа, і пад кулямі быў часцей. Толькі ці разумнейшы ён — вось у чым справа. Калі браць па нядайнім яшчэ даваенным жыцці, дык усё ж Войцік як інспектар райза, мусіць, значыў крышку больш, чым нейкі там шафёр райпоўскай палутаркі Колька Бураў. Але ён ужо ведаў, што цяпер, у вайну, не надта зважалі на ранейшы, даваенны статус, цяпер неяк неўпрыцям павылучаліся новыя — хто іх да вайнны калі і ведаў,— як во камандзір падрыўнікоў Рыбчонак, што перад вайнай, мабыць, толькі паспей скончыць школу, ці пажарнік Сліпчанка, цяперашні начштаба іхняга атрада. Пра Войціка яны нібы забыліся, нібы яго і не было ў раёне, не сядзеў ён у презідыйумах, не

круціўся па вёсках упаўнаважаным, не выступаў з допісамі ў газэце. Усё-такі ён быў чалавек вядомы і нават складаў прамовы старшыні выканкома таварышу Корбуту, які хоць і меў ордэн і быў кіраўнік хвацкі, але не ўмей звязаць тры слова па-людску. Заўжды ў яго выходзіла не прамова, а нейкая слоўная каша. Ну, дома, у раёне, вядома, гэта была не бяда, тут да ягоных прамоў-трасяняк даўно прывыклі, але ж часам трэба было выступіць і ў вобласці, на якой нарадзе, перад начальствам. Во тады старшыня выканкома і клікаў Войціка да сябе ў кабінет, садзіў за стол наступраць, і Войцік за два дні сачыняў яму любое выступленне. На любую мудрагелістую тэму.

Па сваім часе Войцік лічыў сябе чалавекам адукаваным, усё ж скончыў сем класаў, а галоўнае — меў зграбны, каліграфічны почырк, якім ганарыўся ўсе тыя гады, што працаваў у раёне. І асабліва калі яшчэ рабіў у сельсавецце. Ён і ў сельсавет трапіў менавіта праз гэты свой почырк. Неяк напярэдадні калектывізацыі абраў яго ў прэзідзум вясковага сходу і даручылі пісаць пратакол. Папера была так сабе, спытак у клетачку, чарніла даволі вадзяністаяе, але ручку ён меў сваю, вучнёўскую, з літарамі КУШТО на бліскучай апраўцы, з выдатна распісаным пяром нумар 86. І там ужо ён пастараўся. Ён так акуратна, з палямі і выкручастымі росчыркамі вялікіх літар напісаў пратакол, што старшыня сельсавета, падпісаючы яго ў канцы, выкаціў вочы: ну і майстар! Ды і астатнія члены прэзідзума здзіўлена пайзіраліся — такога почырку яны ніколі не бачылі. Старшыня сельсавета на яго, аднак, не забыўся, і ў маі таго ж года ён ужо сядзеў у сельсавецкай хаце і пісаў. А калі таварыша Корбута пасадзілі кіраваць раёнам, Войцік таксама перайшоў у выканком — кадр ён быў ужо спрактыкаваны і даволі правераны.

Тут жа, у атрадзе, рабіць па ягонай спецыяльнасці, пэўна, не было чаго, ды ён, зрэшты, і не набіваўся на штосьць адметнае. Сказалі ўзяць віントоўку і стаць у строй, ён узяў віントоўку і стаў у строй. Праўда, і тут ён значна вылучаўся сярод малапісменных калгаснікаў, якія ні дня не служылі ў войску і, канешне, тae віントоўкі не трымалі ў руках. А ўжо калі разобраць і сабраць затвор... Ён жа хоць таксама не служыў абавязковай, але добра вывучыў віントоўку на занятках Асаавіяхіма, дзе нават страляў тры разы, як здаваў нормы на значок «Варашылаўскі стралок». Значок і цяпер у яго на грудзях, бы ордэн. Хоць, можа, яшчэ заслужыць і ордэн, Чырвонай Зоркі, напрыклад, як у камандзіра. Што ён, дурнейшы за гэтага нахрапістага пяхотнага лейтэнанта? Можа, разумнейшы нават, бо старэйшы за яго аж на восем гадоў і ўсіх і ўсё тут ведае, а што радавы дагэтуль, дык гэта таму, што сціплы. Са словамі не выскоквае, на бога не бярэ, усё падобраму, паслухмяна і ціха.

Вось хоць бы і з гэтым Буравым.

Войцік яшчэ звечара, як яны пад'ехалі да сушчэнэўскай хаты, зразумеў, што Бураў нешта мудрыць, нешта цымніць ці хітруе, калі адзін ідзе ў хату і бавіцца там чорт ведае чаго, пакідаючи яго з конымі калець у завуголлі на ветры. Усё тут можна было зрабіць праста і хутка: паклікаць на парог і стрэльнуць. Сабаку сабачая смерць, чаго валаvodзіцца? Дык не, сядзеў паўгадзіны ў хаце, пасля павёў яго за раку, у лес. Магілу яму капае... Глядзі, яшчэ будзе лапкамі яе высцілаць, як той Паліванаў, калі расстрэльваў свайго сябрука Шургачова за праяўленую трусасць у бai. Абодва яны былі лейтэнанты з акружэнцаў, нядаўна прыйшлі ў атрад, і ў першым баі з кнігаўскім гарнізонам гэты Шургачоў збаяўся, уцёк з-пад агню, падставіўшы там пад агонь увесь іх узвод. Узвод, вядома, выбіла напалаўні, ну, камандзіры і рашылі, каб узводны сам выканаў прысуд, які Шургачову вынес атрад. Паліванаў загад выканаў, але, як для сябра, магілу на дне выслаў лапнікам, каб утульней было дружбаку, з якім, мабыць, хапілі ліха на фронце. Але тут не фронт — тут партызанка. Зноў жа, Сушчэння нікому з іх не дружбак, праста зраднік, хоць і колішні знаёмы Бурава. Нашто яму такая ўвага? Канешне, Войцік мог бы сказаць пра сваю нязгоду, ды ён ужо ведаў харектар гэтага райпоўскага шафёра яшчэ з той пары, як той ганяў свой грузавік паміж мястечкам і Лепелем — вазіў тавары, лён, пяньку і заўжды каго-небудзь побач — нарыхтоўшчыкаў, бухгалтараў ці начальства. Аднаго разу з ім паехаў і Войцік, трэба было тэрмінова адвезці звесткі пра тэмпы бульбаўборкі. Бураў у горадзе загрузіў сваю палутарку мяхамі з пярлоўкай, яны ўжо збраліся ад'язджаць, як немаведама адкуль да машыны прыблілася бабка з суседняе з мястечкам вёскі — ездзіла хаваць сына і цяпер вярталася дадому. Войцік пагадзіўся падвезці (што ж ён які злыдзень, не разумее, што і бабка — чалавек, хоць цёмная і старая, але не ісці ж ёй пехатой па гразі сорак кіламетраў). Ён яшчэ дапамог бабцы ўлезці ў машыну, і тая неяк уладковалася там у куточку кузава ля мяшкоў і была страшэнна давольная яго дабрынёй і гасціннасцю. Тым болей, што пачынаў ісці дождж, і нідзе не было ніякай фурманкі. Але тут выскачыў з канторы запыханы, з квіткамі ў руках Бураў і, калі Войцік паказаў яму на бабку ў кузаве, закрыгчай як рэзаны: «Злазь!» Бабка, вядома, злезла, а ён тады расчыняе дзвёры кабіны, дзе ўжо сядзеў Войцік, і крыгчыць на яго: «Вылазь!» Здурнеў ён, ці што, падумаў Войцік ды вылез, і той усадзіў на ягонае месца бабку. Яны пасварыліся там, бабка сядзела, бы мыш, але не вылезла, і Войцік змушаны быў сорак вёрст трэсціся на дажджы і ветры ў дрогкім кузаве палутаркі. И ніякай увагі на яго ўсё ж раённага маштабу пасаду, на яго службовы аўтарытэт. И ўсё тое на вачах у бабкі. Войцік тады прастудзіўся, вядома, пасля з паўгода абходзіў гэтага Бурава стараной, вызнаў, ці не радня якая яму тая бабка, аказалася, не, не

радня, нават не дужа знаёмая. Значыць, звычайная наравістасць, нахабнасць і хуліганства — іначай як назавеш той выбрык райпоўскага шафёра.

Цяпер во гэты Сушчэні...

Конь рупна поркаўся ў цемры ля канавы, дарога ляжала пустая, трошкі пабліскуючы ў цемры гразкімі крывалямі каляін. За полем на станцыі ўзяліся брахаць сабакі, там жа, дзесь на падворку, бліснула чырвонае свято — мусіць, з сенцаў. Там цяпер цёпла і сытна, вараць на вячэрну бульбачку, падумаў Войцік, а тут во глытай слінкі ды калей на гэтым узлеску. Ён усё чакаў стрэлу на выспачцы, пасля якога яны адчуле б сябе вальней і паехалі б панаучы да Зубраўкі, дзе былі свае людзі і дзе можна было б абагрэцца, паесці, пераначаваць. Мінула, мабыць, ужо з гадзіну, а стрэлу ўсё не было, і Войцік адышоўся ад хвоі, зябка патупаў нагамі — ногі зусім акалеці ў худых стаптаных гамашах. Ён наставіў каўнер воглай суконнай паддзёўкі, глыбей на вушы насынуў кепку і толькі зноў прыхінуўся да хвоі, як пачаў на дарозе галасы — якраз там, дзе поркаўся ля канавы згаладнелы конь. Ля лужыны там стаялі ўжо дзве фурманкі (і адкуль яны ўзяліся?), і з іх моўчкі ссыпаліся людзі — постаць мо з шэсць, якія неяк крадком, уроцьшы шаснулі ўсе за канаву ў падлесак. Адзін дык зусім блізка прайшоў ля хваіны, Войцік, абмёршы і перастаўшы дыхаць, праводзіў позіркам яго цымянную постаць з вінтоўкаю ў руках і нават зауважыў, як ён высака ставіў ногі, мусіць, каб не надта шархацець у быльнягу пры дарозе. (Як на тую бяду, з баравінкі данеслася некалькі слоў, мусіць, Бураў нешта гукаў Сушчэню.) Спярша змярцвеламу Войціку здалося, што гэтая постаць прэ проста на яго да хваіны, але яна моўчкі і ціха падалася ў падлесак. Тады Войцік ураз апрытомнеў і, прыгнуўшыся, кінуўся за хвою, а пасля — па ўзлеску далей. У гэты час ззаду ўжо раздалося галёканне, крык і стрэлы — пруткія хлесткія ўдары іх паласнулі па голлі — ці не над самай галавой Войціка. Ламаючы нейкі ссохлы прыдарожны быльнёг, Войцік бег як ашалель, засцярожліва гнучыўся да самай зямлі. Пасля трохі разагнуўся, няпэўна сцяміўшы, што страляюць не па ім,— кулі, чуваць было, дзігалі кудысь збоч, да выспы, там жа асядаў унаучы крык ці, можа, лаянка — гучна задыханы Войцік не шмат што мог разабраць на бягуту.

Унізе, якраз ля забалаці з алешнікам, ён знямогла прыпініў свой бег, слухаючы, ці не пачуецца дзе Бураў. Але Бурава нідзе не было, навакол было ціха, спакваля спыніліся і стрэлы на баравінцы. Што там здарылася? Але што там магло здарыцца, калі абрыйнуліся паліцаі,— мусіць, забілі Бурава і аслабадзілі Сушчэню — трэба было яго валачы ў гэты лес! Мабыць, жонка збегала да каменданта, той і паслаў даганяць... Ну, трэба было яму ўсчынаць тую магілу! Цяпер у тую магілу Сушчэні сам скіне Бурава. Зрэшты, можа, так яму і трэба, дурню.

Горш, аднак, што ён, Войцік, застаўся без каня, якога цяпер, напэўна, падабрала паліцыя. А можа, і не падабрала, можа, ён там пасеца і спакваля яго можна будзе ўзяць? Гэтая думка змусіла яго наблізіцца да дарогі — не той, гравійкі, дзе яго напаткала бядка, а да лесавой, па якой надвячоркам яны сюды ехалі. Дарожка ціха і сонна ляжала між дзвюх змроных сцен з хмызняку і хвой, угары светлаватай шчылінай бліскала змрочнае неба. Каб лепш чуць, Войцік прыпыніў дыханне і сціх: здалося, быццам ад баравінкі данесліся галасы. Але калі ён лепей услухаўся, галасы прапалі. Можа, тыя паехалі? Забралі забітага Бурава і паехалі на станцыю? А калі пакінулі там зasadу — гэта ў тым выпадку, калі Бураў уцёк? Зрэшты, на чарта яму баравіна, яму трэба быў конь, а ягоны конь заставаўся каля гравійкі, там, дзе стаялі і іхнія дзве падводы.

Трохі пастаяўшы ў нерухомасці і пацікаўшы навокал слыхам, Войцік яшчэ паразважаў і памалу пашкандыбай травяністай лесавой дарожкай да недалёкай гравійкі. Паблізу ад яе ён прыпыніўся, паслухаў і зноў пайшоў, сігаючы шырокім, аднак, асцярожным крокам. Ля разложыстага ляшчынавага куста вылез на ўзлесак. Хвоя, пад якой ён стаяў, высілася крыху воддарль, да хвоі ён не пайшоў, паўзіраўся адсюль — фурманак на дарозе ўжо не было. Значыць, яны паехалі. Ці, можа, ад'ехалі куды ў іншую месцу? Але не было нідзе і каня. Ён яшчэ паслухаў, паўзіраўся — шумеў голлем вецер, пачаў накрапваць сцюдзёны дожджык; станцыя ўдалечы ўжо сціхла, была, мабыць, глыбокая ноч. Ну, ведама, падумаў Войцік, каня яны не маглі абысці. Каня яны прыхапілі з сабой.

Ён яшчэ раз са злосцю памянуў гэтага недарэку Бурава і яго неразумнае патуранне Сушчэню. Падумаў, што, мусіць, няма ўжо ніякай рацыі марна тырчэць тут, у гэтым праклятым лесе, трэба, пакуль не развіднела, падавацца ў Зубраўку і далей у партызансскую пушчу. З заданнем нічога не выйшла, заданне правалі, хай пасылаюць іншых. Ва ўсякім выпадку, віны тут за Войцікам ніякай няма, ва ўсім вінаваты Бураў.

Гэту лесавую дарожку ён трохі запомніў з учарашияга, паселішчаў паблізу быцца нідзе не было, і, мабыць, яму можна пакуль не баяцца. Хіба што далей тут недзе былі невялічкія Бабічы, але Бабічы можна, напэўна, абысці стараной, і Войцік жвава пашыбаваў тою дарогай, прыемна саграваючыся на хаду і ўсё ж несучы ў душы агорклае адчуванне няўдачы — паехалі двое на конях, а вяртаецца адзін пёхам. А галоўнае — немаведама што сталася з Буравым. Як ён раскажа аб tym у атрадзе?

Аднак у змроным хваёвым лесе дарожка стала болей прыкметнай, ён ужо слепа не збочваў з яе і не натыкаўся на сучча падлеску. Здаецца, пачынала днечка, начны змрок туманнай шэрасцю выціскаўся прэч з лесу, асядаў у голі хваін. Як заўжды, ранак нёс

трохі бадзёрасці пасля начнай бессані. Войцік паспакайнеў, сагрэўся, аднак не страціў пільнасці, ступаў ціха і неяк знянацку ўчуў асцярожны старонні гук. То быў трэск галля пад нагамі — спрактыкованым слыхам Войцік гэта вызначыў пэўна. Ён стаўся ля маладой хваіны, паслушаў і неўзабаве згледзеў, як непадалёк у гушчары, неяк дзіўнавата-ніяпэўна ступаючы, нехта крадзеца — ужо ці не мядзведзь гэта? То ідзе разгоніста прама, то быщам замірае, аглядаючы шлях і ўслухоўваючыся. Во ён схаваўся за разложыстай елкай з апушчанымі долу сукамі, выйшаў зноў. І Войцік хутчэй здагадаўся, чым згледзеў у паўзмроку, што гэта ж чалавек нешта на сабе нясе. Ці не другога чалавека?

Няпэўная яшчэ здагадка стукнулася ў свядомасці Войціка, і ён, нерашуча сышоўшы з дарогі на сустрач, ціха гукнуў:

— Бураў?

Чалавек, відаць было, знерухомеў, угледзеўся ў яго, але не кінуў ношу, а толькі выпрастаў з-пад яе галаву і азваяўся:

— Таварыш Войцік?

— Войцік, ага. А ты...

Ужо нешта сцяміўшы, Войцік запаволеным крокам ішоў па мяккім імшарніку да начнога сустречнага. І перад ім усё болей выплывала з паўзмроку кругаплечая постаць Сушчэні з віントурай на шыі, якую той, аднак, не спяшаўся хапаць у рукі і тым трохі супакойваў Войціка.

— Спаткаліся, называецца? — без жаднае злосці, хутчэй паныла сказаў Войцік. — Што з Буравым?

Мабысь, Бурава параніла-такі здорава: куля, здаецца, прабіла бок навылёт, і ён марудна сплываў крывёю. Прытомнасць яго знікала, растварылася ў болю, які няспечэрнай пякельнасцю ахапіў цела, сэрца захліпнулася, і ён праваліўся ў пакутны свет зданяў. Аднак тыя яго пакуты ў непрытомнасці былі зусім іншыя, чым наяве, там ён трывалі болей душэўна, а фізічна адчуваў сябе хіба дашчэнту знямоглым, з ватнымі нагамі, такімі ж пазбаўленымі сілы рукамі. Аднак ён трymаўся імі за край кузава сваёй палутаркі, якая кацілася пад адхон па дарозе да Залескага возера, дзе быў масток цераз пратоку ў другое, меншае, возера. Ды ўсяя бяда ў тым, што масток той знік, на берагах нават не засталося ягонага следу, палутарка разгоніста набірала хуткасць, і ён не мог ускараскацца ў кузав, каб неяк спыніць яе. Чаму яна пакацілася, таго ён не ведаў, можа, ён не паставіў на тормаз, а можа, там хто кіраваў ёю, але, так ці інакш, неўзабаве машына павінна была скульнуцца з абрыву.

Бураў енчыў, крычаў, ды крыку яго не чуў тут ніхто, хоць побач ішлі і ехалі людзі, але гэта былі дзіўныя людзі, быщам вайскоўцы, толькі ў нейкай незнамай форме, у рудых шынялях — японцы, ці што? І ўсе яны былі з акулярамі на плоскіх тварах і ўзіраліся ў яго, але

ні адзін не памог яму. І вось урэшце машына паляцела з абрыву, і ён разам з ёю. Толькі ў пратоку яна не ўпала, яна ўзнялася ў паветра, ягоныя ногі адарваліся ад зямлі, ён падняўся, учапіўся за борт, і той іх палёт нечакана здаўся мяккім, плаўным, нават прыемным, калі б не страх вышыні. Зямля аддалілася, знікла, навакол была цёплая лагодная прастора, у якой прагырчэў чыйсыці голас і сціх. Здаецца, голас пытаўся штосьці, але Бураў не мог зразумець, хто і пра што пытаецца, тое прычыняла яму пакуты, як і яшчэ адна акалічнасць: вакол стала цёмна, і ён занепакоіўся — як жа ў цемры спусціцца яму на зямлю з няўключанымі фарамі?

Сапраўды, навокол было цёмна і сцюдзёна, ён ляжаў на зямлі, гэта пэўна, але без машыны. Падутарка яго дзесьці знікла, і нейчы інакшы голас ціха, зусім па-земному, пытаўся: «Ты жывы, га?»

Ён хацеў сказаць, што жывы, але не разумеў, дзе ён і што з ім сталася. Чаму ён ляжыць? І хто гэта побач? Здаецца, павінен быць Войцік, з ім жа яны паехалі ў Масцішча... Нашто яны ехалі ў Масцішча?.. Ах, забіць здрадніка. Яны, здаецца, яшчэ і цяпер едуць, толькі чаму так цёмна і чаму ён гэтак няўклодна распяты — вісіць дзесь на руках, а ногі часам валакуцца па лісцяням доле, ногі сапраўды ватныя, без сілы, а пад шчакой штосьці мяккае і цёплае, і пахне чалавечым потам...

Толькі куды ж прапала палутарка?..

...Ах, ягоная палутарка, біты, разняшчасны грузавічок маркі «ГАЗ-АА»! Колькі ён натрываўся ад яе ды і разам з ёю, колькі ягоных спадзяванняў нарадзілася і перагарэла на гэтай машыне і як усё недарэчна скончылася...

Пра машыну ён марыў даўно, мабыць, з того восеньскага дня, як упершыню згледзеў яе на станцыі — гэта прыехалі нейкія экспедытары з Віцебска, і яна стаяла ля прывакзальнага скверыка — магутная трохтонка на вялізных гумовых колах. У яе ўтульнай, зашклёнай кабінцы сядзеў шафёр з вялізнымі акулярамі над казырком, абапёршыся на руль, ён пазяхаў — мабыць, чакаў астатніх. Троє пасялковых сяброў-падшыванцаў спярша ўглядаліся ў яе здаля, пасля, падышоўшы бліжэй, памацалі яе тутія гумовыя колы, дашчаны кузай, падножку. Вельмі хацелася паглядзець ім, што ў кабінцы, але яны баяліся дзядзькі-шафёра, які ўсё круціў галавой ды барабаніў пальцамі па чорным баранку-рулі. Бураў тады не зводзіў з ягонага твару ўлюблёнага позірку і, мусіць, тым дамогся свайго — шафёр павярнуў галаву і спытаў ляніва, але з жартоўнаю добрасцю ў голасе: «Што, хочаш піпікнуць?» — «Хачу», — раптам сказаў Колька, і той шырокая расчыніў кабіну: «Ану, лезь сюды». Колька з дрыготкім сэрцам ускочыў на падножку, шафёр пасунуўся на мяккім сядзенні, і ён умасціўся побач, aberуч ашчаперыўшы слізкі кругляк руля. Яму ўжо ўяўлілася, што яны едуць — далёка і шпарка, і побач ззяюць у

захапленні хлапечыя позіркі,— усе шалёна зайдросцяць яму. А тут яшчэ шафёр кажа: «Ану, ціскані гэта» — і паказвае на чорны гузачок пасярод руля. Колька ціскануў і зараз жа скалануўся ад нечаканага рыку, што пагрозліва раздаўся ў жалезным нутры машины. Шафёр засмияўся, паляпаў яго па плячы: «Не палохайся, падрасцеш, на шафёра вывучышся».

Кольку Бурава нібы падмянілі ў той лістападаўскі дзень, аўтамабіль для яго стаў марай, ён пільнаваў кожную машину на вуліцы, хоць іх было яшчэ мала, і яму яшчэ мо разы чатыры шчасціла бачыць іх пераважна на станцыі, ля грузавога двара. Яшчэ гады праз чатыры, калі ён добра падрос, на машине стаў працеваць дзядзька Ігнат, бацька ягонага аднакласніка Стася, і тут ужо Колька ўвесь вольны час працаваў на сядзібе сябра, пільнаваў ягонага бацьку, калі той прыязджаў на абед, і яны мелі кароценъскую магчымасць пасядзець трохі ў цеснай, напечанай сонцам, але такой утульнай кабінцы. Але Стась не дужа захапляўся машинай, яму болей даспадобы былі трусы, якіх была працаўма ў іхняй варыўні і якія зусім не цікавілі Кольку. І калі неяк летам дзядзька Ігнат узяўся за рамонт свае трохтонкі, яго першым дабрахвотным памочнікам стаў Колька. Спярша ён адціраў ад гразі рысоры, пасля мыў у газе балты і гайкі, памагаў дзядзьку Ігнату разбіраць задні мост — дзе патрымаць ключ, дзе падаць шплінт і шайбу, а то і падлезці дзіцячай рукой туды, дзе не пралазіла рука дарослага чалавека. Затым яны тыдзень корпаліся ў рухавіку, і дзядзька Ігнат тлумачыў хлопцу, навошта патрэбны шатуны і поршні і як яны круцяць каленчаты вал, як перадаецца ягоная энэргія на колы, адкуль і куды ідзе электрычнасць і як яна запальвае гаручаему ў цыліндрах. Коля быў хлопец кемлівы і запамінаў усё да драбніц — слава богу, тады ўжо вучыўся ў сёмым класе. Праўда, затым у яго шафёрскай адукцыі настаў перапынак, аж гады трэх ён рабіў у леспрамгасе, затое, прызваны на вайсковую службу, адразу папрасіўся ў аўташколу: сказаў камандзіру, што ведае будову аўтамабіля, трэба толькі навучыцца ездзіць. Камандзір трапіўся добры, і месяцы праз чатыры маладога чырвонаармейца Бурава залічылі ў аўташколу, дзе ён паказаў найлепшыя здольнасці і па сканчэнні атрымаў шафёрскія права і па два трохкүтнічкі ў пятліцы. Пасля ён ужо ні пра што іншае не марыў, як атрымаць машину і ездзіць на ёй хоць да скону жыцця.

У жыцці, аднак, усё сталася болей складана і меней шчасліва, чымсь у марах. Пасля дэмабілізацыі ён вярнуўся дамоў, у мястэчка, але машину у раёне было ўсяго чатыры і на ўсіх сядзелі шафёры. Яму машины ўжо не дасталося, і ён стаў чакаць. Каб было з чаго есці хлеб і карміць маці з сястрою, наняўся грузчыкам у райпо, там ён з год цягаў мяхі і скрынкі, нагружаў і разгружаў свае і гарадскія машины. Неяк увесень часова падмяніў на трохтонцы Хвастова, калі той

захварэў і яго старэнькая «АМО» засталася без вадзіцеля. Але Хвастоў неўзабаве паправіўся, і Бураў зноў мусіў падацца на апрыклы яму склад, грузіць нарыйхтаваную за лета кару лазы і крушыны. І ён чакаў, упартा і настойліва, з роспаччу і надзей, аж пакуль аднойчы пад восень старшыня райпо Падабед не паклікаў яго ў кантору і не загадаў ехаць у Віцебск на станкабудаўнічы: рабочыя-шэфы выдзелілі райпо грузавы аўтамабіль. Выправіўшы дакументы, Бураў, нібы на крылах, паляцеў у Віцебск. З вакзала на завод ён ішоў пехатой і быў нібы ў тумане ад радасці, не здзяйсняў ні гарадскіх дамовак, ні трамваяў, ні пешаходаў, ва ўяўленні яго зсяў такі новенъкі, зграбны грузавічок, што ён гатовы быў несці яго на руках да свайго райпа. Канешне ж, ён неўзабаве падаў на ім па шашы, будзе даганяць, абганяць фурманкі, і ўсе будуть глядзець, як ліха і спраўна ён кіруе машынай. Не, вядома ж, ён не ліхач, ён не будзе ганяць машыну без толку, ён будзе ашчаджаць рухавік, не перакручваць яго, божа барані — не пераграваць, ён ужо ведаў шмат якія шафёрскія сакрэты — што спасціг сам з падручнікаў, чаму навучылі на службе, а што ўчуў ад старых спрактыкованых вадзіцеляў. Ён толькі баяўся, каб не адбылася памылка, каб на заводзе не павярнулі яго назад — ён ужо ведаў, што могуць прыдрацца да дакументаў або сказаць, што спазніўся і аўтамабіль перадалі каму другому. Якой інакшай арганізацыі ці калгасу.

Памылкі, аднак, не адбылося. У цесным заводскім пакойчыку з кратамі на акне вусаты надзымуты начальнік у белай талстоўцы, падпяразанай чачэнскай, з мноствам дробненъкіх бляшак, дзяжкай, праверыў яго дакументы і павёў цераз заліты мазутам двор на заводскія зады. Яны ішлі доўга, завод быў вялікі, праціснуліся вузкім пераходам між дзвюма глухімі сценамі, пералезлі цераз гару ржавай жалезнай арматуры і тады ў кутку за трансфарматарнай будкай нераушча спыніліся. Ля плота стаяла яго прыгажуня, яго паўтаратонка славутай на ўесь свет горкаўскай маркі «ГАЗ-АА».

Убачыўшы яе, Бураў знерухомеў, у яго адняўся язык, ён не мог вымавіць слова. Мусіць, бачачы яго збянтэжанаасць, дзядзька ў талстоўцы бадзёра вымавіў: «Вось, калі ласка, прашу любіць і жалаваць, ваша аўто. Наладжвайце і язджайце» — і пайшоў у сваю кантору. А Бураў усё разгублена стаяў на ранейшым месцы — такога ён не прадбачыў. Гэта быў не аўтамабіль — то быў аўтамабільны труп, аўталамачына, рэшта ржавага металу і паламанага дрэва. Абедзве фары не лбе гэтага трупа былі без шкла і без лямпачак, тонкая паласа бампера жахліва сагнулася, мабыць, у аварыі, левае крыло хістка трымалася, мусіць, на адным болціку, дзверцы кабіны, канешне ж, не зачыняліся, бо былі без ручкі. Да таго ж яны былі праламаны, таксама як і ўесь левы борт кузава, з якога тырчэлі канцы абламаных дошак. Брудныя скаты напалову сплюснуліся без паветра, а ў кабіне валялася

на падлозе завадная ручка побач з пустою бутэлькай, на абадраным сядзенні ляжаў хвост селядца ў парудзелай ад сонца паперыне. Шкала спідометра была выдрана з мясам, аголеная правады віселі пад рулявой калонкай. Убачыўшы ўсё тое, Бураў ледзь не заплакаў ад расчараўання, пакратаў тугі абаранак руля. Думаючы, што нікуды яму адсюль не крануцца, што гэтую дэрбіну можна хіба парэзаць аўтагенам ды здаць ва ўтыль, ён падняў палавінку капота, зазірнуў на замаслены і запылены рухавік, які не праціралі, мабыць, з часу яго ўстаноўкі на аўтамабіль. Свечы, аднак, былі ўсе на месцы, у радыятары нібыта штось пляскалася. Трохі падкачаўшы бензіну, ён уставіў ручку ў храпавік каленвала, дужа крутануў — раз, другі, трэці... І во дзіве: на чацвёртым павароце рухавік падхапіў абароты, затросся, зачхаў — Бураў таропка павярнуў рычажок дроселяў, і поршні заходзілі весялей — падобна, рухавік завёўся. Аднак, яго шафёрская радасць была заўчаснай: неўзабаве абароты пачалі змяншацца, рухавік затросся, затузайся і заглух. І колькі затым Бураў ні круціў ручкай (аж змакрэла спіна), як ні тузаў падсос, рухавік не азвайся, маўчаў, нічога з ім нельга было зрабіць. Увесь той дзень да вечара ён корпаўся ля машыны, падкачаў колы, прыбраў кабінку. Надвячоркам пайшоў у кантору прасіць якую машыну, каб адбуксіраваць палутарку ў раён. У канторы не было нейкага начальніка ды і скончыўся рабочы дзень, стомлены і згаладнелы, ён пераначаваў на абадраным сядзенні ў кабіне, і толькі назаўтра ранкам да яго задам падсунуўся чатырохтонны «ЯС», які і ўзяў яго на бускір. Пакуль яны выехалі з горада і затым паўзлі па шашы, Бураў змакрэў ад поту за рулём свае дэрбіны — ад стомы і хвалявання; добра, што бускір быў даўгі, яму неяк удалося не стукнуцца ў задні борт таго «ЯСа». Пасля абеду, аднак, ён пад'ехаў да шырокага расчыненых варот райпоўскага склада і, як вылез з кабіны, ледзьве не ўпаў на зямлю ад горычы і знямогі.

Усё доўгасць лета затым Бураў корпаўся пад машынай — разабраў яе да апошняга вінціка: і рухавік, і хадавую частку, перабраў усе вузлы і агрэгаты — чысціў, змазваў, рэгуляваў. Кепска, аднак, што добрая палова дэталяў ні к чорту не гадзілася ад старасці і выпрацоўкі, трэба было мяніць, але дзе было ўзяць новыя? Разоў дзесяць ён ездзіў у Віцебск, усё на той жа станкабудаўнічы завод, ездзіў у Оршу да знаёмага чыгуначнага начальніка, замяніў задні мост, які райпо здабыло аж у пагранатрадзе за Полацкам. Мост гэты таксама быў далёка не новы, ды ўсё ж трохі лепшы за ягоны ўшчэнт разбіты. Паўмесяца ён праціраў клапаны, паяў радыятар і ладзіў тармазы. Калі хадавая частка і рухавік былі трохі даведзеныя да ладу, настала чарга кабіны і кузава, але гэта было ўжо лягчэй — тут ужо ён абышоўся сваім матэрыялам. Зрабіўшыся на тыдзень сталяром, ён залапіў дзіркі ў кузаве добра падагнанымі дошкамі, а кабіну абавіў

цынкавай бляхай, лістоў пяць якой сам адараўаў з даху mestачковага кляштара пры закрытым касцёле, які даўно ўжо курочылі людзі. Заставадася пафарбаваць усё ў нейкі прыстойны колер, ды нідзе нельга было дастаць фарбы, і ён месяц ездзіў у такім страхоцкім выглядзе — з бляшанай кабінай і стракатым кузавам. І толькі позняй восенню за два мяxі капусных качаноў з гарода раздабыў на станцыі паўвядра жоўтай фарбы, якой і афарбаваў палутарку. Атрымалася даволі прыстойная машына, якая пасля за дзве зімы і лета выездзіла не адну тысячу кіламетраў і, мусіць, ездзіла б і яшчэ, калі б не ўсчалася вайна.

На трэці ці чацвёрты дзень ад пачатку вайны машыну загадалі адагнаць на станцыю, меліся пагрузіць на платформу, каб кудысь адправіць. Бураў і адагнаў, паставіў у рад з іншымі недаломкамі на таварным двары, болей ён нічога не мог ёй зрабіць, бо сам спяшаўся з пазваю на зборны ваенкамацкі пункт. Але сталася так, што ні ён не трапіў туды, куды яго пасыпалі з ваенкамата, ні ягоны аўтамабіль не дачакаўся пагрузкі. Добра пасланяўшыся па жудасных дарогах вайны, ён мусіў урэшце вярнуцца дамоў, бо фронт далёка перагнаў яго, мястэчка занялі немцы, начальнікам над раёнам паставілі нядаўняга бухгалтара Шалькевіча, які стаў называцца бургамістром, хутка арганізавалі паліцыю, што размясцілася ў новым памяшканні раённай бальніцы. Там жа ён убачыў аднойчы і сваю гаротную палутарку, на якой цяпер раз'язджалі паліцаі, а за яе рулём сядзеў малодшы Мікіцёнак, што вучыўся ў школе адначасова з Буравым, толькі ішоў на трыв класы пазней. Ён і жыў на суседній вуліцы, і некалі, як дзядзька Ігнат рамантаваў свой грузавік, яны разам памагалі шафёру. Мікіцёнак таксама захапляўся тэхнікай і вывучыўся на шафёра.

Тое, што ягоны аўтамабіль апынуўся цяпер у паліцыі, адабрала ў Бурава сон, ён дужа схуднеў, перастаў есці і нават размаўляць з маці, тая ўжо думала, што ён захварэў. Але сын быў здаровы, толькі ён тыднямі ламаў сабе галаву, як адпомсціць паліцыі ды і гэтamu Мікіцёнку таксама. Сотні варыянтаў помсты пракруціў ён у сваіх мазгах, але ўсе яны былі з бракам: то надта дробязныя, то смешныя, то занадта небяспечныя, то зусім яму не па сіле. Але ўсё роўна ён думаў, прыкідваў, прымерваўся, назіраў. Мабыць, у снежні ён ужо ведаў напэўна, што зробіць, належала толькі выбраць здатны для таго час. Гэты Мікіцёнак з машынай у будні і святы прападаў у паліцыі, ноччу машына стаяла на бальнічным двары, там была варта, туды падступіца было немагчыма. На дарозе таксама ён нічога зрабіць ёй не мог: у яе кузаве заўжды сядзелі паліцаі з віントоўкамі. Мусіць, у паліцыі была жорсткая дысцыпліна, канешнэ, немцы ўмелі наводзіць парадак, ды ўсё ж Бураў колькі разоў заўважаў, што Мікіцёнак калі-нікалі на кароткі час прыязджае дадому, заглядае да бацькоў.

Машына тады стаяла ці каля веснічак на вуліцы, ці ён заганяў яе ў вароты. За варотамі, вядома, яе не дастаць, там бразгаў ланцутом звяглівы сабака. А вось ля веснічак...

Але гэта трэба, каб было цёмна, каб яго ніхто не ўбачыў ні праз акно, ні з вуліцы. І ўвесе канец восені ён сачыў уранку, як паліцаі выязджаюць куды на раён, а ўвечары калі вяртаюцца. У двары за хляўком ён прыладзіў да сцяны драбіну, каб хуценька ўлезці па ёй на страху, зірнуць цераз садкі на суседнюю вуліцу, дзе бачны быў вугол Мікіцёнкавай хаты. Ён ужо даўно падрыхтаваў добры квач на драціне, каб дастаць з бака бензін, ашчадна прыхаваў пад страхой паўкарабка запалак. Аднаго разу ён аж закалаціўся ад радасці, калі неяк на змярканні згледзеў машыну ля Мікіцёнкавай хаты. Але, мусіць, ён позна ўсё ж згледзеў — пакуль абабег пуньку і пералез цераз суседаў паркан, там ужо з'явіліся людзі — два паліцаі прыкурвалі каля веснічак, а Мікіцёнак нядоўго пакорпаўся над капотам, апусціў яго, і яны хутка пaeхалі некуды. Ён спазніўся. Другі раз у кузаве нехта сядзеў, мусіць, чакаў шафёра, які ненадоўга забегся ў хату. Затое трэці раз ён згледзеў сваю гаротніцу ў самы спрыяльны час. Тады ўжо вечарэла, ён еў бульбу за сталом у хаце і ўсё пазіраў у акно, дзе між будынкамі на суседній вуліцы мільганула прыцьмелае свято фар, і ён зразумеў, што гэта Мікіцёнак. Кінуўшы на стале недаедзеную бульбу, ён рынуўся з хаты, падхапіў квач у сенцах, выхапіў з падстэрэшы запалкі, цераз заснежаны і заліты памыямі сметнік выбег на гарод, пералез адзін плот і пераскочыў другі, прабег задамі суседавай сядзібы і з-за паркана паглядзеў на вуліцу. Машына стаяла пасярод дарогі, якраз наспраць Мікіцёнкавай хаты, у двух вокнах якой ліпела свято газнічкі, і Бураў наважкыўся. Ён не так зразумеў, як адчуў інстынктам, што болей зручнага выпадку не будзе. Гэты самы зручнейшы.

Бураў пераскочыў цераз паркан і кінуўся да машыны. Бензінавы бак якраз быў з гэтага боку, таму праз акно з хаты яго ніхто згледзець не мог. Заснежаная вуліца ўся патаанала ў паўэмроку, хоць чалавек на ёй быў бачны здалёк, але ніхто нідзе не ішоў і не ехаў. Бураў з усіх сілы крутануў з гарлавіны тугаватую накрыўку бака (ведаў, яна заўжды адкручвалася туга) і сунуў туды свой адкручаны пакуллем квач. Шкада, бензіну было не поўна, мусіць, з палавіну бака, ён адчуў гэта, боўтнуўшы квачом, і, выцягніўшы яго да паловы, церануў запалку. Пэўна, ён усё ж хваляваўся: першая запалка згасла, згасла і другая, тады ён узяў з карабка іх некалькі разам і запаліў. Калі запалкі добра ўспыхнулі, ткнуў імі ў квач, той ярка пыхнуў у самы ніз кузава, жарам ударыў у твар (абпаліўшы бровы), але Бураў усё кінуў з рук і рынуўся цераз плот. Не азіраючыся, на падворку адчуў, як ззаду агняна ўзвіхрылася, зашквірчэла, ярка асвяціла наваколле, ён убачыў перад сабой на снезе свой даўгальгі ценъ ля хляўка і забег за вугал.

Далей, не азіраючыся, прыбег на ўласны падворак і стаў ля дрывотні — за садкамі і стрэхамі будынкаў палаў дымны пажар і чуліся крыкі — то былі музыка і відовішча, весляйшых за якіх ён не памятаў у жыцці.

Машына згарэла датла, рамантаваць там ужо не было чаго, паліцаі яе нават не звалаклі з вуліцы, яе абгарэлы шкілет стаяў там да сярэдзіны лета, пасля недзе прапаў. Але таго Бураў ужо не бачыў: тae ж ночы, калі па яго прыйшлі паліцаі, ён прадбачліва сядзеў у пуньцы і гародамі падаўся з мястечка ў пушчу. Там пачаўся для яго новы жыццёвы этап, які як бы не скончыўся разам з жыццём у гэтым прыстанційным лесе...

Бураў ляжаў пад стромкай, голай аднізу хваінай, і Войцік нейкай анучай спрабаваў перавязаць яго. Рана была, мусіць, кепская — ці не разрыўной у левы бок, крыві наплыло многа, Войцік у прыщемках доўга поркаўся пад яго кашулямі, і Бураў, хрыпата стогнуучы, лаяўся:

— Мудак! Я ж цябе паслаў пільнаваць... А ты...

— А я і пільнаваў. Што я вінаваты, што яны з іншага боку? — шчырыа дзівіўся Войцік.

— Іншага...

Стоячы на каленях, Войцік нарэшце абкруціў анучай скрываўлены жывот Бурава. Як след перавязаць яго было, аднак, неяк ды і не было чым, і Войцік думаў, што карысці з тae перавязкі будзе няшмат. Трэба б яшчэ якую анучыну, але дзе яе возьмеш у гэтым бязлюдным восеньскім лесе? Ён ваўкавата зірнуў на змакрэлага ад поту Сушчэню, які паныла сядзеў побач, і ад яго, відаць было ў світальнym прыщемку, веяў потны парок. Сушчэння сохнуў, аддыхваўся, упёршыся рукой у імшарнік, і нявесела пазіраў на двух партызан. Яны да яго не звярталіся, ні пра што не пыталіся, быццам нават злавалі на яго, але не стралілі і нават не праганялі яго. Яму ж ісці адгэтуль не было куды, і ён сядзеў так, стомлена дыхаў, чакаў. Праўда, адчуваў ён, што, мусіць, яшчэ спатрэбіцца: хілы Войцік наўрад ці сам справіцца з цяжкім, зусім ужо знямоглым Буравым, трэба будзе падмога. Пэўна, гэта ж адчуваў і Войцік, які, перавязваючы Бурава, усё думаў: што з ім рабіць, куды несці? І як несці?

— Ох і нарабіў ты... Ох і нарабіў! — стагнаў тым часам паранены.

— Гэта ты нарабіў,— вяла апраўдваўся Войцік. — На чарта было лезці ў лес?

— Што ты разумееш, Войцік,— прастагнаў Бураў і, нібы штосьці ўспомніўшы, запытаўся: — Дзе Сушчэння?

— Даы во сядзіць,— кіёнуў галавой Войцік.

— Не чапай Сушчэню,— выразна вымавіў Бураў і сціх. Войцік зацяй дыханне, нібы чакаючи пачуць ад яго і яшчэ нешта, але, не дачакаўшыся, паціснуў плячыма пад воглай рудой паддзёўкай.

— Хай... Мне што. Толькі што камандзір скажа?

Бураў на тое ўжо не адказаў, ён зусім неяк нядобра абціх у доле і ляжаў так, нямогла выпрастаўшыся даўтім целам, раскінуўшы худыя ногі ў ботах. Знятую з яго дзягу з наганам у кабуры Войцік ужо начапіў сабе на паддзёўку і, мабыць, не збіраўся яе знімаць. Але Бураву, відаць, было не да зброі, здаецца, ён зноў упаў у непрытомнасць.

Пасядзеўшы трохі, Войцік трывожна заазіраўся.

— Яшчэ дагоняць і возьмуць, як суслікаў. Нада матаць адсюль.

— Ён ускочыў на ногі. — Ану, давай бярэм удвух!

Сушчэння з прымаруджанай гатоўнасцю падняўся, падышоў да параненага. Карабін Бурава ляжаў побач, але цяпер пры Войціку ён не адважыўся яго ўзяць. Тады карабін падхапіў Войцік і, шчоўкнуўшы затворам, закінуў яго за плячо. На другім плячы ў яго вісела свая даўгая вінтоўка, на баку звешвалася дзяга з наганам. Мусіць, замнога для аднаго чалавека набралася ў яго зброі, але Сушчэння не сказаў нічога — зброя цяпер яго не датычыла.

— Так. Бярэм!

Войцік нахіліўся да ботаў Бурава, а Сушчэння ўзяў параненага пад пахі, натужыўся, зноў узваліў яго на сябе, і яны кудысь павалакліся воглым ранішнім лесам.

Тым часам наўкола віднела, угары праступіла хмарнае сцюдзёнае неба, у якім раздумна гойдаліся хваёвыя верхавіны, голае бярозавае вяршалле. Лес поўніўся тужлівым працяглым пошумам, які часам трохі спадаў, каб зноў неўзабаве ўзяць сваю несціханую жалобную ноту. Усё навакол — і рэдкія хвоі, і кустоўе ядлоўцу, і голы танканогі беразняк, а таксама дол-беламошнік — сачылася набрынілай золкай сырыйзнай. Нават апалы сушняк пад ботамі трускаў амаль нячутна, ледзь хрупаў у чэзлай траве, на мокрым імху. Зрэшты, Сушчэння ўжо не асцерагаўся нічога, азірацца яму было надта нязручна, і ён спадзяваўся на Войціка: ужо Войцік павінен глядзець. Ён ведаў адно — цярпліва валачы на сабе цяжкое цела Бурава таксама ў набрынілым вільгаццю і крывёй шыніялі і толькі прыслухоўваўся час ад часу да яго дыхання на плячы, якое часцяком зусім памірала. І тады ён думаў: хоць бы не сканаў гэты Бураў. Ён не ведаў яшчэ, чым той цяпер яму неабходны, але ён чуў, што той сказаў Войціку, і, нібы тапелец за квёлую саломінку, ухапіўся за тыя ягоныя слова. Ён згледзеў у іх нейкую нечаканую нітакчу, якая, можа, вывела б яго да сваіх, калі б не ўратавала жыщё, дык хоць бы засцерагла ад недарэчнай пагібелі. Пасля ўсяго, што з ім здарылася, ён ужо не спадзяваўся на жыщё — для яго найвялікшаю ўдачай было

б загінуць па-людску, пакінуўшы па сабе хоць някепскую памяць. З нейкага часу ён ужо адчаяўся пазбыцца пагібелі, жыццё для яго зрабілася недасяжным, ведаў, з тae пасткі, куды яго загналі ворагі цi абстравіны, мусіць, паратунку не будзе. Але хоць бы не спляжыць жыццё самых дарагіх ягоных істот — Анэлі і сына. Пра тое ён думаў усе гэтыя тыдні, хоць, канешне, інстынктыўна яшчэ турбаваўся, тузайся за жыццё, нібы на што спадзяваўся. Хіба на цуд. Але, мусіць, нейкі цуд і адбыўся, ягоная пагіbelь адсоўвалася. Што будзе далей, Сушчэння, аднак, не меў уяўлення.

Яны доўга брылі так з параненым, якога няспрытна коўталі на сушчэнеўскіх плячах — і так і гэтак; ён ужо добра адараў іхнія рукі, а ў Сушчэні яшчэ і падкошваліся ногі. Добра яшчэ, думаў Войцік, што гэты Сушчэння быў мужык дужы, адзін ён, мусіць, не даў бы рады гэтamu цяжкому Бураву. Зрэшты, цяпер болей за параненага, які наўрад цi пражыве доўта, Войціка непакоіў Сушчэння — што з ім рабіць? Праўда, пакуль што валачэ ён спрайна, нават не трэба яму загадваць, але куды вывалача — во ў чым справа. Войцік быў родам з другога канца раёна, гэтага лесу амаль не ведаў. Учора з Буравым ён трапіў сюды першы раз і цяпер, на гэтай бездаражы, зусім страціў арыентіруку, куды яны чаўплюцца, не мог зразумець. Мабыць, трэба было папытацца ў Сушчэні, але не мог жа ён тым паказаць, што не ведае дарогі і не знае, куды ісці. Так ён можа даждацца, што гэты Сушчэння яшчэ прывядзе абодвух у нейкую пастку, у самае паліцэйскае логава, тады ўжо кранты будуть абодвум. І чаму яны не застрэлі яго ў Масцішчы або на выгане, каля рэчкі, навошта павалакліся з ім аж у лес? Але гэта ўсё Бураў. Ці не за гэтую сваю дурноту ён цяпер і расплачваецца крывёю. Але і Сушчэння ўсё ж нейкі незразумелы здраднік, глядзі, вынес знямоглага Бурава і цяпер не спрабуе ўцячы, брыдзе — куды і навошта? Мабыць жа, ведае, што чакае яго, як вынёсে, а во ідзе.

Зноў жа, а як бы ён абышоўся адзін, без Сушчэні?

Дзівосная сітуацыя, нічога не скажаш, заклапочана думаў Войцік. І ён азіраўся вакол, спрабуючы ўбачыць якую знаёму прыкмету, каб пазнаць месца, дзе яны ўчора ехалі конна ў Масцішчу. Толькі нічога знаёмага не траплялася ў гэтым лесе, вакол цятнуліся здзічэлія баравыя нетры, шумелі, пагойдаваючы верхавінамі, стромкія хвоі, і ім ні разу не трапілася ні сцежкі, ні якой лесавой дарожкі. Добра яшчэ, што дол амаль скроў быў раўнінны, не трэба было абыходзіць балоты, але ўсё роўна яны знемагліся. Мусіць, ўсё ж памагаты з Войціка быў кепскі, мокрыя боты параненага ўсё лузгаліся з яго рук, Сушчэння тузайся, пакуль, стомлена хакаючы, не прахрапеў з-пад Бурава:

— Вы кіньце... Я сам...

Войцік і кінуў, сапраўды, яму хапала дзвюх цяжкіх вінтовак на вузкіх плячах, нагана, ён таксама ўходаўся за гэтую ноч, ды яшчэ пачаў балець страўнік — азвалася яго застарэлая язва. Маўчала амаль тыдзень, а во напомніла. Ну але, мабыць, турботаў гэтае начы яму было мала, адчуваў, яны яшчэ вылезуць бокам. Ісці так без грузу ў руках стала лягчэй, ён трохі аддыхаўся і раптам у звыклым лесавым пошуме ўчу́й раскацістае водгумле некалькіх далёкіх стрэлаў — як раз у tym баку, куды яны кіравалі. Войцік аж прыпрыніўся, хацеў гукнуць Сушчэню, але той сам, мабыць, учую страляніну і стаў — сагнуты ў трывагібелі пад няўклюдна распластаным на спіне целам Бурава.

— Дзе гэта? У Бабічах?

— Можа, і ў Бабічах,— шумна выдыхнуў Сушчэня.

«Вот жа халера,— падумаў Войцік. — Калі ўжо страляюць у Бабічах, дык куды ж паткнуцца?»

Мусіць, тое ж адчу́й і Сушчэня, які трохі паправіў на сабе ношу, хістка пераступіў на нагах — праз хвіліну яшчэ даляцелі два стрэлы, і затым усё няпэўна знямела. Яны пастаялі, тады Войцік зайшоў наперад і паказаў рукой трохі ўбок ад тых стрэлаў.

Яны зноў рушылі па бары, усё пільна ўслухоўваючыся праз лесавы шум,— пакуль што, праўда, вакол было ціха. Куды яны ішлі, цяпір ужо не ведаў нікто — ні Сушчэня, ні Войцік. Неўзабаве, аднак, ім трапілася старая лесавая прасека, дзе-нідзе парослая маладым падростам — хвойнікам і бярозкамі, дол тут слыўся пясчаны, і ісці па ім было цяжэй, чым па бары-беламошніку, у пяску грузлі ногі. Сушчэня часта спыняўся, усё паддаючы на сябе цяжкое цела параненага, якое ўпарты спаўзала долу. Бураў спярша маўчаў, мо быў у непрытомнасці, а пасля стаў надта стагнаць, і Сушчэня спыніўся. Яны ашчадна паклалі Бурава долу, Войцік сказаў заклапочана:

— Зноў закрываюць...

Ён знямогла скінуў са сваіх плеч вінтоўкі і сеў, дзе стаяў,— на сухі, засыпаны ігліцам дол. Штось памеркаваўшы, Сушчэня на гэты раз рашуча сцягнуў цераз галаву сваю чорную чыгуначную кашулю, хуценька скінуў нясвежую, выцвілу ад старасці майку.

— Э, ужо нічарта не паможа,— недавёrlіва сказаў Войцік. — Тут ужо столькі нацякло...

Схіліўшыся над параненым, яны зноў расхінулі ягоны мокры шынелак і ўдвух пачалі абвязваць майкай ягоны жывот. Каб яна неяк трymалася там, выцягнулі з ягоных штаноў вузкі каляны раменъчык, падперазалі жывот па майцы.

— Мне, мусіць, усё,— квола прастагнаў Бураў і памаўчаў. — Не данесяще...

Удвух яны моўчкі пасядзелі над ім, адпачываючы і непружана згадваючы, як быць далей, і Войцік азвайся першы.

— Трэба падвода. А так, канешне...

Усё нешта мяркуючы, ён паўзіраўся наперад, у затуманены прасцяг вузкай прасекі, з аднаго боку якой стаяла сцяна спелага хваёвага бору, а з другой зелянёўся кучарывы гушчар маладога, радкамі пасяянага лясніцтвам хвойніку. Хвойкі тыя не надта каб выраслі, але ўсе дружна імкнуліся ўгору, утварыўшы высакаваты, на два-тры чалавечыя росты, непралазны гушчар. Мабыць, там можна было схавацца, іншага сховішча ў скразным бары не было.

Толькі яны ўзяліся за Бурава, каб несці яго туды, як зноў здалёку забахала, ды так часта і густа, што яны знерухомелі. Некалькі доўгіх хвілін яны слухалі з пякельнаю мукай на тварах, затым Войцік с trapлянуўся першы.

— Давай, хутка, туды, у хвойнік!..

Абодва, задыхаўшыся, прынеслі парапенага на край хвойнічку і, расхінаючы яго калючыя нетры, прадраліся яшчэ крокай з дваццаць. Тут сапраўды было схойна і ціха, і яны, натрапіўшы на невялічкую прагалінку, паклалі на дробную траўку спакутаванага Бурава.

— Дзе гэта... страляюць? — ціха запыталаўся той, не паднімаючы запалых век.

— А чорт іх ведае! — сказаў Войцік. — Недзе ў тым баку.

— У Бабічах?

— Можа, і ў Бабічах. Але ты ляжы. Во расстараємся падводу — адвязем.

— Расстараємся... — няпэўна прамовіў Бураў і зноў маркотна надоўга сціх.

Яны ўдвох цесна сядзелі побач і круцілі ва ўсе бакі галовамі, слухаючы наваколле, ды тут нічога не было чуваць. Толькі шумеў (аж свістай у хвойным гушчары) вецер ды, халера б на яе, недзе ўсчала стракатаць сарока — каб яна хоць не навяла каго на гэтую прагаліну, падумаў Войцік. Яны ўжо добра нахадзіліся па лесе, мабыць, і часу мінула ніямана. У гэты кароткі дзень, ведаў Войцік, не зауважыш, як ранак зробіцца вечарам. Мабыць, трэба было пакарыстацца ім, пакуль не пачало змяркацца, а то ў цемры ды на незнаёмай мясцовасці вельмі проста налезці на ліха. Трэба ісці здабываць падводу. Толькі хто пойдзে?

— Сушчэння,— сказаў Войцік,— ты тут ведаеш, дзе што. Дзе вёска, ведаеш?

Сушчэння заклапочана ўгледзеўся ў хвойнік, паслухаў, падумаў.

— Дык Бабічы там недзе. Пад пушчай. А можа, мы іх дзе прамінулі?

— Гэта там, дзе стралялі?

— Ну.

— Дык ідзі па падводу,— сказаў Войцік.

Сушчэння ўстаў, хацеў нешта сказаць, мабыць, на развітанне.

Але не паспей ён, прыгнуўшыся, ступіць у гушчар, як Войцік яго спыніў.

— Не, чакай! Усё ж пайду я,— вырашыў ён. — А ты сядзі тут, пільнуй.

— Добра,— паслухмяна сказаў Сушчэння, зноў сядаючы да бухматае, з абвіслымі лапкамі хвоі.

Войцік пачаў хуценька збірацца ў дарогу: падняў з долу бураўскі карабін, уздзеў за спіну, узяў у руکі віントоўку, ямчэй насынуў на голаў сваю казыркастую кепку. Ён ужо ступіў быў у хвойнік, як з долу ціха азваяўся Бураў.

— Граната... А дзе граната?

Паранены абмащаў рукамі запальня грудзі і зноў знерахомеў. Войцік працяглым позіркам паглядзеў на Сушчэнню.

— Я не браў,— сказаў Сушчэння. — Мо згубілі ўначы?

Бураў паморшчыўся, падумаў штось і сказаў Войціку:

— Ты аддай мне наган.

— Наган? На, вазьмі, канешне.

Выняўшы з кабуры чорны міліцэйскі наган, Войцік уклаў яго ў выцягнутую руку Бурава, і той падапхнуў рэвалвер пад сцягно. Дзяга з кабурой засталася на Войціку.

— Я пастараюся хутка,— бадзёра сказаў ён. — Калі недалёка.

І палез у гушчар. Хвойкі паблізу трохі прашархацелі і сціхлі, і ўсё навакол сцікла. Сарока, чутна было, застракатала гучней, можа, патналася за Войцікам, падумаў Сушчэння. Сарока, халера на яе, калі прывяжацца, дык не адгоніш.

— Во так,— выдыхнуў у цішыні Бураў. — Чаму я цябе не стрэльнуў у хаце?

Ён памыляў белымі, бяскроўнымі вуснамі і змоўк, а Сушчэння ніякавата перасмыкнуўся побач — ён ужо адпацеў, і ягоная спіна ў адной кашулі зноў пачала здорава зябнүць.

— Стрэльнуў бы цябе, сам быў бы жывы-здаровы.

— Як жа было ў хаце? — не пагадзіўся Сушчэння. — Дзіця там.

— Дзіця... А чаму ты не ўцёк, Сушчэння? — запытаўся Бураў і насцярожыўся, поўны нямоглае ўвагі.

Сушчэння выдраў з зямлі жмут травы, выбраў з яго даўжэйшую былку і разламаў яе напалам.

— Куды ж мне ўцякаць?

— А да немцаў.

— У немцаў я ўжо быў. Во глядзі!

Ён тузануў за падол кашулі, загарнуў яе да галавы, разам паварочваючыся да параненага голай, спаласаванай сінімі пісягамі спіной.

Бураў трошкі расплюшчыў вочы і зірнуў адзін толькі раз, павекі яго зноў зляпіліся, і ён змоўк. А Сушчэні ёжо нервова шкуматаў травіну, ірвучы яе вялікімі вузлаватымі пальцамі.

— І ты мяне нёс? — урэшце ціха вымавіў Бураў.

— Нёс. А што ж мне было рабіць?

— Але ж ты... выдаў. Тых, трох?

— Я нікога не выдаваў! — раптам узвіўся сцішаным крыкам Сушчэні, ускочыў на ногі і зноў сеў, уткнуўшыся тварам у рукавы. Мабыць, ён нават заплакаў, але хуценька авалодаў сабой, выцер бруднымі далонямі счырванелья вочы. — Я нікога не выдаваў, гэта мяне выдалі,— сказаў ён спакайней.

Бураў у доле зацяў дыханне, слаба перабраў скрываўленымі пальцамі.

— А чаму не павесілі? Разам з тымі?

Сушчэні адказаў не адразу, неяк разважна памаўчаў і кінуў преч травіну.

— Каб жа павесілі, я б ім дзякую сказаў. Але выпусцілі. Думаў: нашто выпусцілі? Думаў, зноў возьмуць. Не ўзялі. Два тыдні дома сядзеў — куды мне было падацца? Цяпер стаў трохі разумець, чаму выпусцілі.

Гэта праўда, цяпер ён стаў разумець, і разуменне гэтае прыйшло спакваля, рознымі няпэўнымі прыкметамі стукалася ў ягоную свядомасць, каб канчаткова з'явіцца ўчора ўвечары разам во з гэтym Буравым, які цяпер ледзь жывы ляжыць на зямлі і не можа чагосыці ўцяміць у ягоным злашчасным лёсе. А тады, як яго перасталі біць у СД і доктар Гросмаэр пасля двух зусім міласэрных допытаў сказаў, што ён прагоніць яго дамоў, калі ён такі незгаворлівы дурань, Сушчэні, канешне ж, зусім не павернуў яму. Дудкі, падумаў ён, каб яны выпусцілі, павесіць, як учора павесілі трох ягоных рабочых. Хіба што пасля.

А ён сапраўды ўзяў ды пусціў...

Сушчэні змалку ведаў за сабой адну недарэчную рысу ў харектары — будучы пакрыўджаным, ён траціў натуральную здольнасць скардзіцца, пратэставаць, мог толькі заплакаць, зацяцца, адасобіцца ад людзей, забіцца ў які катух. Затым, ужо падросшы, у такіх выпадках мог толькі вылаяцца, апанурыцца, але не павініцца (калі быў вінаваты), ні апраўдацца (калі быў бязвінны). Ён сам не рады быў той не падуладнай яму зацятасці, і колкі натрываўся праз яе, аднаму яму і вядома. Добра яшчэ, калі побач былі сябры, якія ведалі яго і маглі абараніць ад крыйду. Калі ж ні сяброў, ні сведак не было паблізу, ён мусіў трывалаць усё сам-насам. Даказваць, бажышца, спрачацца, браць за горла ці кідацца ў істэрыку, як некаторыя, ён не тое што не ўмееў, а нешта замінала яму так зрабіць, яго апаноўвала маўклівая крыйда, і ён мог толькі пакутна маўчаць.

— Я ж на пуцях трынащаць гадоў прарабіў,— паспакайнеўшы, сказаў Сушчэня змарнеламу Бураву. — Ды ты ж ведаеш... Як немцы прыйшлі, быў кінуў. Аж прыходзіць начальнік станцыі, ну той наш Церашкоў: нада ісці працаўца, а то немцы мяне расстраляюць. Ну што рабіць, мусіў пайсці, хоць і не хацелася. Бы адчувала душа.

...І гэта была праўда, Сушчэню дужа не хацелася ісці пры немцах працаўца на чыгунку, бы чула яго душа, што дабром тая праца не скончыцца. Але было шкада і Церашкова, увогуле неблагага чалавека, з якім ён прарабіў апошняя шэсць год. Сабраў гэты начальнік брыгаду, усе ранейшыя хлопцы — аднагодак Сушчэні Тапчэўскі, які таксама гады тры працаўваў тут на пуцях, харошы, кампанейскі мужык з гэтага ж Масцішча; Пятро Карабань з суседняе вёскі і малады яшчэ фэзэушнік Мішук, што, як пачалася вайна, вярнуўся да бацькі з Віцебска, дзе вучыўся на цесляра. Як і да вайны, пайшлі на пусті. Работа ўсё тая ж, знаёмая: рыхтоўка, падбіўка, замена гнілаватых шпал, рамонт стыкаў, калі дзе трэба, забіўка кастылёў. А на станцыі апрош свайго начальніка Церашкова паявіўся і нейкі немец, быццам цывільны, але ў мундзіры з чырвонай павязкай на рукаве. І па-руску трохі ўмее. Па пуцях неўзабаве пайшлі паязды — на ўсход, гружаныя тэхнікай і войскамі, на захад — больш паражняк, але былі і санітарныя, з палоннымі ў смярдзючых, глуха зачыненых вагонах.

— Знаеш, працуем, як і раней, але на душы так прыкра, што сказаць нельга: на каго робім?

— Што ж, не панімалі, на каго робіце? — прастагнаў Бураў.

— Панімалі, чаму ж. І гаварылі пра тое. Хлопцы ўсе свае, адзін аднаго не баяліся.

...Рабілі яны, аднак, не надта каб спраўна, болей бавілі час, а як толькі пачынала вечарэць, разбріralі інструмент і — на станцыю. Спярша ўсё ішло добра, і нават немец не дужа дапякаў, але вясной прыехаў новы начальнік па прозвішчы Ярашэвіч — чорт ведае што за чалавек. Быццам свой, але горшы за немца. Пачаў штодня правяраць працу пустэйцаў і прыдзірацца злосна і па-дробнаму: памерае путь — не хапае міліметра або міліметр лішні — скандал! І ўзяў за правіла за ўсё спаганяць з брыгадзіра. Калі што дзе не так, ён брыгадзіра — па мордзе. Сушчэня спярша не разумеў, чаго ён гэтак на яго ўз'еўся, а пасля стаў здагадвацца: гэта ж ён настройваў брыгадзіра супраць ягоных хлопцаў, каб той больш з іх спаганяў, а яны каб яго баяліся і ненавідзелі. Во тады ён і пакарыстаецца сваёй уладай, як хоча.

Варожасці ў брыгадзе, аднак, ён не дамогся, хлопцы ўсе былі з разумам і калі каго ўзненавідзелі, дык гэта самога Ярашэвіча. І калі трохі раней, як начальнікам быў Церашкоў, пустэйцы яшчэ асцерагаліся чаго, дык цяпер тая асцярога адпала. Цяпер яны сталі адкрыта гаварыць між сабой — згаворвацца, як зрабіць немчуры

«тарарам». Вельмі закарцеў хлопцам гэты «тарарам», тым больш што ў лясах ужо загуло-загрукатала, паявіліся партызаны, аднойчы спалілі два грузавікі на лясной дарозе воддаль ад станцыі. Брыгада пущайцаў Сушчэні ў той час працавала на Кузоўскім балоце, там было шмат звычайнай работы па рыхтоўцы і замене шпал, наогул участак той быў самы горшы, і яны займаліся ім з вясны. А тут новы начальнік перакідае іх на чыгуначнае закругленне перад Выспянскім мостам, кажа: шэф-немец праверыў надоечы, там трэба прайсціся, выверыць радыус і падбіць сотню шпал. Брыгадзір заўжды быў чалавек паслухмяны, і яны назаўтра ранічкай узялі інструменты і з ручнай кацілкай патупалі палатном да Выспянскага моста.

Рабілі там дні са тры, і якраз тады немцы паязды на ўсход сталі пускаць ноччу. Што яны там везлі, пущайцы не маглі бачыць, але так меркавалі, што, мабыць, важныя грузы, можа, танкі нават, калі для перавозкі карысталіся выключна цёмнай парой сутак. І вось неяк самы малады з іх, той фэзэушнік Мішук, калі яны, пасеўшы ў рад, перакусвалі за канавай, і кажа: «А давайце развінцім звяно і ўстроім «тарарам». На закругленні здатна палучыцца». Тапчэўскі падумаў і падтрымаў: «А што, кажа, дзельная думка!» Кобрань тады прамаўчаў, а Сушчэні дык быў адразу супраць — што ўдумалі! «Немцы — яны дурні, ці што, не здагадаюцца хіба? Стык жа развінчаны, адразу відаць». Пачалі спрачацца, і Мішук з Тапчэўскім даводзяць, што, калі цягнік паляціць пад адхон, тут ні адзін стык не застанеца, усё перакрышыцца, перакруціцца, як вунь ля Лемяшоўскай будкі. Месяц таму там была аварыя ці, можа, падрыў, і яны бачылі, што там зрабілася. Там сапраўды была каша з рэек, шпалаў, вагонаў. Але там трохі іншы профіль пуці, там выемка, а не закругленне.

З самага пачатку Сушчэні быў супраць гэтай задумы, бо ведаў, можа, лепей за іншых, што надта цяжка будзе схаваць канцы ў ваду, закругленне табе — не выемка, тут, мабыць, болей паляціць пад адхон. Паляціць на поплаў або нават у рэчку, пад мост. Таксама няжепска, нават дужа добра. Толькі вось той стык як бы не застаўся ўлікай. Надта сумняваўся Сушчэні, але, у ягоных хлопцаў ужо загарэліся вочы — давай ды давай! І ён не схацеў, каб яго палічылі баякам ці яшчэ горш — нямецкім паслугачом. І пагадзіўся. Не сказаў, праўда, нічога, праста змаўчаў, калі перад канцом работы, ужо на заходзі сонца, гэты Мішук, Тапчэўскі ды і Карабань пабрадлі ключы і абступілі самы выгадны для таго стык на закругленні. Брыгадзір маўчаў, але ў душы ён ужо адчуваў, бы ведаў, што тое так не абыдзецца. Будзе бяда.

— Ну, ведаеш, развінцілі стык, трохі ссунулі рэйку — адну зневінюю, гэтага было досыць. І хутка пакацілі інструмент на станцыю. Думалі так, што яшчэ да цягніка не меней чым пара гадзін часу, наставаў прыщемак, стыку ніхто не заўважыць. А пакуль тое

крушэнне, мы будзем далёка. Ці мала што магло здарыцца, маўляў — пасля нас. Можа, партызаны, ці што. Мы нічога не бачылі.

...Сапраўды, так яны думалі. Яны думалі, што пасля крушэння немцы будуць шукаць нейкія там доказы і доказаў не знайдуць, а пүцейцы будуць усе, як адзін, адмаўляцца, і ўсё неяк абыдзецца. Ды, мабыць, у жыцці ніколі не выходзіць, як думаецца, тым больш у вайну...

Той дзень штосьці парушылася і ў немцаў, і першы цягнік яны пусцілі раней, чым сцямнелася. Не паспелі пүцейцы закаціць каціку ў бакоўку пры станцыі, як на стрэлках загрукацела, і ў Сушчэні нядобра зашчымела сэрца: надта не ў пару ішоў гэты цягнік! А цягнік тым часам скразняком прайшоў праз станцыю, яны ліхаманкава заспяшацца, каб хутчэй змыцца, але гэты Ярашэвіч, як на тое зло, пачаў распытваць брыгадзіра: што сёння зрабілі, колькі засталося? Як закругленне ці вялікі брак? Сушчэні няўцяжна адказваў, а сам стаяў перад начальнікам ля акна ні жывы ні мёртвы: цягнік ужо павінен быць там, каля моста. Няўжо ён прайшоў цэлы?

Аж не прайшоў цэлы, канешне, паляцеў пад адхон, і вагонаў з дзесяць зрабілі кучу малу пад насыпам. На стрэлках усе ўчулі, і да начальніка прыбег задыханы, потны стрэлачнік, кажа: «Бяды, ля моста крушэнне!»

Начальнік той Ярашэвіч адразу кінуўся на тэлефон, а мы памалу змыліся, хто куды. Я, як пабіты, прывалокся дамоў. Думаў тады: кончыцца кепска, але, можа, не надта хутка. Усё ж павінны яны нешта расследаваць, дапрошваць, высвятляць. А яны нас адразу і хлопнулуі.

...Іх узялі на другі дзень ранічкай, як аварыйны поезд за ноч расчысціў ад завалу пуці і, канешне ж, як і меркаваў Сушчэні, немцы знайшлі пад друзам той злашчасны развінчаны стык. Узялі ўсю брыгаду, бо ад таго часу, як яна там рабіла, да моманту аварыі мінула ўсяго гадзіна. Хто ж яшчэ мог там быць? Зрэшты, асабліва нікога і не шукалі, адразу насеілі на гэтых чатырох пүцейцаў, хоць, па сутнасці, някіх канкрэтных супраць іх улік і не мелі. Пачалі, канешне, з брыгадзіра. Дапытвалі ў новым памяшканні былой раёнай бальніцы, сышлося там чалавек дзесяць розных чыноў, сваіх і немцаў, чакалі. Кабінецкі такі быў угульны, на падаконніках вялікіх акон стаялі кветачкі ў вазонах, а гаспадар, даволі яшчэ маладжавы чалавек, у рудым кіцелі з нейкімі пагонамі і даволі прыветлівым тварам, спярша і не крычаў, нібы спачуваючы нават, што здзівіла Сушчэні. Гаварыў чиста па-руску, хоць з астатнімі немцамі — па-нямецку. Ашчадна трymаючы ў даўгіх тонкіх пальцах з пярсцёнкам тонкую нямецкую цыгарэтку, ён проста, амаль па-сяброўску пытаваўся ў Сушчэні: «Дык хто вам даў такое заданне? Каб разрушыць дарогу?» — «Ды мы нічога не разрушалі! Мы нічога не ведаём», — са страхавітай шчырасцю

здзіўляўся Сушчэння. «А хто ж разрушыў?» — «Дык не бачыў, не ведаю». — «Не ведаеш,— з няпэўнасцю паўтарыў немец і кінуў камусь са сваіх памагатых, што пасталі радком ля сцяны: — Ану, дайце яму ўспомніць!»

...Яго адразу скапілі дзве пары ўчэпістых злосных рук, штурханулі, падхапілі, павялі. Двое раз'юшаных мардастых паліцаў звязалі наперадзе руکі, а затым, пасадзіўшы на падлогу, і ногі, і ён недарэчна падумаў: а ногі нашто? Але неўзабаве зразумеў нашто — той жа вяроўчынай прыкруцілі да ног звязаныя рукі, і ён апынуўся, як кола,— скурчаны, з выпнутай голай спіной. І тут пачалося. Сушчэння не крычаў, стараўся не стагнаць нават. Ён, канешне, і не разлічваў на іншае, таму ўсё трываў, развітваючыся з воліяй, сям'ёй ды і з жыццём таксама. Збітага на горкі яблык, яго кінулі ў склепе на воглую салому, дзе спаквала па адным апынуліся і астатнія троє ягоных пузейцаў. Усе стагналі, войкалі, пляваліся крывёю; Тапчэйскому, мусіцу, адбілі лёгкія, і кроў у яго ішла з рота. Вельмі хацелася піць, ды піць не давалі. Допыты тым часам працягваліся — па два на дзень, ранкам і ўвечары. Зрэшты, пыталіся мала. Усё той сімпатычны немец службы СД, як пасля дазнаўся Сушчэння, па прозвішчы доктар Гросмаер, пачынаў допыт з пытання: хто загадаў развінціць рэйкі? Сушчэння тут мог не крывіць душой і не хлусіць — пазіраючы ва ўсмешыста-хітраватыя вочы немца, ён прастадушна адказваў і нават бажыўся, што ніхто не загадваў. І Гросмаер не настойваў, не дабіваўся болей нічога — ён адпраўляў у склеп, падумаць.

— Білі мяне чатыры дні запар, ужо не ўставаў. Думаў: яшчэ трошкі — і сканаю, і ўсё скончыцца. І, ведаеш, страху не было, толькі жонку і дзіця шкада было страшэнна.

...Іншыя троє таксама ўжо не паднімаліся, а самы малодшы з усіх — Мішук — неяк увесь дзень ляжаў непрытомны, і калі надвячоркам прыйшлі, каб узяць яго на допыт, дык вярнуліся з калідора — куды ж такога дапытваць? Такога можна толькі пакласці ў труну. Яны перасталі ўжо лічыць дні ў гэтым сутарэнні, не маглі адрозніць дня ад ночы — яны пластам ляжалі на скрываўленай саломе, з жахам прыслухоўваючыся да кроکаў у калідоры — па каго ідуць? І неяк — о дзіва! — яны ўчулі музыку: дзесь паблізу, у мястэчку, іграў духавы аркестр, а музыка была жалобная, няйначай, пахавальняная. І так яна добра клалася на іх змарнелыя, нямоглыя душы, нібы іграла на іх калектыўных хаўтурах. Не па іх, канешне, яна цяпер іграла, але ім ўсё роўна было прыемна слухаць яе, тым больш што, як пасля дазналіся, гэта хавалі бургамістра Шалькевіча, якога ўсё ж падстрэлілі партызаны на выездзе з мястэчка. У той дзень іх на допыт не ўзялі, не ўзялі і назаўтра, мусіцу, паліцаі і гэты Гросмаер занятыя былі чымсь болей пільным, і яны трохі аклемаліся ў сваім

сутарэнні. Сушчэння пачаў паднімацца, каб сесці, бо на адбітах баках і спіне ляжаць было зусім нестрывана. Устаў і Карабань і нават засмаяўся — нядобрым, істэрычным смехам вісельніка. Яны ўжо змірліся з думкаю, што на свеце не жыць, жыццё іх скончылася, заставалася дажыць нейкую рэшту. І яны цепшылі сябе слабой надзеяй, што гэтая рэшта абыдзеца мо без вялікіх пакут.

— І тады неяк пасля абеду прыходзіць палішай, крыгчыць: «Сушчэння — на выхад!» Неяк узгробся я, хапаючыся за сцяну, іду. Ужо ці не на расстрэл, думаю.

...Але не на расстрэл — расстрэл неўзабаве здасца Сушчэнню шчасцем, да якога яму не дапяцца. Яго прывялі зноў у знаёмы кабінет з вазончыкамі на вокнах, доктар Гросмаер, як заўжды, усмешыста пазірае на яго і кажа так, з трохі насмешлівай спагадай у голасе: «Сядай. Давай пагаворым, як сябры, па душах. Гляджу, ты чалавек палажыцельны».

«Палажыцельны, палажыцельны...» — затузалася ў галаве Сушчэні гэтае слова, і ён чамусыці згубіў яго сэнс, ніяк не мог даўмечца, што гэта значыць. А немец tym часам страсянуў попел са свае цыгарэткі ў маленъкую талерачку на стале і прадаўжаў: «Палажыцельны, да, і мы цябя выручым. Заўтра ўсіх вашых павесім, а табе даруем жыццё. Толькі...» Гэтае паведамленне Гросмаера нібы выцяля Сушчэню па яго свядомасці — не тое, што іх павесяць (з думкай пра тое яны ўжо даўно звыкліся), а тое, што яго аддзеляць ад ягоных хлопцаў,— як жа гэта, чаму так? Яшчэ не разумеючы ў поўнай меры ўсяго жаху таго паведамлення, ён інстынктыўна адчуваў, што нешта ў ягоным лёссе жахліва ўскладняеца. «Да, ты будзеш жыць. Толькі... Толькі ты павінен даць падпіску аб сатрудніцтве...» — «Якім сатрудніцтве?» — «З нямецкімі ўладамі. Сакрэтным сатрудніцтве. Мы табе ўстроім уцёкі, ты перабяжыш да сваіх. Да тых, хто табе даў заданне на тую дыверсію. І мы будзем з табой тримаць сувязь. Сакрэтна, разумеецца».

Сушчэння хвіліну маўчаў, не ведаючы, што сказаць, і толькі коўтаў у роце сліну. Яму даруюць жыццё. Але ж... Але ён адчуваў, што так нельга, што гэта — жах, што ягонае жыццё будзе горш за пагібел. «Не, ведаецце... Я не магу. Я не ўмее...» — «Што?»

Гросмаер увесе напяяўся, нібы пачаў якую брыдоту, вочы яго сталі вузенъкія і злосныя, нядобрым позіркам ён упіўся ў Сушчэню. «Што? Што ты сказаў?» — «Не магу я...» — «Ты што — дурань? Адмаўляешся жыць? Хочаш памерці?» — «Дык каб жа хацеў... Не хачу, вядома. Але...» — «Дык згаджайся. Мы ўсё зробім, бальшавікі носа не падточыць». — «Не, не магу». — «Значыць, хочаш памерці! — злосна заключыў немец. — Гэта прасцей паранай рэпы. Заўтра ж павесім. Ды ўсё ж падумай. Да заўтра».

Болей Гросмаер размаўляць не стаў, адправіў Сушчэню ў сутарэнне, і той пайшоў болей спакутаваны, чым пасля допыту і катавання...

— Атрымаў, значыць, такую галаваломку, што хоць ты крычы! І жыць хочацца, і хочацца чалавекам застацца. А як? І тое, і другое разам не атрымліваецца, трэба выбіраць адно. І тут, ведаецце, падумаў пра Анэлю і пра сынка, і нешта стала прайснівацца. Калі я зраблюся шпіёнам, дык як тады ім жыць?

...Зрэшты, як жыць ім — было пытанне з няхітрым адказам — яны застануцца ў заложніках. Сушчэня гэта ведаў напэўна. У якасці заложнікаў яны не дадуць яму ашкуаць немцаў. Калі што будзе не так, гэты доктар закатуе абаіх. Дык ці не лепш яму ахвяраваць сабой, загінуць разам з усімі. Сям'я будзе без бацькі, затое будзе ганарыщца ім — усё ж ён намогся на нешта і хоць не надта ўдала, але спусціў пад адхон цягнік. Усё ж памёр недарма. А так...

У камеры ён сказаў толькі, што заўтра іх павесяць, і ўсе змоўклі, прышлі, нават перасталі стагнаць. Ніхто ўжо не наракаў на лёс, на той іх не надта спрытны учынак. Канешне, кожны цяпер разумеў, што, мабыць, усё трэба было зрабіць разумней, хітры, ці што. Можа, у іншым месцы, далей ад іхняга участка, ад станцыі. Але далей ад станцыі, значыць, бліжэй да вёскі — пагінулі б невіноўныя людзі. Словам, роздуму хапала, асабліва Сушчэню, які тae ночы не заснуў ні хвіліны. Назаўтра раніцай за сцяной забегаі, замітусіліся, расчынілі дзвёры — выходзь!

Усе знямогла выходзяць, наперадзе Сушчэня, за ім схуднелы, як кашчэй, Тапчэўскі. Карабань пад пахі вядзе Мішку, які ўжо сам не хадзіў. І тады з калідора старшы паліцай кажа: «Сушчэню адставіць!» — «Чаму адставіць?» — пытаетца Сушчэня. Кажа: «Доктар сказаў...» І яго зноў упіхнуў у камеру, а тых павялі. Хутка ў склепе стала ціха і пуста, мабыць, усе вымеліся на рыначную плошчу, дзе вешалі ягоных хлопцаў. У роспачы і адчай Сушчэня біў кулакамі ў сцены, кулём качаўся па саломе ў доле, часам да яго даносіліся гукі нейкіх каманд з плошчы, і ён не мог знайсці сабе месца ў гэтym апусцелым катуху. Ён ужо адчуваў, што яго чакае нешта горшае за смерць, якую цяпер прымалі на людзях ягоныя хлопцы.

— Хацеў я разбіць сабе галаву аб сцяну, ужо і ляпнуўся здорава, але, мусіць, не хапіла сілы, і толькі самлеў. Трохі адышоўшыся, ляжаў. А надвячоркам прыйшлі: уставай! Павялі. «Ну што,— кажа гэты доктар. — Хочаш палюбавацца, як твае хаўруснікі на вяроўках качаюцца? Магу паказаць». — «Не, кажу, лепш бы вы і мяне таксама».

...Гросмаер тады трохі нават з цікавасцю паўзіраўся ў счарнелы, аброслы і страшны ад пакут твар Сушчэні і, мабыць, упершыню зразумеў нешта. А зразумеўшы, раззлаваўся так раз'юшана-жорстка, што Сушчэню стала страшна — ён аж закаласціўся, стоячы ля сцяны.

Доктар падбягаў да яго і адскокваў, махаў перад тварам рукамі, браўся ў бакі, адскокваў за стол і вяртаўся на сярэдзіну кабінета. Праўда, ён ні разу не зачапіў яго пальцам, ён толькі крычаў амаль пакрыгуджана: «Я думаў, ты разумны чалавек! Памяркоўны беларус! А ты дурань, ідыёт, бальшавіцкі чурбан! Ты захацеў смерці? Пропагандысцкай смерці? Каб цябе там шанавалі? У лістоўках пра цябе пісалі? Не, так не будзе! Я табе падрыхтую другую смерць, бальшавіцкі ўблюдак! Апошні раз пытаюся: згаджаешся на маю прапанову? Так ці не?» Ён упрытык падскочыў да Сушчэні, і той цяжка і трудна выдыхнуў: «Не, ведаец... Не магу я...» — «Ах, не можаш! Тады преч адсюль! Ідзі да тых, хто цябе паслаў! — закрычаў Гросмаер і шырока піхнуў нагой дзвёры. — Ідзі! Ну!»

Сушчэні пазіраў на яго, няўцягна цепаючы вачымі: што ўсё гэта значыць? Мабыць, стрэліца у спіну? Або ў патыліцу? Або скажа застрэліца вартавому, які стаіць на ганку? Аднак рабіць не было чаго, належала выконваць каманду, і ён ступіў за парог, няўпэўнена, ледзь не зачапіўся за шула, выйшаў на ганак. Вартавы паліцай скапіўся за віントоўку, але, згледзейшы ззаду немца, зараз жа апусціў яе. Другі вартавы, ля брамкі, рашуча заступіў праход, ды ззаду гыркнуў Гросмаер: «Пратусціць!», і ён, вякнуўшы сваё «яволь», пратусціў: адчыніў і зачыніў за ім брамку. Сушчэні выйшаў на вуліцу і баяўся азірнуцца: няўжо не стрэльнуць? И не закрычаць, каб вярнуўся назад? Не, не стрэльнулі і не закрычалі. Тады ён, нібы заяць, выпушччаны з мяшка на волю, што было сілы рвануўся па вуліцы, перабег на другі яе бок, далей, на рагу азірнуўся: ад брамкі спакойна назіраў за ім вартавы, а з ганка неяк зусім па-прыяцельску памахаў рукой ягоны мучыцель ці вызваліцель доктар Гросмаер. И ён падумаў яшчэ, амаль спалохаўшыся: ці не напраўду пусціў? Яго ніхто не затрымліваў і не даганяў, і ён пайшоў спакайней (на бег не ставала сілы), нічога не бачачы навакол: нібы ў шызым тумане прамініў крайнія дамы мястэчка і на ваколіцы сеў за канавай — сілы ўжо скончыліся, ісці ён не мог адхвалявання і недаўмення — што ж гэта з ім сталася?

— Во як — і праўда пусцілі. Нейкі мужык з Шалупення якраз ехаў на калёсах з мястэчка, падвёз да станцыі. Прыйшоў дадому. Анэля на гародзё, выбірае бульбу, як згледзела мяне на двары, аж самлела. Суседка ледзь дала рады, а я як лёг, дык і праляжаў суткі — без рук, без ног. Усё думаў, прыйдущы зноў, возьмуць. Жонка плача, кажа: хавайся ці ўцякай куды. И праўда, трывоны ў лазні начаваў, дзве — у суседавай пуньцы. Аж не ідуць, не бяруць. Во шчасце! Падарыў жыщё гэты нямецкі доктар. Дзіва, ды і толькі.

...Дзіва, аднак, не адбылося. Адбылася бяды...

З тыдзеня марна прачакаўшы новага арышту, патуляўшыся па закутках, Сушчэні адлежаўся, трохі ад'еўся, асмяялеў ды пачаў выходзіць на двор. Ды і трэба было памагчы Анэлі выкапаць бульбу. И

во ён неяк кapaе, а за плотам па ўзмежку ад ракі ідзе Ігнась Пузырэўскі, іхні дзеравенец, можа, трохі старэйшы за Сушчэню, і не вітаеца няяк. Сушчэня павітаўся, а той, не адказваючы, кажа так, з кепікамі ў голасе: «Ну што, як жывеца, сяброў прадаўши?» Сушчэня знерухомеў, страціў мову — бы яго хтось выцягнуў даўбнёй па галаве. Пакуль ён даўмеўся, як адказаць, Пузырэўскі пайшоў сабе, не спыняючыся, мяжой да вуліцы. Во тады Сушчэня ўпершыню, можа, сцяміў, чаму да яго за тыдзень ніхто не завітаў у адведкі — ні суседзі, ні нават радня, дзядзька Пятрок ці Аўгусціна, Анэліна сястра, ні пляменнік Косця, які, бывала, не міне дня, каб разы тры не наведаўся да дзядзькі. Яго цураліся. Бо ён — прадажнік.

Тая яго здагадка затым пацвердзілася мо разоў дзесяць, не меней. Неяк з вёскі прыйшла Анэлія і пачала плакаць: бабы наракаюць, што гэта ён падбіў тых хлопцаў на дыверсію і сам жа іх выдаў, таму яго і выпусцілі. Адкупіўся таварышамі. Малы Грыша прыбягае з вуліцы і прастадушна так, улазячы яму на калені, пытаема: «Татка, а ты пладажнік?» — «Які прадажнік? Хто табе сказаў?» — «А Шулка Балысаў сказаў: твой татка пладажнік». Ну як было Сушчэню і перад кім апраўдацца? Расказаў пра ўсё жонцы, тая паслухала, паплакала — жонка, канешне, паверыла. А можа, не паверыла і жонка, толькі прыкінулася, што паверыла.

— Але як жа мне жыць?! — з ціхай роспаччу пытаема Сушчэня, няўцягнна пазіраючы ў хвойнік. Там спірша здалёку на хвайні з'явіўся дзюбаты разважны груган, пасядзеў на верхавіне, паўзіраўся ў людзей, падлящеў бліжэй. Тое не спадабалася Сушчэню, і ён махнуў рукой: «Кыш, халера!», ды груган не паляцеў, не крануўся нават. — Што было рабіць? Я ім тады ўжо зайдзросці, траім майм пуцейцам: іхнюю памяць шанавалі людзі, імі ганарыліся дзеци. Іхнім сем'ям памагалі суседзі. А мяне ўзненавідзелі. І адчуў, што і самы мне дарагі чалавек, жонка Анэлія, тожа на мяне пазірае не так, як раней. Пачала часта плакаць без дай прычыны. И як ёй быць? Неяк трохі на яе крыкнуў, ну, там як бульбу пераносілі, — як зарыдае! Кажа: «Лепш бы яны цябе там павесілі. Разам». — «Канешне, лепей,— кажу. — Але не павесілі во, дык цяпер што рабіць? Хіба самому павесіцца?» Во як атрымалася! То баяўся немцаў, хаваўся ад іх, то пачаў думачы: сапраўды, ці не павесіцца? Але, скажуць людзі: было за што! Скажуць, совесць загрызла, бо зраднік. Ну што мне было рабіць! И тады спаквала дайшоў: марнья тыя клопаты. Мусіць, не такой смерці мне было асцерагацца — гэтая занадта лёгкая. Будзе горшая. Страшнейшая. Аж і праўда, даждаўся. Як учора цябе пабачыў, усё зразумеў адразу. Што ж, я быў гатовы. Не апраўдвацца ж мне было — хто б павёрыў. Ты ж не павёрыў, га, Коля? А Коля? Ты чуеш?

Сушчэня падхапіўся з-пад хвоек, на каленях падаўся да Бурава, тузануў за рукаў. Але Бураў не азвайся. Тады ён пакратаў яго за

падбароддзе. «Коля, а Коля?» Дзе там! Мікалай Бураў ляжаў з ссінелазялёнym, аброслым шорсткаю шчэццю тварам і не кратадаўся. Сушчэння войкнуў, апусціў вялікія руки.

— Божа, што ж гэта? Няўжо?.. Я ж яму ўсё... А ён і не чуў... Не даслухаў... Як жа я гэта, а божа!..

Цяжка махнуўшы крыламі, груган зваліўся з вяршаліны хвойкі, падляцеў бліжэй і нязграбна ўладкаваўся па суседству, амаль над самай прагалінай. Гэты раз Сушчэння на яго не махаў — што ўжо яму той груган?..

Нейкі час, аднак, Бураў яшчэ быў жывы. Спярша ён добра чуў і разумеў ўсё, што, седзячы ля ног, апавядадаў Сушчэня, і ён верыў чыгуначніку. І як было не паверыць? Знаў, як і некалі ў дзяцінстве, побач гучай знаёмы голас ціхманага і прыстойнага ў паводзінах чалавека, яго земляка. Паступова яго загадковая «здрада» стала зразумела Бураву, і ён дужа шкадаваў, што ледзьвие не застрэліў яго. Была б вялікая памылка, якая, бадай, цалкам лягла б на сумленне Бурава... Але, мабыць, яна і дала б жышцё, раптам падумаў Бураў. А так вось здыхай тут праз сваё чулівае сумленне ў свае дваццаць сём год. Памірай без пары, без сям'і і дзяцей, не пакінуўшы ў свеце нікога. Страціўшы ўсіх і ўсё без рэшты. Праўда, затое, можа, застануцца тыя сушчэненеўскія Анэлі і малы, а можа, і ён — у іхній удзячнай памяці. Калі-нікалі, можа, і памянуць добрым словам.

Але гэта — калі ацалее Сушчэня. Без Бурава, аднак, наўрад ці ўцалее... Ён перастаў ужо разумець, хто цяпер ад каго залежыць: Сушчэня ад яго ці, наадварот,— ён ад Сушчэні? Штосыці заблыталася ў яго мляукіх думках, і Бураў ужо пэўна не ведаў, як лепей было б зрабіць — надта ўжо розныя праблемы сышліся і замкнуліся на ім, каб іх можна было цяпер вырашыць. Мабыць, за кароценъкі кончык ягонага жышця нічога ўжо не вырашыши. Шкада гэтага Сушчэню, шкада і сябе таксама. А паміраць дужа не хочацца...

Дужа не хацелася Кольку Бураву тут паміраць, свядомасць яго ўсё чаплялася за яго бяду, час ад часу вяртаючыся ў тыя, пражытыя без вайні гады — хай сабе з іх неўладкаванасцю, нясытасцю, гаспадарчымі нявыкруткамі, матчынімі слязьмі і бацькавай змрочнасцю. Але іншых гадоў не было ў Бурава, то быў яго лёс і яго маладое жышцё, якое калі-нікалі ўсё ж радавала скупымі ўцехамі гарэznай маладой весялосці, шчырага сяброўства ці першага маладога, дурнога, але і дзівоснага, як цяпер паглядзець, кахання. І ў гэты астатні перадсмяротны час дужа зашчымела ў ягонай свядомасці ад хуткае ростані менавіта з гэтымі радасцямі — як след не адчутымі ім да канца, не завершанымі і не асэнсаванымі ў той тлумны час. Тады ўсё штось замінала, не было вольнага часу, заядала праца і праклітыя клопаты аб тым, як пражыць, пракарміцца, абысціся мізэрнай капейчынай у кішэні — выплаціць ўсё, што

належала выплаціць дзяржаве, разлічыцца з безліччу нарыйтовак — адчуць сябе вольным і хоць трохі шчаслівым. Ды ўжо, відаць, не адчуеш... Нават цяптер, перад хуткім канцом, калі нішто абсалютна не абавязвала яго — ні доўг, ні начальства, ні нават страх,— штось не давала адчуць жаданае волі, замінае; блытанае ў жыцці перад смерцю заблытвалася яшчэ болей. Ужо не разблытаецца. А галоўнае — не было калі. Не было калі жыць, няма як па-людску памерці, як некалі паміралі старыя: нетаропка, скончыўшы ўсе справы, аддаўшы ўсе запаветы. І яму дужа захацелася, каб як-небудзь забрысці да атрада, хай бы там свае хлопцы закапалі ў сухую зямлю, сказаі нябожчыку пару добрых і цёплых слоў, якіх не багата ён чую у жыцці. Добрае ён бы пачуў і з магілы. Так мала было яму трэба, але і да таго, мабыць, не дапяцца.

Калі трохі святлела ў свядомасці ён адчуваў сябе сярод лесавога пошуму, тады не адразу, з натугай, прыпамінаў, што побач сядзіць Сушчэння. Пасля перастаў адчуваць, дзе ён і хто з ім; усё болей вакол шырэла адзінота, і вось ён застаўся адзін.

А пасля неяк неўпрыцям не засталося нікога...

Войцік лёгка ішоў па лесе, часта азіраючыся па баках, звыкла і чуйна слухаючы несціханы лесавы шум. Спярша ён трохі прайшоў прасекай, затым, падумаўшы, збочыў улева — чамусыці здалося, што тыя Бабічы павінны быць недзе злева. На плячы ў яго вісеў бураўскі карабін, у кішэнях паддзёўкі боўталася шэсць абоймаў патронаў. Сваю даўгую віントуку ён абачліва схаваў пад ламачкам недалёка ад прасекі — будзе вяртацца, забярэ, не пакідаць жа спраўную віントуку ў лесе. Аддаць яе Сушчэнню ён не мог: было б недарэчы і бязглазда ўзбройваць здрадніка. Бураў, калі што, абыдзеца наганам, хаці і наган яму ўжо наўрад ці спатрэбіцца. Хіба каб застрэліць сябе ці Сушчэнню? Гэты Сушчэння мала што нёс Бурава, памагаў перавязваць, але хто ведае, што ў яго ў галаве, куды ён урэшце скіруе. Яшчэ возьме ды адвалачэ таго ў паліцыю. За якую для сябе выгаду. Бураў кажа: не чапай Сушчэнню. Але Бураву лацвей так казаць, мабыць, яму няма ўжо чаго баяцца, адной нагой ён ужо там... Як Войцік зірнуў на світанні пад ягоную кашулю, сцяміў адразу, што Бураву доўга не жыць. Тады за ўсё, што б ні здарылася, прыйдзеца адказваць Войціку.

Таму ён не спяшаўся, не пёр на злом галавы — мабыць, Бураву ўжо не паможаш, а самому проста налезці на кулю. Хоць гэта і лес, але, мабыць, блізка ёсць вёска, а ў вёсках, вядома, немцы, паліцыя, здраднікі — у вёсках заўжды небяспека. Ды і ў лесе таксама не лішне часцей азірацца, не глядзі, што адзін і навакол ціха. Небяспека, яна ідзе нячутна, на мяккіх лапках, а абрываецца раптам і неспадзяўкі. Як на той баравінцы. Хто б мог падумаць, што наводдаль ад вёскі ды яшчэ паначы на іх так хутка наскочыць паліцыя. Канешне, каб не так

нечакана, дык, мусіць бы, Войцік паспей даць сігнал Бураву, хоць бы крыкнуць, ці што. Але ў абставінах той мітрэнгі было не да крыку. Добра, што сам выскачыў, кінуўшы каня. Без каня, канешне, цяпер намуляешся, пёхам па такай макрэдзі ды яшчэ з параненым далёка не дойдзеш.

Але дзе ж тыя Бабічы?

Хвойнік, усё-ткі, як быў — стары і рэдкі,— раптам засінеўся наперадзе нейкай прасветлінай. Неўзабаве Войцік памалу выйшаў на ўзлесак і ўбачыў перад сабой вялізны палявы прасцяг з дарогай, над якой роўна тырчэлі тэлеграфныя слупы з дзвюма ніткамі провада. Разрэзаўшы прасцяг, дарога зноў хавалася ў лесе, але вёскі там не было відаць. «Можа, яна дзе далей, за лесам?» — падумаў Войцік. Ісці туды цераз поле ён, аднак, не наважыўся, пайшоў краем лесу, беручы трохі ўбок. Гэта, канешне, будзе не абы-які крук, можа, на гадзіну шляху, але што зробіш? Добра яшчэ, што няма дажджу, хоць дужа падобна на тое, што неўзабаве пойдзе і дождж — неба спрэс было завалочана хмарамі, з узлеску дзыму напрысты сцюдзёны вецер, і Войцік трывожна азірнуўся, падумаўшы, каб хоць не заблудзіць у гэтай крутні па лесе.

Усё так ідуchy недалёка ад узлеску, ён неўзабаве заўважыў, што дол стаў ніжэць, збягаць у нізінку, пад нагамі мякка ўтінаўся тоўсты пласт зялёна га моху, сям-там парослы купкамі маладых хвоек. Увогуле хвойнік тут стаў драбнечы, падлеску не было зусім, і нішто не замінала бачыць далёка. Праўда, і яго маглі згледзець здалёк. Трохі страхавіта, аднак ён ішоў, дужа не адрываючыся ад узлеску, як згледзеў у нізінцы зараснік хмызняку, лазняк і алешик з рэдкімі хамлакамі восеніскага лісця ў голі. Войцік здагадаўся, што там недзе рэчка. Гэта яго засмуціла — пералезі цераз раку па гэтай макрэдзі, мусіць, будзе няпроста. Так яно і аказалася, калі ён сышоў ніжэй: у балоцістых берагах стаяла вада, рэчка, мабыць, была яшчэ далей, але, разліўшыся, затапіла куп'ё, алешик — як было цераз яе перабрацца?

Падумаўшы і паазіраўшыся, Войцік павярнуў берагам улева да ўзлеску і там, яшчэ агледзеўшы пусты прасцяг восеніскага поля, памалу выйшаў з прыбярэжнага кустоў. І раптам стаў. Здалёку па дарозе цераз поле марудна, валюхаючыся па калдобінах паўзло з паўтузіна крытых брызентам машын.

Войцік спярша знерухомеў, уцяў галаву ў плечы, пасля сеў на воглы прырэчны ўзмежак, і задам, дужа ўтнуўшыся, падаўся назад, у лес. Там, усё ўтінаючыся, азірнуўся: машыны падышлі бліжэй — вялізныя, зеленаватыя, у плямах, буды,— праз вецер быў чутны глухі вуркат іхніх рухавікоў. Але Войцік не стаў узірацца, ён хутка пашыбаваў над прыречнай балацявінай у глыб лесу. Мусіць, у тыя Бабічы цяпер ужо не далезці, падумаў ён, там раней за яго будуць немцы. Але што там спатрэбілася немцам? Можа, паедуць далей,

толькі куды? Бабічы пад пушчай, казаў Сушчэння, значыць, дарога адтуль ідзе ў пушчу. Але ў пушчы партызаны, іхні атрад імя Суворава,— тады ці не карнікі гэта? Але калі карнікі, дык як жа яму цяпер лезці ў іхнія лапы?

Праз якую гадзіну ён добра ўжо адышоўся ад таго поля з дарогай, вакол стаяў мешаны лес — бярэзняк, кустоўе з хворастам у доле, ісці стала трудней, але яму трапілася нейкая перакапаная кратамі сцяжына, і ён пашыбаваў па ёй. Ён думаў, што гэтая сцежка выведзе яго на якую лесавую дарогу ці, можа, наогул з лесу, аж яна, разы трываваўшы сюды-туды, уперлася ў лесавы ручай, што вірліва гнаў чорную воду між падмытага куп'я алешніку. Кладкі тут не было ніякай, дна таксама не было відаць, і, трохі прымерыўшыся, Войцік шугануў у чорную воду. За якіх пяць кроکаў ён адтолеў ручай і выкараскаўся з яго тваністага дна. Пасля мусіў пераабувацца, выліваць з чаравікаў воду, выкручваць ануchy. Намуляныя ступні ног страшэнна азяблі, ды і сам ён скалеў, і нарэшце шпарка прыпусціў па сцяжыне, каб хоць сагрэцца. Але на бягуту не так угрэўся, як прытаміўся, і пайшоў памалу. Сцяжына вывела яго на нейкую лесавую прагаліну, тут трэба было агледзецца і паслухацца. Здаецца, аднак, скрозь было ціха, абапал сцяной стаяў густаваты хвойнік, а злева на краі прагаліны пад кустоўем ляшчынніку мясціліся два закінутыя буданы з палкамі-рабрынамі ў прадраных баках. Войцік зазірнуў у адзін, там было пуста, у кутку ляжала трохі ўчарнелага сена і бялела некалькі зжаўцельных брудных патерын. Ён пайшоў далей праз ельнік, мінуў астравок бярэзняку і тут заўважыў, што сцежка ў доле знікла, пад нагамі слалася коўдра ззелянелага моху, трапляліся струхлелья пянькі ў жоўтых зарасніках папараці. Войцік, здаецца, страціў адчуванне напрамку і, куды ішоў, не мог сабе ўявіць. Было падобна на тое, што ён заблудзіў. І тут, як на ліха, пасыпаў дождж — не густы і не надта напорысты, але сцюдзёны і зусім недарэчны. Казыркастая Войцікова кепка і плечы ў паддзёўцы ўжо добра змакрэлі, ногі ж да каленя даўно былі мокрыя, і ён стаў пад хвоінай, думаў: што рабіць далей, куды ісці? Тым болей што пачало ўжо брацца на змрок, дзень увачавідкі канчаўся, насоўвалася восенінская ноч. А дзе ён апынуўся і ў якім баку цяпер Бураў з Сушчэнем, ён даўно ўжо не ведаў. Пэўна ж, ён заблудзіўся ў гэтым дурным лесе, згубіў напрамак на Бабічы, ледзьве не налез на карнікаў. Войцік услухаўся ў лесавы шум і ціхенькі лопат дажджу наўкола — стрэлаў ці голасу быццам нідзе не было чуваць. Але лепш бы пачуць стрэлы, каб ведаць, дзе вораг і небяспека, чым так вось кідацца па-заечы ў глухім незнаёмым лесе. А можа, і не трэба кідацца, тым больш напроціу начы, а пайсці назад ды знайсці ту ю самую сцежку. Усё ж сцежка павінна кудысь вывесці, можа, да якой ціхай вёскі, людзей і жытла?

Разважыўшы так і адчуўшы, што пачынае нерваваць ад сваёй няўдачы, Войцік хуткім крокам пашыбаваў назад да недалёкай прагаліны. Тым часам дождж пасыпаў гусцей, аднекуль з-пад хвой прарываўся настырны нізавы вецер, і не было дзе ад яго захінуцца. На прагаліне Войцік яшчэ зазірнуў у буданы. Адзін з іх, добра абкладзены збоку хваёвымі лапкамі, быў трохі цалейшы, і Войцік, неяк няўлад са сваімі намерамі, прыгнуўся ды сунуўся туды на кукішках. Сапраўды, тут было зацішней, пад бокам угіналася зляжалае, але не надта воглае сена, пад якім гойдаўся тоўста накладзены пласт моху. Адчуўшы раптоўную знямогу ў целе, Войцік бокам прылёг у куточку. Ён не меў намеру тут начаваць — хіба спачышь трошкі, можа, перачакаць дождж. Зноў жа, трэба было абдумаць, куды кіраваць далей. Ці, можа, пачакаць ужо да ранку? Ранкам заўжды лепей пачынаць усякую справу. Раніцай і яшчэ ў першую квадру месяца, на маладзік, як некалі казала маці. Праўда, Войцік даволі скептычна ставіўся да прымхаў і правіл маці, непісьменнай старой жанчыны, якая змалку да старасці жыла на хутары і не ведала нічога, апроч зямлі, працы ды таго, што яна кожнага дня бачыла навокал сябе. І толькі, можа, цяпер, страціўшы яе і сам даволі папакутаваўшы на вайне, Войцік часам вяртаўся ў думках да маці і адчуваў, што ўсё штоколечы яна ведала, мабыць, беручы ад спрадвечнага сялянства вопыту, з назіранняў, жыццёвых высноў, пачуцця. На жаль, яе неадмысловыя веды мала стасаваліся да гэтага трывожнага веку, тут ужо пэўна трэба быті веды іншага складу, іншыя маральныя меркі. Са старымі меркамі ў новы час яўна чакала нявыкрутка...

Ветраны пошум лесу зліваўся з дробным ляскатам дажджу, які добра такі разышоўся на склоне дня. Побач з хвойных галін дробненька капала долу, той бок будана даўно ужо быў мокры, толькі ў гэтым кутку пад гушчынёй ссохлы хваёвых лапак было пакуль што зацішна і суха. Войцік скурчыўся на баку, заціснуў між ног карабін і заціх, аддаючыся сваім невясёлым думкам. Дужа хацелася есці, але з учараашняга дня ў ягоных кішэнях не было ні скарынкі, апошні кавалак хлеба зжаваў, як ехалі сюды з Буравым. У жывашце даўно галодна бурчэла, стома ўсё болей апаноўвала цела. Канешне, увесь дзень сёння за імі хадзілі няўдачы, усё яны рабілі не так, як трэба было, цяпер ён яшчэ і недарэчна заблудзіўся ў гэтым лесе, а недзе ў хвойніку яго марна чакаюць Бураў (калі яшчэ чакае) ды той Сушчэн... Калі ужо на добры розум, дык па кані трэба было паслаць менавіта Сушчэню, той лепей ведаў, дзе тут якая вёска. Але як было даверыцца гэтаму Сушчэню? Яшчэ прывеўшы паліцаяў, і тыя ўзялі б абодвух, як зайчанят, у хвойніку. Таму пайшоў сам, думаў, так будзе лепш. Ды лепш не атрымалася... Ну але, мабыць, ранкам ён што-небудзь прыдумае. Прыдумаць што здатнае ён умеў змалку, людзі

казалі, што быў галавасты. Іншая справа, што Войціку часам не хапала цвёрдасці, мужчынскай упэйненасці, але тут ужо не яго віна — мусіць, такім нарадзіўся. І ён ведаў гэта даўно, зайдросціў іншым, цвёрдым і рашучым, не такім, як сам. Бывала, заўжды з захапленнем пазіраў на некаторых кіраўнікоў у раёне, надзеленых сталёвым харектарам і хлесткай рашучасцю ў адносінах да тумных, турботных спраў, сваіх падначаленых ды і да простых людзей таксама. Сам так не ўмеў, не валодаў такімі здольнасцямі.

У тыя гады, як яны праводзілі суцэльнную камектывізацыю ў раёне, тая сталёвая рашучасць была, можа, самай каштоўнаю якасцю кожнага кіраўніка ці ўпаўнаважанага. І калі Войцік з вялікаю цяжкасцю, цаной недасыпу, стомы, пагроз і абязцянняў, неяк зладзіў за зіму якія чатыры калгасы, дык ягоны начальнік, загадчык райза Хмялеўскі за той час меў на сваім рахунку аж восем. Хмялеўскі мог дамагчыся ўсяго, што хочаш. Ён не рассусольваў, як некаторыя, не ўтаворваў і не бавіў начэй на мляўкіх сялянскіх сходах — ён ставіў пытанне рубам, абрываў нязгодных, праста і нават весела раскулачваў, і тады кожнаму рабілася зразумела: гэты свайго даб'еща. І ён дабіваўся, бо быў чалавек рашучы і ўпэйнены ў тым, што рабіў. Варта было аднойчы ўбачыць яго ўпэйненія манеры, мажнью паставу, яго крутое асадзістое падбароддзе, каб зразумець, што гэта — кіраўнік вялікіх магчымасцей і пойдзে далёка. Войцік жа быў слабаваты харектарам, а з выгляду... Які ўжо выгляд уздыхляк-недаростка ды яшчэ хворага на язву страўніка.

Так, Хмялеўскі аж тры гады быў ягоным начальнікам і ягоным ідэалам кіраўніка, і хто б падумаў, што гэты ідэал так ганебна скончыць аднойчы. Пасля ўжо высветлілася, што знююхаўся з класавым ворагам, на сходах пропагандаваў адно, а рабіў зусім іншае і цішком шкодзіў уладзе. Праўда, тады Войцік не прыкмячаў за ім нічога асаблівага, але гэта, мусіць, таму, што ягоны загадчык умеў маскіравацца, і пасля, заднім чыслом, Войцік пачаў успамінаць дробныя факты, якія, каб Войцік быў болей праніклівы, маглі б у свой час навесці яго на пэўныя выводы. Ды не навялі, Войцік дакараў сябе найперш за страту палітычнае пільнасці. Хаця тады ён быў падначалены і што ні рабіў, рабіў па загаду Хмялеўскага. А вось пасля арышту загадчыка сітуацыя змянілася ў корані, і наступны грэх Войціка цалкам ужо быў на яго сумленні.

Яшчэ як яны працавалі разам, Войцік з маці кватараўваў у старога яўрэя Мозеля якраз цераз дарогу ад дамоўкі Хмялеўскага. Войціка маці, што жыла пры адзінным нежанатым сыне, сышлася з жонкай Хмялеўскага Кацярынай Іванаўнай, якая тады рабіла на пошце. Будучы жанчынай жаласлівой і лагоднай, маці неяк прывецила дзвюх дзячыннак ягонага шэфа — тыя ўлетку цэлы дзень без прыгляду тайкліся ў двары і часам завітвалі на іхні падворак. Па

сялянскім звычай маці частавала іх то блінком, то квартай малака, то яблыкам з саду. Дзяўчаткі вельмі палюбіліся бабцы, якая даўно мела сум па малых і калі-нікалі нават заводзіла пра тое гаворку з сынам. Але калі Войціку было выбраць час ажаніцца? У раёне была процьма спраў болей важных, і да самай вайнны ён заставаўся халастым мужчынам, хоць даўно ўжо не адчуваў сябе маладым. Звычайна ўвечары да іх забягала Кацярына Іванаўна, дзякавала маці за дзяўчынак, і Войцік увогуле быў задаволены, што нечым дагадзіў калі не самому загадчыку, дык хоць яго жонцы — што таксама было няблага. Але во пасля арышту Хмялеўскага адносіны гэтых дзвюх сем'яў змяніліся, дзяўчынкі перасталі прыбягаць да бабы Фені, хоць тая часам і хадзіла праведаць суседку насупраць. Войціку гэта не надта падабалася, праўда, да пары ён маўчаў. Не спадабалася яму і тое, як неяк на пачатку зімы маці папрасіла яго пасобіць суседцы дрывамі. («Сядзіць, бедная, у няпаленай хаце, дзёткі хварэюць, дроў у двары ні палкі».) Войціку якраз меліся прывезці трох вазы дроў, дык маці папрасіла, каб некалькі палак скінуць пад плотам Кацярыны Іванаўны. Ім жа і без таго хопіць, палілі яны не штодня. Не спадабалася тая просьба Войціку, але ён змоўчаў, не стаў нічога тлумачыць маці. Ды і што б яна зразумела з усяе складанасці класавай барацьбы, якая разгарнулася ў краіне? Назаўтра, як прывезлі яму трох вазы дроў, ён сказаў возчыку скінуць трох бервяны ля варот Хмялеўскай. Хто б тады мог меркаваць, што праз месяц і гэтая Кацярына Іванаўна апынецца там, дзе ўжо апынуўся яе гаспадар, былы загадчык райза і шкоднік Кузьма Хмялеўскі. А Войцік пасля ледзве апраўдаўся. Чаго тады ён ні нагаварыў на сябе: і што не зарыентаваўся, страціў палітычную пільнасць, праявіў гнілы лібералізм. Мабыць, аднак, адгаварыўся, хоць і атрымаў спагнанне. Горш, што праз той выпадак яго не прызначылі на месца Хмялеўскага — прызначылі Душняка, які ў сельскай гаспадарцы наўрад ці што петрыў, бо быў рабочы з Палацка. Войцік тады вельмі зазлаваў на маці, якая так неўспадзейкі спляжыла ягоную кар'еру. Трэба было ім шкадаваць гэтых Хмялеўскіх! Іншыя не шкадавалі, не спагадвалі, не памаглі ні разу, хоць тады, як Хмялеўскі ліха кіраваў аддзелам, падлізваліся да яго з усёй сілы. Той выпадак паслужыў Войціку добрым урокам у жыцці, і, можа, перасцярог ад многіх іншых памылак. Хоць канешне, цвёрдасці ў харектары ад таго не прыбавілася, але ён імкнуўся яе выхаваць. Бо ўжо быў вучаны. Ягоная ж злосць на маці памалу стала мінацца, а ў вайну дык і знікла зусім, саступіўшы месца вялікаму шкадаванию да яе. Але гэта ўжо зразумела: маці прыняла пакутніцкую смерць за сына, мо нейкім чынам захінула яго.

Здарылася тое мінулаю восенню, як у раёне запанавалі немцы і пачаліся аблавы на камуністай, камсамольцаў, былы раённы актыў.

Партызан паблізу тады не было, туляцца па лесе напроціў зімы мала хто наважыўся, і ратаваліся, як дзе хто ўмей. Войцік дачуўся, што паліцыя ўрэшце зацікавілася ім і пару разоў урывалася панаучы ў апусцелы дом Мозеля. Ды марна: Войціка там, вядома, не было, ён хаваўся ў дальняга родзіча на прылесным хутары за пятнаццаць кіламетраў ад мястэчка. Але маці заставалася дома, за яе Войцік не надта трывожыўся: што паліцаі маглі зрабіць ёй, старой цёмнай бабе, нашто яна ім? Але зрабілі. На трэці раз не застаўшы Войціка дома, яны забралі ягоную маці і сказалі, што калі ён сам добрахвотна не прыйдзе ў паліцыю, дык пакараюць яе. І тады маці перадала праз знаёму прыбіральщицу, што калісці рабіла ў бальніцы, каб не ішоў. Яна ўжо старая, ёй усё роўна, а ён малады, яму трэба жыць. Пабедаваў тады Войцік, асабліва калі дачуўся, што маці і праўда забілі з вялікаю групаю mestachkoўцаў, і гэтаму яго бедаванню, здаецца, не будзе канца. Шкада яму маці, і чым далей, тым больш, ну але што зробіш?

Закалыханы ў будане дажджком і блізкім лесавым шумам, Войцік неўпрыцям заснуў, скурчыўшыся на баку, і неўзабаве сасніў нейкі дзіўны, бязглазды сон. Прысніўся яму яго жоўты скураны партфель, які ён за трэх кіло сала некалі прыдбаў у бежанца з Польшчы. Партфель быў цудоўны, з тоўстай свіной скury, на трэх аддзяленні, з двума бліщастымі замкамі-зашчэпкамі, якія хлестка шчоўкалі, калі іх ціскануць пальцамі. Такога партфеля не меў ніводзін службовец у раёне ды, мабыць, і ва ўсей вобласці. Войцік дужа шанаваў яго, стараўся не надта набіваць паперамі, насіў толькі на працу ў выканком ды яшчэ браў, калі ехаў у Віцебск са справаўздачай або на якую нараду. У вагоне ён заўжды клаў яго пад падушку, але так, каб не дужа прыціскаць галавой, не пашкодзіць акуратныя ражкі, аблямаваныя жоўтымі бляшкамі. Ён дужа баяўся, каб яго не ўкрадлі, калі адчуваўся ў прыбіральню ранкам. Але тады ўсё абышлося добра, партфель ён збярог да самай вайны і, як у мястэчку паявіліся немцы, скаваў яго на гарышчы за комінам. І вось цяпер ён прысніў той партфель, які быццам ляжаў на дашчаным стале ў штабнай зямлянцы, а побач стаяла начальства — камандзір Трушкевіч, начальнік штаба і яшчэ некія, яны чакалі Войціка і, калі той увайшоў, загадалі расчыніць партфель. Не ведаючы, што там, і дужа баючыся чагось, Войцік дрыготкімі пальцамі націснуў на знаёмыя зашчапкі, падняў скураное вечка партфеля. Ён з неспакоем чакаў убачыць там свае паперы, некоторыя дакументы і даведкі, а з партфеля раптам выкацілася вялікае гусінае яйка, за ім яшчэ два — аказваецица, там было поўна яек і быццам тыя яйкі былі дзесьці ўкрадзеныя і за тое прыйдзеца адказваць Войціку. Войцік напалохаўся і не ведаў, як апраўдацца, а Трушкевіч тым часам ужо схапіўся за сваю абдрыпаную кабуру, мабыць, каб выканаць прысуд. Войцік

схамянуўся ад страху і прачнушы, не адразу пазнаўшы, дзе ён і што з ім здарылася. Нейкі час затым ён перажывав сон, не ў стане вызваліцца адразу ад яго брыдка-страхавітага сэнсу і ўсё сущашаў сябе, што глупства гэтая яйкі і ўся гэтая недарэчная сцэна. Не хапала яшчэ яму палохацца сноў.

Спакваля, аднак, ён супакоіўся, сцюжа і скалеае цела напомнілі яму, дзе ён і як сюды трапіў. У будане было яшчэ цёмна, дужа шумеў вецер у лесе, але дождж быццам бы перастаў. Войцік адчуў, што неўзабаве пачнецца брацца на ранак, і ляжаў, думаючы, куды яму падацца тым ранкам, дзе шукаць вёску. Ці лепш вярнуцца да Сушчэні з Буравым? Толькі дзе ён цяпер знайдзе той хвойнік? Ці не напорацца ён тут на немцаў, во тады і спрайдзяцца тыя гусіныя яйкі, сасніц якія, паводле вясковага павер'я, азначала трапіць у бяду.

Мабыць, ён і яшчэ трохі заснуў, а як прачнушы, наўкола ўжо добра ўвіднела; побач відаць стала абвялае вецце, чорныя жэрдкі ўгары, і ён на кукішках выбраўся з будана.

З-пад хвой на прагаліну поўз золкі туман, ахінаў дрэвы, кустоўе, вогла слайся па травянім доле, спрэс затуляў блізкае лясное наваколле. Зябка цепаючы плячыма, Войцік трохі прайшоў сцяжынай у хвойніку і нечакана для сябе выбіўся на нейкую вузкую пустую расцярабу. То была прасека — ці не тая нават, якой яны ўчора неслі параненага Бурава, падумаў Войцік і, азірнуўшыся, узрадавана пашыбаваў у тумане.

Рэшту таго нешчаслівага дня Сушчэні скамянела і моўкі сядзеў ля мёртвага Бурава. Спярша ён чакаў, што той, можа, яшчэ ажыве, заварушыцца, можа, адзвецца нават, і час ад часу крататай яго за плячо, ціха гукаў: «Коля, а Коля...» Аднак усё было марна: Бураў не крататайся і не адзываўся. Спакутаваны твар яго ўсё болей дранцвеў пад адрослаю шчэццю, крыўдаіва зламаныя вусны засмяглі ў нерухомасці, да гладкага белага лба ўспатнела прыміпла высахлая пасма валасоў. Рудая мурашка аднекуль узбегла на лоб, спынілася ля гэтай пасмы, чагось памарудзіла і порстка скацілася па скроні ў траву. Мусіць, пільнаваць нябожчыка тут ужо не мела вялікага сэнсу, нічым памагчы яму было нельга. Але і ісці адсюль... Куды Сушчэні мог цяпер адгэтуль пайсці? Зноў жа, мусіць, трэба было дачакацца Войціка, які нешта бавіўся, не вяртаўся. Хоць бы дзе не налез на якую бяду, занепакоена падумаў Сушчэні. Клопат гэтых двух партызан неяк неўпрыцям рабіўся ўжо і ягоным клопатам, і, страціўшы аднаго, ён ужо турбаваўся за лёс другога.

Вечер дужа шумеў у недалёкіх старых соснах, і, хоць тут, у хвойным гушчары, увогуле было зацішна, Сушчэні скалеў ад сцюжкі і нерухомасці ў адной кашулі, без майкі. Даўно, з перапынкамі стракатала недзе сарока — можа, на яго, а можа, на каго іншага, і Сушчэні ўстаў, каб паазірацца наўкола. Чорны наган, што тырчэў з-

пад шыняля нябожчыка, Сушчэння асцярожна пацятг за рукаятку. Мусіць, наган быў зараджаны, але Сушчэння не стаў у яго зазіраць, націскаць курок, каб не шчоўкнуць ці, яшчэ горш, неўзнарок не стрэльнуць. Засунуўшы наган у кішэню, ён асцярожна прадраўся між хвоек, вылез на прасеку. Тут, аднак, усё было ціха і пуста, сарока якраз таксама прыціхла, і ён паазіраўся, маючы кволую надзею ўбачыць дзе Войціка. Ды Войціка нідзе не было. Тады ён паціху вярнуўся да свае прагаліны і аж устрывожыўся ад таго, што тут згледзэў.

Блізка ад прагаліны на тонкім верхавінні хвоек насела зграя варон, якія ціха пагойдаваліся на ветры і ўсё касавурыліся сюды — пэўна, на мёртвага чалавека ў доле. Сушчэння ўзняў голаў — той першы грутан сядзей ужо зусім побач, ледзь не на крайняй хвойцы і, звесіўшы чорную дзюбу, утаропіўся ў яго — чакаў. Сушчэння абурана махнуў рукой раз і другі, крыкнуць ён не наважыўся. І грутан, мусіць, зразумеўшы тулю яго нерашучасць, не скрануўся нават, не варухнуў крыллем — сядзей як прывязаны на галіне і толькі з боку на бок паварочваў чорную галаву, каб лепш бачыць наўкола. «Ах ты, пракляты крумка!» — сказаў сабе ў думках Сушчэння і пашукаў на зямлі якую ламачыну, каб кінуць у яго. Ды ні ламачыны, ні каменя нідзе не было побач, і не было чым адагнаць грутана.

Разважкыўшы, Сушчэння, аднак, паспакайней — што ўжо яму гэты грутан! Можа, на жывога не кінецца, а Бурава ўжо ён абароніць. Бурава ён ім не дасць, пакуль сам жывы. Можа, тым і адплоціць свой доўг перад нябожчыкам — усё ж Сушчэння яму абавязаны. Жыццём абавязаны. Іншая справа, чым урэшце абернецца тое яго жыццё? Што прынясе далей — збаўленне ці яшчэ горшую смерць?

Груганы і смутнае жаданне дачакацца Войціка прымусілі Сушчэнню адмовіцца ад намеру пайсці куды з гэтага месца, і, хоць было страхавіта і сцюдзёна, ён цярпліва чакаў. Ён сеў на траву калі ног нябожчыка, сцяўся, угнуўся, затуліў пад пахі азызлыя ад сцюжы руکі. Бураў ляжаў у непатрэбным цяпер для яго шынелку, ды Сушчэння не наважваўся распрануть нябожчыка — не паднімаліся на тое рукі. Ён усё думаў, што вось-вось паявіцца Войцік з фурманкай, і тады яны паедуць адсюль. Куды паедуць? А хоць бы куды, абы далей ад гэтага здзічэлага хвойніку, ад гругання, можа, куды да людзей...

Ды мінаў час, а Войцік не паяўляўся, груганы нікуды адсюль не ляцелі, азіраліся, гойдаліся на тонкім вяршаллі, часам мяняючыся месцамі, і ўсё шчыльней абступалі прагаліну. Пад вечар іх ужо сабралася тут з тузін, і наперадзе, на самай верхавіне хвойкі, бліжэй за іншых усё тырчэў той першы грутан — цярпліва і пільна сачыў за дўвумя чалавекамі ўнізе.

Неяк неўпрыкмет насунуўся вечар; хмарнае неба яшчэ болей захмарылася, з-пад хвойніку папоўз змрок, усё шчыльней атуляючы

маленькі лапік-прагадіну. Тры вароны з дальніх вяршалін паляцелі кудсьць адна за адной, рэшта ж засталася, чагось цярпліва чакала. «Але чорта вам, во!» — лаяўся ў думках Сушчэння, усё махаючы на іх рукамі. Толькі дарма: чалавек іх не палохаў, мусіць, яны разумелі марнасць яго пагроз. Было падобна, што гэтая ўжо не збіраліся нікуды ляцець, ці не мелі яны намер і начаваць тут? Калі ўжо добра сцямнела і ў небе засталося відаць адно счарнелае вяршалле хвоек, недзе прапалі ў змроку і вароны. Аднак час ад часу там адчуvalася нейкае варушэнне, некаторыя вяршаліны неспакойна пагайдваліся — значыць, вараннё ўсё чакала.

Войціка ж нідзе не было.

Сушчэню ўсё болей пачала агортваць стома. Ужо некалькі разоў ён лавіў сябе на tym, што пачынае драмаць, тады трывожна прахопліваўся, уставаў, махаў рукамі, прысядаў і ўскокваў — разганяў сон і грэўся. Але гэта не сагравала — стамляла яшчэ болей, хацелася легчы і забыцца ў сне. Зусім знямогішыся, урэшце не стрываў і лёг побач з нябожчыкам — бокам на пале ягонага расхінутага шыняля. Бураў даўно ўжо астый, аддаўшы зямлі рэшту свайго жывога цяпла, але Сушчэню ўсё ж здалося ля яго ўтульней, нават нібы бяспечней. І ён сцішыўся са сваімі журботнымі думкамі, шчыльней месцячыся спіной да скалелага цела нябожчыка. Усё думаў, чаму яму так не пашэнціла ў гэтай вайне, у чым ягоная віна перад людзьмі ці перад Радзімай, самім сабой? Чаму менавіта яго напаткаў гэткі нялюдскі лёс? Чым ён заслужыў такую горкую долю?

Уся вялікая сушчэнэуская сям'я, без бацькі, колькі яе памятаў старэйшы Сушчэння, жыла ў нейкім хваравітym імкненні да прауды і чысціні ў адносінах з іншымі — вяскоўцамі, раднёй, суседзямі. За гады сваёй маладосці Сушчэння не мог уявіць, як гэта можна, напрыклад, пазычыць і не аддаць або нават не пазычыць каму, хто прасіў, калі гэта можна было зрабіць. Самі жылі трудна, бадай што бедна, кожны пуд збожжа, кавалак сала, якая капейчына былі надта патрэбны самім, але калі прыходзіла да іх бедная бабылка Хрысціна з прыжытым без мужа дзіцём, Сушчэні аддавалі апошніе — які кавалак хлеба, ці трант, ці рубель на лекі. Яно заўжды было шкада, заўжды не хапала самім, але маці ды баба Хвядора ў такіх выпадках казалі, што нельга гнявіць бога, не памагчы і без таго пакрыгджанай людзьмі і богам. Баба Хвядора вельмі сачыла і за імі — малымі, і пасля, як падраслі,— каб не было якой несправядлівасці ў дачыненні да іншых, малодшых ці там вясковых сяброў і суседзяў, і часам, калі што здаралася, сварылася на сваіх болей, чым на чужых, хоць часта свае і былі найменш вінаватыя. Або зусім не вінаватыя, як у tym памятным выпадку з піліпавымі снапкамі.

Здарылася так, што дзядзька Піліп, які жыў у другім канцы вёскі за станцыяй, вазіў каля іхняга гарода зжаты ячмень ад ракі і згубіў

чатыры снапкі. Снапкі гэтыя бачылі ўсе Сушчэні, і маці, і дзеці, і бабка Хвядора,— тыя ляжалі сабе на сцежцы ўвесь адвячорак, дзядзька Піліп, мусіць, яшчэ не згледзеў прапажу, а як згледзеў і назаўтра вярнуўся па іх на сцежку, снапкоў ужо не было. Снапкі прапалі. Вядома, дзядзька Піліп засмуціўся, калі пачуў ад Сушчэняў, што снапкоў нікто з іх не браў, а куды яны зніклі — хто ведае? Пабедаваў дзядзька і пайшоў, а ў Сушчэняў усчалася трывога. Бабка Хвядора ледзьве не плакала: гэта ж ён падумae на іх, тых Сушчэняў, каторыя за жыщё не сашчыкнулі чужога стручка цераз плот, не пакарысталіся чужым яблыкам-ападкам з узмежкa. Увесь вечар Сушчэні раіліся, як ім уратавацца ад ганьбы. Справа ўскладнялася яшчэ tym, што свой ячмень яны ўжо абмалацілі, у пунцы не засталося ніводнага снапка. I тады бабка Хвядора пабегла цераз трэхаты да кульгавага Змітрака, у якага і пазычыла чатыры снапкі ячменю, і Сушчэні аднёс іх дзядзьку Піліпу, сказаў, што малая, дурэючы, учора іх прыбралі са сцежкі, нікому не сказаўшы пра тоe. Дурная ўвогуле сітуацыя, tym больш што тыя піліпаўскія снапкі сапраўды нехта прыбраў са сцежкі. Ale падазрэнне ўсё ж было адведзена ад Сушчэняў, і бабка Хвядора сказала: «А чорт іх бяры, тых снапкоў, цяпер хоць спакайней спаць будзем». I ўсё яно было б добра, дзядзька Піліп не злаваў, калі б у душы ў Сушчэні не засталася малая стрэмка: нехта ўсё ж пакарыстаўся tymi піліпаўскімі снапкамі, як i сушчэнеўскім прастадушшам таксама. Ну але ці першы і ці апошні раз? Заўжды ў такіх выпадках бабка Хвядора ці маці казалі: «А хай! Сабе спакайней будзе». Яны надта імкнуліся да ладу і спакою ў душы, але во ўрэшце гэтая яго гісторыя перавярнула ў Сушчэні ўсё дагары нагамі і гатова была адабраць жыщё, не толькі спакой душы...

Жахлівая тая ноч цягнулася для Сушчэні бясконца, ён то драмаўнядоўга, то прахопліваўся ад сцюжкы ды і трывогі таксама, паднімаў галаву, слухаў. Калі ўсчайся дождик, стала зусім кепска, ад дажджу тут не было скову, хіба апроch хвойнага вецця. Ужо змакрэлы, ён перацягнуў Бурава пад нізка навіслыя лапкі суседнай бухматай хвойкі, урэшце наважыўся, зняў з яго воглы, скрываўлены шынелак. Сам зноў прытуліўся поруч і, як з жывым, разам накрыўся яго шынялём. Так стала цяплей, прынамсі, не цякло на твар, а да нябожчыка можна было прыхінуцца спіной — нават утульна стала ў ямцы падхояй. I ён, здаецца, заснуй.

Спаў ён доўта ці не — невядома, толькі раптам пачуў блізкі здзічэлы крык — плач дзіцяці, ён адразу пазнаў той голас — галасіў яго Грышачка. I плач яго быў такі роспачны, столкі было ў ім адчаю, што Сушчэні з абмерыем сэрцам кінуўся на яго — за вугол хлява, у гародчык, здалося, менавіта там плача сынок. Ды плач пачуўся ўжо далей — за крайнім радам вішаніку ў садку. Баючыся спазніцца, Сушчэні пабег туды, за садок, пералез цераз трухлявы, аброслы

крапівай плот на мяжы з бульбоўнікам, аднак нікога там не было — плач ужо чуўся аднекуль з падворка. Грышачка захлынаўся з астатніяе сілы, мусіць, з ім сталася дужа кепскае, і Сушчэння жахнуўся, што не паспее, спозніцца. Па ўзмежку ён ірвануўся да падворка, і, як выскачыў на дрываютню, цэлая вароняя зграя ўзнялася над страхой варыуні; вароны ўсе закрычалі, няўлад і зласліва, замахалі крыллем, ашчэрыйшы чорныя дзюбы з вострымі чырванаватымі языкамі,— здаецца, яны гатовы былі задзяўбі чалавека. Баронячыся, Сушчэння ўскінуў рукі, утуліў галаву ў плечы, памкнуўся бегчы адсюль, як ад разлютаванага пчалінага рою. А Грышачкаў плач між тым усё распачна лунаў у прасторы, памалу сціхаючы ці аддаляючыся. Пасля неяк усё памалу заглухла, засцілася невыразным наплывам сну...

Спакваля, аднак, ён прачнүўся ад пакутнай трывогі, якая так і не мінулася ні ў сне, ні наяве, і адразу пачуў знаёмую варонюю валтузню побач. Лежачы пад хваінай, ён трохі паслухаў; не, чалавечага голасу або плачу нідзе не было чуваць, толькі блізка, над самай прагалінай, абурана каркалі вароны, чуваць было, мітусіліся, варушыліся, пераляталі з хвоі на хвою, нібы чагось абурана патрабуючы ад чалавека, і Сушчэння са злоснай рашучасцю вылез з-пад хвоі. На прагаліне ўсё было воглым і стылым ад начнога дажджу і туману, які цяжкім нізкім покрываю спрэс сунуўся ў хвойніку, затуляў неба і дальняе вяршалле дрэў. Было, аднак, ціха. Калючае голле нізка звісала долу, абцяжаранае безліччу дробных празрыстых кропель, і ён добра намок, пакуль выбраўся з-пад хвойкі. Праклятае вараннё не адступалася. На гэты раз ён не стаў махаць на іх рукамі — выбраўшыся на шырокую зацягненую туманам прасеку, ён знайшоў здатную палку, абламаў на ёй сучча і вярнуўся на прагаліну.

— Прэч, праклятыя! Прэч!..

Ён замахнуўся палкай, выцяў ёю па хвойцы, другой — гругун неаквотна зваліўся і вяршаліны, узмахнуў крыламі і пераляцеў далей.

— Прэч, сволачы!!!

Войцік прыйшоў, камі ўжо добра развіднела і Сушчэння страціў рэшту надзеі — не ведаў, што рабіць і нават што думаць. Варон ён трохі паадганяў ад прагаліны, але тыя ўпарты не хацелі пакідаць хвойнік і трохі радзей парасселіся зводдаль на вышэйшым ці, можа, зручнейшым вяршаллі хвой. Чакалі. Накінуўшы на плечы бураўскі шынелак, Сушчэння паныла сядзей пасярод прагаліны, таксама чакаў, сочачы за насцярожаным вараннём зводдаль. Тут яго і застаў Войцік, што ціха прадраўся ў тумане паміж радам хвоек.

— Сядзіш? — запытаў ён нават са здзіўленнем у голасе. Сушчэння бадай без радасці, няўцягні паглядзеў на яго. — А Бураў?

— Вунь,— паныла кіўнуў ён галавой у бок хвойкі, з-пад якой вытыркаліся нерухомыя боты Бурава.

— Так я і ведаў,— сказаў Войцік. — Даўно?

— Учора пад вечар.

— Добра што. Не трэба і падводы.

Войцік патупаў сюды-туды па цеснай прагаліне, паўзіраўся на варон.

— Іш сабраліся. Чакаюць.

— З учара шняга чакаюць,— сказаў Сушчэні і, памаўчаўшы, запытаў: — А што, фурманкі — няма?

— Фурманкі няма,— сказаў Войцік, зняў з пляча карабін і зморана апусціўся долу. — У Бабічах немцы.

— Во як!.. Даў як жа цяпер? — затрываўшыся Сушчэні. Вялікія руки яго прыкметна здрыгнуліся на каленях.

— А што цяпер? Прыхаваем і патопаем. Можа, прарвёмся.

— Куды?

— Ну хто куды. Я — у атрад, а ты ж, мабыць, да немцаў хочаш?

— сказаў Войцік і сцюдзёнымі вачмі на абвялым, парослым шчэццю твары выпрабавальна ўставіўся ў Сушчэню.

— Я не да немцаў,— з зацятаю кръгдай сказаў Сушчэні. — Вядзі мяне ў атрад. Інакшай дарогі мне няма.

— У атрад, ага. Цябе там чакаюць,— няпэўна прабурчэў Войцік.

Яны памаўчалі трошкі, Сушчэні з пакутай уваччу пазіраў кудысь паверх хвойніку, на варон, што сям-там чарнеліся ў тумане. Ён зразумеў кепскі намёк Войціка, сам ведаў, што нічога добра га яго там не чакае.

— Бурава нада з собой узяць,— сказаў ён нібы між іншым. — Нягожа тут яго кідаць. Вунь варання колькі.

— Калі сам панясеш,— пагадзіўся Войцік.

— Ну панясу, што ж...

Войцік памаўчыў, нешта згадваючы, а Сушчэні ўжо рашыў у думках, што панясе. Ён не можа тут пакінуць цела Бурава, бо... Бо з чым ён інакш з'явіцца ў той іх атрад? Хіба з сваёй недарэчнай віной.

— Трохі яшчэ пасядзеўшы, Войцік устаў на ногі, паазіраўся ў тумане на вяршалле дрэў і заспяшаўся раптам:

— Калі так — бярыся. Мне яшчэ віントуку трэба ўзяць.

На каленях Сушчэні падлез пад нізкае голле бухматай хвойкі, і, ашчаперыўшы нябожчыка пад пахі, выцягнуў яго на вальнейшае месца. Цела Бурава ўжо закалела і стала амаль нягнуткім. Сушчэні ашчадна заламаў угору ягоныя руки, паклаў сабе на плечы. Затым з натугай узняўся з долу, праўда, ззаду яму трохі пасобіў Войцік, і яны неўзабаве выдralіся з хвойнага гушчару на прасеку.

Наўсцяж усёй прасекі, па лесе між камлёў старых хвой і ў падлеску курэў слотны туман, вяршалле дрэў угары хавалася ў яго плыўкіх рваных пасмах. Відаць было недалёка, на якіх паўсотню кракаў, і, трохі прайшоўшы па-над прасекай, Войцік спыніўся.

— Калі не ў Бабічы, дык трэба ляўей браць,— сказаў ззаду Сушчэння. З падкручанай пад ношаю галавой ён локцем паказваў некуды ў туманныя лесавыя нетры.

— Харашо. Толькі віントуюку вазьму.

Улезшы ў цёмны зараснік ядлоўцу, Войцік задам выбраўся адтуль з сваёй доўгай віントуюкай, закінуў яе рамянём за плячо. На другім плячы ў яго вісеў карабін Бурава.

— Ну, вядзі! — сказаў ён. — Толькі глядзі мне, каб не прывёў да немцаў.

Сушчэння не адказаў — моўчкі прыдущыў у сабе крыва́ду, бо была яна далёка не першая, падумаў, што, мабыць, крыва́д яму яшчэ хопіць. Яшчэ ён накрыўдеца, трэба прывыкаць. Калі толькі ўсё як-небудзь абыдзеца. А калі не абыдзеца, дык што ж... Што яму тады тыя крыва́ды. Праўда, слухаючы цяпер шматзначныя закіды Войціка, ён адчуваў, што трэба б нешта сказаць дзеля свайго апраўдання, нешта растлумачыць з свае недарэчнай гісторыі. Але ён не мог наважыцца на тое, штось яму замінал, і ўсё. Калі б Войцік сам запытаўся ў яго, захацеў зразумець, а так... Аднойчы ўжо наважыўся, перад Буравым, і гэтак няўдала атрымалася — паспавядаяўся мёртваму. Чамусыці, аднак, усё ж стала лягчэй, нібыта Бураў яго зразумеў, каняучы. Можа, і зразумеў. Сказаў жа ён Войціку перад тым, як сканаць: «Не чапай Сушчэню», значыць, зразумеў нешта. Першы чалавек за ўвесь час ягоных пакут, ды і той вось... мёртвы. І таму ён нясе яго на сабе, каб не кінуць варанню, немцам... Мабыць, нежывы Бураў быў патрэбны яму для ўпэўненасці і самаадчування праўды, і Сушчэння так трymаўся за яго, як тапелец трymаецца за саломіну. Ці шмат толькі паможа яму тая саломіна?

Гэтая, аднак, даволі-такі цяжкаватая саломіна хутка адбірала ягоныя сілы, Сушчэння пачаў часта спыняцца, папраўляць ношу. Бы прадчуваючы недарэчнасць яго намаганняў, нябожчык ацяжэла імкнуўся долу — туды, да чаго ён ужо належжаў з учараашняга надвячорка і куды яго не пускаў гэтыя былы аднавясковец.

Яны доўга брылі так па золкатуманным лесе, астуджана дыхаючы яго густа спіртавым водарам. Абсыпаны ігліцай дол у бары быў мяккі і чысты, ісці па ім было лёгка і нячутна, верхавіны высачэзных хвой хаваліся ў ніzkай туманнай навалачы, неба амаль не было відаць; рэдкі падлесак з параснікаў бярэзніку, ядлоўцу і хвоек таксама ціха стаяў, ахутаны клоччам туману. Было сцішана, глуха, ніводная галінка нідзе не кранулася. Птушак чамусыці не было чуваць, толькі аднойчы ўгары пастукаў на сухадрэвіне дзяцел і сціх. Сушчэння добра ўгрэўся пад шынляём з сваей нялёгкаю ношай, яму даўно ўжо карцела спачыць, але Войцік быццам не заўважаў таго, і Сушчэння быў змушаны брысці далей. Ім трапіліся ўжо дзве прасекі, але абедзве пралеглі ўпоперак іхняга напрамку. Час ад часу

пазіраючы ў бакі з-пад локцяў напята расстаўленых рук, Сушчэння з большага пазнаваў лес і меркаваў, што ідуць быццам правільна. За трэцій прасекай павінен пачацца квартал старых, пераспелых хвой. Некалі, яшчэ да калгасаў, тут маладыя хлопцы з Масцішча нарыхтоўвалі зімой лес для вывазкі ў Данбас, і тут у яго ўпершыню пачалося з Анэлляй... Пачалося быццам шчасліва, ды во як скончыцца... Ад гэтага квартала Бабічы ўжо застануцца ўбаку, лічы, яны мінулі вёску. Праўда, калі ісці прама, дык наперадзе іх чакала не лепшае — наперадзе была шаша; мабыць, шашу таксама прыйдзецца пераходзіць у лесе. Добра б перайсці ноччу, а ўдзень... Хіба што паможа туман.

Уесь час ідучы недалёка ззаду з дзвіном віントоўкамі на плячах, Войцік з зайздрасцю думаў, які ўсё ж здраўвены мужык гэты Сушчэння. Угнуўся ледзь не да долу, а прэ і прэ, нібы трактар, і нават не спыніцца для адпачынку. Дужы чыгуначнік, нічога не скажаш. Папраўдзе, дык Войцік здаўна недалюбліваў такіх вось здраўвякоў, хто б яны ні былі, ён неяк хваравіта адчуваў іхнюю перавагу над сабой, паставіць насуперак якой у яго не было чаго. Хіба што розум, разважнасць, мо нават хітрасць. Ці, як нядайна казалі,— прынцыповасць. Але прынцыповасць патрэбна была да вайны, у класавай барацьбе, у іх тлумнай складанай службе, а тут навошта? На вайне куды болей патрэбна такая вось дужасць, простая чалавечая сіла, якой у Войціка было малавата. Ды што зробіш, кожнаму сваё. Таму няхай нясе, калі сам напрасіўся. Вельмі нават магчыма, што камандзір Трушкевіч запытаетца, дзе забіты, і яшчэ пагоніць па труп. Дык тут будзе недалёка, лагер пад бокам ужо, труп, калі што, можна прывезці пасля на фурманцы. Вядома, у лагер Сушчэнню весці нельга. Гэта праста будзе скандал, калі ён, пасланы, каб забіць здрадніка, прывядзе яго ў атрад. Ён, канешне, стрэльне яго, хіба дзе бліжэй да ракі. І тады будзе вольны. Сам адзін ён ужо як-небудзь дабярэцца да свае пушчы і даложыць Трушкевічу: загад выкананы. Праўда, не абышлося без страт: Бураў забіты. Але на вайне хіба гэта вялікае дзіва — страты? Колькі яны ўжо страцілі за восень і лета...

Да трэцій прасекі яны яшчэ не дайшлі, як недзе ўбаку злева нечакана забахалі стрэлы. Не так, каб блізка, але і не далёка. У тумане гукі стрэлаў прагучалі няпэўна, прыглушана, і цяжка было зразумець, якая да іх адлегласць. Сушчэння нядоўга пастаяў з ношано і вяла апусціўся долу, Войцік таксама ўкленчыў на мох. Абодва ўслухаліся. Бахала мо з дзесятак ці болей вітовак, туманныя нетры лесу выразна даносілі кароткія без водгуля стрэлы, якія туга аддаваліся ў паветры, бы выбітыя з бутэлкі коркі.

— У Бабічах, ага? — спытаўся Войцік.

— Каб жа ў Бабічах,— услухоўваючыся, сказаў Сушчэння. — То з іншага боку. Ці не на шашы.

— На шашы?

— Ну.

— Дык яшчэ і шаша тут! Куды ж ты завёў?

Войцік ціха пры себе вылаяўся — ён зусім забыўся, што тут недзе павінна быць і шаша. Пра шашу ён і не падумаў нават.

— А куды ж яшчэ весці! — з ціхаю крыўдай зазначыў Сушчэння.

— Вы ж кажаце: у Бабічах немцы?

— Ну немцы.

— Значыць, толькі сюды. Цераз шашу.

Але, мабыць, сапраўды цераз шашу, інакшай дарогі ў пушчу няма. Можа, упершыню Войцік падумаў, што Сушчэння трапіўся яму дарэчы, што без яго ён зноў заблудзіў бы ў гэтym чортавым лесе. А заблудзіўшы, нядоўга налезці на ражон і развітаца з жыщём. Гэты хоць ведае мясцовасць і, можа, яшчэ выведзе да сваіх.

Ось калі б ён быў свой чэсны мужык, а не зраднік!

Але каб быў свой, а не зраднік, дык, пэўна, тут не было б чаго швэндаца і Войціку, і, мусіць бы, Бураў не ляжаў цяпер на воглай імшарыне, задраўшы ўтару падбароддзе. Каб быў не зраднік. Горш, што ён яшчэ і з наганам; думae, мабыць, што Войцік забыўся пра той наган Бурава і не адбярэ яго назад. Але трэба адобраць. Калі, можа, не тут (каб не абвастраць адносін), дык ужо за шашой трэба адобраць. Усё ж зраднік, якіх цяпер, у вайну, развязлося нямала — адны імі сталі з ахвотай, з нейкай для сябе карысцю, іншыя па безвыходнасці, праз страх, баючыся за жыщё, за дзяцей і сям'ю. Але тое не мяняе нічога па сутнасці, зраднік ёсць зраднік. Не глядзі, што каторы прыкідваецца смірным і нават гатовы навязаць табе шкадаванне, а затым... А затым — нож у спіну, кулю ў патыліцу. Хто ведае, што ў яго ў галаве, у гэтага Сушчэні, чаму яго там навучылі, у паліцыі. Мабыць, завербавалі, прымусілі ці ўгаварылі і далі заданне. Інакш бы жывога не выпусцілі. Войцік ужо разумее, яго не ашукаеш. Што-колечы пабачыў за жыщё, чаму-нічаму навучыўся.

Яны паляжалі на імшарыне, трохі спачылі, трывога ад страляніны памалу ўляглася, тым болей што і страляніна неяк нейпрыцяям быццам і зусім перастала. Тады зноў пайшлі ранейшым кірункам — у бок шашы. Толькі цяпер ішлі асцярожней: наперадзе Сушчэння з сваёй ношай, за ім уступам кроکаў праз пяцьдзесят — Войцік. Часта спыняліся па адным ці абодва адразу і слухалі. Туман не знікаў увесь дзень, мо трохі парадзеў надвячоркам, угары пацягнула лесавым шумам, ад лёгкага ветрыку трохі заварушыліся хвойныя вяршаліны. У гэтym пошуме, аднак, стала горш чутна, і яны зноў абодва разам пападалі ад раптоўнага грукату, што пасыпаўся непадалёк наперадзе. Паляжаўшы, сцямлі, што, мабыць, падышлі да шашы — там, недзе блізка, праносіліся машыны. Праўда, праз зараснік падлеску іх не было відаць, як не было відаць і шашы.

Калі грукат той крыху заглух удалечы, Войцік, прыгнуўшыся, падбег да Сушчэні.

— Шаша, ага?

— Шаша.

— Што ж рабіць? Пярэйдзем?

Перш чым адказаць, Сушчэння паслухаў. Лес слаба шумеў, як і раней, аўтамабільны грукат пакрысе глухнуў, аддаляючыся ўправа; злева ж лесавы простор атуляла ціша. Хоць, канешне, у кожную хвіліну там зноў маглі з'явіцца машыны.

— Можа, лепш паначы, як сцямненне,— слаба запярэчыў Сушчэння.

— Ну, столькі чакаць...

— Ага, трэба б чакаць.

Сушчэння застаўся ляжаць — ніцма пад кустом ядлоўцу, усё ўзіраючыся ў падлесак, у бок недалёкай ужо шашы. Яму было ўсё роўна, калі пераходзіць яе, ведаў, нічога добра га па той бок яго не чакае. Як, мабыць, не чакае нідзе. Але ён пачаў ужо прывыкаць да свае новае ролі — правадніка ці нават партызана, і імкнуўся выконваць яе спраўна. Ды каб выканаць спраўна ў ягоным становішчы, трэба было слухацца гэтага партызана Войціка, цяпер як бы яго начальніка. Тое паслушэнства давала яму цъмянью надзею, якая і вяла яго ўвесь дзень па лесе. Зноў жа Войцік, можа, зразумее, што ўсё тое Сушчэння робіць з свае добрай волі, без жаднага прымусу, хай ён памятае, а пры выпадку і засведчыць тое.

Яны праляжалі так, можа, і не надта доўга, на шашы ўсё было ціха, мабыць, не праехала ніводнай машыны. Не чуваць было і страляніны. Вецер угары, мабыць, патроху суняўся, так і не разагнаўшы туман, які ці не стаў нават гусцець на сконе дня, за час іх чакання. Так, туман пагусцеў, Войцік адзначыў гэта па тым, як у шэрай навалачы здаля закурэў падлесак. Доўга ляжаць на воглыム доле зрабілася сцюдзёна, дрыжыкі раз-пораз скаланалі цела, і Войцік ціха гукнуў:

— А калі цяпер, га? Па адным?

Сушчэння падняўся, сеў, азірнуўся. Ён не пярэчыў, але і не спяшаўся згадзіцца, ён памеркаваў трохі.

— Трэ паглядзець. Як там, на шашы.

— Ну паглядзі. Толькі нядоўга.

Цяжка ўстаўшы на ногі, Сушчэння валюхаста патупаў у падлесак, а Войцік раптам недарэчна сумеўся: дарма пусціў! На ўсякі выпадак ён з віントоўкай адбег трохі ўбок і схаваўся за камель тоўстай хвоі. Глянуўшы з-за яе, убачыў, як Сушчэння асцярожна, крадком прабіраеца да шашы, часам яго затуляе безразнячок падлеску, але ён хутка паяўляеца ў іншым месцы. Пасля, аднак, яго зусім затуліў хмызняк, і Войцік расслаблена апусціўся за хвойй.

«Чорт яго ўогуле ведае, што гэта за чалавек,— падумаў ён. — Быцца як свой? Ці, можа, падладжваецца, каб увесці ў зман?» Канешне, яго трэба дужа асцерагацца ўдзень, а калі яшчэ ўначы? Не, заставацца з ім нанач Войцік не меў намеру, ён адчуваў, што трэба як найхутчэй вызваліцца ад гэтага Сушчэні. Перайсці шашу і стрэльнуць. А то яшчэ стрэльне самога...

Аднак пакуль што кепскага нічога не здарылася, Сушчэні хутка паявіўся з кустоўя, і Войцік адначасна з ім падышоў да распластанага ў доле Бурава.

— Ну?

— На шашы пуста,— сказаў Сушчэні. — Нідзе нікога.

— Тады пойдзем,— рашыў Войцік. — Пакуль нікога няма. Трохі счакаем і пойдзем.

— Добра,— пакорліва азваяўся Сушчэні.

Яны зноў апусціліся долу абапал Бурава, які, падкурчыўшы рукі, у чорнай картавай кашулі ляжаў на баку. Раскудлачаныя валасы і шырокія плечы нябожчыка былі аблеплены павуціннем і абсыпаны ігліцай, боты нізка спаўзлі з ног, і ўсё ягонае цела здавалася ненатуральна даўтім і няўклюдым. Сушчэні паправіў на яго жываце перакручены падол мокрай ад крыві кашулі.

— Даўно знаёмыя былі? — запытаўся Войцік.

— Змалку. Цераз вуліцу іхняя хата стаяла.

— Да-а,— сказаў Войцік, нешта пачынаючы разумець. — Во гэта і падвяло. Яго і цябе.

— Яно, можа, і так,— неахвотна пагадзіўся Сушчэні. — Ды толькі мяне падвяло не тое.

— А што ж яшчэ?

Сушчэні працягла выдыхнуў і сашчапіў пальцамі рукі.

— Што не ўмёр там, у паліцыі. Во што.

— Гэта, можа, і праўда,— падумаўшы, сказаў Войцік. — Але паміраць не трэба спяшацца. Бураў вунъ паспяшаўся. Праз сваю дурасць.

— Бураў не ў пару. Малады яшчэ. Шкада...

— Табе чаго шкадаваць?

— Бо праз мяне быдта. Але ж я ні пры чым. Ці ж я хацеў? Я толькі там, у балоціне, не хацеў ляжаць.

— Вот лёг бы ў балоціне, Бураў жывы быў бы. Так жа?

— Гэта так, мусіць,— паморшчыўся Сушчэні. — Але вы ўжо скажыце там, камандзірам...

— Што сказаць? — насцярожыўся Войцік.

— Ну пра мяне, калі што. Калі не дайду. Усё ж жонка ў мяне, дзіця...

— А, во што! — здагадаўся Войцік. — Гэта скажу. Не турбуйся. Ішчэ мо і напісаць прыйдзецца.

— Напісаць гэта добра. Усё ж дакумант.

— На дакумант спадзяешся? — здзівіўся Войцік.

— Ну. Усё ж, можа б, разабраліся калі.

— А ўсё ж завербавалі, ага? Ну прызнайся!

Войцік пільным выпрабавальным позіркам павёў на Сушчэню, і той ад няёмкасці крыва перасмыкнуў вуснамі.

— Каб жа завербавалі, дык не ж! Вербавалі, ага! Але я не мог. Ну не мог я, і ўсё.

— Так ужо і не мог? — сказаў Войцік.

Сушчэння шчыра здзівіўся:

— Ну як жа можна, памяркуйце самі! На такое дзела? Мала, што сябе загубіш, дык яшчэ і сям'ю. Як жа ім жыць?..

Ён гаварыў тое быцца бы і шчыра, адзначыў у думках Войцік, і калі меркаваць наогул, дык пэўная праўда была ў ягоных словаах. Але ўсё роўна паверыць яму Войцік не мог. Войцік за жыццё ўжо зведаў, як дасканала хітруе вораг, як прыкідваеца сваім, сябрам, нават партыйцам. Як той Хмялеўскі. Колькі гадоў віў свою шкодніцкую вяровачку, прытвараўся, арганізоўваў слабыя калгасы. Ды ўсё ж выкрылі разумныя людзі, заўважылі і пакаралі. І хіба аднаго Хмялеўскага! А дырэктара школы Пратасевіча, міліцыйскага начальніка Лакцёнка, старшыню райспажыўсаюза Кузыміча. Ды ў кожнай вёсцы, у кожным калгасе. А ў вобласці! Скrozъ паналязла процьма зядальных ворагаў, шкоднікаў, зраднікаў. А ў вайну іх вылезла яшчэ болей. Надта шмат было тых урокаў класавай барацьбы, каб і дурань чаму-нічаму навучыцца. Не, мусіць на тое дадзена і пільнасць, каб заўжды быць начаку і не паддавацца на зман. Не даць адмякнучы у сабе непрымірымасці і заўжды да ўсіх прыглядацца. Да суседа, да сябра, а то і да бацькі з маткай. Ці мала што? Часам, можа, шкадаванне возьме да каторага, асабліва калі знаёмы ці там радня. Але тое бабскае пачуццё міласэрнасці належала задушыць у сабе, сцяць зубы і намагчыся на тое, чаго вымагае бязлітасны класавы прынцып. Канешне, бывае агідна, боязна нават, часам не хапае рапушчасці. Ну, але гэта таму, што ў Войціка слабы характар. Што зробіш...

— Ну, яно ўсяляк бывае. Вядома, вайна,— знарок прымірэнча зазначыў Войцік.

Але тыя ягоныя слова Сушчэння падхапіў з нязгодай і загаманіў са сцішаным запалам у голасе, чым нават здзівіў раздумна-насцярожанага Войціка.

— Вось вы кажаце — вайна! Што ўсё бывае... Але ж ці за год гэтай вайны ўсё так змянілася? Хіба людзі так хутка могуць мяняцца? Каб да вайны адзін, а ў вайну — іншы. Я тут усе трышацца сём год пражыў, мяне ўсе ведаюць. Заўжды ўсе паважалі, ні з кім не пасварыўся ні разу. Але ж чаму цяпер перасталі вёрыць? Вот

палучаецца, што немцам вераць, а свайму чалавеку — не. І суседзі, і вы. Жонка нават і тая... сумняваецца. Перамяніўся! Як гэта я перамяніся, калі мяне нарадзілі такім? — з ціхім абурэннем гаварыў Сушчэння.

— Э, шчэ як мянняюща! — сказаў Войцік. — Асабліва няўстойлівыя элементы. Калі жыць захочацца...

— Вот іменна: калі жыць захочацца, дык як жа на горшага мянняюща? Гэта калі ўжо смерць, дык, быць можа, усё роўна. Але ж жывы на жывое спадзяецица. Хай не для самога, дык для дзіцёнка, можа. Калі хоць таму жыць пашэнціць

Адхінуўшыся на адстаўленую руку, Войцік пазіраў у недалёкі прытуманены падлесак, не надта ўважліва слухаў Сушчэню і думаў, што доўга марудзіць тут нельга. Відаць, гэты чалавек умеў сваёй памаркоўнасцю размякчыць сэрца. Бач, прыпомніў ужо і дзіцёнка! Так, чаго добрага, нядоўга і пашкадаваць яго, а там недалёка застанецица і да апраўдання.

Не, трэба канчаць.

Вось пяройдуць шашу, і Сушчэння яму ўжо не спатрэбіцца. Дарогу далей Сушчэння збольшага ведаў, неяк дабярэцца. Бурава трэба будзе дзесь прыхаваць, каб пасля прыехаць па яго на фурманцы. Цяпер холадна, суткі-другія пачакае разведчык. Гэта — калі камандзір загадае. А можа, і не загадае. Атрад мяньяе дыслакацыю, пад пушчу наехала карнікаў, мабыць, цяпер будзе не да забітага Бурава.

Цымнела, аднак, марудна. Белаваты туман хвалямі расплываўся па лесе, асядаў зверху і насоўваўся нізам, змрокам і сцюжай ахінаючы голае кустоў падлеску, цёмнае купё маладых хвоек паблізу.

— Так, давай! — прыўзняўся на каленях Войцік. — Пярэйдзіш, дзе пачакай. Я — следам.

Сушчэння не дужа ахвотна падняўся, Войцік рупна памог яму ўзваліць на спіну цела Бурава, і той, трохі хістаючыся, павалокся ў падлесак.

Як толькі Сушчэння схаваўся ў падлеску, на душы ў Войціка нядобра зашчымела — здалося, ён даў прамашку. Нешта ўжо надта ахвотна гэты здраднік нясе на сабе труп Бурава, паслухмяна выконвае ўсё, што яму скажуць,— мусіць, у гэтым тоіцца нейкая хітрасць,— занепакоена думаў Войцік, лежачы ніц на імшаніку. Усё ж яго не мог ашкукаць той імпэт, з якім Сушчэння спрабаваў апраўдацца, на памяці ў Войціка ўжо былі выпадкі, калі гэтак жа апантана, а то са слязьмі і кляцьбой, спрабавалі апраўдацца некаторыя здраднікі ці нямецкія пасугучы; іншыя ж наадварот — нібы гублялі мову і ўпарты маўчалі. Войцік ведаў, што ў такой справе ўсё залежала ад характеристу чалавека, паводзіны якога зусім не вызначаюць ступені ягонай віны або невіноўнасці. Ён не ўяўляў, як бы паводзіў сябе сам, калі б

незнарок выплыў на свет ягоны леташні выпадак у Вайноўскім урочышчы, што ледзьве не скончыўся для яго пагібеллю. На шчасце, не выплыў, і ўсе малавясёлыя драбніцы таго здарэння ён насыў у сваёй памяці, глыбока схаваныя на самым сподзе душы. Хаця часам яны і варушыліся там, нестакойна і апрыкла, і трэба было намаганне, каб прыглушиць пачуццё вінаватасці, улагодзіць развярэджанае сумленне. Напэўна, аднак, будзе доўга помніца яму той світальны золак на пачатку зімы, калі па гразкаватым цаліку ён таропка бег з хутара ў Вайноўскае ўрочышча, дзе яны, троє раённых саўработнікаў, туліліся ў выкапанай на пагорку зямлянцы. Увогуле там было схоўна, спакойна і нават утульна каля напаленай бляшанай печкі ў кутку; харч здабывалі па чарзе ў навакольных вёсках ды на рэдкіх, уцалелых ад даваеннага зносу хутарах. Таго разу чарга падышла да Войціка, і ён позняй ноччу прывалокся на гэты адзінокі хутар. Гаспадара хутара рыжага Клімку і яго маўклівую бабу ён ведаў даўно, яшчэ з калектывізацыі, людзі яны былі неблагая, хоць і не дужа ласковыя, і менавіта з тae прычыны да іх уладковалі хворага акружэнца лейтэнанта Свірыдава. У адну з чарговых вылазак за харчам той спярша намок пад дажджком, а пасля падмёрз у мокрым адзенні і неўзабаве захварэў на гарачку. Баючыся за жыщё лейтэнанта, яны тыдзень таму прывезлі яго на гэты хутар. Тады Войцік адведаў хворага, добра пад'еў, сагрэўся і нават неўпрыцям задрамаў у цяпле на лаўцы. Але на сваю бяду, задрамаў трошкі болей, чым трэба, і калі выйшаў на сцежку, пачало віднечы. Ён устрывожана наддаў кроку, наперадзе ў кустоў трэба было перайсі дарогу і далей каля рова, пералескамі прабірацца да іх урочышча. У сідары за спіной у яго ляжаў бохан хлеба і муляла з паўвядра бульбы, якой яго надзяліў рыжы Клімка. Увогуле не багата, але пакуль што павінна хапіць, думаў Войцік, а там сходзіць хто іншы, прынясе яшчэ. Людзі ў навакольных паселішчах былі чулыя на чужую бяду і без прынуку дзяліліся ўсім, што мелі самі. Войціку ўжо зусім трохі заставалася да кустоў і дарогі, як невыразна яшчэ ў світальным сутонні ён згледзеў наперадзе людзей. Іх было троє, і яны таксама ўбачылі яго ў полі, насцярожана знерухомеўшы, чакалі. Сэрца ў Войціка скаланулася ў грудзях, але ён, быццам па інерцыі, дробнымі крокамі ўсё бег па ледзьве прыкметнай у мокрым снезе сцяжынцы. Зброі ў яго не было — за харчам яны заўжды хадзілі без зброі — і цяпер ён затрымкыўся: хто тыя людзі? Здалёку было не згледзець, але, падышоўшы бліжэй, Войцік і зусім азмрачнёў душой — на дарозе чакалі яго троє мужчын з вінтоўкамі. Рабіць, аднак, не было чаго, ён пераскочыў канаву і апынуўся насупраць. Адзін з іх груба спытваўся «куды?», пасля «адкуль?», двое іншых ablапілі за спіной яго сідар, садралі з плячэй вераўчаныя почапкі. Войцік зразумеў, што апраудвацца было бескарысна, тым больш што тыя ўжо аблаялі яго «бандзюком» і пачалі

дапытваца, дзе ўзяў прадукты. Усё ж Войцік паспрабаваў выкруціцца, сказаў, што не ведае дзе, маўляў, завітаў да знаёмага чалавека і папрасіў. Пасля нядоўгага лаянкі тыя загадалі зараз жа паказаць хату гэтага знаёмага і руляй зараджанай вінтоўкі балюча піхнулі яго між лапатак у спіну.

Рабіць не было чаго, Войцік павярнуў на праклятую сцяжынку, якая гэтак па-здрадніцку завяла яго ў пастку. Ваўкавата зацяўшыся, паліцаі ішлі следам, а ён ашалела думаў, куды іх прывесці? На пагорачку ў полі сцежка дзялілася на тры: адна бегла ў недалёкую вёсачку пры нізінцы, дзе ён ніколі не быў і нікога там не ведаў, другая вяла ўбок, да недалёкага Фамічоўскага хутара, гаспадар якога, казалі, ужо знююхаўся з паліцыяй. І толькі трэцяя кіравала па полі да Клімкавага хутарка, што сціпла прыткнуўся ў хмызняку да рова. Войцік неращуча мінуў першую паваротку, усё пакутна думаючы, куды яму скіраваць? Вельмі яму не хацелася весці іх да Клімкі, дзе выкашліваў хворыя лёгкія Федзя Свірыдаў, але куды ж яшчэ ён мог павесці? Фамічоўскі хутар адпадаў з тae прычыны, што гэтыя самі там маглі начаваць сёння, значыць — толькі да Клімкі. І ён прайшоў паўз і другой павароткі — цяпер ужо выбару ў яго не заставалася, і ён усё з большай пакутай уяўляў, што будзе далей. Але што ён мог зрабіць? Ён толькі прымарудзіў крок, каб як мага даўжэй расцягнуць гэты апошні кіламетр шляху. Але як ён яго ні расцягваў, усё ж яны апынуліся нарэшце на Клімкавым падворку, і паліцаі сунуліся ў дзвёры. Дзвёры, аднак, былі зачынены, паліцаі пачалі стукаць, гучна патрабуючы адчыніць, і тады за дзвярыма грукнула разам тры ці чатыры стрэлы. Адзін паліцай выпусціў з рук вінтоўку, да яго кінуўся другі, а трэці, разбіўшы прыкладам акно, кінуў у хату гранату. Як толькі там грымнула, са звонам сыпануўшы на двор бітым шклом, Войцік сарваўся з месца, кінуўся за вугол, абабег хляўчук і праз кустоўе стрымгалоў сказаўся па скіле ў роў. Падхапіўшыся на ногі, што было сілы паймаў прэч ад гэтага хутара. Па ім стравялі, стравялі на хутары; там яшчэ колкі разоў выбухнулі гранаты, і хутка ў неба паваліў белы дым — яны падпалилі хутар. Зрэдчасу азіраючыся, ён доўга бег па рове, пакуль не выбраўся на раўнейшае, збочыў у лес і, з паўдня паблukaўшы па ўрочышчы, дабраўся нарэшце да іхняга стойбішча. Там ён сказаў толькі, што раніцай хутар абклала паліцыя, яму пашэнціла ўратавацца пад дымам, а што сталася з іншымі, ён не ведае. Праз суткі, аднак, стала вядома, што хутар згарэў з людзьмі, адзін паліцай там забіты, другі паранены. Але паліцаі, відаць, аказаліся не тутэйшыя, Войціка з твару не ведалі, і жахлівая сустрэча і імі заставалася тайнай, якою ён не меў ахвоты з кім-небудзь дзяліцца. Канешне, часам было непрыемна перад сабой, але яго супакойвала думка, што гэта яшчэ не прадажніцтва, што іншыя прадалі болей, чым гэтыи богам забыты хутар з трymа жыхарамі. Ды і

хіба ён прадаў? Ён толькі быў змушаны пад пагрозай расстрэлу паказаць, дзе ўзяў прадукты, і ці яго віна, што паліцаю на хутары сустрэлі стрэламі праз дзвёры? Усяго кантакту з паліцыяй у яго было якіх паўгадзіны ці гадзіна часу, але і таго хапіла, каб пагубіць трох чалавек. Сушчэння ж праседзеў два тыдні ў СД і яшчэ наважваеца хлусіць, што не здаўся. Выстаяў, не скарыўся. Ведаем мы такіх нескароных, зласліва разважаў Войцік. Зламалі і завербавалі, інакш не магло ібыць.

Але што ж, мабыць, цяпер было позна праяўляць пільнасць — ён яго ўпусціў, дарэчы, са зброяй, бураўскім наганам у кішэні, — як бы неўзабаве не атрымаць з яго қулю ў лоб. Каб яно ўсё згарэла! — лаяўся Войцік. І які нячысцік насладзіў на яго гэтага здрадніка! Чым бліжэй яны прыходзілі да партызанскай пушчы, тым усё большы неспакой агортваў Войціка, і ўсё праз таго Сушчэню.

Хвілін, можа, праз дзесяць пасля Сушчэні Войцік таксама падняўся, яшчэ раз паслушаў — быццам нідзе нікога. Наваколле прыцьмела, ужо трэба было добра ўгледзецца, каб адрозніць у доле гнілы пень ад маленькой хвойкі. Пад нагамі часам глуха шорхала апалае лісце, і ён стараўся ступаць цішэй. Ціхен'ка выбраўся з драбноты падлеска, падышоў да дарожнае выемкі, зірнуў у адзін канец гразкай шашы-гравійкі, у другі. Трохі памарудзіў і па крутаватым адхоне засцярожліва, каб не ўпасці, пайшоў уніз. Толькі ступіў некалькі кроку, як паслізнуўся на стаптаных абцасах, і ягоныя віントоўкі ззаду знянацку стукнуліся прыкладамі. Стукнуліся зусім трошкі, ледзь-ледзь, але тут, над шашой, іхні стук прагучалі страхавіта-далёка, і Войцік занепакоена зірнуў па баках і насупраць. І ў тое ж імгненне ён сцяўся, знерухомеў, зусім збянтэжаны. На тым баку за адхонам шарэлі ў тумане нерухомыя постаці двух чалавек — адзін, як можна было зразумець, узіраўся праз хмызняк у поле, а другі, тонка падпіразаны і высокі, бы жардзіна, трывожна матлянью рукой.

— Стой!

Крутнуўшыся на травяністым сціле, Войцік адразу сцяміў, што ўліп. Чамусыці на імгненне здалося, што другі побач з гэтым даўтім — Сушчэні; значыць, навёў, падпільнавалі ўрэшце. Войцік роспачна сіганаў па адхоне ўгору; карабін яго, споўзшы з пляча, зваліўся пад ногі, толькі ён ухапіў яго, як туманны прыщемак ззаду агняна пыхніў ад траскотнай аўтаматнай чаргі. Кулі ўдарылі ў траву на адхоне, здаецца, адна ляскнула па карабіне з ціхім вуркатам адлящела ў цемру. Ззаду ўжо закрычалі, злосна і патрабавальна, зноў пратрашчала чарга, здалося, бліжэй; яму ўжо зусім трошкі заставалася гэтага адхону, у лесе ён, можа б, уратаваўся. Але ўсё ж не хапіла якіх пяці метраў, куля з наступнай чаргі імпэтна выцяла пад лапатку — бы загнала ў грудзі гарачы кастыль, ён захліпнуўся, выпрастаўся і

паляцеў назад — уніз галавой па мокрым, травяністым скеле. Віントоўкі таксама паляцелі кудысь з плячэй, ды, мусіць, віントоўкі яму ўжо былі не патрэбны, ён ужо адчуў, што забіты. Забіты недарэчна, не ў пару, па-дурному, праз сваю неабачлівасць. Нашто ён пусціў Сушчэню... Ён апынуўся ў быльнягу ля самай канавы, зрок яго заслала чорным туманам, ён удыхнуў — трудна, з клёкатам у грудзях — і не меў сілы выдыхнуць. Пачулася недалёкая гамана, выкрыкі, спярша на шапы, пасля галасы загучалі бліжэй — яго ўжо шукалі. Ён чакаў урэшце пачуць знаёмы голас Сушчэні, каб канчаткова праклясці яго перад пагібеллю, ды не пачуў. Гучней за іншыя чуўся гугнявы, нібы прастуджаны ці задыханы голас чалавека, які гукаў да кагосцы:

— Панімаеш, азірнуўся — стаіць! Ах ты... Недзе тут ён. Хадзі сюды...

— Чакай ты...

— Ды во ён... Ляжыщи!

Голас той быў не Сушчэнеў, але надта знаёмы Войціку, які ўжо чуў яго недзе, толькі цяпер не мог прыпамятаць дзе.

— Во віントоўка! Ну я ж казаў...

Зусім блізка пачуўся шоргат травы, крокі, што болем аддаліся ў Войціавых грудзях. Затым ён пачуў зморанае хрыплаватае дыханне побач.

— Бандыт, во! — задыхана вымавіў нехта, дужа дзёўбунуўшы яго нагою ў бок.

— Забіты?

— Забіты, мусіць.

Яны ўжо былі ля яго, двое ці болей, нагнуліся, папіхалі ў бок. Войцік не кратайся і не адзываўся, усё на свеце стала яму чужым і апрыклым. Рэшта жыщца яшчэ трymалася ў ім, але цела было ўжо не яго. Яго заставаўся хіба пякельны боль у грудзях, які засланіў цяпер ад яго ўвесь белы свет.

— Во кабура... пустая. А дзе наган?

— Трэ пашукаць. У траве недзе...

Тое, што спыталіся пра наган, дало зразумець Войціку, што Сушчэні з імі не было, Сушчэні наган не шукаў бы. Яны ўхапіліся за яго дзягу, расшпілі спражку і выдралі дзягу з-пад цела. Пасля перакацілі на другі бок, пачалі знімаць паддзёўку. Войцік не кратайся і нават не дыхаў, ён ледзь трываў боль і амаль не адчуваў свайго цела. Яму балюча заламалі руку, здзіраючы рукаў, паліцай злосна вылаяўся, і тады раптам Войцік пазнаў: то быў пляменнік Хмялеўскага Драбіна. Невядома, ці то было прозвішча, ці мянушка, але мінавіта гэтак клікалі ў мястечку таго даўгалаўгага худога мужчыну, што перад вайной падіў печы ў mestachkovай лазні. Ён жа тады памагаў Кацярыне Іванаўне пілаваць дровы, якімі Войцік падзяліўся з удавою Хмялеўскага. Аднойчы яны нават трохі пагаманілі цераз плот уранку,

як Войцік бег у выканком на працу. Цяпер гэты Драбіна, пэўна, не пазнаваў Войціка, ды Войцік яго пазнаў і са спазнелым пакаяннем падумаў: во ўпусцілі, не дадушылі ў свой час. Цяпер прападай. Ад рук во такіх...

Тым часам яны аблапалі яго кішэні, выштагнулі кашалёк з паперамі, лыжку і ладны жалезны складанчык на два лязы са штопарам. Ён яшчэ быў жывы. У грудзях ужо не клёкала, кроў ціха сцякала праз дзірку прадранага на локцях світэра на сцюдзёны травяны дол. Урэшце яны адступіліся, і ён падумаў: прыйдзеца канаць. Усвядамленне задоўжанай смерці нават сплохала яго — як вытрываць яму, калі доўга? Лепш бы адразу. Але ён не мог ні азвеща, ні нават заенчыць — мог толькі ляжаць тут, нібы труп, і ціха сплываць крывёю. Ліпкая мяявая знямога ўрэшце пачала засціць ягоную памяць, ён то забываўся, то пачынаў разумець, што здарылася, і адчуваць пад сабой стылую вогласць травы. Неяк падумаў, што яны пайшлі, і тады ў ім пыхнула кароценькая надзея: а раптам... А раптам яшчэ ўратуеца. Можа б, Сушчэння... Аднак ён не паспей нічога дадумаць — пэўная думка яшчэ не аформілася ў яго змарнелай свядомасці, як блізкім абвалам зноў затаўкіся таропкія крокі побач.

— Гамашы ў яго! — надта гучна ўначы прагучала паблізу, і Войцік адчуў балючы ўдар па назе ля калена.

— Давай хутка...

Паліцай, мусіць, прысеў ля яго на кукішкі, Войцік адчуў гэта па стомленым выдыху побач, і ўзяўся здзіраць з ног гамашы. Адзін з натугай садраў, не разбэрсаючы, на другім спярша разарваў пальцамі вузлаватыя шкуматы-завязкі. І тут, мабыць, яму штосьці ўчулася, паліцай насяцярожкыўся і брыдка, разлютавана вылайся.

— Ах ты смой!.. Жывы яшчэ...

— Стрэльні, і айда,— данеслася здаля, ад шашы,— то быў голас того ж Драбіны. Побач шчоўкнуў затвор, і Войцік паспей адчуць толькі, як агняна-сляпучая бліскаўка пыхнула ў твар...

Сушчэння тады перайшоў шашу, пераскочыў неглыбокую сухую канаву і з астатняе сілы ўскараскаўся на супрацьлеглы адхон. Ззаду і на дарозе ўсё было ціха, у тумане яго не маглі згледзець здалёк, а зблізку не было нікога. Па гэты бок ад шашы хвой ужо не было, адразу за тэлеграфнымі слупамі з сякім-такім хмызам унізе пачынаўся нешырокі сенакосны прасцят, воддаль за якім у тумане зноў шарэла кустоўе,— там, ведаў Сушчэння, цякла рэчка Рэса. Каб найхутчэй аддаліцца ад шашы, Сушчэння наўпрасткі пашыбаваў да таго кустоўя, мяркуючы, што Войцік неўзабаве дагоніць яго. Задыханы, ён пралез нешырокі алешнікавы гушчар і спыніўся, зваліў з сябе Бурава. Далей зноў быў адхон з драбналесем, і недалёка ўнізе пад абрывам бліскаў праз туман нешырокі паварот ракі — мабыць,

тут трэба было пашукаць, дзе цераз яе пералезці. Але спярша трэба было дачакацца Войціка.

Толькі Сушчэнія бокам зморана апусціўся ля Бурава, як ззаду, на шашы, раздаўся прыглушаны крык — незразумелы, але, як здалося Сушчэню, страхавіта-пагрозлівы, і зараз жа дробна пратрашчала чарга, за ёй другая і трэцяя. Сушчэнія спярша ўгнуўся, прыпаў да зямлі, потым успомніў пра свой наган і дрыготкамі пальцамі выдраў яго з кішэні. Нейкі час ён не ведаў, што яму трэба рабіць — затаіцца, уцякаць ці бегчы насустроч Войціку, які, пэўна, трапіў у бяду. Чэргі і яшчэ трашчалі, між іх чуліся глухаватыя крыкі, толькі адсюль ён нічога зразумець не мог — невядома нават, на якой мове крычалі. На шчасце, аднак, крыкі не набліжаліся, яны гучалі ўсё ў выемцы, там жа трашчалі і стрэлы; куляў тут не было чуваць, значыць, стралялі не ў гэты бок. Урэшце Сушчэнія наважыўся і крадком з наганам у руцэ прадраўся праз край алешины, асцярожна паглядзеў праз хмызняк.

Добра ўжо затуманеная вечаровым прыцемкам сенажаць ляжала пустая, Войціка нідзе не было, і Сушчэнія сумеўся зноў: што ж яму цяпер тут рабіць? Тым часам стрэлы на дарозе спыніліся, з туманнай цішы нядоўга даносіліся глухаватыя галасы, але не крыкі, падобна, там гаманіла некалькі чалавек запар, але зноў, на якой мове — зразумець было нельга. Нарэшце ляснуў адзіночны стрэл, і ўсё сціхла. «Што яны там нарабілі? Што нарабілі?» — білася ў галаве ў Сушчэні недарэчная думка-пытанне. Але што нарабілі — няцяжка было здагадацца, ды ён не хацеў верыць у тое — ён ўсё ўзіраўся ў прарывістую грыўку кустоўя каля шашы пад слупамі і чакаў, што адтуль паявіцца Войцік. Ды Войцік не паяўляўся, ад стомы і непружання ў Сушчэні пачало двацца ўваччу. Ён і не заўважыў, як зусім змерклася — змроучы туман зусім праглынуў хмызняковы шнурок пад правадамі, сцяну хвой па той жа бок шашы, неўпрыкмет заслаў і нешырокі прасцяг сенажаці. На трохі яшчэ светлаватым небе ўтары адбілася чорнае сучча алешины — настала ноч. Нядоўгая трывога на шашы ўляглася, галасы змоўклі, падобна было, што там ўсё затаілася. Ці, можа, яны паехалі? Але маторнага грукату ён не пачуў, хіба там не было аўтамабілю? Тады што там было і адкуль узялося?

Усё не ўстане саўладаць з хваляваннем, Сушчэнія вярнуўся назад, да Бурава, які, даўно абыякавы да ўсяго, ляжаў на спіне пад кустоўем. Тут ён пастаяў і паслухаў, думаючы, што мо Войцік паявіцца з іншага месца. Толькі дарма. На лесавых прасторах заўладарыла золкая восенская нач, ад рэчкі несла зябкаю сыррасцю, а Войціка нідзе не было. Але куды ж тады было падацца Сушчэню? Сцяміўшы, што, мабыць, Войціка тут не дачакацца, ён аж здрыгануўся знячэўку — гэта было жахліва... Мала таго, што Бураў, дык яшчэ і Войцік! Што ж тады ён адзін без іх, куды ён падасца?

Ён выйшаў з кустоўя, ступіў некалькі кроکаў па сенажаці, паслухаў. Цяпер ужо можна было не хавацца, у змроку начы і зблізу няшмат чаго можна было згледзець. Хуткім крокам Сушчэнія прайшоў па траве ўздоўж кустоўя, перадумаў — пайшоў у другі бок. Увагу яго ўсё цягнула да сябе шаша, пэўна, трэба было падысці туды. Ён баяўся: там маглі сядзець ворагі, пільнаваць яго або Войціка, калі таму пашчасціла ўцячы. Але тое месца, дзе ён перайшоў шашу і дзе павінен быў перайсці яе Войцік, уладарна цягнула яго да сябе, і Сушчэнія наважыўся. Праўда, ён не пабег наўпрост цераз сенажаць, а павярнуў наўзбоч, даў добра грука, пакуль абышоў тое злашчаснае месца і ля тэлеграфнага слупа з падпорынай вылез на адхон. Адхон тут быў яшчэ болей высокі, удзень, мусіць, дарогу з яго можна было бачыць далёка. Але гэта ўдзень. Цяпер жа ні здалёк, ні паблізу нічога не было відаць, у выемцы, нібы ў правалі, трохі курэў змрочны туман. Сушчэнія прысеў на адхоне, пасядзеў, паслухаў. Пасля з наганам у руцэ ашчадна, каб не паслізнуцца, спусціўся да шашы, перабег яе па сырым гравію і ўскараскаўся на адхон насупраць. Ніхто яго не ўбачыў; нідзе ніхто не азвайўся. Тады ён дужа асцярожна, праз кожныя пяць кроکаў спыняючыся, пачаў красціся да таго месца, дзе пераходзіў шашу на той бок. У травяністым доле і асабліва ў выемцы нічога не было відаць, і ён болей спадзяваўся на сваё адчуванне, калі шукаў тое месца. «Здаецца, недзе тут блізка,— урэшце падумаў ён, добра такі пратупаўшы пад адхонам. — Ці, можа, далей...» Так разважаючы, ён згледзеў у тумане ледзьве прыкметны бліск лужыны і ўзрадаваўся, зразумеўшы, што праходзіў менавіта тут. Але што з таго? Войцік мог пайсці іншым шляхам, мог наогул не выйсці з лесу... Усё ж Сушчэнія прайшоў раз і другі па адхоне, паўзіраўся ў чорныя баравыя нетры паблізу. Нідзе не было нікога... Зрэшты, Войцік мог і ўцячы, ці яны маглі забіць яго і забраць з сабой. Шмат было магчымасцей у ворагаў, а вось у яго, здаецца, ужо не засталося ніводнай.

Пастаяўшы на адхоне і нявесела разважыўшы, ён з апанураным сэрцам пачаў спускацца ўніз. І нечакана ў траве натрапіў нагою на штось мяккае, хапіў рукою і пазнаў: то была кепка. Жорсткая суконная кепка з цвёрдым даўтім казырком — знаёмая кепка Войціка. Аж спалохаўшыся ад тae знаходкі, ён замітусіўся на адхоне, прабег паўзіраўся і ў стаптаным быльняту ледзьве не наскочыў на чалавека. Цёмнай нерухомай купінай той ляжаў ніцма, і штосьці белае на ім выразнаю плямай свіцілася ў змроку.

Поўзаючы на каленях, Сушчэнія абмацаў яго — то быў Войцік, і быў ён нежывы, ужо стаў халодны, як і зямля, на якой ляжаў. Віントуўкі нідзе не было, паддэўку з яго, мабыць, здзэрлі, гамашы таксама — за адной нагой валаклася анучка, другая нага была босая. Кішэні штаноў матляліся вывернутыя, мабыць, шукалі зброі ці якой маёмасці, — забілі і кінулі. Сам не адчуваючы сябе ад страхавітага хвалявання,

Сушчэня ўпоперак на плечы ўзваліў шчуплаватае цела Войціка і подбегам адолеў шашу. Трохі цяжэй было ўзлэзці на адхон. Але наўкола па-ранейшаму ляжала цішыня, нават не гулі правады ўгары, і ён, гучна дыхаючы, кінуўся па сенажаці да рэчкі.

Апошняя кроki да таго месца, дзе ляжаў Бураў, ён ужо ледзьве брыў, знясілены раптоўнаю стомай, неяк усё ж датупаў з забітым на плячах да другога забітага і разам з ношаю ўпаў на дол. Здаецца, сілы ў яго ўжо не засталося, бо не засталося надзеі, усё зайніло ў абсолютны тупік, і толькі яшчэ недарэчна доўжылася яго жыццё, якое цяпер немаведама навошта яму. Што яму рабіць цяпер з ягоным жыццём, чым яму абараніць яго і ці варта абараніць наогул? Каму будзе шчасце з таго абароненага ім жыцця? Хто ўзрадуецца таму жыццю, калі самому яно ўжо не на радасць, а на беспрасветныя злыя пакуты.

Трохі паляжаўшы, ён заварушыўся, сеў. Выпрастаўшы ногі, сядзеў на золкім дOLE пагорка. Праз туман і голае веңце кустоў ўнізе па-начному цъмяна і санліва паблісквала рака, і ляжалі побач двое забітых. Дзіўна, яны прыехалі на станцыю, каб забіць яго, ды ўсё атрымалася інакш: ён вось жывы, а яны мёртвыя. І во дзіве: яму німа з таго радасці. Нібы ён сам таксама ўжо мёртвы.

Сушчэня трохі пацягнуўся, паправіў Войціка — перакаціў яго на спіну. Пасля, падумаўшы, стаў на калені, падцягнуў яго танклявае, нібы ў падметка, цела, паклаў побач з Буравым. Два партызаны, якіх у страі — плячо ў плячо. Толькі адзін босы, а так абодва ў кашулях, без шапак. Старэйшы і малады. З вольнымі рукамі, без зброі.

Зброя была ў яго — чорны міліцэйскі наган з сямю патронамі ў барабане. Але нашто яму сем патронаў? Яму патрэбны ўсяго адзін. Каб падвесці апошні рахунак жыццю. Ці выкараскацца з гэтага тупіка, у які яго загналі немцы, вайна і жыццё... Сумленна, як усе, на роўных правах з людзьмі жыць ён не мог, а несумленна ён не хацеў. У яго была жонка, радня, рос сынок Грышачка, як было класці пляму на іхнія лёсы? А не запляміць было ўжо немагчыма. Насуперак свайму жаданню, усім сваім намаганням. Што ж яму яшчэ засталося?

Ну, але, што ж, мусіць, усё мае свой сэнс і свае законы. Чалавек не ўсё можа. Часам ён не можа нічога. Загінулі ж гэтыя людзі, партызаны і патрыёты, чым ён лепшы за іх? Ён жа ў іх смертны час быў разам з імі і ўжо хоць бы таму заслужыў такую самую смерць? Хай яму даруюць людзі, жонка Анэля, сынок. Ён заўсёды стараўся быць добрым мужам і бацькам, ды вайна ці няшчасны лёс сталі мацней за яго. Бог ведае, як ён любіў іх і колькі натрываўся за іх! Мусіць, было б усё інакш, калі б не гэтая яго любоў, якую скарысталі з разлікам тыя, што загналі яго ў гэтую пастку, пакінуўшы іх заложнікамі. Немец Гросмаер скруціў яго лёс, але ён не пераможа яго на волі. Ягоная вольная воля — можа, тое адзінае, што засталося

непадлелым нікому. Усё ж ён памрэ на свой выбар... Хай хоць гэта суцешыць яго ў яго горкай долі. Іншага суцяшэння сабе ён ужо не знаходзіў...

Золкай туманнай ноччу група падрыунікоў партызанская брыгады «Дзядзі Сашы» прабіралася на шашу, каб замініраваць мост цераз Рэсу. Хлопцы трохі заблудзілі звetchара і выйшлі на дарогу ўбаку ад моста. Каб зноў не блукаць панацы і зэканоміць час, паціху пайшлі над адхонам. Ішлі моўчкі, насцярожана, след у след за пярэднім — старшым групы, вайсковым сяржантам з акружэнцай. Вёсак паблізу тут не было, паліцыя ўначы не надта гойсала гэтай лесавой дарогай. Але ўсё ж...

Але ўсё ж трохі ўбаку і зводдаль нечакана раздаўся стрэл — нягучны шчоўкнуў у тумане, і хлопцы ўсе разам прыседі. Ды стрэлаў больш не было. Хвойны бор за дарогай моўчкі чарнеў у туманным паўзмроку, па другі бок, за сенажаццю, наогул няшмат што было відаць. Недзе ўгары, за аблокамі, ужо ўзышоў месяц, трохі падсвятліў ноч, якая, аднак, мляўка тайлася ў шэрай туманнай навалачы.

— Так, балуецца нехта... Дурак нейкі,— ціха сказаў той, што ішоў за старшым. Старшы недаверліва пакруціў галавой у пілотцы, паслухаў і, мабыць, нічога больш не ўчуўшы, засцярожліва пайшоў далей.

Іншыя павалакліся следам.

Іхні галоўны клопат чакаў іх наперадзе.

АБЛАВА

Аповесць

РАЗДЗЕЛ ПЕРШЫ. ЧАЛАВЕК НА ІМ ШАРЫНЕ

Прырэчнай лугавая імшарына з раскіданымі па ёй бухматымі купкамі лазняку ды грыўкамі зрудзелага бярэзніку дружна зелянела позняю восеньскай атавай. У доле скрозь было мокра, няўходна, мох часам асядаў пад нагамі, і тады з-пад яго цвіркала мутная жыжка. Але мох дужа не правальваўся, дрыгвы тут не было. Гэта цяпер, увесенъ, імшарына набрыняла вадой і стала падобнаю на балота, а ўлетку, у пару сенакосу, дык тут скрозь было суха, вольна хадзілі касцы, бабы і нават ездзілі на брыках, калі звозілі сена. Дзе-нідзе ў доле яшчэ і цяпер налітая чорнай вадой блішчэлі сляды конскіх ног. Пасля дажджоў прырэчнае балота шырока разліoso, заліо імшарыну, якая, бы цеста на дражджах, пачала пухнуць мяккім вільготным мохам. Скураныя пасталы на нагах у чалавека даўно раскіслі ад балотнай вады, анулы наскрозь змакрэлі. Але чалавек не заўважаў таго і між кустоў ўпарты імкнуўся кудысьці. Наўкола стаяла цішыня, нідзе не было нікога. Людзі завіхаліся на палетках, выбіралі бульбу, - нашто цяпер каму гэтая дальняя прырэчнай імшарына? Чалавек, мабыць, ведаў тое і ўсё ж адчуваў сябе неспакойна, нават трывожна; хада яго была такая насцярожаная, што, здавалася, варта недзе каркнуць вароне, як ён здряганецца і абамрэ на месцы.

Быў ён немаладога веку, даўгальгі і шырокі ў плячах, але надта худы, з жылаватай выцягнутай шыяй. На даўно не голеным твары чырванеў даўгі прастуджаны нос, з-пад святлявых броваў насцярожана зыркалі шэрья вочы. Рот яго быў трохі разяўлены - ад стомы ці залішний увагі, і з-пад абвіслых вусоў вытыркаліся два ніжнія зубы, іншых спераду не было відаць. Дыханне ў чалавека чулася сіпатае і частае - усё ж, мусіць, далася яму ў знакі гэтая хада па балоце. Апрануты ён быў у зрудзелы ад старасці вясковых армячок-паддзёўку, залаплены на плячы чорным суконным лапікам, на запалым жываце скасабочана трymалася раменная папружка. Пакамечаная кепка на галаве даўно ўжо страціла сваю ранейшую форму і выглядала нібы аблавушка - відаць, насілі яе не адзін год. Мабыць, таксама, як і порткі, спераду і ззаду абсаджаныя лапікамі, на якія, у сваю чаргу, былі прышыты новыя лапікі - такія зношаныя былі порткі. Бадай, самае спрайнае на чалавеку былі ягоныя пасталы, хоць і раскіслыя ад вады, але з моцнай сырамятнай скуры, тута сцягненыя на нагах веraўчанымі забэрскамі, канцы якіх былі абкручены аднізу на калашынах тых нехуцавых порткаў. Ніякай

ношы ці хатулька ў чалавека не було відаць, волынья руکі яго, аднак, не матляліся, а напаўсагнутыя насырожана віслі па баках.

Відаць было па ўсім, што чалавек даўно ішоў адзін, звыкся са сваёй адзінотай і старанна абмінаў людзей. Людзі для яго былі найвялікшую небяспекай у полі, на дарогах, ці не таму ён выбіраў шлях воддарль ад дарог, паселішчаў, між параснікаў і балацявін або цераз лес. За час блукання ён адвык ад чалавечага голасу, сам маўчаў, толькі напружана, да болю ў галаве, думаў і безупынна ўзіраўся ў наваколле. Слых яго стаў такі востры, што ён лёгка зауважаў самы кволы птушыны шолах у кустоўті, за вярсту лавіў стук калёс на дарозе; нягучны дзіцячы вокрык даваў яму знаць, дзе пасвіцца вясковы статак. Статка ён не баяўся, ужо разы трыв, натрапіўшы на пастушкую, разжываўся ў іх хлебам ці бульбінай, аднойчы нават паспытаў трохі сала. Сала дала дзяўчынка, якая разам з другой гэткай жа малечай пасвіла шэсць каровак на ржышчы пад лесам, і ён, вылезшы з кустоўті, спярша папытаўся, якая вёска здаля на пагорку і як клічуць дзяўчынку. Мусіць, тая ўсё ж напалахалася, але адразу выняла з кішэні бацькавай світкі загорнуты ў чистую анучку свой полуудзень і моўчкі аддала дзядзьку. Ён узяў, адышоўся і, хоць быў згладнелы, бы воўк, не мог узяцца есці - так узрушшы ў яго той яснавокі позіркі дзяўчынцы, які неспадзеўкі нагадаў яму ягоную дачушку Волечку. Добра адышоўшы па ўзлеску, ён зашыўся ў гушчар і не стрымайся - заплакаў, мо першы раз з того часу як пахаваў дачушку. Не суджана было ёй пабачыць сваю замельку, прыбраў бог на чужой старане, навек супакоў над жвіровым абрывам далёкай сцодзёнай ракі.

А бацька дайшоў.

Прырэчнай імшарына разам з ракой крута паварочвала ўбок, наперадзе між кустоўті засінеўся хвойны грудок, і Хведар Роўба запаволіў хаду, гатовы зусім спыніцца. На твары яго адбіўся выраз туті, нават болю, ён зморшчыўся сваімі запшчаціненымі маршчакамі, нібы збіраўся заплакаць. Ды і сапраўды ледзь не заплакаў, расчулены, можа, пазнаўшы памятную з дзяцінства мясціну - той пясчаны грудок сярод балацявіны, на якім зімой і ўлетку зелянела купка стромкіх старых хваін. Там, ведаў, была дарога, якою ён калісьці ездзіў на станцыю, у мястэчка, малы - з бацькамі на кірмашы, затым у раён да начальства, колкі разоў вазіў нарыхтоўкі збожжа, падатак прости і два разы цвёрды. Грудок, здаецца, не змяніўся за ўсе доўгія пяць гадоў, як Хведар не бачыў яго, хвойкі нібы папрыгажэлі нават і бухматы зелянелі зводдарль, быццам слалі яму прывітанне з таго даўняга самотнага дня, як ён апошні раз глядзеў на іх з воза па дарозе на станцыю.

Вельмі яму хацелася падысці да грудка, каб хоць зірнуць на знаёмыя мядзяныя камлі хвой, сухі жвірысты дол, ды ён не пайшоў. Блізка было і жадана, але... Наперадзе, мусіць, чакалі яго і яшчэ болей родныя мясціны, а там, за грудком на дарозе, маглі паявіцца людзі. Свае, знаёмыя, дзераўенцы. Але сустрэчы са сваімі і знаёмымі ён баяўся болей за ўсё.

«Божа літасцівы, чаму ж я такі нешчаслівы? - звыкла падумалася Хведару, як думалася бадай штодня ўсе пяць гадоў ягоных пакут. - Жывуць людзі, спакойна ходзяць па гэтай зямельцы, і, мусіць, ніхто не ведае, як без яе. А я...» А ён, калісьці гвалтам адарваны ад яе, здаецца, здзічэў нутром ад самоты па ёй, старажнеў розумам. Двойчы за апошні год ён уцякаў - па-дурному, без падрыхтоўкі і анікага шанцу, дзе ж было дапяцца да ўдачы. Але во ці не пашэнціла ўсё ж, калі ўжо зніклі ўсе спадзяванкі. Здаецца, і напраўду хутка ён убачыць свой родны кут, сваё поле, стрэхі маленечкай падлеснай вёскі Нядолішча, з яе малаўрадлівымі палеткамі, балоцістым выганам і параснікамі, дзе мінулі яго маладыя гады, дзе будучыня коліс паклікала яго да незабыўнага, зманлівага шчасця. Няўжо цяпер яму надарыцца такое? Ад таго грудка па дарозе заставалася тры вярсты да канчатковае мэты яго падарожжа. Няўжо яна спраўдзіцца?

Каб не ісці па дарозе і размінуцца з грудком, трэба было неяк праскочыць па вузенькай голай лагчынцы з ручаём, перайсці па той бок дарогі, бо на гэтым пачыналася балота, па якім ён, мабыць, не пройдзে. Тут ужо ён наскроў усё ведаў, не трэба было пытацца. Ён і раней ні пра што не пытаўся, хіба дзе ў пастушкоў, аднойчы - у бабкі, што з кійком у руках брыла па дарозе ў полі. І ніколі - у мужчын ці маладых хлопцаў, дзевак, якія хутка маглі яго затрымаць, здаць у міліцыю. На маладых надзеі не было ніякай, тыя цяпер спрэс камсамольцы, выхаванцы ў нянавісці, падазрэнні да кожнага чужога, незнамага. А да такога знаёмага, як ён, - тым болей.

Дарогу ён перабег удала, паблізу нікога не было відаць, і, трохі захінуўшыся за кустамі алешніку, даклыпаў да большага лесу. То быў край вялікага Казённага лесу, у якім некалі выдзялялі дрэвы сялянам - на пабудову. Ён і сам пілаваў тут на хату, як будаваўся пасля вайны на сваім толькі што прыдбаным надзеле, які тады наразаў яму сельсавет - дванаццаць дзесяцін - па дзве дзесяціны на душу. А было ў яго тады шэсць душ: ён з жонкай Ганнай, двое старых, сынок Мікалай ды малая дачушка Волечка, якая ў той год нарадзілася. І ён, пагарджаны парабак, патомны беззямелец, стаў уладаром гэткага багацця зямлі з былога панскага прасцягу пад лесам. Помніў, душа яго спявала ад шчасця, белы свет здаваўся несканчона зіхоткім раем. Пабудаваў хату, гумно, хляўкі - зажылі...

Недзе тут, у лесе, між негустых таўшчэзных хваін, павінна была трапіцца яму старая дарожка, але ён не стаў шукаць яе, пайшоў наўпрост. Стомлены, згладнелы, з настылымі мокрымі нагамі, ён не мог адолець у сабе трывожнага неспакою і міжволі імкнуўся наперад - каб толькі хутчэй. Часам нават забываўся на асцярогу і шыбаваў наўпрост, праз хмызняк і кустоўе, хрускаючы апалым сучком; перайшоў беразнячок-падлесак і выбраўся на амаль чысты і голы расцяроб-дзялянку. Дзесьці паблізу была і ягоная дзялянка, дзе ён са шваграм Тамашом пілаваў узімку бярвенне, падётак Міколка памагаў тады абсякаць сучко. Дзе цяпер той Тамаш?..

Усё ж ён трохі прабег па зарослай травой лесавой дарожцы - ісці спакойна ўжо не ставала сілы, - усё ў ім імкнулася наперад, туды, дзе на ўзлеску павінна было паказацца поле і ягоная асірацелая без гаспадара сядзіба. Канешне, не пустуе, хтось там жыве... А няшчасны гаспадар, здаецца, траціў развагу ад нецярпення, узрушэнне калаціла яго нервовай дрыжакай, так хацелася яму згледзець хутчэй дранкавы дах з чырвоным комінам, саламяныя стрэхі хляўкоў, гародчык пад вокнамі, некалі поўны вяргіняў, яблынкі ў садку па-над сажалкай. Як садзіў ды прышчэпліваў, былі яшчэ малыя, са жменькай лісточкай у суччи, а цяпер... Цяпер, мабыць, ужо стаяць з яблыкамі. Не дзіва, мінула столькі гадоў.

Ён выбраўся на ўзлесак ля старой, знаёмай з дзяцінства раскарэкі-грушыны, травянны дол пад якой быў спрэс абсыпаны свежымі і ўжо гнілаватымі грушамі; безліч іх жаўцела ў пажухлай лістоце. Адсюль ужо добра відаць быў вялізны прасцяг узаранага на зябліве поля. Хведар марудна клыпаў па ўзлеску, усё пазіраючы ўніз, да ручая, дзе ляжаў ягоны сіроцкі надзел. За ім віднеліся ўдалечы крайнія хаты Нядолішча - стрэхі хляўкоў, садкі і платы ля гародаў. На крайнім агародным шнурку, сагнуўшыся, поркалася жанчына ў чырвонай хусціне, мусіць, нехта з Антосевых баб выбіраў бульбу. Але дзе ж ягоная сядзіба, дзе хаты і будынкі? На раўнінным, трохі пакатым пляцы надзелу з слабенькай восеніцкай рунню гойдалася на ветры некалькі велікаватых ужо дрэў садка, ніводнай жа будынкі не было побач. Скрозь ляжаў прасцяг голага поля - ад лесу аж да самай сажалкі ўнізе.

Хведар яшчэ ішоў, нязграбна шоргаючы пасталамі ў сухім быльнягу ля ўзлеску, але сілы яго ўсё марнелі, крок рабіўся ўсё цяжэйшы, і ён стаў. Пасля вяла апусціцца на ўзмежак ля альховых кустоў і знерухомеў.

Ну во і дабрыў. Дапяўся. Бадай што праз тры месяцы неверагоднага шляху, пакут і цярпення. Але на што было спадзявацца і на што наракаць? Чаго ён хацеў? На што разлічваў? Найперш, каб пабачыць. Ну вось і пабачыў... Ці тут павінен яго хто сустракаць, хто

прывячаць - уцекача з таго свету? Ці хоць бы ашчаджаць яго пакінутую сядзібу - мусіць, пайшла на патрэбу іншым. Можа, кудысь перавезеная, дала прытулак добраму чалавеку. З дзецымі і старымі. Ужо, напэуна, шчаслівейшаму, чым ён. А зямля?.. Зямля во засталася і нават зелянне рунню. Здаецца, і неблагая рунъ. Толькі на tym канцы каля сажалкі зачарнелася ад вільгаці, там заўжды ўсё пасеянае вымакала. Некалі ён стараўся там саджаць бульбу, два разы сеяў каноплі. Збажына ж каля сажалкі не радзіла. Але гэтых цяпер, мусіць, не ведаюць. Засяялі ўвесь прасцяг жытам, думаюць, будзе расці...

Ён сядзеў так, апанураны, у абсалютнай знямозе, і глядзеў на ўсё тое, чаго не бачыў гады і да чаго гэтак імкнуўся. Над полем і вёскай маркатнеў восеньскі адвячорак, з лесу плыў густы пошум ветру, і кудысь ляцелі ўгары раскудачаныя дажджавыя хмары. На полі і паблізу не было нікога, людзі адно трохі варушыліся ў вёсцы на гародах і падворках, за платамі і парканамі. З канца вуліцы выехалі калёсы з падлеткам, які сярдзіта махаў пугаўём на гнядога кастлявага коніка - з ціхім грукатам калёсы пакаціліся ў раўчук за вёскай. Падлетка Хведар ужо не стараўся і пазнаць, хоць тут, вядома, некалі ведаў кожнага, старога і малога. Але ж мінулі гады, за якія, мабыць, сышлі на той свет старыя, павырасталі малыя. Ці ён пазнае каторага? Але не дай бог, каб тут пазналі і яго. Ці хоць бы зауважылі. Схамянуўшыся, споўз з узмежка, стуліўся, сеў ніжай. Нядаўніе ўзрушэнне патроху міналася, ён ужо болей спакойна стаў пазіраць на знаёмае з дзяцінства поле, палетак азіміны, рэдкія адзінокія дрэўцы на быльых межах, кустоўе ў нізінах і каля балотцаў. У tym канцы вёскі зелянела шыракаватая купка хвоек, нешта бялелася пад імі. То былі тутэйшыя могілкі з ўсёй ягонай раднёй, старымі, дзядамі і прадзедамі - усім яго родам. І шмат якімі вясковымі родамі, што адышлі, аджылі сваё, адпакутавалі. Зайздросная ўсё ж доля, падумаў Хведар: навек разам з усімі, у сваім кутку. А ягоная жонка Гануля, спакутаваная вясковая кабетка, не ашчаслівілася нават і гэткаю доляй - легла ў балотную ямку пад сцюдзённым Котласам. Ці думалася калі. Ці хто чуў тут туу незразумелую назуву, якая во стала яе страшным лёсам. Ды ледзьве не стала і яго таксама.

Хведар доўга сядзеў на ўзмежку з кустоўем, узіраўся ў прасцяг. Пачалі зябнуць яго мокрыя ногі, ды і самому стала халаднавата, прыкметна халаднела пад вечар. Відаць было, у вёсцы ішло звычайнае вечаровае жыщце, людзі, мусіць, прыйшоўшы з поля, ладзілі свае дваровыя клопаты. Па сцежцы на гародзе прайшла баба з каромыслам на плячах, нетаропка набрала вады са студні, паазіралаася, счакала і, цяжка ступаючы, панесла ваду назад. У хатах запалілі грубкі, пачалі варыць бульбачку на вячэру, з двух ці трох комінаў вечер панёс клочча дыму. Хведар прагна азіраў наваколле,

узіраўся ў падворкі, але найболыш ягоную ўвагу прыцягвала сваё колішніе жытло. Здавалася яму, што ля ўцалелага садка ўсё ж застаўся нейкі няпэўны след ад ягоных будынін, можа, не ўсё там панішчана. Адгэтуль відаць быў густы зараснік быльняту, нешта грувасцілася там - на месцы падмурка, ці што. І ён думаў, што трэба ўсё ж дабрысці туды, паглядзець, хоць бы памацаць зямельку, якая некалі абяцала яму столькі радасці, а дала - адно гора. Але было яшчэ відна, трэба было счакаць. І ён цярпліва чакаў. Як хаты ў ёўцы трохі завалакло вечаровым сутоннем і ўжо мала што ў полі можна было згледзець, устаў. Хістаючыся, пабрыў наўкось па азіміне да ледзьве прыкметнай у ветраной шэртані купкі садовых дрэўцаў.

Як ён і здагадваўся, котлішча не было заарана, някратаным застаўся падворак, ацалелі падмуроўка ад хаты і вуглавыя камяні ад свірна... Камяні былі аграмадныя, асабліва адзін, што паклалі пад ніжні вугол будыніны. Іх прывалаклі з Гараніяй. Яшчэ тады яму памагаў швагер Тамаш, і яны ўдвух ледзьве ўскацілі на калёсы гэтых каменя, які і цяпер гладкім бокам вытыркаўся з зарасніку крапівы, ніхто яго не зрушыў. Падмуроўка пад хатай месцамі выкрышылася, абрасла пустазеллем, ганка з трох пляскатых камянёў не было зусім, мусіць, тыя камяні ўзялі разам з хатай на новае месца. Там, дзе некалі была печ, грувасцілася аброслая пальном куча бітае цэглы - усё, што засталося ад печы. Яно і вядома, болей не магло застацца: цэгла была нехуцавая, дрэнна абпаленая, ён бачыў гэта тады, як купляў, ды на Савацеўскай цагельні не было лепшай: там не хапала паліва. Тады казалі: нічога, для печы згадзіцца. Яно і згадзілася, печ неяк праслужыла год з восем, толькі комін мусілі перакласці - на комін ён прывёз ад Тамаша сотню старых цаглін, яшчэ даўняй, царскага часу фармоўкі. Сумна яму было сланіцца па гэтым пабураным котлішчу, душа ablівалася крывавымі слязымі. Адно што парадавала яго - дык гэта садок, дрэўцы ўвабраліся ў самую сілу і былі куды большыя за яго чалавечы рост. Яны бесклапотна ляскаталі лісцём на ветры, нібы зусім безуважныя да таго, хто даў ім жыццё. Тры антонаўкі прышчапіў на другім годзе свайго тут жыцця, дзве грушкі - праз год. Чаранкі прывёз аж з Фарынава, купіў у знаёмага настаўніка на станцыі. Першы прывой, аднак, не прыняўся, увосень прышчэпліваў зноў, тады ўдалося лепей. Цяпер ён абышоў дрэўцы, пакратаў іх таўстavarыя камлі, нібы павітаўся з кожным. Было ўжо цемнавата, і яго зацікавілі яблыкі - ці было хоць што ў суччы? Паўзіраўшыся ў цёмнае лісце, пакратаў навобмацак ніжнія галіны, трошкі страсянуў крайнюю антонаўку. Не, нідзе нічога не варухнулася нават і не ўпала долу. Ці абабралі ўжо? І тады ён згледзеў апушчаны долу паламаны сук, другі, што ляжаў у траве, і зразумеў, што, мабыць, яблыкаў тут даўно ўжо няма. Як тут ім быць - садок сярод поля, неабгароджаны,

занядбаны, без гаспадара і догляду. Ведаў здаўна: яблыні, як кветкі, без чалавечай любові расці не будуць.

Хведар абышоў і іншыя мясціны котлішча. Там, дзе быў калодзеж, зеўрала аброслая быльнягом яміна, ад зруба ці калаўрота не засталося і знаку; на дрывотні ў голым доле трохі прыкметны былі зляжалыя трэскі, але дроў тут не відаць было ні палена. Пастаяў, узлезшы на кучу бітае цэглы сярод быльнягу, успомніў, як некалі грэўся на печы, прыехаўшы ўзімку з лесу ці з дарогі, як тут спалі старыя ды і жонка Гануля таксама. Але бядотная яго Ганулька, можа, меней за ўсіх тут грэлася - болей тупала перад чалеснікам, кожнага рання гатуючы харч на немалую сямейку, чыгуны бульбачкі для жывёлы. Не мела часу і пагрэцца нават у маразы і сцюжу, калі сіберныя ветры выдзымувалі іх хутар. А цяпер ужо навек супакоілася і ніколі ўжо не пагрэцца, лежачы ў чужой мёрзлай зямлі, акрай сумных балотных могілак. Хварэла яна нядоўга, перад тым як легчы, штодня цягалася на лесасекі, дзе з брыгадай такіх, як і сама, жанчын збірала і паліла сучко. Нямоглая была ўжо даўно, з грамніц, дужа кашляла ноччу, жалілася на боль у баку, але да дактароў не хацела - баялася дактароў, таксама як і начальства, старалася як мага менш з імі знацца. Узімку ёй трохі памагла заговорам старая Банадысіха, высланая аднекуль з-за Воршы зямлячка, казала тады, быццам зрабілася лепей. Але ненадоўга. Якраз у чысты чацвер, прывалокшыся з дзялянкі, лягла і болей не ўстала. Яму не было як даглядаць яе, самога выганялі штодня на траплёўку, рыхтаваліся да веснавога сплаву, трэба было назапасіць шмат дрэва да крыгаходу. Начальнік участка не даваў нікому дыхнуць, і брыгады рабілі ў лесе ад зары да змяркання. І ён, ablіvaючыся горкімі слязмі ў душы, кінуў яе на малую Волечку, якая цэлы дзень то плакала, то тоненькім дзіцячым галаском пяяла маці ўлюбённую ёю «Вутачку». Мабыць, так яна і адышла з гэтага свету пад жаласны спеў дачушкі, і, як ён прыплёўся ўвечары ў барак, Волечка сядзела, ціхенъкай і журботная, сказала: мамачка спіць. Ён кінуўся да Ганулькі на нары, затузаў, загукаў, пасля разгарнуў ашмоцце, якім яна была ўкручана, - Ганулька ўжо асцюдзянела. Удваіх з Волечкай пачалі плакаць - яна голасна і няўчешна, ён - моўчкі, душачыся нутранымі слязмі.

Назаўтра яго аслабанілі ад працы, з прыкрасцю і незадаволенасцю начальнік сказаў: да паўдня. За гэтыя паўднія трэба было выкапаць магілку, змайстраваць якую труну, адvezці на могілкі акрай пасёлка, у балоцістай голай нізінцы. Могілкі там былі новыя, можа, другі год як распачатыя, хоць крыжоў сабраўся ўжо багата - специфічныя паміралі дружна, асабліва старэйшыя людзі, - не прыжываліся на гэтай дзікаватай зямлі. Зрэшты, мёрлі і маладзейшыя - ад непасільнае працы, галадухі і сухотаў, якія валілі нават дужых

маладых мужчын. Казалі разумныя людзі - найболыш, аднак, ад сумутуті па родных мясцінах, ад нуды вечнага і імі расстання. Яно, можа, і праўда.

Якраз набліжалася вясна, на пагорках ужо раставаў снег, хаця ў той нізінцы за пасёлкам яшчэ ляжаў тоўстым, зацвярдзелым пластом. Хведар гадзіну шкрабаў яго рыдалёўкай, пасля дзёўб кайлом мёрзлую глебу. Выкапаў неглыбока, можа, да паясніцы, не болей, але капаць далей не ставала сілы, а найболыш - не было часу, ён дужа баяўся спазніца, не пастець да паўдня. Кінуўшы ўсё на могілках, пабег майстраваць якую-небудзь труну. Майстраваць ён з большага ўмеў, рукі змалку былі прывучаны да няхітрага цялярскага інструменту, але трэба былі дошкі. Загадчык гаспадаркі, да якога ён сунуўся ў прыбудоўку са сваёй патрэбай, корпаўся над паперамі ў доўга маўчай; у парозе маўчай Хведар, цярпліва чакаючы ягонага слова. Урэшце загадчык устаў, натаропка закурыў і з вялікаю неахвотай пасунуўся на задворкі, дзе былі складзены дошкі. Тут іх, прысыпаных снегам, ляжала багата штабялёў - тоўстых і тонкіх, дваццатак і сараковак, іншага пілавання таксама. Але гэты змрочны чалавек паказаў яму на канцы гарбылёў, што тырчэлі з-пад снегу, і сказаў праз зубы: «Во цятні. Пяць штук, не болей».

I Хведар пачаў выбіраць што-нішто лепшае з тых сырых, умерзлых у снег гарбылёў. Выцягнуў пяць штук, сукаватых і неашкораных, і, сашчапіўшы зубы, павалок іх да барака, дзе як колечы збіў труну. Плакаць хацелася ад крыгуды, зірнуўшы на тую труну, у якой наканаваў бог Ганулыцы знайсці свой апошні спачын.

Хавалі ўдваіх з Банадысіхай, іншых браць з працы не дазвалялася. Удваіх паклалі цяжкую намёрзлую труну на вадавозныя сані, Банадысіху з Волечкай умасціліся абапал, а ён памалу павёў за аброць старую падслепаватую кабылу на ваколіцу. Лацвей, везці было недалёка. Банадысіха ззаду ціха бубніла малітву, а ён, спакутаваны і знясілены, думаў, што трэба і яму следам. Жыць так, як яны жылі тут, было нельга, лепей памерці. I, мусіць, памёр бы, калі б не Волечка. Дзяўчынцы ішоў дзесяты гадок, удалася яна не па-дзіцячы разумная, сур'ённая, ніколі не ўсміхнецца, бывала, і ён думаў: мо хоць яна дажыве да чаго лепшага. Вельмі хацеў, каб яна дажыла. Ды не збылося тое і ў Волечкі...

Але што было рабіць далей, ён не мог даўмецца. Ён збіўся з панталыку ў гэты вечар на сваім котлішчы і стаяў, бы аглушаны, раптам страціўшы ўсе жаданні. Галоўнае - страціў мэту, якая вяла яго праз доўгія тыдні праз усе нягоды і пакуты сюды, на родныя гоні, у свой кут. Што яго чакае тут, ён, бадай, не думаў, усё былое стала для яго няважным. Нядайна яшчэ галоўным было - дайсці, хоць дапаўці, каб хоць адным вокам зірнуць і памерці. O, памерці тут, знайсці

вечны прыстанак у родным кутку было б найвялікшым шчасцем, пра якое ён не адважваўся і марыць...

Але што рабіць, пакуль ён жывы, куды падацца? Пайсці да каго ў вёску ён не меў права, каб не наклікаць на людзей бяды ды і сябе не выдаць міліцыі. Пакуль яго ніхто з вёскі не згледзеў, ён мог разлічваць на нейкую тут волю, якая адна яго і натхняла, давала жыць. А калі ўбачаць, пазнаюць, мусіць, тады ўсё і скончыцца. Тады зноў тое, што горш за пагібелъ. Тады ўжо хай смерць. Але цяпер ужо ў сваім кутку. Ужо да смерці яго адгэтуль не вытураць.

Тым часам зусім сцямнелася, усchaўся настырны вецер, і Хведар стаў зябнучь, аж скалананацца ад сплюскі. Дээ было затуліцца ад ветру? Хоць бы пакінулі якую пуньку, паветку, хоць бы сабачую будку, дзе жыў іхні Лабацік, ласкавы малады сабачка, прыдбаны на хутар незадоўга да іх высылкі. Дык не, не пакінулі нічога. Спрэс пустка і разарэнне. Але і ісці яму адгэтуль не было куды, і ён не ішоў. Доўга непрыкаяна тупаў сюды-туды ў быльніку, азіраў цёмныя зараснікі дзядоўніку і крапівы. Узлез на печышчу, пастаяў і сеў, бо стаяць ужо не ставала моцы, балелі ногі. Сядзеў, думаў. Пра былыя гады і былыя клопаты. Пра дурныя, няспраўджаныя надзеі. Пра жонку Ганулыку. Як закладвалі зруб хаты, пад чырвоны вугол паклалі царскі рубель і повязь - яе і яго матузы. На багацце і каб жылі добра, не сварыліся і не разлучаліся. Яны і не разлучыліся да самай яе смерці. Добрая была жанчына: і працавітая і зважлівая. Хведар не памятаў нават, ці пасварыліся калі. А шчасця было так мала. Але ці па іхній вінে? Такое выдалася жыццё. Толькі дражнілася шчасцем, а ўволю надзяліла работай, турботамі і бядою. Думаў: хай, яны стрываюць усё, можа, хоць дзесяцям будзе лягчэй. Усё ж займелі зямлю, батракамі не будуть, як некалі батрачыў ён, Хведар. І праўда, сынок Міколка надта прыхільна памкнуўся да зямлі і гаспадаркі, рана пачаў рабіць плячо ў плячо з бацькам. Ажно люба было глядзець, як ён гнаў баразну новенъкім сінім плугам ці на касбее ішоў у радзе дарослых мужчын. Ды неўзнарок неяк улёг у навуку - спярша ў школе, затым - як уступіў у камсамол. І ўсё - сходы, мітынгі, спрэчкі. Стварылі ячэйку і прызначылі яго сакратаром. Стала не да гаспадаркі... Але бацька ўсё думаў: хай! Можа, выйдзе ў людзі, а ён ужо як-небудзь пераб'ещца і без памагатага. Ведама, лягчэй не стала. Асабліва калі той перабраўся ў раён і зусім забыўся на дарогу ў Нядолішта.

Міколка, вядома, хлопец разумны, адукаваны, не раўня бацьку. А тое, што ён адбіўся ад гаспадаркі, можа, і добра. У тым, напэўна, яго паратунак, інакш дзе б ён быў зараз? У Котласе ці яшчэ далей. А так начальнік у раёне. Нікому Хведар не пісаў з высылкі, а швагру Тамашу неяк паслаў ліст (яшчэ як была жывая Ганулыка) і праз паўгода атрымаў адказ. Той не пісаў, як жыве, ні слова пра парадкі ў

раёне, усё больш - пра здароўе і ў канцы паведаміў, можа, самую прыемную навіну: што Міколка вярнуўся з Чырвонай Арміі і цяпер вялікі начальнік у раёне. Ганулька, можа, першы раз за гады, шчасліва заўсміхалася, Волечка запляскала ў ладкі, а ён нахмурыўся - радуючыся і заклапочана адначасна. Жартачкі: сын раскулачанага - начальнік. А калі даведающца?

Пасля Хведар шмат начай думаў пра тое, пра сына і ягоную начальніцкую пасаду, непакоіўся і перажываў. І ўсё стаяла ў думках, што сказаў Сталін: сын за бацьку не адказвае. Гэтыя слова ён чытаў у газэце, шмат разоў чуў ад людзей. Мусіць, і сапраўды так. Калі Міколку паставілі ў раёне начальнікам, дык, мусіць жа, ведалі, дзе бацька і маці і з якой сям'і ён паходзіць. А можа, даўмеліся ўрэшце, што раскулачылі няправільна, незаслужана, таму і сын ні пры чым. Тым болей што той даўно не жыў пры бацьковай гаспадарцы, рабіў у райкоме, затым служыў у Чырвонай Арміі, нават быў камандзірам.

І ўсё роўна Хведар не пісаў сыну, не мог у сабе адолець чагосыці, страху ці асцярогі, хоць і дужа прасіла жонка, аж заплакала аднойчы. Усё ж ён баяўся, не за сябе, канешне, - за сына. Думаў, калі можна, Мікалай парупіцца напісаць сам. Тамаш пісаў, што бачыўся з ім у раёне, значыцца, мог бы дазвацца бацькаў адрас. А калі не піша, дык, значыць...

І ўсё ж ён не хацеў думаць благое, ён спадзяваўся. І тады, як задумаў гэтыя ўцёкі, і яшчэ раней, да ўцёкаў. І ў жахлівай дарозе - на плытках, чыгуначных платформах сярод штабялёў бярвення, у доўгім бадзянні па лясах і прасёлках. Удзень і ўначы ён думаў, вагаўся і - так нічога і не ўдумаў. Ён не ведаў, як паставіцца яму да сына, а галоўнае - як сын паставіцца да яго.

Праўда, калі вялікі начальнік, дык, мабыць, што-нішто можа. Начальніку многае дазваляецца. Бывае, простаму чалавеку няможна, а начальству не забаронена. Гэта ўжо Хведар ведаў, нагледзёўся і за царскім часам, і ў войску, і пры новай уладзе таксама.

Наўкола ўжо добра ўсталявалася восенінская ноч, зводдаль прыщіла вёска, зусім патануўшы ў змроку. Спярша недзе бліскала пара агенъчыкаў у тым канцы вуліцы, ды згаслі і агенъчыкі. І Хведар устаў. Ён раптам наважыўся прайсці па начнай вуліцы, зірнуць на знаёмыя хаты, клёны ля калгаснай канторы; дзе некалі стаяла шырокая арка з выцвілым лозунгам цераз дарогу. Тут спрэс жылі знаёмыя людзі - старыя і маладзейшыя, працавітыя і не вельмі, добрыя, злыя, абыякавыя, - яго колішнія аднавяскі. Ён нікога не бачыў з іх ад таго сакавіцкага ранку, як выехаў на калёсах сядзібы і ўсё азіраўся аж да раўка, калі ўжо нічога не стала відаць. І на яго пазіралі і плакалі некаторыя - болей бабы, - пастаўшы пад старой пахілай вербінай ля Саўчыкавай хаты.

Даўніяй дарожкі ад сядзібы да вуліцы, здаецца, ужо не было, зарасла травой, але пад нагамі намацвалася нейкая сцежачка, і ён пайшоў па ёй каля сажалкі. Сцежка вывела яго на дарогу. У звыклым колішнім месцы гразаватай дарогі ён сышоў у раучук з грукатлівым мастком. Як і пяць і дзесяць гадоў назад, той ледзьвye трymаўся ад старасці і, бывала, дужа грукацеў пад коламі калёсаў і брык. Пахілая вербіна быццам усохла нават, але ўсё хілілася над дарогай, і за ёй чарнелася ў змроку старая Саўчыкава хата. Але ці жыў там Саўчык - Хведар не ведаў. За ўсе пяць гадоў ягонага Котлаускага жыцця яму нікто не пісаў з гэтай вёскі, ды і ён не пісаў нікому, нічога ні пра каго не ведаў. З Лёксам Саўчыкам некалі вучыліся ў адным класе царкоўнапрыходской школы, пасля прызываліся разам на вайсковую службу. Быў ён спакойны, зважлівы мужчына, бедны і гаротны, як і ўсе тут, меў пяцёх дзяцей, і ўсе дзяўчынкі. Дзе ён цяпер? Ці жывы хоць?

Вуліца ляжала па-начальному чорная і пустая, мяккая пасярэдзіне ад ператаптанага кароўімі капытамі долу, парослая ля парканаў сакоўнай бухматую муравой. Хведар абмінуў кучу бярвення ля Аўдоццінага падворка (ці не думае будаваща ўдавіца?). Але што ж, што ўдавіца, мабыць жа, падраслі сыны, можа, ужо і ажаніўся каторы і будуеца. Ціхенъка прайшоў каля гародчыка Зыркаша, пра якога цяпер не хацеў нават і думачь. Сапсаваў гэты Зыркаш яму ўсё жыццё (і, мабыць, не аднаму яму), быў чалавек заздростлівы і нядобры: колісь напісаў скаргу на яго за малатарню, з якой ўсё і пачалося. Калі б не тая яго заява, можа б, ўсё і абышлося, і Хведар не туляўся б цяпер паначы, як злодзей, жыў бы разам з усімі, і не спазнай бы тых пякучых няшчасцяў, якіх шчодра адмераў яму ягоны халерны лёс.

Затым ён спыніўся і пастаяў крыху, прыслухоўваючыся, ці не падасць дзе голас сабака. Але сабакі пакуль што маўчалі ці іх зусім не было ў вёсцы. Іх не было і раней, успомніў Хведар, хіба што на хутарах, у мястечку. Вяскоўцы ж па сваёй беднасці лічылі за лепшае карміць лішняга свінёнка, чым трymаць сабаку. Мабыць, і цяпер так. Не забагацелі яго вяскоўцы. За рэдкім вішаннікам ля садка ўрасла ў зямлю нехуцавая будыніна з голымі рабрынамі крокваў - зусім без страхі. Відаць, тут ужо не жылі. Але дзе ж тады мнагадзетная сям'я Івана Пагарэльца, то ж была ягоная хата, падумаў Хведар. І яшчэ адну хату з чорным праваллем пустых вокнаў згледзеў ён за парканам, - напэуна, пакінутае жытло. Другая ж поруч утульнай завалінкай выпнулася на самую вуліцу, дзе колісь любілі пасядзець мужчыны, але цяпер пад яе скасабочанай сцяной пахіла тырчэў рад колляў-падпорак, каб не ўпала. Тут некалі жыў адзін самы гарласты актывіст камбеда, худы і вялізны, бы жардзіна, Зміцер Цыпрукой. Ужо ён, напэуна, заслужыў лепшае хаты пры Савецкай уладзе, бо быў

мабыць, самы бедны ў вёсцы. Ды, мусіць, не заслужыў, калі дажыўся да такой во - коллем падтёгтай хаціны.

Улезшы ў свежыя каровіны лепяхі, Хвёдар сышоў трохі ўбок, бліжэй да плота. Усё ж ён баяўся, каб з кім не сустрэцца, каб хто не пачуў яго тайную хаду злодзея. Але на начной вуліцы не было нікога, мусіць, вёска добра заснула. Толькі за сценамі бліжніх хлявоў часам уздыхалі-варушыліся сонныя каровы, ды раз у падворку на тым баку ціха стукнулі дзвёры, - мусіць, нехта выходзіў па патрэбе. Ціхен'ка ступаючы па мяккай зямлі, Хведар мінуў знаёмую вуліцу і дайшоў да могілак.

Як і заўжды, тут панавалі ціш і спакой, хвоі сумна гулі ўтары. Зблізку бялелі свежыя крыжы ля дарогі - два большых і некалькі нізенькіх, дзіцячых. Ён трохі пастаяў ля штыкетнічка-агароджы і, знайшоўшы праход, не без хвалявання ступіў у гэтае паселішча мёртвых. Ведаў, ад праходу трэба падняцца на пагорачак, дзе хавалі даўней і дзе ён памятаў кожную магілку. Ад вуліцы ж (трохі відаць было ў эмроку) магілкі занялі ўсю нізінку, далёка выйшаўшы з-пад хваёвых шатаў. Гэтых ён не ведаў ніводнай. А там, на выспачы, колькі ён памятаў, стаялі чорныя дубовыя крыжы Шулякоў - бацькі і трох сыноў, род якіх быў, можа, самы стары ў Нялолішчы. Расказвалі некалі, што гэты сямёна першы Шуляк, прыйшоў сюды з літоўскай зямлі і быў знакаміты сілаю. Праз тую сілу ён спаткаўся і з маладзен'кай дзяўчынкаю, пакаёўкаю тутэйшай паненкі, да бацькі якой чагось прыязджаў той літоўскі пан, кучарам у якога службы Шуляк. Аднаго разу, як ён запрагаў коней у брычку, з-за рога стайні выскачыў пансki бык, раззлаваны чырвонаю спаднічкаю пакаёўкі, і прыезджы фурман паказаў сваю сілу, скруціўшы таму быку рогі. Мабыць, тады ён і паклаў вока на маладую служанку. Яе паненка, адзіная панская дачушка, відаць, так даражыла ёю, што ўгаварыла бацьку аддаць трох прыгонных сям'і за аднаго кучара, каб толькі не разлучацца з пакаёўкаю. Затым, пажаніўшыся, яны доўга жылі ў маёнтку, нажылі шэсць сыноў, трох з якіх ужо другое стагоддзе ляжалі цяпер поруч з бацькам пад смалянымі камлямі таўшчэзных хвояў. А насупраць ад іх трошкі ніжэй высіўся металічны буданчык з прыгожымі чыгуннымі слупкамі, павітымі таксама чыгунным лісцем вінаграду. Там ляжала мармуровая пліта на магіле маладога пана-паручніка, які, дужа паранены на вайне з германцамі, сканаў у сваім маёнтку. Цяпер, вядома, нікога з паноў не засталося, занядбаная магілка абрасла пустазеллем, а ў паржавельм буданчыку часам поркаліся пастушкі ці вясковыя падшыванцы, хаваліся ад дажджу прахожых. Па другі бок ад яе, між дзвюма сувакатымі хвоямі, быў невялічкі пляц іхняга роду Роўбай - і дзяды, і яго, Хведара, старыя, малодшая сястра Тэкля, двое малых, што яшчэ перад вайной памерлі

ад дыфтэрыйту. Крайняй была магілка ягонага брата Пракопкі, годам маладзейшага за Хведара, добра га, ласкавага мужчыны, які так і не ажаніўся і нікога не пакінуў пасля сябе. Сканай у васемнаццатым ад тыфусу, калі Хведар буй у германскім палоне. Так і не пабачыліся браткі аж з чатырнаццатага, як абодвух узялі на вайну. Было б добра і яму прымасціца побач, месца было, калі што, можна б трохі пацясніць суседнюю магілу, мабыць, той не пакрыўдзіцца. Гэта было б проста здорава! Можа, не заўжды прызнаючыся сабе, ён найбольш за тым і імкнуўся сюды - за тысячу кіламетраў, праз пяць гадоў выгнання.

Хведар нетаропка і амаль ужо не баючыся абышоў у цемры свае магілкі - чатыры радком і дзве трохі ніжэй на склоне, памацай шурпатья, замшэлья крыжы. Баяўся, каб не неткнуща на які новы, каго з ягонай радні. Але не, у гэтай мясціне новых магіл быццам не было зусім. Хаця, канешне, маглі быць і далей, дзе ў якім іншым месцы. Цяпер не тое што раней - хавалі дзе хочаш, і ў чужой зямлі. Як ягоную Ганульку. Ці Волечку. Каторы ўжо раз ён адчуў горкі дакор сабе, што так неахайна пахаваў дачушку - ні абародкі не зрабіў, ні нават крыжа. Не было з чаго і надта спяшаўся, яго маглі чакаць плытагоны, і ён вёраст пяць берагам ракі даганяў пліты.

Ён пасядзеў на чыёйсьці старой, без крыжка, добра, аднак, абкладзенай камяніямі магілে, слухаў шэпт старасвецкіх хваін угары, думаў. Дужа дапякала шматдзённая, застарэлая ўжо стома. Каб не даць сабе ўпасці ад знямогі, трэба было ўстаць і ісці. Але куды? У хату да каго не папросішся, тут жа заставацца не было як: на золку яго адразу ўбачаць. Значыць, зноў - у лес. Лес заўжды з міласэрнай гатоўнасцю прымаў яго, не тое што людзі. Тым болей знаёмы ад маленства вялікі Казённы лес, ужо ён дапаможа цяпер бяздомнаму чалавеку.

РАЗДЗЕЛ ДРУГІ. НОЧ І СПАКОЙ

Мабыць, ён недалёка і адышоўся ад узлеску, але сярод дрэў і драбняку-падлеску стала нібы зацішней, нават цяплей быццам, ён узлез у нейкі лісцяны гушчар і ўпаў у нетаптаную калочую папараць. Ужо не ставала сілы - ні ісці, ні паўзці. Перад тым як заснуць-забыцца, успомніў, што сёняня за дзень пратупаў, мабыць, вёраст сорак - ад золку да ночы. Болей ён бы ўжо не прайшоў нават і сорак крокай.

Прачнуўся ад сцюжы, увесь надта скалеў, здрэнцвелі да каленъ ногі, галава была цяжкая, нібы пасля гарэлкі. Не адразу зразумеў, дзе ён, спярша падалося - на тарфянішчы пад Котласам і што спазніўся

на працу. Але, расплюшчыўшы вочы, сцяміў: Котлас далёка. Ён - дома. У світальным лесе, на свай радзіме. На радзіме ўсіх сваіх продкаў. Гэта думка трохі падбадзёрыла Хведара, ён устаў на калені і пачаў неяк грэцца - унутраным намаганнем бораючы сцюжу, - як гэта рабіў ужо не першы раз, акалеўшы ўранні. Там, на Поўначы, калеў амаль кожнага ранку, праўда, там не было калі заўважаць тое, там ледзьве паспяваваў сабрацца, каб не спазніцца на развод, у тайгу на лесапавал ці на земляныя работы, калі рабіў на тарфянішчы. Там былі строгія нарадчыкі, крыклівыя брыгадзіры, не дай бог было прыпазніцца - заставаўся галодны на ўвесе дзень. А то яшчэ быў і пабіты.

Цела памалу грэлася, а ногі па-ранейшаму як былі акалеўшы, так і засталіся, але ногі, напэўна, сагрэюцца на хадзе. Трэба некуды ісці, тут яму сядзець не выпадала. Тут было зусім блізка да вёскі, мабыць, у лес прыгоняць пасвіцца статак, могуць зауважыць. Так, статак тут добра вытаптаў дол, падумаў Хведар, згледзеўшы сляды кароўх капытоў, а неўзабаве пачаў і галасы, - мабыць, на ржышчы пад лесам гукалі пастухі. Каб не трапіць каму на вочы, ён ускочыў і ціха падаўся кустоўем.

Памалу рабілася цяплей, у лесе ўвогуле было зацішна. За пажаўцелымі верхавінамі бяроз, між бухматых лапаў ялін праглядвалася хмарнае неба, і скрэзъ пльўю, то цішэй, то мацней, нудны лесавы шум. Дужа хацелася есці, даўно ужо надаедна-пуста бурчэла ў жываце. Яно і не дзіва: за ўчорашні дзень у роце не было ні крошкі, ён не меў часу паклапаціцца пра тое - так імкнуўся да роднага кута. Апошнюю скарынку хлеба, здабытую ў прахожай бабкі, зжаваў пазаўчора, бульбяного палетка на поплаве, вядома, не напаткаў, мусіць увесе дзень пасціцца. Учора, аднак, неяк трываў, - можа, ад хвалявання перад хуткім спатканнем не адчуваў і голаду. Але сёння з самага рання проста не меў сілы трываць. Толькі што тут і дзе можна было здабыць з'есці? Да пастухоў не падыдзеш, пастухі могуць пазнаць. На дарогу не паткнешся таксама - можа трапіцца знаёмы, тады ўсё прапала. З незнаймымі было лягчэй, на выпадак сустрэчы з кім меў даведку, быццам ён - Зайцаў Андрэй Фаміч, ураджэнец Смаленскай вобласці і працуе на Тасьмінскім дрэваапрацоўчым камбінаце рознаробочым. Канешне, Смаленская вобласць зусім не ў гэтым баку, і дзе той Тасьмінскі ДАК, не ведаў і сам Хведар. Даведка, вядома, няблага гадзілася дзе-небудзь у Комі і не дужа - за тысячу вёрст ад яе. Але што было рабіць Хведару? Іншай паперыны ён не меў, а гэтая яму ўсё ж памагла два разы, і то добра.

Ціха, быццам крадком, ступаючы па апалым шархоткім лісці ў кустоўі, ён прайшоў наўкось да ўзлеску ля вёскі. Учора ён бачыў там старую грушыну, пад якой было чым пажывіцца, але тады яму было

не да ежы. Сёння ж тыя грушы выклікалі ў яго нейкае нервовае нецярпенне, і ён неўзабаве ўбачыў праз голле прасцяг знаёмага поля пад лесам.

Ля грушыны не было нікога, мусіць, ад жывёлы яе аберагала блізкая азіміна, статак мінаў яе зводдаль ці глыбей у лесе. Хведар хутка назбіраў у кішэні світкі некалькі прыгаршчаў гнілабокіх грушак, смак якіх ён памятаў з дзяцінства, і тут жа з прагнасцю пачаў іх жаваць. Аднак, мусіць, трэба было чаго пашукаць да грушак, аднымі грушамі сыты не будзеш, гэта ён ужо ведаў. Значыць, трэба паглядзець дзе бульбы. Але тут было жытное, зелянела рунь, бульбу, мабыць, саджалаў ў полі за лесам, калі толькі яшчэ не выбралі. Але не павінны выбраць, думаў Хведар. Да каstryчніка наўрад ці выберуць, а верасня яшчэ заставалася з тыдзень, не меней.

Тым часам у лесе ўжо добра развіднела, дужа шумелі елкі і плылі-ляцелі ўгары кудластыя хмары, але дажджу не было. Не было і расы на траве, трохі сохлі-грэліся на хадзе яго ногі ў растаптаных, раскарузльных пасталах. Гэтыя пасталы ўвогуле няблага яму служылі - якая б абутка вытрымала ту ю дарогу, што яму выпала. А пасталы хоць бы што. На мокрадзі змакрэюць, а не распаўзаюцца, у сухмень закарэюць, сціснуцца, стануть нібы жалезныя. Нязносныя пасталы! Дзякую таму чыгуначніку, што трапіўся яму з касой ля пуцявой казармы. Спыніў, паглядзеў, адно: «Здалёку ідзе?» - «Здалёку», - сказаў Хведар. І той буркнуў: «Чакай», а сам вярнуўся ў казарму і хутка вынес кавалак чэрствага хлеба з агурком і гэтыя во пасталы. «Абуваіся, спрытней будзе». Хведар быў босы, крывяніў збіты палец на левай назе, і ён тут жа звыкла абуўся ў пасталы і няновыя, праўда, анучы, падзякаваў чалавеку. І праўда, стала куды спрытней, чым босаму, ён адтопаў у іх вёраст, можа, з дзвесце.

Наваstryўшы слых, увесь насцярожаны, Хведар памалу ішоў цераз знаёмы да кожнага дрэўца лес, і ціхае адчуванне шчасця ліosoся ў ягоную душу. То быў яго родны лес, тут ён пасвіў жывёлу, збіраў грыбы, пасля пілаваў дрэвы, калі вывозілі ў Данбас на рудстойку. Здаецца, нават ён пазнаваў колішні яго пошум. Там жа, на поўначы, лес быў інакшы і шумеў іначай: магутна, дзіка, пагрозліва. Гэты ж не, не дзіка, - мілагучна і таемна трапяталі парудзельня бярозкі, утары ў задуменным пошуме марудна плылі кудысь вершаліны елак. Падлесак, аднак, парадзеў за той час, як Хведар не бачыў яго, ці, можа, драбналессе павырастала ў ладныя дрэўцы бярэзніку, ляшчыны, асінніку. І была ўжо восень - жоўтае і зрудзелае лісце пачало асыпацца долу, слалася па траве і шархацела пад ягонымі пасталамі. І ён усё апасаўся, каб яго тут хто не ўчуў. Аднак ён удала мінуў пагорачак з елкамі, лагчынкай выйшаў на даунейшыя расцяробы - самы, можа, глухі куток іхняга лесу: быўшыя дзялянкі, на

якіх густа браўся хмыз, алешнік, малады ельнік, ядловец. Тут жа пачынаўся доўгі роў з ручаем унізе, прайшоўшы па-над якім Хведар апынуўся на ўзлеску. Далей было поле.

Як ён і здагадаўся, поле было занята бульбяным палеткам, які пачынаўся ад самага ўзлеску. Бульбу на ім, аднак, ужо выбралі, разараныя барозны чарнелі раскіданым чэзлым бульбоўнікам, зямля была ператаптана людскім і конскім нагамі. Пастаяўшы на ўзлеску, Хведар спрабаваў разгарнуць канец баразёнкі і адразу знайшоў бульбіну, затым яшчэ дзве. «Э, дрэнъ выбіраюць, - падумаў ён з раптам узноўленай гаспадарлівасцю. - Хіба як будуць пераворваць...» Але калі добра выбіраць, дык і пераворваць можна для прыліку, а тут, падобна, і выбіралі дзеля прыліку. Заскарузлымі пальцамі ён капаўся ў сухіх глыжах і натрапляў на бульбіны, піхаў іх у кішэні паддзёўкі. Хутка набраў дзве кішэні, класці ўжо не было куды, і ён са шкадаваннем выпрастаўся: такое багацце ў зямлі! Каб тое яму трапілася пад Котласам, дзе елі траву, кару з дрэў. Бульбіна там была смачней за яблык. Нават сырая.

З цяжкімі кішэнямі ён падаўся назад, у лес. Трэ было выбраць мясціну, раскласці цяпельца. Мабыць, гэта было самае небяспечнае - цяпельца. Дым маглі згледзець здалёк, убачыць ля яго чалавека. Мабыць, лепш за ўсё атабарыцца ў расцяробе, за ровам, туды, ведаў, у ранейшыя часы не надта патыкаліся. Хіба што бабы - па ягады, грэбы там не раслі. І яшчэ, людзі ведалі, некалі там пладзіліся ваўкі, бывала, у піліпаўку вылі на ўсе галасы. Малыя туды баяліся паткнуцца. Самы раз было туды зашыцца яму. Поруч з ваўчыцаю. Ведама ж, не з людзьмі, нявесела падумаў Хведар.

Ён доўга ішоў лесам, пакуль выбіўся на той узоровак, улез у надта зарослы алешнікам ды ляшчынаю роў, трохі абмыў у ручай свае заскарузлыя рукі. Вада была сцюдзённая і чысцюткая, бы сляза, і ён на запас напіўся з прыгаршчаў. Па слізкіх, зялёных ад водарасці камяннях перайшоў на другі бок рова. Ускараскаўся не адразу, два разы адпачываючы, і падумаў, што аслабеў, аднак жа, завельмі. Як тою вясной на тарфянішчы, калі ўжо не мог сам вылезці з тарфяной ямы, а рыдлёўка здавалася цяжкаю, бы бервяно. Во што значыць жыццё! Ды і гады. Малады, бывала, у лесе адзін паднімаў камель хвоі на сані, жартуючы, бягом цягаў па ўсходцах мякі збожжа на млыне. Аднаго разу, дурны, паспрачайся з кусянкоўскімі малыцамі і падніў Іванаву жаробку. Слаўная была жаробачка, з лысінкай на мордзе. Пасля на ёй ездзіў міліцыянер Заўялаў... А цяпер ледзьве выбраўся з рова, які падлеткам перабягай за адзін раз, без перадыху. Вот што зрабіў з Хведарам час і яго недарэчнае здзічэлае жыццё. Каб тое веданне, хіба так бы яго скіраваў? Але і як было яго скіраваць іначай? Ці ён ім кіраваў?

У расцяробах былі сапраўдныя лесавыя нетры - блытаніна алешніку і асіння, папараць стаяла да пояса, буяла дуддэй нейкай лесавой непатрэшчыны. Хведар адышоўся далей ад рова, выбраў невялічкую прагалінку пад зараснікам крушыны і пачаў ладзіць цяпельца. Дужа хацелася з'есці бульбіну, здавалася, не было ў свеце нічога смачнейшага за печаную ў прыську бульбіну. Але прыську, мабыць, трэба яшчэ дачакацца. Касцярок з сучча, якога ўвогуле тут хапала, загарэўся ад першай сярнічкі, але ж, халера на яго, густа паваліў дым, і Хведар спалохайся. Так яго маглі згледзець. Ён трохі раскідаў цяпельца, каб зменшыць дым, але зусім суняць яго было нельга. Тады ён падклал хворасту болей, каб гарэла даўжэй, а сам адышоў воддарль у хмызняк. Калі хто і падыдзе на дым, дык, мабыць, яго не ўбачыць. Спярша ўбачыць ён.

Прысёўшы ў дробным кустоўі, ён пачаў здалёку пазіраць на дымны хвост за крушыннем і думаў: да чаго ж ты, братка Хведар, дажыўся! Ну добра, там, на чужой зямлі, за тысячу вёрст адгэтуль, там трэба было ўсяго баяцца, хавацца, таіцца. А во і тут! На сваёй зямлі. Сярод сваіх людзей. Калі гэта было і з кім! А з ім во здарылася. І не зробіш нічога. Мусіш! Інакш...

А што, зрэшты, інакш? Пагібел? Гэта было б куды як зманліва, - можа, пахавалі б на родных могілках. Пасадзяць у турму? Мабыць, у турме горш не будзе - неяк бы кармілі і дах быў бы над галавой. Пасля ўсяго, што з ім сталася, турмы ён не надта і баяўся. Але яму наўрад ці перапала б турма. Пэўна ж, яго адvezлі б назад, зноў туды, на страшную сцюдзённую зямлю, на якой жыць ён не мог. Мог толькі памерці. Як памерла ад сухотаў яго Ганулька, згарэла за два дні дачка Волечка. Адчуў, настала ягоная чарга. Але ён памерці хацеў дома.

І яму пашэнціла, ён дабраўся дамоў.

Дык чаго ж і на каго ён мог наракаць? Ён быў шчаслівы. Учора як згледзеў роднае поле і вёску, дык у душы ў яго ўсё засмяялася і запяяла. Канечне, засмуціла зруйнаванае котлішча, усё ж ён спадзіваўся ўбачыць хутар. Сніў безліч разоў свой падворак, студню з калауротам, недабудаваны трывсцен. Усё думаў, ці здагадаліся тыя, што жывуць цяпер там, перакрыць клець. Страха ў левым кутку пачала працякаць, асабліва ў навальніцы. Усё збіраўся перакрыць свежымі кулямі. Ды не сабраўся...

А цяпер дык і няма нічога.

Дзе яно, ягонае падворышча, хата? Куды ўсё вывезлі? Ці, можа, спалілі на дровы ў сельсавеце? Як спалілі пасля вайны фальварак Альбертаўку. Слаўны быў фальварачак - і дамоўка, і стайнія. Стайня асабліва зайдзросная была: з бруса, пад гонтай. Разабралі ўсё і папілавалі на дровы - у сельсавет і хату-чытальню. Мусіць, цяпер і яго так - на дровы, пусцілі агнём і дымам. Дзіўна, але ён не шкадаваў.

Калі шкадаваць усяго, што набыў і страціў, дык можна было звар'яцець. Нажываў гадамі, за немалыя гроши, мазалём крывавым, хрыбтом сваім і жончыным, тросся над кожным лапікам зямлі, кожнаю палкай і снапком. А страціў усё, і за адно імгненне, і сам апынуўся на катарзе. Толькі завошта? Гэтае праклытае завошта пякельным вухналём сядзела ў яго галаве. Тысячу разоў ён пыталаўся ў сябе, як ехалі ў смярдзючых вагонах, як іх гналі абозам па замерзлай рацэ, як рабіў там, на паўночным прыгоне, - пыталаўся ў жонкі, у людзей, знаёмых і незнаёмых, пыталаўся ў начальнікаў. Усе нешта казалі пра ўладу, класавую барацьбу і калектывізацыю. Але нікто яму не растлумачыў так, каб адразу стала зразумела: завошта ў яго адабралі ўладай жа дадзеную зямлю, майно і саслалі на катаргу? Завошта? У чым яго віна? Што паслухалаўся ўлады і ўзяў зямлю? Дык як было не ўзяць, з чаго б тады ён карміў сям'ю? Брат Міцька не хацеў дзяляцца, бо і праўда, дзяліць не было чаго - шэсць дзесяцін няўдобіцы, - што б выйшла з тae дзяльбы? Зноў жа, брат быў старэйшы, на гаспадарку меў болей права, чым малодшы Хведар. Два леты запар Хведар батрачыў у фальварку, а пасля ажаніўся з такой жа батрачкай, як і сам, - без зямлі і пасагу. Там таксама зямлі было з зайцаў хвост, а сямейка дай бог: восем душ і з іх пяць мальцаў. Як было адмовіцца ад казённай? Узяў зямлю.

Што дбайна рабіў? Дык жа біўся зімой і ўлетку як рыба аб лёд: і будаваўся, і абрабляў палеткі, стараўся спрайна плаціць падаткі і пазыкі. Падрос - стаў памагаць сын Міколка. Зноў жа быў такі заклік урада - будуйце культурную гаспадарку, каб не жыць, як жылі - у цемрыве і галечы. (Кamu ж хацелася жыць у галечы?) Усе прагнулі жыць хоць трохі па-людску і есці хлеб без мякіны. Паверыў, што ўласць кажа праўду. Аказалася - падмануўся.

Цяпельца яшчэ не дагарэла, як ён закапаў у дробны прысак дзесятак карэльых бульбін - на болей не хапіла прыску. І зноў адышоўся далей - ці мала хто? Але пакуль навокал было ціха; троху пасакатала сарока ўбаку, ля рова, і неўзабаве паляцела далей. Усё пакутуючы ад голаду, Хведар праз колькі хвілін вярнуўся, дубчыкам выкаціў з вуголля крайнюю бульбіну - была яшчэ сыраватая і цвярдая, але нічога: агонь ужо жыўца выгнаў. Зболышага абцёр аб штаны попел і, апякаючыся, з'еў усю, не грэбуючы і абгарэлым бокам. Затым выграб другую. Бульба сапраўды была дужа смачная, ды і ён быў згладнелы як мае быць, і ёў без перапынку, пакуль не засталіся апошнія дзве бульбіны. Мусіць, тыя спякліся ўжо добра, і ён іх, гарачыя, сунуў у кішэню - аж запякло сцягно.

Трохі падсілкаваўшыся, адчуў сябе весялей і пачаў думаць, як бы паткнуцца з лесу. Усё ж вельмі карцела паглядзець на поле, можа, на каго з вяскойцаў - хоць здалёк, згадаць, як жывецца ў калгасе.

Уесь час трохі лепш, чым жыў ён. Галоўнае - яны ўсе вольныя, на сваёй зямлі, пад Котласам ён не меў ніякіх звестак аб іх, толькі часам з'яўляліся чуткі - невясёлыя, аднак, чуткі. А як папраўдзе? Усё ж, мабыць, жывуць усе роўныя, не лішэнцы, як ён.

Зараснікамі ён абышоў роў і па імшарыстай балацявіне выйшаў на ўзлессё - ужо з трэцяга боку лесу. Гэтае поле звалася ў іх Сёrbava і межавала з суседняю вёсачкай Чарнаруччам, стрэхі якой відаць былі ўдалечы на пагорку. Тут і сапраўды працавалі людзі, ягоныя суседзі-калгаснікі - выбіралі бульбу. Яму ні дня не давялося рабіць у калгасе (не пусцілі ў калгас), дык ён думаў убачыць цяпер дружную працу грамадой, усіх разам. Но нават з песнямі. Замест таго ў ветранай палівой далечы калупаліся над баразёнкамі з дзесятак баб, і ён бачыў адсюль іх сагнутыя шэрыва спіны, вялікія галовы ў тоўста накрученых хустках, босыя ногі. Усе цягталі за сабой вялізныя кашы з бульбай, якія па адным зносілі ў кучу на сярэдзіне загона. Каля той кучы стаяў з паперынай у руцэ цыбаты мужчына, мабыць, учотчык, а трэй іншыя ганялі плугамі барозны, надта ўжо памахваючы пугамі на коней. Коні, відаць было адсюль, ледзьве клыпалі ад ператомы, нізка коўтаючы галовамі, - худыя, знямоглыя сялянскія коні. Некалі ў іхній вёсцы такія былі хіба што ў самых занядбаных гаспадароў - Цыпруковага Зміцера ды Ігналёнка. Іншыя ж ўсе як бы там ні жылі, а коней глядзелі, без каня якая ж гаспадарка. Тут, мабыць, глядзелі не надта. Праўда, ён пазіраў здалёк - зблізу, можа, не такія ўжо кепскія былі тыя коні; можа, і бабы рабілі весялей, чым яму здалося. Але нешта самотна-журботнае ўліoso ў яго адчуванне каля таго поля. Ведама, людзі былі далёка і ён не мог пазнаць хоць каторага, а пазнаць дужа хацелася. Тады ён краем лесу пайшоў у другі бок - да свае вёскі, дзе была дарога ў мястэчка, можа б, како ўдалося падгледзець на той дарозе? Хоць бы пабачыць, пазнаць, не марачы ўжо, каб пагутарыць ці спытацца. Спытацца, канешне, няможна, трэба таіцца. Што зробіш, такі яго лёс. Яго вылучылі з грамады, выбракавалі, бы карослівае свінчо са статка, і выкінулі далёка. Ці мог ён назаляць каму? Набівацца? Тым болей прыгыняць шкоду сваім набіваннем?

Дарога, колькі ён памятаў яе, не змянілася - была ўсё такая ж - раз'езджаны між кустоў я бальшак з застарэлымі лужынамі на выбаінах, якія, дзе можна было, відаць, аб'язджалі фурманкі. И дзве бярэзіны на тым баку стаялі, як стаялі ўесь век, - адна прама, а другая раздзяліўшыся на дзве, віламі, - старыя, закарэлья, тоўстыя бярэзіны з абдзёртымі і пасечанымі камлямі. Пад раўнейшайа - відаць было цераз дарогу, - мабыць, нядаўна падлі вогнішча, падпяклі бяросту, таксама як і вецце аднізу. Пастухі, напэўна. Хвёдар нізка прысёў за пыльным прыдарожным кустоў, стаў назіраць. Не ведаў, куды глядзець болей - у бок вёскі ці ў дальні канец, пад мястэчка.

Пакуль што ні там, ні там на дарозе ніхто не паяўляўся, мусіць, усе рабілі на полі, чаго раз'язджаць балышаком на той час? Аднак ён цярпліва сядзеў і думаў, каго б найперш хацеў тут пабачыць. Мабыць, найперш Саўчыка Лёксу, усё ж аднагодак, сябра і ўвогуле сардэчны мужык, хай бог дасць яму шчасця. Толькі дагэтуль не надта ўжо бог надзяліў шчасцем. У мікалаеўскую вайну Лёksa быў паранены шрапнелем у плячо і, колькі яго паматаў Хведар, усё бедаваў з рукой, не мог рабіць ніякай цяжкой работы. А ў сялянстве дзе ж возымеш лёгкую? Біуся бядак Лёksa на адным надзеле з кучай малых дзэнцей, Хведар часам памагаў яму - то папілуе дровы, то паможа накідаць гною на воз. Разоў колькі пазычаў грошы. Але памагаў так, пасуседску, без вялікае шчырасці. Нават і з прыкрасцю, калі, бывала, папросіць хамут, а тут самому запрагаць трэба. А ўвогуле Хведар яго шкадаваў, бо сусед, да таго ж аднагодак, і нямала абодва натрываліся на вайне. Каб веданне, як яно aberнєцца далей, дык бы шкадаваў з большаю шчырасцю. Усё ж харошы быў чалавек.

Ну але, мусіць, гэта марная справа - чакаць таго, што табе хочацца.

Хведар добра наседзеўся ля балышака і падумаў, што, мабыць, дарма ён удумаў тое, як у дальнім канцы дарогі, ад мястечка, з'явілася фурманка. Рыжы рахманы конік даволі спраўна каціў з горкі ўніз, і за ім на возе відаць былі двое - мужчына і баба. Тое, што лейцамі кіравала жанчына і сядзела яна ў перадку, зацікавіла Хведара, хоць ён яшчэ і не пазнаў нікога. Жанчыну і праўда было не пазнаць, калі яны пад'ехалі бліжэй - тая была адварнуўшыся на той бок калёс. А вось мужчына... Мужчына быў у калматай зімовай шапцы, з настаўленым каўняром шарака, ён абнікла сядзеў у задку, склаўшы на каленях рукі, ногі яго былі ўхутаны стракатаю хатній коўдрай, твар худы і белы. Уесь час бы глуха нядобра пакашліваў. Нешта дужа знаёмае здалося Хведару ў гэтым твары, калі фурманка пад'ехала бліжэй, і тут жа раптам, нібы падказаў хто, ён пазнаў чалавека. То быў Мікіта Зыркаш, ягоны, Хведараў, ліхадзей, які пісаў тады на яго за малатарню, з чаго ўсё і пачалося. Спярша цвёрдае заданне, а затым і ўсё астатніе. Але ж, мабыць, не далося жыццё і зайдзросніку Зыркашу, угледзеўшы якога Хведар зразумеў усё - той быў хворы. Мусіць, яго хворага цяпер жонка везла з балыніцы ці ад доктара, і, угледзеўшыся ў чалавека, Хведар зразумеў, што не жынец на гэтым свеце Зыркаш. Адною нагой ён ужо там, Хведар гэта адчуваў добра. Нагледзеўся на таких за жыццё. Трохі нават бы радасна стала ці нават зларадна: мусі, бог бачыць ўсё і карае па справядлівасці. У іншы час Хведар, можа, болей парадаваўся б з тae прыгчыны, але цяпер не хацеў. Зларадства сваё ён ужо амаль перажыў

- перагарэла яно за гады ва ўласных пакутах, нікому не хацеў бяды, як і сабе таксама. Хай доўга жыве зайдзроснік Зыркаш.

Але стала сумна. І гаркотна. Мусіць, дзень ужо браўся на адвячорак - канчаўся першы ягоны так доўга чаканы дзень на радзіме. Што далей?

Ён яшчэ пасядзеў троху, думаў, можа, і яшчэ каго згледзіць на вечаровай дарозе, ды болей не было нікога. Як пачало змяркаца, устаў, пайшоў краем кустоў якімі ў бок вёскі. Мусіць, трэба было б, пакуль не змерклася, брысці ў свае расцягобы, каб пасля не драць вочы ўпоцемку. Але яго ўсё цягнула да вёскі. І ён памалу ішоў лесам, пасля, асмялеўшы, выткнуўся на ўзлесак ля палетка з рунню, пастаяў на ўзмежкі. За лагчынкаю ў вёсцы хутка гусцеў восеніцкі змрок, заблішчэла некалькі агенчыкаў у вокнах - там палілі свято. І яму захацелася ў прыщемку зазірнуць да каго ў акно, паглядзець з цемры ў хату, убачыць знаёмыя твары. Страшнавата было, ну, але, можа, не пазнаюць, калі і ўбачаць. Ён не адгукнецца нікому, толькі пройдзе па вуліцы і зазірне. Так карцела пабачыць каго жывога-наёмага. Найперш добраага чалавека, не злыдня, канешне.

Ціха, амаль крадком, часта спыняючыся, ён зноў, як і ўчора, прайшоў рунню паўз сваё нешчаслівае котлішча, паціху патупаў ля плota збоч ад дарогі. Ну во і прысадзістая Саўчыкава хата пад крывой сукаватай вербінай. Калі ўлезці ў гарод, якраз апынешся перад акном, што насупраць Лёксавай печы, там жа, у падаконні, некалі мясціўся кухонны столік, за якім елі. Зусім ужо ўпоцемку Хведар пералез цераз плот, паабстыкаў у крапіве рукі, але няблага затуліўся ў зарасніках ад вуліцы і ад падворка. Праўда, святла ў Лёксавых вокнах пакуль што не было, ды Хведар адчуваў, што там не спалі - нейкія невыразныя гукі ўсё ж даляталі з таго боку сядзібы. І ён стаіўся ў крапіве, чакаў. І праўда, урэшце недзе глуха бразнулі дзвёры, у акне ўзникла хліпкае цымянае свято - ад газнічкі, канешне. Мільганула ў адным акне, у другім і спынілася недзе ў дальнім кутку, ля запечча, ці што? Хведар напружана ўзіраўся - хто там? За акном каўзануўся нейкі няпэўны цень і прапаў. Хто то быў, адсюль зразумець было нельга. Як нельга было ўчуць людскога голасу ў заўжды гаманлівай на дзіцячыя галасы Лёксавай хаце. Ці там усе маўчалі, ці, можа, ціха сноўдала адзінокая постаць? Напэўна, жаночая. Але дзе ж тады астатнія? Дзе сам Лёкс? І яго пяцёра дачок?

Нічога болей не дачакаўшыся ў крапіве, Хведар вылез з гарода на вуліцу і зноў, як учора, ціха прайшоў з канца ў канец вёскі. Мігатлівае свято з вокнаў бліснула яшчэ ў некалькіх хатах, але ў дзівюю вони былі завешаны фіранкамі, а каля трэцяй хтосьці тупаў

на падворку ля самых веснічак, і Хведар, уцяўшы галаву ў плечы, таропка прайшоў далей. Усё ж ён баяўся.

РАЗДЗЕЛ ТРЭЦІ. ПОЎНЯ

Начаваў зноў у лесе. Па ўзлеску адышоўся далей ад вёскі і скорчыўся на сухой імшарыне пад кустом ядоўцу. Ноч была сцюдзёнаватая. Мабыць, да першых пеўняў ён звыкла дрыжэй і круціўся без сну, усё думаючы і думаючы над недарэчнымі вывёртамі свайго нешчаслівага лёсу.

Усё не пераставаў дзівіцца, як гэтак удала дамогся свайго, відаць, яму ўсё ж здорава пашэнціла, можа, першы раз у жыщі. Праўда, каб ведаў адразу, што чакае яго, мо яшчэ і падумаў бы: ці варта наважыцца на такое? А не ведаў, і мусіць, добра, што не ведаў, не ўяўляў нават. І цяпер во - дома. Як будзе далей, ён не думаў ні тады, ні цяпер, думаць аб tym ён быў бяссільны, не хацеў і спрабаваць марна. Галоўнае - была шчасліва дасягнута нязбыўная яго мара, а там - што будзе. Як у п'яніцы, які імкнецца займець бутэльку, а пра хуткае пахмелле і не думae. Ці як згаладнелы - абы наесціся, а што затым - яго не дужа цікавіць. Здаецца, Хведар спатоліў прагу свае душы, а што будзе далей, хай тое і будзе.

Ноччу зноў хацелася есці, дзве свае бульбіны ён даўно ўжо з'еў, бадзяючыся па лесе, у кішэні яшчэ былі тры сырэя. Там, пад Котласам ці Сыктыўкам, нялага елі і сырэя. Калі парэзаць бульбіну скрылькамі на хлеб, як рэдзьку ці бручку, з'ясі за мілую душу. І памагае ад цынгі. Мусіць, прыйдзецца і тут перайсці на сырэйну, як скончацца сернікі. Як ён ні бярог іх, засталося ўсяго шэсць штук у дужа пацёртым карабку, а болей дзе возьмеш? У лесе не знайдзеш. Хіба папрасіць у вёсцы? А тут не папросіш. Гэта можна было прасіць у той старане, дзе цябе нікто ведаць не мог. А тут пазнаюць адразу. Во дзіва, падумаў Хведар, выходзіць, што ў чужой старане лепш, чым у роднай? Да якой імкнуўся, пра якую думаў удзень і ўначы. І дзе столькі знаёмых, суседзяў, аднасяльчан. З кім мінулася яго жыщё. Але менавіта да іх і не паткніся, іх трэба сцерагчыся найбольыш. Чаму так сталася? Так не па-людску і не па-боску? Чаму так?

Цяпер у яго, бы ў малога, былі сотні гэтых чаму, адказаць на якія ён, колькі ні думаў, не мог. Як не мог і нікто. У каго толькі ён не пытаяўся.

Гэтая нач, здаецца, была бясконцай, як бясконцымі былі ягонія турботы ад сцюжкі. Ён усё круціўся на вогкім імшыстым доле, курчачыся і так і гэтак, калаціўся, ляскаў рэштаю зубоў, каб як

сагрэцца. Але сагрэцца не было як. Ды і дрымотная знямога на мяжы сну моцна трымала яго ў сваіх кіпцірах, ён то забываўся трохі, штось трывячы, то прахопліваўся зноў. Вакол было ціха. Апоўначы амаль сціхніў звыклы лесавы шум, вяршаліны елак у небе зусім пазнікалі ў густой цемрадзі, між хмар трохі пабліскала і знікла высокая зорка. Мусіць, за поўнач недзе пакутікала лясная сава - у балотным баку, за расцяробамі. Урэшце коратка кугінула апошні раз і змоўкла, бы падавілася. Можа, і ён трохі задрамаў пад ранак, зусім ужо занямогшыся ў барацьбе са сцюжай ці прыгрываўшыся да яе.

Прачнуйся, адразу ахоплены нейкай трывогай, бадай страхам - узніяў галаву і адразу ўбачыў насупроць у хмызняку мокрую каровіну пысу з ніткай зябланай сліны на валасатай губе - карова цікаўна ўперлася ў яго самотным позіркам вялікіх вачэй. Поруч зашархацела вещце, і да першай вылезла з кустоўя другая кароўка, рыжая са зламаным рогам на крутым кароўім ілбе, таксама ўставілася ў яго. У наступнае імгненне Хведар з прыкрасцю сцяміў, што трапіў у вясковы статак, які, мабыць, зараз увесь абступіць яго, і ўскочыў. Каровы былі не страшныя яму, але ж дзесь тут ішлі пастухі. (Усё ж, мусіць, не трэба было так неабачліва класціся пад кустом.) Хведар махнуў рукамі на цікаўных кароў і толькі памкнуўся ўбок, у кустоўе, як дзесьці побач гаўкнуў сабака. Па звязлівым голасе Хведар даўмеўся, што сабачка так сабе, мабыць, не ваўкадаў. Але, халера на яго, той заекатаў так апантана, што, здалося, напрабіў вэрхалу на ўвесь лес. Хведар бегма кінуўся преч, далей у лес, і тады сабака выскачыў з алешніку збоч і пабег, пабег - напярэймы яму, ці што? Што было сілы бегучы між кустоўя, Хведар у думках лаяўся і шэптам гукаў на сабаку: ды адстань ты, пракляты пёс! Але пёс не адставаў, екатаў з яшчэ большым імпэтам і гнаўся за ім, аж захліпваючыся ад звязлівае сабачае злосці. «Малы, а злы, як чарцяка, каб ты здох!» - казаў сабе Хведар. Ды сабака не думаў здыхаць, ён доўга гнаў чалавека па зарослым алешнікам лесе, і Хведар не мог на яго крыкнуць ці як адагнаць, мог толькі лаяцца ў думках і махаць рукамі. Сабака ж, відаць, махання таго не баяўся, а злых думак не разумеў. Сабачае ж злосці ў яго хапала не на адну вярсту.

Усё ж, мабыць, трохі знямогшыся, ён пачаў адставаць, сцішаць свой брэх, пакуль зусім не змоўк ззаду. Але і Хведар нямала стаміўся ад гэтага бегу і ледзьве плёўся між дрэў у змрочным сукаватым ельніку. Яго душылі знямога і крыўда. Гэта ж трэба - яшчэ і сабака! Баяўся сабак у вёсцы, а спаткаўся з імі ў лесе. Хай бы ўжо воўк, дзік ці якая аўчарка, што вадзіліся там на Поўначы, а то дробны, звязлівы шчанюк. Каб ты здох, пракляты, як ты выматаў апошнія сілы... Добра яшчэ, калі ў тым кустоўі яго не згледзелі пастухі.

Гэты пракляты сабака загнаў яго ў той куток лесу, які ён ведаў найгорш. На голым і змрочным доле тут не было нават травы ці моху - усё скроль густа абсыпала ігліца, на якой не расло нічога. Вакол цесна стаялі разлапістые тайшчэзныя елкі, праз іхні гушчар амаль не праглядвалася далёкае неба. Затое было ціха, здавалася, людскі клопат зусім не пранікаў сюды. Роўны лесавы пошым ішоў-сплываў некуды верхам, амаль не дасягаючы долу, дзе трэск сучка пад нагой быў чутны далёка. У гэтым яловым кутку Хведар быў мо разы два за жыццё - зімой, як пілавалі елкі на вывазку ў Данбас; тады ж вазіў свае кубаметры на станцыю, за сорак кіламетраў ад вёскі. Ведаў, далей у гэтым кірунку пачыналася знакамітая ў тутэйшых краях Багавізна - вялікі балотны абшар без дарог і паселішчаў, які шырокая паласой цягнуўся аж да самай польскай граніцы. Але гэта быў ужо зусім чужы край, малавядомы і таямнічы.

Ад ператомы дрыжэлі калені, хацелася адпачыць. Але Хведар усё не мог супакоіць сябе пасля знянацкай трывогі і разгублены брыў ельнікам, выбіраючы вальнейшыя мясціны, каб не натыкацца на сухое яловае суччо. Цяпер ужо, мабыць, можна было не баяцца, статак сюды наўрад ці ганялі, людзі тут не мелі чаго рабіць. Патроху ён спакайней, і разам са спакоем пачало ўладарна расці вострае адчуванне голаду. Міжволі ён пазіраў па баках, бы шукаючы, што б з'есці. Толькі з'есці тут не было чаго. Тады ён сеў на адтапыраны корань вывараціны, дастаў з кішэні свой даўні ножык. Ножык быў начэплены на раменьчыку, і Хведар бярог яго ўжо колькі гадоў. Некалі, яшчэ за тым, далёкім, жыццём купіў яго ў сельпоўскай краме і карыстаўся штодня. Большае лязо ўжо стачылася да вузкага пёрка, затое меншае было амаль новае і спраўна сядзела ў пацямнелым жалезным тронку. Гэтым лязом Хведар тоненікаб скрабліў большую бульбіну і пачаў яе есці, рэжуучы на невялічкія скрылёткі. Смак сырой бульбіны быў не надта прыемны, але цяпер было не да смаку. Абы ўпіхнуць што ў страўнік, каб прыглушыць голад. Бо ўжо проста не ставала сілы ісці па гэтym непрытульным дзікаватым лесе.

Так ён зжаваў патроху свае астатнія бульбіны (болей у кішэнях нічога не было), а голаду не спатоліў. Усё роўна хацелася есці. Тады ён падумаў, што трэба пашукаваць грыбоў. Сырыя грыбы есці не адважыўся б, але калі распаліць цяпельца... Мабыць, тут можна. Ці запыцца яшчэ глыбей у лес, туды, да Багавізны. Ужо там, мабыць, яго нікто не ўпалюе.

І ён доўга нетаропка брыў ельнікам, не надта ўжо і ведаючы, дзе ён, а ельнік усё не канчаўся, і ніякіх грыбоў вакол не было відаць. Зрэдку трапляліся старыя, мабыць, летнія, счарнельня мухаморы, і болей нічога. Ці, можа, такі быў год - не грыбны, думаў Хведар, усё болей нудзячыся ад свае няўдачы. Пасля ён павярнуў трохі ўбок -

бліжэй да, мабыць, недалёкай лесавой вёсачкі Чазлякі, - ужо там, мабыць, гэтага ельніку не будзе. А ў тамашніх парасніках ён што-нішто знойдзе. Калі не баравікі, дык хоць сыраежкі. Абы толькі там не пасвілі статак. Дзе статак, туды па грыбы хадзіць марна.

Да Чазлякоў, аднак, ён яшчэ не дабрый - не ведаў нават, ці далёка да іх засталося, - як на нейкай імшарыне сярод ельніку згледзеў журавіны. Густы россып чырвоных кропелек у дробнай, глянцевітай лістоце, здаецца, нікім не чапаны, бы знарок чакаў яго тут. І Хведар кінуўся ў ягады, пачаў зграбаць іх прыгаршчамі. Ён і еў іх, не дужа выбіраючы, - з лісцем і смеццем, і сыпаў у кішэні, поўзаючы на каленях у сыраватай, але не дужа балоцістай імшарыне. Канешне, журавіны кепска спатольвалі голад, ды іх смак быў прыемны - звыклы ягадны смак, вядомы яму з дзяцінства і не забыты на Поўначы. Там таксама калі-нікалі ён дарываўся да гэтага ласунку, які неаднайчы ратаваў яго, як і сотні такіх самых небарак, ад голаду і хваробы. Толькі там не часта выпадала тое, што тут - бяры хоць кашамі. Шкада, што ў яго цэлья ўсяго трывія кішэні - у штанах і паддзёўцы, - ці многа набярэш у іх. Калі кішэні былі поўныя, ён пачаў грэсці ягады ў шапку і так поўзаў на каленях па імшарыне, аж пакуль не сказаў сабе: годзэ! Усяго не з'яся, а ўзяць з сабою ўжо не было як. На ўсялякі выпадак ён па стараўся прыкметіць шчаслівую імшарынку - за вялікім ельнікам у бок Чазлякоў. Мо яшчэ спатрэбіцца.

Трохі павесялеўшы, з цяжкімі кішэнямі і поўнаю ягад шапкай у руках пайшоў далей. Куды - і сам не ведаў. Ельніку, здавалася, не было канца-краю ці, можа, ён узяў няўдалы накірунак?

Мабыць, і праўда - няўдалы, ён зразумеў тое, як убачыў перад сабой нізкі, без елак, падлесак і за ім нешырокі прасцяг асакі, за якім усчыналіся глухія зараснікі лазы і алешніку. То пачыналася Багавізна, якая ў тутэйшым краі была д'ябалскай, старахавітай мясцінай. Многія пакаленні жыхароў шмат чаго научліся пра яе ад старэйшых і ў сваю чаргу расказвалі ўнукам неверагодныя і страшныя гісторыі, што там здараліся з людзьмі. Усё незвычайнае і страшнае ў тутэйшай мясцовасці ішло з Багавізны. Ёю палохалі плаксівых дзяцей і п'янных мужыкоў, жадалі ў злосці крыўдзіцелям праваліцца пад зямлю ў Багавізне. Там і сапраўды можна было праваліцца так глыбока, што ніхто не змог бы дастаць. Казалі, там быў нейкі падземны ход ці рака, што злучала тамашнія прадонні з іншымі вірамі і азёрамі. Калі перад рэвалюцыяй у Багавізне зацілася Змітракова карова, дык пад восень яе труп знайшлі аж у Белым возеры - праз сём вёрст ад Багавізны, хоць іх не злучала ніякая, нават самая малая рачулка. То быў людзьмі і богам пракляты край - дзесьць вёрст суцэльнае багны і віроў, між якімі ліpelі чэзлыя вольхі, аер, зараснікі трыснягу ды на купінах буйу лялетку лазняк. Туды ніколі не хадзілі па ягады, нават журавіны, якіх

там заўжды было процьма, не лавілі рыбу. Людзі спрадвеку абміналі тыя мясціны, а калі хто выпадкам туды трапляў дык пасля дзён колькі дрыжэй ад страху і ўпудна крычай панацы. Зімой Багавізна трохі падмярзала, але яе шматлікія вонкы-прадонні нават у самы люты мароз браліся тоненъкім лёдам, які не трymаў чалавека. Хіба што ваўка. І ў калядныя марозныя ночы там да ранку гучала выщё шматлікіх ваўчыных зграяў. Некалі там вадзілася багата мядзведзяў, якія не давалі спакою і жыхарам суседніх паселішчаў. Хведар памятаў, як дзед расказваў пра адну такую сустрэчу з касалапым, акрай Багавізны, дзе старога заспела залева і ён мокры схаваўся ў выпаленае пастухамі дубовае дупло. Ліў дождж, было цемнавата, а ў дупле і зусім стала цёмна, калі ў яго сунулася нешта касматае і смярдзючае. Дзед сцяўся, ні жывы ні мёртвы, - мядзведзь так яго прыціснуў шырокім касматым задам, што нельга было дыхнуць. Касалапы зручна ўмясціўся ў дупле, мабысь, мяркуючы адпачыць тут да ранку. Але дзеду адпачываць не было як, яму трэба было араць прыгон, а раней знайсці і забрытаць каня, якога ён пусціў недалёка пасвіцца. І як было вылезці, каб не патрываўшы няпрошанага госця? Доўга дзед думаў, а тады як крикне, і той мядзведзь, як корак з бутэлькі, выскачыў з дупла, абдаўшы, аднак, чалавека не дужа духмяным рэчывам. Такая была Багавізна.

Хведар павярнуўся прэч ад гіблай мясціны і зноў пайшоў лесам. Прыгаміўшыся, сеў пад тоўстым яловым камлём, аблітым белай смалой, патроху еў з шапкі журавіны, думаў. Усё ж як добра ў лесе на волі! Ніхто цябе нікуды не гоніць, ты не патрэбны нікому, як і ніхто не патрэбны табе. Каб так можна было пражыць жыщё! Зрэшты, каліс так і жылі: у хаўрусе з прыродай і лесам, знаходзячы ў ім і пракорм у галодныя гады, і прытулак у часы ліхалецця. Лес абараняў, лес саграваў душу і цела. Хто ж яшчэ большы быў дабрадзея для тутэйшага люду? Мусіць, лепшага не было ніколі. Але гэта даўней. А цяпер во настала часіна - не паратуешся і ў леое. Людзям заўжды знайдзеца да цябе патрэба ці злосць, знайдуць і пад зямлёй, адшукаюць і ў лесе. Не дай бог адбіцца ад людзей, стаць не такім, як усе. Гэта ён добра зведаў. Аднак і не прыкметшоў, як усё тое сталася, што таму стала прычынай. Вось і ў прыродзе, хто ведае, якія існуюць прычыны, але здарaeцца амаль тое самае. Яму прыгадаўся выпадак на паўночнай рацэ, калі ён рабіў плытагонам. Неяк сядзеў у дашчаным буданчыку на вадзе, часаў кліна пад аслабелае перавяслы, і раптам праз дзвёры ў нейкай здзічэлай трывозе куляю ўляцёў верабей, кінуўся яму на плечы, на галаву, аж збіў долу шапку. Хведар ад спалоху ўтнуўся, замахаў рукамі, адбіваючыся ад вераб'я, які праз момант вылецеў у дзвёры. Выскачыўши за ім, Хведар зразумеў прычыну дзіўнага ўчынку птушкі. Аднекуль над плытамі коса

шутанула чародка вераб'ёў, і птушкі, бы па камандзе, кінуліся на небараку. Угары закруціўся птушыны клубок, усе люта рвалі аднаго, і хутка ад верабейчыка нічога не засталося. Нават нічога не ўпала на раку, толькі некалькі пушынак-пер'яў ціха апускаліся над вадою. Тут жа, даўшы круты разварот, вераб'іная чародка знікла за лясным абрывам ракі. Хведар тады стаяў і думаў: завошта? Нават і птушкі! Ці гэта такі спрадвечны закон прыроды - каб усе на аднаго? Але чаму на аднаго? Чым гэты верабей разгнявіў астатніх? Нейкім кепскім учынкам? А можа, толькі якімсьці непадабенствам да астатніх, ці можа быць так, што ён і не вінаваты - вінаватая стая? Як у людзей? Ці ў птушак так не бывае?

Хаця, мабыць, у птушак бывае інакш, чым у людзей. Усё ж у птушак больш справядлівасці. Той выпадак з вераб'ямі ён бачыў у жыцці аднойчы, а людской несправядлівасці нагледзеўся да брыдоты. Кожнага дня.

Гэты раз ён доўга сядзеў пад елкай, неяк сцішыўшыся, прыдрамнуў, можа. Недзе ўтары, на яловай вяршаліне, гарласта закаркала варона, і ён абудзіўся. Усё ж ягоныя думкі кіравалі далёка ад гэтага ельніку, часцей імкнуліся да вёскі. Ён думаў пра яе там, на Пойначы, думаў цяпер. Пра яе хаты, клопаты, сваіх суседзяў-сяльчан. Пра яе палітыя потам гоні. Яму не было як да яе паткнуцца, але думкамі ён быў там. І яго дужа цягнула туды. Хоць бы і праз небяспеку.

Мабыць, адвячоркам ён нарэшце наважыўся і зноў рушыў па лесе. Ішоў ранейшым шляхам, туды, адкуль яго выгнаў сабака. Ішоў асцярожна, цікуючы навакол, часта спыняўся, слухаў. Ды навокал было ціха і пуста. Вечер утары, мабыць, уняўся пад вечар, елкі стаялі роўна і супакоена, бы ў задуменні. Той статак, мабыць, ужо брыдзе каля выганя, падумаў Хведар, злы сабака рупліва падганяе ззаду каровак. Людзі таксама імкнуцца з поля да свайго жытла; напроціў начы ў лесе наўрад ці хто будзе.

Не паспей ён яшчэ выйсці на ўзлесак, як пачало змяркацца. У лесе пад дрэвамі стаў гусцець змрок, стулілася, нібы пашырэла, кустоўе ўнізе, вільгатнейшым рабіўся травяны дол, і Хведар пачаў трохі спяшацца - ісці было яшчэ многа. Ужо ў прыщемках ён мінуў тое месца, дзе яго спудзіў сабака, і неўзабаве выйшаў з лесу. Наперадзе распласталася трохі светлаватае, але павітае ўжо змрокам поле. Да вёскі трэба было ісці полем, па стаптаным статкам іржышчы. Мабыць, аднак, ісці цераз поле было яшчэ рана, і ён сеў на абмежку, сядзеў, патроху еў журавіны, бавіў час. Перад ім ляжалі знаёмыя да кожнай драбніцы гоні - з дзівюма грушкамі на Петраковым надзеле, каменнаю крушняй зводдаль, у канцы загонаў. Некалі тут быў і бацькаў надзел, на якім нямала папрацаваў і ён, Хведар. Праўда, на

тым надзеле болей і даўжэй за яго гаспадарыў старэйшы брат Міцька, які, як усчалася калектывізацыя, падаўся на шахты ў Данбас. Спярша з'ехаў сам, а затым забраў і сямейку, назусім кінуўшы хату, зямлю, усю маё масць. Мусіць, нельга тут стала жыць брату высланага кулака і Міцька рагтуўся на высылку па сваёй волі. Як ён цяпер там, на шахтах? Ні разу не напісаў яму пад Котлас, зрэшты, як не напісаў яму і Хведар таксама. Ды ён не ведаў і адреса. Распадаліся сем'і, нішчылася людская роднасць, спрадвечная вясковая крэўнасць. Сталі браты як чужбы.

Што брат, калі во і сын таксама.

Пра сына Міколку Хведар не пераставаў думаць ніколі, гэта была яго незагойная болька, даўні пякучы клопат. Добра, канешне, што сыну ўдалося адкараскацацца ад бацькавай ганьбы і нават пралезі ў начальства. Але, мусіць, дужа рызыкоўна ўсё тое, можна і згарэць датла. Чула яго бацькоўскае сэрца, што ў надта хісткім становішчы апынуўся сын, і дужа хацеў бацька як-небудзь засцерагчы яго ад бяды. Але што мог ён, даўні лішэнец, беглы специфічны зінік, памагчы сыну? Хіба адрачыся ад яго, ніколі не напомніўшы аб сабе ні пісьмом, ні просьбай, ні нават скупой весткай, - быццам ён зінік, памёр ці яго і не існавала зусім. Хай будзе шчаслівы сынок Міколка, хай ніколі не скрыўдуе на бацьку. Можа, пашэнціца хоць апошняму з роду Роўбаў, іншых удача ўжо абмінула і, мабыць, ніколі не вернеца.

Над полем і выганам памалу ўсталёўвалася сцюдзёнаватая восенінская ноч. На небе ў ірваным ашмоці хмароў з'явіўся бліскучы кругляк поўні, нядоўта павісёў над полем і закаціўся за раскудачаны крайablokaў. Праз нейкі нядоўгі час выкаціўся ў іншым месцы, і на гэты раз свяціў доўга і ярка, ablіvaючи поле, узлесак, чалавека на абмежку бліскучым прывідным святым. Хведар не любіў поўні, яна заўжды трывожыла яго загадковым, няпэўным адчуваннем. Цяпер жа дык і зусім была яму непатрэбнай, і Хведар чакаў, калі яна схаваецца надоўга. Ёсکа і яе хаты з узлеску былі відаць кепска, адсюль іх засланялі хвоі на могілках, якія высокаю суцэльнай купай чарнелі за выганам. Там панаваў змрок, і нават у месячным святле нічога нельга было ўбачыць. Хведар, аднак, узіраўся ў тыя дальняя вясковыя абрывы, і ягоную ўвагу найболей прыцягвалі могілкі. Як поўня (надоўга ці не) схавалася ў хмарах і навакол усё пацямнела, ён падняўся з узмежкі, таропка пайшоў у поле. Поўня за той час зноў выглянула разы два і зноў схавалася заabloki, але ён, ужо не спыняючыся, дайшоў да могілак. З гэтага боку, ад поля, хісткая агароджа ля іх была паламана, мусіць, жывёлай, ён пералез цераз нізкую жэрдку і спыніўся: месяц ляніва асвятляў бязладнае нагрувашчванне крыжкоў і магіл. Гэта былі, мабыць, усе новыя

пахаванні, іх тут сабралося шмат, і ніводнага з іх Хведар не ведаў. Вялікія і малыя крыжы і крыжыкі, а то і зусім растаптаныя магільныя купіны без усялякага знаку белым пяском святлелі наўкола. На высокіх каталіцкіх крыжах дзе-нідзе ў змроку бялелі паркалёвыя стужкі ці кветкі; ссохлыя букеты кветак мясціліся ў стаўбунках пад крыжкамі. Зводдаль на магіле ля плота Хведару кінулася ў вочы, мабыць, выразаная з фанеры пяцікутная зорка, якая прыкметна адбівалася на фоне светлаватага неба. Ступаючы між магіл, Хведар з цікаўнасцю перайшоў туды і ў месячным сяйве здзіўлену прачытаў чорныя літары на белай дошачцы: «Сокур Іван». Ніжэй былі дробненъкія лічбы нараджэння і смерці. Хвіліну Хведар недаўменна пазіраў на гэтую дошачку, агледзеў пагорачак магілы ў доле. Відаць было нават уночы, што магілу нікто не абкладваў і не даглядаў, яна бязладна абрасла шархоткім высахлым быльнягом і выглядала надта ўжо занядбанай на гэтых могілках. Зрэшты, як і шмат якія вакол яе. Але ж то былі даўнія і, можа, усім забытыя пахаванні, а гэтая належала чалавеку, якога наўрад ці забылі ў вёсцы. Як высыпалі Хведараў сям'ю, гэты Сокур памагаў начальнікам і з выгляду тады быў здаровы, сярэдняга веку чалавек, дужы і рухавы. Чаму ж ён апынуўся тут без пары? - немаведама ў каго пытаўся Хведар. Здаецца ж, не быў і злым чалавекам, Хведар на яго крыўды не меў, але ж... Можа, каб ведаў свой хуткі канец, пастараўся б быць лепшым. Бацька ж яго быў разумны, паважаны ў вёсцы селянін-серадняк, ніколі нікому не прычыніў клопату. Некалі ўзяў у гаспадарку братаву жонку з дзецьмі, як брата забіла перуном на Ілю. Была навальніца, і той скаваўся пад грушаю ў полі ды там і застаўся. Пад вечар нежывога яго знайшлі пастухі, назаўтра пахавалі, засталася хворая ўдава з трывма дзецьмі. Стары Сокур прыняў усіх у свой дом, выгадаваў, давёў да ладу дзяцей. Харошы быў чалавек. Мусіць, аднак, сын удаўся не ў бацьку. Вялікага зла ён не рабіў, але, мусіць, быў занадта падаткі для свае пасады старшыні сельсавета, раённае начальства папіхала ім, як хацела. Тады ж, як высыпалі Роўбу, ён быў наглядчыкам і рунным памагатым двух упаўнаважаных з раёна, сачыў, каб раскулачаныя, як было загадана, узялі з сабой толькі пілу, тапор ды харчоў на тры дні. Усё астатніе - збожжа, бульба, майно, нажытае за гады потам і працай, рэквізировалася на карысць сельсавета. Яно няхай бы рэквізировалася на грамадскую патрэбу, думаў затым Хведар, але ж яны рэквізівалі найболыш для таго, каб не даць ім, небаракам, у іх дальнюю гаротную дарогу, каб яны хутчэй там памерлі ад голаду і марозу. Шасцігадовая Волечка якраз надзела новыя чорныя валёначки, што ён справіў ёй у мястечку з леташніяй воўны, дзячынка ўсю зіму ашчаджала іх, надзела, можа, якія разы трывалі, болей абыходзілася старэнъкімі, лапленымі-пералапленымі, якія меркавалася данасіць да вясны і выкінуць, але як стала збірацца ў

гэта свой шлях, маці сказала Волечцы надзець новыя - усё ж выпраўляліся ў людзі, і маці хацелася, каб дзяўчынка выглядала палюдску. Волечка паслухалася, на сваю бяду, і тады стаяла мі ганка на снезе ў зграбненых чорных валёначках. Мусіць, дарма стаяла. Кінулася тыя валёначкі ў хцівія вочы ўпачуванажаных, і старэйшы з іх, чалавек у чорным паўшубку, нешта загадаў Сокуру Івану. Сокур трохі памяўся, перасмыкнуў голеным тварам, але падступіў да дзяўчынкі і перадаў загад. Волечка паслухмяна здзела адзін чорны валёначак, затым другі і засталася на снезе ў адных панчошках, пакуль маці, заплакаўши, не прынесла ёй з сенцаў старыя. Хведар, згледзеўши тое, сказаў сабе: «Ая-я-я-я!», на што Сокур, учуюшы, зноў перасмыкнуў тварам і моўчкі цепніуў плячыма: маўляў, што зробіш? Ці мая гэта воля? Ён узяў тыя чорныя маленъкія валёначкі і насіў з сабою, пакуль яны збіралі бедныя клумкі на сані. Не, каб сказаць тым, з раёна: не па-боску гэта - разуваць малое, не ў цёплы ж край выпраўлялі - на поўнач, у маразы, на голад і здзек. Ды не, не сказаў. Так і паехала Волечка ў стаптаных валёначках і хадзіла ў іх яшчэ дзве зімы, і прастуджвалася, і хварэла. Аж покуль не прастудзілася ў апошні раз, калі ўжо нічога ёй не стала патрэбна.

Яны тады гналі плыты па сцюдзёнай паўночнай рацэ - цэлую пльывучую чараду з бярвён на тысячи кубаметраў драўніны. Было іх трынаццаць чалавек у брыгадзе сплаўшчыкам, а брыгадзірам быў Кузняцоў, сярэдніх гадоў барадаты мужчына, які не першы год рабіў тут на сплаве. Ён добра ведаў раку і ўсе яе павароты, мелі і перакаты, умеў у свой час збочыць, каб абысці небяспечны зліў, не рассыпаць звязкі, не налеці на камень ці на якую пясчаную выспу. З людзьмі быў строгі, малагаваркі, не любіў гультаёў і слабасільных (што, дарэчы, было для яго адно і тое ж). Мусіць, з гэтай прычыны Роўба трапіў у яго брыгаду, бо быў тады цягавіты і паслухмяны. Знайшлася, аднак, прычына, па якой ён ледзьве не вылецеў з плытагонаў. Пасля смерці жонкі не было на каго пакінуць дзесяцігадовую Волечку, і ён мусіў узяць яе на плыты. Але браць на такую работу дзяцей там забаранялася, і Кузняцоў, убачыўши плытагона з дзіцём, тут жа адправіў яго ў кантору. Мабыць, ён думаў, што Роўба будзе спрачацца ці, можа, прасіцца, але той пакорліва сабраў сваю торбачку, узяў за руку дачушку і, сказаўши «да пабачэння», смірна пайшоў да сходцаў. З берага ён апошні раз азірнуў плыты і ўбачыў брыгадзіра, які, стоячы на тым самым месцы, пазіраў на яго. И раптам брыгадзір махнуў да яго рукой - маўляў, вяртайся! Хведар гэтак жа моўчкі вярнуўся, як і шоў, і Кузняцоў сказаў са злосцю: «Заставайся. Толькі глядзі - засыпешся, я нічога не знаю. Паняў?» - «Паняў», - сказаў Хведар, ураз акрыяўши душой ад такога павароту лёсу. Сапраўды, ён ужо прывык да думкі, што будзе працаваць на сплаве, яму

падабалася рачное прыволле, лясныя берагі навакол і высокае вольнае неба ўгары. Цяжкое працы на плытках ён не баяўся, - мабыць, цяжэй, чым на тарфянішчы ці на лесапавале ў тайзе, не будзе. Зноў жа пры ім будзе Волечка, і на ягонай душы не будзе шчымець кожны раз за дзяўчынку - як яна там, галодная, ці не пакрыўдзіў яе хто, малую? Як была жывая маці, тады ўсё здавалася прасцей, болей звыкла, хоць і тады Волечка цэлымі днямі сядзела ў халодным бараку, у той час як маці завіхалася на лесасёцы. А цяпер у пасёлку не засталося ніводнай роднай душы, а людзі было розныя, зборныя з усёй краіны, як было пакінуць на месяц ці на два дзіця без нагляду? Хведар дужа ўдзячны быў брыгадзіру за яго дабрыню і на плытках ірваў жылы за двух.

Каб ён ведаў, чым абернеца тая дабрыня, дык бы ён лепш кінуў дзіця ў тайзе, у незнаймым паселішчы на беразе, сярод чужых, незнаймых людзей. О, каб тое знаццё...

На плытках Волечка не сядзела без працы, хоць і малая, але па харектары была дужа прыслужлівая і чым магла памагала строгім, маўклівым дзядзькам. Праз дні два брыгадзір паставіў яе памочніцай да кашавара Краўца, ціхага, рапманага чалавека, самага старога з усёй іх брыгады. Той увогуле някепска ставіўся да малой, не крываўдзіў. Но часам крыкне, калі што зробіць не так ці не ў час, але без злосці. Без злосці - гэта галоўнае. Не тое што ягоны зямляк Рагаўцоў, нервовы, зласлівы чалавек, што бясконца лаяўся брыдкімі словамі. Лаяўся з якой дробнай ці вялікай прычыны, а часцей - без усялякай прычыны - ад свае нутраной злосці. Кожны раз, як Хведар чуў тое, яго бы цвіком працінала ў сэрцы. Спярша ён стараўся, каб як засцерагчы Волечку, каб яна не чула таго. І як Рагаўцоў блізка лаяўся, ён пытаўся ў дачкі пра што-небудзь ці пасылаў яе на другі канец плытоў. Але неяк раз, як гэты Рагаўцоў асабліва брыдка абкладаў пры малой баб, што ўбачыў на беразе, Хведар не стрываў і стрымана папракнүў чалавека - маўляў, ўсё ж нягожа так пры дзіцяці распускаць язык, можна б трохі і па-людску. Рагаўцоў тут жа ўскрычаў, што ссылъны Роўба яму не ўказ, бо ягоная лаянка - дробязь для таго, хто нелегальна возіць староннікі і тым груба парушае рэжым. Вось ён возыме ў бліжэйшым пасёлку і «стукне», і тады ягоная дачушка ўчуе яшчэ не такое на бліжэйшым этапе, куды яе запратораць разам з яе чыстаплюем-бацькам.

Хведар так збянтэжыўся ад тых нахабных нялюдскіх слоў, што проста не знайшоў, як адказаць. Здаецца ён ужо нагледзеўся людской подласці ва ўсіх яе нечаканых праявах, але такой не прадбачыў. Увечары, як яны прайшлі Вусцюжную мель, ён ціка сказаў аб тым брыгадзіру, думаў, можа, брыгадзір заступіцца, папракне Рагаўцова. Але той толькі насупіўся і сказаў: «Гэны ўсё можа». - «Дык што ж мне рабіць?» - разгублена спытаў Хведар. І Кузняцоў, утаропіўшы ў яго

суровы погляд, сказаў: «Будуць чужыя - хавай дачку». - «Куды ж скаваеш на плыще?» - шчыра здзівіўся Хведар, на што атрымаў хуткі адказ. «А пад плытом і скаваеш», - кінуў брыгадзір і пасігаў сабе па слізкіх бёрнах у хвост да стырнавога. Хведар застаўся стаяць, не ведаючы, сур'ёзна гэта ці, можа, для здзеку? Толькі спакваля да яго разуменне прыйшло: а праўда! Можна ж скавацца ў ваду, за плытом. Волечка ўжо навучылася няблага плаваць, будзе трывамацца за бервяно, мо не ўтопіцца. Толькі адно нядобра - лета ўсё ж канчалася, вада пасцюдзяняла, яны на плытках ужо не купаліся, толькі трохі мыліся ўранні.

Хто ведае, ці спраўдзіў сваю пагрозу той злыдзень Рагаўцоў, калі на плыт для праверкі ўскочыў вохравец з раённай камендатуры, як яны сталі перад Усысвінскім перакатам. Бывала, тыя вохраўцы наведваліся і раней, але так, больш для прыліку, спытаюць што-нішто ў брагадзіра, зірнуць сюды-туды і спяшаюцца на бераг. Гэты ж, мардаты, прыземісты шлапак у даўгім шынялі, пагаманіўшы з брыгадзірам, відаць, намерыўся праісці па плытках да кармы, і ў Хведара нядобра скаланулася сэрца. Ён стаяў з багром у руках па правым баку плыты, а праз пяць крокоў ад яго, трывамаючыся за вяроўчыну, сядзела ў вадзе Волечка, толькі як светлая галоўка зыбалася на паверхні. І вось вохравец спыніўся пасярод плыты, пагойдаўся на таўсцейшым камлі бервяна і завёў з брыгадзірам гаворку пра хітрасці тутэйшай рыбалкі, якую бляснуну болей любіць увосень сёмга. Час быў не позні, але ўжо далёка не паўдзён, з усходу дзьмуў халаднаваты весярок. Унутры ў Хведара мярцвела ад нецярпення, калі слухаў ту ю недарэчную размову. Але во, здаецца, яны ўжо будуць вяртацца, ужо павярнуліся, каб ісці. І зноў сталі. Вохравец пачаў нешта паказваць на tym беразе, і Хведар моўчкі праклінаў яго: каб ты здох, кот мурлаты! Волечка ўжо, мусіць, здранцвела ў вадзе пад плытом. А той з брыгадзірам бясконца доўга ішоў па нерухомых плытках, пасля доўга таптаўся на беразе, ўсё азіраючы раку. Хведар стаяў і напружана думаў: стукнуў Рагаўцоў ці не? Урэшце вохравец знік за кустамі на беразе, а ён ледзьве выцягнуў Волечку на бярвенне - ужо тая пасінела ад сцожы і не магла вымавіць слова. І зубкі яе дробна стукалі, і вусны ніяк не маглі скласціся для зграбнага слова. Дрыготкімі рукамі бацька выціраў яе грубай мешкавінай, цёр худзенкія плечы, запалую грудку, а пераапрануць у сухое не было ў што, і ён здзей сваю світку, неяк укруціў дачушку. Прыйшоў Кузняцоў, убачыў ўсё, зразумеў і скінуў ватоўку - на ўхутай! Дзякай яму, ухутаў. Пасля Кравец нагатаў вады, і ён паіў яе кіпнем - здаецца, неяк сагрэў дзяўчо.

На нач паклаў на іхнім звычайнім месцы, ззаду за буданчыкам, на звільгатнельных улежаных трантах, ухутаў мешкавінай і

брыгадзірскай ватоўкай. Спярша сагрэлася і заснула, і ён, седзячы побач, думаў: мо яшчэ і абыдзецца. Ды не абышлося. Пад ранак запылала дачушка, усчаўся вялікі жар, прасіла ўсё піць, жалілася: баліць галоўка. Ён усё паіў яе цёплай вадой, іншага нічога ў іх не было - ні лекаў, ні якіх зёлак. Раніцай трохі задрамала, але была гарачая, а яму трэба было заступаць на стырно. Наперадзе, сказаў брыгадзір, быў самы трудны ўчастак шляху, трэ было глядзець пільна. Але, як ні глядзелі, усё ж пасадзілі крайні плыт на каменне, ледзьве здёрлі яго пад абед. За той час ён якіх пару разоў наведаўся за буданчык, і ў яго кожны раз ападала сэрца - кепска было дачушцы. Як на тую бяду, абапал ракі плылі таежныя, без аніводнага паселішча берагі, цягнуліся голыя абрывы, і над імі высіця хвойны дрымучы лес. Брыгадзір бачыў ягонае гора і, здаецца, спачуваў яму, сказаў: у канцы тýдня прыйдзэм у Мезу, там ёсць амбулаторыя, можа, зносім туды малую. Нібы збаўлення, Хведар прагна чакаў тae Мезы ўдзень і ўначы, сам не кладучыся ні на хвіліну, усё то варочаў стырном, то багром, бегаў па зыбкіх плытках, штораз заглядваючы за буданчык. Волечцы рабілася ўсё горш. На трэці дзень яна ўжо не пазнавала яго, толькі прасіла адагнаць птушак. Спярша ён здзівіўся: якіх птушак? А тады зразумеў: яна ж трызніць. Наступнаю ноччу неяк сцішылася і неўпрыкмет адышла з гэтага свету. Назаўжды адляцела, як светлая малая птушачка, яе чыстая дзяўчачая душа...

Да паўдня яна ляжала ўсё там жа, за буданом на трантах, і яны не ведалі, што з ёй рабіць. Тады брыгадзір выдраў з будана тры дошкі, якія былі там заместа падлогі, сказаў Краўцу збіць труну. Той і праўда збіў - маленъкую, на метр, скрыначку, у якую паклалі худзенькае збледлее цела Волечкі. Ну а як пахаваць? Навокал вада, плыты нідзе не прыстаюць да берага, што ім рабіць? И брыгадзір надумаў заднім плытом трохі падграбці на павароце да берага (спыніць жа гэтую аграмадзіну было немагчыма) і па водмелі занесці труну на бераг. Хведар скочыў з плыта раней, яны перадалі яму труну, і ён, стоячы па грудзі ў вадзе, прыняў яе. Пакуль выбраўся на сухое, дужа намок, намачыў нежывую дачушку, пасля ўзлез на абрыв і агледзеўся. Скрозь на беразе сцяной стаяў лес - елкі і піхты. У адным месцы была невялічная прамыšна, і на адным баку ля яе ўтварыўся роўны зграбны мысок. Неяк усцягнуў на гэты мысок труну і ўзяўся капаць магілку. Мусіць, у каменным жвіры капаў доўга і трудна, але ён не прыкмячаў таго, ён увесе час горка плакаў, не стрымліваючы слёз. Жыщё адняло ў яго апошнюю радасць, адзінную яго ўцеху, і Хведар думаў: што яшчэ чакаць ад яго? Што яно можа адабраць яшчэ? Пасля ўсяго, што з ім сталася, уласнае жыщё траціла ўсякі кошт, ён не надта і даражыў ім; яно даўно зрабілася невыносным. Таго Рагаўцова, як ён позна ўвечары дагнаў плыты, ён не мог бачыць

ад нянявісці і крыўды. І не мог зразумець, як гэта іншыя, і брыгадзір Кузняцоў таксама, паводзілі сябе з тым злыднем, нібы нічога і не здарылася. Ці яны нічога не разумелі? Ці баяліся яго? Ці яшчэ што? А Хведару ўсё ж спачувалі. Кравец ціха войкаў, круціў галаўой, брыгадзір жа зацята маўчаў, здавалася тады, ён ні пра што іншае і не дбаў, апроч як пра свае плыты. Але як нарэштэ прыйшлі ў Котлас і збылі на лясной біржы свой лесавы караван, гэты Кузняцоў паклікаў яго за рог складской будынны, дзе не было никога, і сказаў: «Даведка трэба?» - «Даведка? А дзе яе ўзяць?» - не зразумеў Хведар. «На, трымай, - сказаў Кузняцоў, азірнуўшыся, і сунуў у ягоныя рукі складзены квадрат паперкі. - Бярог для сябе, але, гляджу, табе самы раз будзе».

Хведар узяў ту ю даведку на імя Зайцева Андрэя Фаміча, яна і праўда неўзабаве дужа яму спатрэбілася. І ён быў бы шчыра ўдзячны брыгадзіру, калі б не тая цана, якую ён за яе заплаціў. Тая непамерная цана замінала яго ўдзячнасці, і ён часам думаў, што ў параўнанні з загубленай дзіцячай душой ўсё тое - дробязь.

Поўня на небе ярка свяціла між хмар зыркім сцюдзённым сяятлом, кладучы наўкось на магілах частыя цені ад крыжоў. Воддаль на выспе пад хвоямі стаяў чорны змрок, які шырокім і даўгім ценем амаль дасягаў дальняга краю могілак па-над выганам. Тут жа было ўсё добра відаць - кожны крыж і кожная купінка магілы. І толькі калі ў небе насоўвалася суцэльнай хмара, тады ўсё навакол патанала ў цемрадзі. Хведар нібы заплюшчваў вочы і невідущча стаяў між магіл. Увогуле тут яму было добра, нават спакойна і ўтульна: ён нібы далучайся да аднасяльчан і ладзіў з імі нетаропкую маўклівую бяседу - і пытаўся, і скардзіўся, і разважаў. Шкада, што не меў адказу, ну але ўжо ён прывык да таго, нібы аглух за многія тыдні свайго адзінокага блукання. У задуменні тупаючы між магіл, напаткаў і дбайна прыбрраную магілу - на схіле бліжэй да крайніх аграмадзін-хвояў. Тут сапраўды кідаўся ў вочы дагляд і дбайнасць - магіла было роўненъка абкладзена дзёрнам і свежа пасыпана дробным белым пяском, восьміканцовых крыжоў мясцілася аж два разам - меншы і большы за ім, абодва фарбаваныя белаю фарбай. Поруч прыткнулася спрытная, бы дзіцячая, лаўка, на якую, стаміўшыся, прысеў Хведар. Хто тут пахаваны, ён не мог здагадацца. Ужо, мабыць, не стары, не дзед і не баба, магілы старых так на ахаджваюць. Можа, гэта так пастаралася жонка для любага мужа? Але жонка наўрад ці зрабіла б усё так майстроўна і дбайна. Тады муж - жонцы? Ці хутчэй за ўсё бацькі - свайму дзіцёнку, мабыць, так. Але нідзе не напісаная нічога - безыменная магіла, навек прапісаная толькі ў сэрцах, блізкіх нябожчыку.

А ў яго Волечкі, мабыць, няма ўжо і купінкі...

Доўжылася ціхая месячная ноч. На могілках стала сцюдзёнаката, надвор'е ці не меціла павярнуць на замаразкі, думаў Хведар, панікла седзячы ля прыбранай чужой магілкі. Яму нікуды не хацелася рушыць адсюль, тут ён, як нідзе ў іншым месцы, адчуваў сябе ў спакоі, адноснай бяспечы. Мусіць, недзе пад ранак закацілася-знікла поўня, навакол стала цёмна, бы ў склепе. Да начной цемрадзі Хведар, аднак, даўно прызвычаўся, цемра яго не палохала. І ён сядзеў, прыпамінаў, думаў. Жаваў кіслыя журавіны, ашчадна выбіраючы з кішэні па дветры ягады разам. І, мабыць, трохі драмаў. Толькі, як заўжды, пачала даймаць сцюожа. Да сцюожы ён не мог прызвычацца, асабліва пад старасць, на дрэнных харчах і пакутаваў ад яе ў ссылцы і тут во таксама. Можа, таму, што намёрзся, як ніхто за жыццё. Не ўмей грэцца, як іншыя, ляскаючы сябе рукамі, прысядаць і тупаць. На сцюожы ён дубянеў, сціскаўся, нерухомеў - трываў. Таксама як трываў голад, знясленасць, ганьбу. Ужо нямала гадоў усе яго намаганні ішлі на адно толькі - трываць. Ён не ўзрываўся, як некаторыя, калі, здавалася, трываць было неяк, не абураўся ад кепскіх харчоў, зверскай працы ці людской несправядлівасці, толькі сціскаў зубы, калі тыя яшчэ былі ў яго, і - трываў. Мусіць, не было ў свеце такіх абставін, якія б ён не навучыўся трываць. Апроч хіба аднаго - няволі-журбы расстання. Тут ужо ён не мог перайначыць сябе, ягоная натура насуперак усім абставінам імкнулася дамоў - праз безліч небяспек і нягод. Тады, першы раз, не ўдалося, не пашэнціла другі раз. Затое дамогся таго трэцім разам і цяпер быў амаль шчаслівы. Дык што яму цяпер сцюожа! Ці голад! Урэшце ён быў там, дзе марыў апынуцца пяць жахлівых гадоў. Што яму болей?

Мусіць, трэба было ісці ў лес, каб ранкам не налезі каму на вочы, але ён разморана бавіў цёмны перадсвітальны час, вагаўся. Яшчэ праз нейкі нядоўгі час прыкметую, што на могілках стала відней, выступілі са змроку бліжнія магілы і крыжы, і ён зразумеў: світае. Ускраек неба над лесам ужо засвятліўся на самы першы зачын новага дня, і ён устаў з лаўкі. З'явілася думка менавіта такою гадзінай, на ціхім золку, пакуль не абудзілася вёска, яшчэ прайсці па вуліцы - хто ведае, можа, астатні раз, болей ужо не прыйдзеца. А цяпер, можа, ніхто не згледзіць.

Вузенькай дарожкай паміж магіл прайшоў праз густы змрок тоўстых хвояў і выйшаў з-пад іх на вясковую вуліцу. Дахі дамоў, вяршаліны вулічных дрэў, садкоў толькі выплывалі са змроку, вуліца і двары ляжалі яшчэ ў цемрыве, ніклі ў санлявым спакоі вясковыя хаты, прызбы, платы; густаваты змрок туліўся пад абвіслымі стрэхамі хлявоў і двараўных будынкаў. Хведар ціхенъка прайшоў да сярэдзіны вёскі. На нейчым плоце вецер варушыў стракатую анучу, згледзэўшы якую Хведар падумаў з трывогай: аднак добра світае, мабыць, ён усё

ж прапазніўся. І ён паддаў кроку. Ён ішоў краем вуліцы, ашчадна і мякка шорхаючи ў мураве пасталамі, толькі сюды-туды зыркаў позіркам - хацелася як найболыш убачыць, заўважыць, запомніць. І раптам ягоны позірк застыў у недаўменні: насупраць за тынам шарэў нейчы ўважлівы жаночы твар, скіраваўшы на яго здзіўлены позірк цёмных вачэй, якія ўвачавідкі пачалі шырэць, акругляцца ў нямым раптоўным здзіўленні. Ён нічога болей не бачыў там - ні апраткі, ні нават хусткі на галаве, адзін толькі гэты погляд азвайся ў ім раптоўнай здагадкай: «Любка». І ён стаў. За два крокі ад яго былі варотцы ў двор, ён тузануў іх, не ведаючи яшчэ, навошта гэта зрабіў, расчыніў у двор. Жанчына, бы страціўшы мову, глядзела на яго, невядома, пазнаючы ці не, а затым здзічэла-голосна закрычала: «А-а-а-ай!» і кінулася назад, на ганак. Ён скалануўся ад спалоху, але стаяў у варотцах і ўчуў, як у хаце грукнулі дашчаныя дзвёры і тут жа лязгнула засова.

Падумаўшы, што зараз нехта выскачыць з хаты ці праз вокны ўбачыць яго на вуліцы, Хведар шаснуў у двор, сцежкай пабег у гарод і па росным бульбоўніку загуменення падаўся ў світальнае поле. Усё ў ім калацілася ад гэтай неспадзянай сустрэчы з Любкай, з якой яны разам раслі ў вёсцы, рабілі побач на бацькоўскіх надзелах, якую ён некалі нават каҳаў трохі - наўным маладым дзециком перад прызывам на вайсковую службу. І крыўдна было яму, і горка, але ж... Мабыць, спалохалася жанчына і ледзьве не пагубіла яго. А можа, і не пазнала. Але не дзіва - хіба пазнаў бы сябе ён сам? Што ў ім засталося ад ранейшага Хведара, ад таго жаўтаротага дзецика? Цяпер ён здань, начны, бесцялесны прывід, ад якога жахающа людзі, месца якому, мабыць, побач з ваўкамі ў лесе.

РАЗДЗЕЛ ЧАЦВЕРТЫ. РАДАСЦЬ ЗЯМЛІ

Пакуль развіднела, ён быў ужо ў лесе, раздумна плёўся па блытаных, пратаптаных жывёлай сцяжынках і думаў, дзе б яму прыткнуцца на дзень. Мусіць, сюды зноў прыгоніць кароў, тут месца яму няма. Тады дзе ж яно ёсць? Канечне, дзе далей ад жытла і людзей, ад поля і сенажаццяў. Значыць, зноў трэба плясціся ў расцярабы ці ў той дальні змрочны ельнік, на балотныя імшарыны. Разважыўшы, усё ж вырашыў, што лепш - у расцярабы. Там, ведама, небяспечней, чым у ельніку, затое ўтым баку поле і бульбянішча, на якое яму трэба будзе скадзіць. Як заўжды, зранку пачало дужа смактаць пад грудзямі, хацелася есці. Журавіны ён амаль усе з'еу унаучы, яны кепска спатольвалі голад, толькі праганялі смагу. Трэба было ісці па бульбу.

У гэтую раннюю гадзіну дня, мабыць, можна было не надта баяцца спаткаць чалавека, і ён з вярсту ці болей ішоў добра ўтаптанаю сцежкай, якая блытана выкручвалася ў маладым бярэзніку. Пасля, як сцежка павярнула да зімовых дзялянак, ён збочыў з яе ўлева, да Доўгага рова, пайшоў мешаным, з рэдкімі елкамі лесам, падняўся па некрутym схіле ўгору. У лесе ўжо настаў дзень, было відна, навакол сцішана драмалі елкі, не варушыўся ніводзін лісцік у жаўтлявым вецці бяроз. Здаецца, усталівалася добрае, без дажджу надворе, можа, нават пачнуцца прымаразкі. Тады ўраз пачарнене лісце алешины, золатам зажаўцее бярэзнік, дружна пацярушицы лістапад. Праз нейкі нядоўгі час лісцяны лес стане скразны для позірку, усё жывое ў ім будзе бачна здалёк. Мусіць, тады яму будзе горш... Але ён не хацеў думаць пра тое, што будзе, ён жыў адным днём, ягоныя клопаты не ішлі далей наступнага вечара. Увечары, мабыць, будзе спакайней, а ўдзень трэба тримаць вуха востра.

Бадай, у тым самым месцы, дзе і першы раз, ён асцярожна спусціўся кустоўем у шырокую праваліну рова, напіўся там у ручайні, памыў руکі і твар. Паднімаўся на другі схіл доўга, разоў колькі спыняючыся, адпачываў, не ўпершыню заўважаючы, як мене ў яго сілы. Яшчэ нядаўна, у дарозе, неяк не прыкмячаў вяліке слабасці, мабыць, там рухала ім вялікая сіла мэты. А тут... Мэта ўжо апынулася ззаду. Найперш за многія дні бадзяння аслаб без хлеба, ведама, ягадамі не надта пракормішся. Але што ж тады - зноў ісці ў вёску, прасіць у каго хлеба? Чым гэта можа скончыцца? Ён і так дужа баяўся за нядаўньюю сустрэчу з Любкай, як бы яна аб тым не раззваніла ў сяле. А можа, не пазнала, калі так закрычала жудасна?

Вылезшы з рова, доўга аддыхваўся, пасля адышоўся далей да ўзроўка, знайшоў трохі ўтульную мясціну між двумя кустамі ляшчынніку. Перш чым легчы, агледзеў сучко - не, арэхаў тут не ўрадзіла, на яго бяду, пажывіцца не было чым. У доле, праўда, сталі трапляцца грыбы - сыраежкі і ваўнянкі, зредку чырванеліся мухаморы, і ён падумаў, што хутка, мабыць, дойдзе чарга і да грыбоў. Але найперш яго вабіла бульба, пакуль тая яшчэ была ў полі.

З бульбаю ў яго быў звязаны адзін малапрыемны выпадак у германскім палоне, цяпер дык і смешна ўспамінаць аб ім. Але ўспаміналася часам, бо горкае і вясёлае ва ўспамінах заўжды месцяцца побач. Спярша ў палоне ён паўгода гібеў на варанай брущы, калі з паўсотнія такіх, як сам, небаракаў рабіў на чыгуналіцейным заводзе. Затым трапіў да баўэра. Гэта быў стary гаспадар гер Ёган, два сыны якога ваявалі на фронце, а дома жыла нявестка з двумя падлеткамі. Зямлі ж у таго Ёгана, як і скаціны, было процьма, і, каб апрацоўваць яе, баўэр узяў шасцёх парабакаў з рускіх

палонных армії генерала Самсонава. Наогул у баўэра было і няблага, прынамсі, кармілі па-людску, хоць рабіць прымушалі штодня без выхадных і святаў. І яны рабілі, як чэрці, як валы, - усе гаспадарчыя работы ў полі, на гумне і дома. На гэты конт быў заведзены цвёрды, бадай як у казарме, парадак, за якім асабіста назіраў сам гаспадар сядзібы, што некалі служыў у войску фельдфебелем і бясконца напамінаў ім аб тым. Пра гаспадарчыя справы болей клапацілася нявестка, якая насілася па палях на ладным буланым жарэбчыку, усё выглядаючы, дзе што зроблена, а што недароблена; гаспадар жа болей прыглядаваў за батракамі - муштраваў і клапаціўся адначасна. Клопат яго быў асаблівы. Ён пакараў штрафам кухарку, калі тая неяк паклала ў іхні кацёл меней мяса, чым было ўстаноўлена нормай, караў вінаватага за брак у працы ці недаробак тым, што два ці тры дні не даваў мітаг - абедаць, толькі адзін фруштук раніцай. Аднойчы, калі палонны туляк Белашэй паскардзіўся гаспадару, што другі палонны ўкраў у яго партабак, гер Ёган не стаў дужа разбирацца, а пакараў абодвух. Ён загадаў парабкам узяцца за левыя рукі, як для прывітання, і з прымаўленнем «гутэн морген - гутэн таг» біць па чарзе адзін аднаго ў вуха. Іншыя парабкі, а таксама кухарка, малыя і гаспадар з нявесткай назіралі за той гульней з ганка. Спярша было нават смешна, як два рускія, быццам ляніва, напаўсілы пачалі біцца, але хутка кінуліся разнімаць іх, бо тыя так разлютаваліся, што ледзьве не скрывавілі адзін аднаго.

Штодня яны ўставалі па званку ў пяць гадзін раніцы, акуратна засцілалі коўдрамі свае тапчаны, пілі каву з павідлам і чорным хлебам і адпраўляліся на працу. У паўдзён палуднавалі ладнаю міскай супу і кашай з кавалкам мяса, хлеба ім давалі па фунту на раз. Спалі на чистай бялізне, якую старая кухарка мяняла кожную суботу; кожную суботу таксама мыліся пад цёплым душам у прыбудоўцы да кухні. Белашэй, з якім пасябраваў Хведар, усё не мог нарадавацца сваім вайсковым лёсам, казаў, дома не стаў так чыста і не еў так сытна, як у гэтым палоне. А праца што ж - да сялянскае працы ім не прывыкаць. І, мабыць, усё было б увогуле добра, калі б не Рудзі, чатырнаццацігадовы падшыванец, сын Герды і ўнук старога Ёгана.

Гэта зладзюга Рудзі, мусіць, кожную гадзіну дома толькі і дбаў, каб зрабіць што брыдкае парабкам. То ён падапрэ каго калком у прыбіральні, то выцягнё з хамута супонь, калі трэба запрагаць каня, то падставіць пад хвост кабыле іхні жбан ад квасу. Аднойчы ён выніяў з нагружанай фуры шворан, і як Хведар пагнаў каня, фура звалілася з перадка, рассыпаўшы па вуліцы бульбу. Хведар кінуўся яе збіраць, а той Рудзі ад смеху хапаўся за жывот у гародзе, і Хведар, не доўга думаючы, агрэў яго цераз плот пугай. Затым сабраў усё да бульбіны, наладзіў фуру і, нічога нікому не сказаўшы, паехаў у поле. А калі

ўвечары вярнуўся ў двор, дык убачыў там старога гаспадара, счырванелую ад гнёву Герду і таго злыдня Рудзі з крыавым пісягом на шчацэ. Стары Ёган тут жа распачаў следства, Хведар спрабаваў апраўдацца, але яго не захацелі і слухаць. Нявестка нешта гырчэла пра камендантуру і гаўптвахту, але свёкар сказаў, што гаўптвахты не будзе: ён не можа дазволіць, каб у гарачы дзень веснавых работ ягоны работнік сядзеў у кутузцы ці ляжаў на тапчане з пасечаным бізунамі задам. Ён яго пакарае ганьбай - заўтра Фэдэр пойдзе на працу ў адной кашулі, без порткаў.

Спярша Хведар не зразумеў нават: што гэта за дзіўная кара - без порткаў? А адных падштаніках, ці што? Але аказалася, што не ў падштаніках - зусім без нічога аднізу. Было не сцодзёна, прыгравала сонца, але пакутам Хведара не было межаў. Увесь час і так і гэтак тузаў долу падол сподній сарочкі, каб хоць як прыкрыць свой мужчынскі сорам, але прыкрыць не было як - трэба ж было працаваць: нагружаць у фуры бульбу, цягаць кашы ў полі. А навокал былі людзі, немцы і немкі, іхня дзеци, хлопчыкі і ладныя ўжо дзяўчата, усе з рогатам ці ўтрапёна пазіралі на яго, і ён гатовы быў завышаць ад сорamu і крыўды. Ён ледзь дачакаўся вечара таго бясконцага доўтага дня і, прыбіўшыся ў свой катух, без вячэры шаснуў пад коўдру. Якое гэта было неспазнанае шчасце - адчуць сваё цела прыкрытым ад чужых вачэй! Усё ж яму ішоў тады трывалы першы год, ён быў жанаты і думаў, што горшага здзеку прыдумаць ужо немагчыма, гэты - самы вялікі. Але мінуў час, пасыпаліся іншыя здзекі, у пароўненні з якімі адмысловая выдумка таго баўэра здавалася недарэчным жартам - не болей.

Голадна глытаючы слінкі, Хведар скорчыўся пад кустамі на дробнай траве, увабраў галаву ў шырокі, злямцеваны каўнер свае світкі, засунуў рукі запазуху і ляжаў так. Вочы часам заплюшчваў, нічога не бачачы наўкола, ды адсюль няшмат можна было і згледзець. Затое ягоны слых быў, як заўжды, абвострана-чуйны. Здаецца, і ў сне. Хведар прыслухоўваўся да наваколля, бо чым жа яшчэ мог ён засцерагчыся ў ягоным становішчы? Лес пачаў трошкі шумець, але ўвогуле скрэзь стаяла лясная ціша; часам пырхала ў кустоў птушынай драбяза, ды тое не парушала Хведараўага спакою. І памалу, неўпрыкмет ён быццам бы адасобіўся ад гэтага лесу і гэтага часу, бы засынаючы, убачыў сябе здаля і мо ўпершыню зразумеў усю гароту свайго становішча. Тоэ відовішча самога сябе прымусіла яго скамяніцца ад нейкага здзіўлення, ці што. Сапраўды, чаму ён непрытульна ляжаў тут, праз дзве вярсты ад тae мясціны, дзе ўпершыню ўбачыў свет, дзе ён пражыў сталае сваё жыццё, дзе нарадзіліся яго дзеци? Чаму ён стаў тут для ўсіх жахлівым чужынцам, хто ў тым вінаваты? Можа, адзін сам? Ці і яшчэ хто іншы? А можа, і

ніхто? Але ж як тады ўсё тое стала магчыма? Увогуле гэта ж трэба так вось страціць усё, зрабіцца выгнаннікам, беглым катаржнікам, чалавекам без права і закону. І як усё пачалося? Колькі ён думаў пра тое, як і з чаго пачалося, - выразнага адказу знайсці не мог. Бо пачалося ўсё неяк няўзнак, недаўменна і неспадзявана, а абярнулася менавіта тым, чым абярнулася. Ці мог ён прадбачыць усё ў той завірушны вечар, як яны сядзелі ў сельскай хаце і старшыня Сокур вынес на абмеркаванне загадкавае пытанне: на каго размеркаваць трывёрдьня заданні, якія ён прывёз з райвыканкома? Нялёткая была гэта справа для членаў сельскага Савета, якім з'яўляўся тады і Хведар Роўба. Тыя гады ён лічыўся серадняком - па колькасці сваіх дavanaughцца гектараў зямлі. Было некалькі гаспадарак, багацейшых за яго, мелі па чатырнаццаць і пятнаццаць гектараў. Але што то былі за гектары? Змітрок Бядута, напрыклад, меў іх шаснаццаць, але жыў бедняком, бо рабіць на зямлі не было каму, два сыны не вярнуліся з вайны, сам быў стары і нямоглы. Ягоны надзел - дальняя прырэчнай балацявіна за час вайны, рэвалюцыі і польскай вайны спрэс зарасла кустоўем і толькі што на паперы лічылася ворывам. Але недзе лічылася, і Змітрок самы першы атрымаў позму на трывёрдае заданне. Ён жа, Хведар, дык і не думаў ніколі, што яго можа напаткаць такі самы лёс, хоць і жыў збольшага спраўна, але ж які ён кулак? Адзін конь, дзве каровы, авечкі, свінчо - бадай як і ва ўсіх астатніх у Нядолішчы. Што былі гусі, дык сажалка ж у канцы гародаў. Цёк ручай з балацявінкі, неяк увесну яны з сынам запрудзілі яго ля мастка, нацякла ладная сажалка ды так і засталася. Але, мусіць, не тое вызначыла яго кулаком, а малатарня.

Хай яна спрахне, тая малатарня, навошта ён з ёю звязаўся! Малаціў бы, як і раней, цапамі, ужо не так шмат было таго збожжа, каб яго за зіму не абабіць на таку ў трывцы цапы. Дык не, захацелася, каб культурна, каб малатарняй...

Як цяпера помніцца, думку пра тое падаў сын Міколка. Тады ўжо ён быў ладны дзяцюк, увосень збіраўся на прызыру У Чырвоную Армію і лічыўся сакратаром камсамольскай ячэйкі ў Нядолішчы. Як ён стаў сакратарыць, у хаце паявіліся газеты і брашуры, некаторыя цікавыя часопісы, як «Бязбожнік», напрыклад. Звычайна сын быў дужа заняты дзень і чытаў толькі ноччу пры лямпе, а назаўтра што цікавейшае падсоўваў бацьку - то артыкул у «Беларускай вёсцы» пра падаткі і самааблажэнне, то выступленне таварыща Сталіна пра апазіцыю, а то брашуру наркома Прышчэпава пра культуру сельскай гаспадаркі. Хведар чытаў збольшага, не дужа ўсё разумеючы, але галоўнае ён ціміў спраўна: жылі сапраўды кепска, бедна, малакультурна, гаспадарку вялі няправільна. Гэта - вядома, на кепскае ён даволі нагледзеўся. Але як гаспадарыць правільна? Мусіць, каб правільна

весці гаспадарку, аднаго ведання мала, патрэбны грошы, інвентар, угнаенні. Каб было больш угнаення на яго гектары, завялі другую кароўку, выгадавалі цялушачку, хоць малака для іхнай сямейкі хапала і ад адной галавы. Гады чатыры перад тым Хведар, можа, самы першы ў вёсцы, купіў у Палацку плуг - новенькі, фабрычны, афарбаваны ў сіні колер, з роўненъка вытачанымі дубовымі ручкамі. Спрытны аказаўся плужок, адна радасць была араць ім, нават прыходзілі паспрабаваць суседзі. Пасля купілі плугі і яшчэ некалькі мужыкоў. Плугі ўсім падабаліся.

І вось неяк увосень позненъка ўвечары прыходзіць Міколка. Стомлены, згладнелы, у гразкіх ботах, аказваецца, быў на нейкай нарадзе ў раёне. Маці хутчэй міску на стол, ён з'еў троху і кажа: «Бацька, а давай купімо малатарню. Ёсьць такая магчымасць праз патрэбкааперацыю. Грошы можна не разам - у россрочку». Хведар адказаў не адразу, падумаў. Канешне, яно б дужа не блага, тая малатарня, ён ужо бачыў такую ў суседнай вёсцы Шаўцы. Летась там трыв ці больш гаспадаркі склаліся і купілі, казалі, добра малоціць, дужа давольныя былі мужыкі. І лягчэй, чым цапамі, і хутчэй. Але ж... Бы чула ягонае сэрца, чым тое можа абярнуцца. Ужо ведаў прыкмету: новае і небывалае ў сялянскім жыцці - часта пахне махлярствамі ці дурасцю, і трэба папярэдне прыгледзецца, каб не ашуканацца. Ён так і сказаў сыну, а той толькі засмияўся: як гэта ад малатарні можа быць кепска? Гэта ж за тыдзень з маладзёй можна ўправіцца, не тое што ўсю зіму цапамі махаць. Яно так, канешне, думаў Хведар, ды ўсё маўчаў, вагаўся. Уранку, як Міколка пабег па сваіх камсамольскіх справах, асцярожна парайцца з Гануляй і вырашыў: купім. Пакуль не перакупіў хто спрытнейшы з якой іншай вёсکі.

Малатарню прыцягнулі на трэці дзень пасля пакроваў. Памог швагер Тамаш, доўга ладзіл пад павеццю прывад з драўлянымі дышламі і жалезнымі прэнтамі перадачы. Адклайшы свае камсамольскія справы, памагаў і Міколка, усё ж ён таксама разбіраўся ў сучаснай сялянскай тэхніцы. Урэшце ўсё наладзіл і апробавалі новую машыну. Ну, канешне, ніякага парайднення з цапамі - і хутка, і якасна. Праўда, народу для абслугі трэба болей, чым на таку; развязваць перавяслы, падаваць на стол, затым адзін машаніст, самы галоўны чалавек на малатарні, двое адграбаць зерне і прыбіраць салому. И яшчэ паганяць коней у паветцы. Чалавек шэсць, не меней, патрабавала да сябе тая малатарня. Але ўсё апраўдалася. Малацілі талакой, гаспадаркамі дзвюма ці трывма адразу, як калі складвалася. Хведар нікому не адмаўляў, меркавалі як хто хацеў, а плацілі, хто колькі мог. У залежнасці ад намалоту, канешне. Усё па добрай волі, што ж ён які эксплуататар для сваіх сяльчан? Мусіць, ён бы даў малаціць і дарма, але трэба былі грошы, усё ж малатарня каштавала

не дзешава, і хоць узялі ў крэдыт, але сплочваць трэба было кожны квартал. Да каляд памалаціі ўсе суседзі і некаторая яго радня. Нават прывозілі з суседніх вёсак. Усім малаціі Роўба.

Нядоўга, аднак, пагрукацела на ягоным таку тая чырвоная малатарня. У наступную восень прыйшоў той самы сельсавецкі старшыня Сокур, з ім яшчэ нехта вусаты з раёна і апячатаі. Аказваецца, дапусціў ён эксплуатацыю, непрацоўны даход. «А як жа цяпер? Што будзе?» - пытаяўся Хведар. «Што будзе, тое і будзе», - цымяна адказаў вусаты, зашчапляючы свой пацёрты партфельчык. Яны ўдвуух, не азіраючыся, пайшлі са двара, а ён моўчкі стаяў ля варот, ужо адчуваючы, што гэта - не страта малатарні. Гэта - пачатак і яшчэ большай бяды, што чорнай варонай закружылася над яго галавой. Міколкі ў той час ужо не было дома, месяцы два, як прызвалі на вайсковую службу, адправілі на далёкаўсходнюю граніцу. Прыслалі адтуль першы ліст, апісваў, як адказна і пачотна служыць на самай баявой граніцы, «у непасрэдсцвеннім сапрыкаснавенні» з японскімі самураямі, і што давер родзіны ён апраўдае. Хведар скупа яму адпісаў пра іхняе жыццё, але пра малатарню не ўставіў ні слова. Хай сын служыць спакойна, апраўдвае давер родзіны.

А ў Нядолішчы на той час заварыліся малавясёлыя справы. Знайшліся зайздроснікі, як той Зыркаш, якія напісалі на яго за малатарню ажно ў Полацк - што абірае сялян. Але ж хіба ён абіраў?.. А як сталі размяркоўваць цвёрды падатак, адразу ўспомнілі тую матараню, і Сокур сказаў, што тут будзе па справядлівасці, на малатарні Роўба нешта заробіў. Хведар не ведаў, як адказаць: коратка адказаць ён не ўмееў, а доўга тлумачыць не было як. І выйшла так, што старшыня меў рацыю: заробіў Роўба ці не, але ў вёсцы другой малатарні не было, і цвёрды падатак прыляпілі яму законна.

Цяпер, падумаўшы, дык разумееш - на чарта яму здалася тая малатарня? Лепей бы, як спрадвек, малаціі цапамі, мелі б які-ніякі хлеб і сваё жытло. І не мелі б таго няшчасця, што, як з прорвы, абрушылася затым на яго сямейку.

Але, мусіць, тады нічога ўжо не ўратавала б, малатарня была толькі прычэпкай. Так ужо калі гружены воз пахінецца ў калдобіне, дык, як ні хапайся рукамі, аберніцца, адзін бок перасвёрыць другі. Тая малатарня была толькі апошнім давескам, які перасверыў яго і без таго нахілены воз жыцця. Бо яго пазначылі, як пазначаюць памаўлівую скаціну ў статку, нейкай адзнака асаблівасці з'явілася на ягоным прозвішчы ў сельсавецце ці, можа, у раёне. Той цвёрды падатак - сэмдзесят пудоў збожжа ён неяк сплаціў, хоць падмёў усе хлебныя засекі ў клеці - вывез усё да першага сакавіка, як і прадпісала аўвестка. Галаднавата стала ў іх на стале, невядома, чым было засечць яравы клін: засталося пуды два ячменю і трохі аўса. І ён

не ведаў: ці прыкупіць астатняе, ці пазычыць у каго? Ён яшчэ не надумаў, як яму выкруціцца з ярыной, калі прынеслі новы, яшчэ болей цвёрды, падатак: на гэты раз восемдзесят пудоў збожжа і сто рублёў грашыма. Ён сказаў сабе: з глузду яны там з'ехалі, дзе ён гэтулькі возьме? Бегаў у сельсавет, ездзіў у раён да знаёмага сакратара Церабілынікава, які яшчэ з ягоным Міколкам разам працаваў у камсамоле, - скардзіўся, тлумачыў, прасіў. Не, не памагло нічога, сказаў: не сплоціш у срок, апішам усю гаспадарку, «в том чысле будынкі і жывёлу». Пабедаваў з тыдзенем і пачаў хадзіць па радні, сваёй і жончынай, па хоць бы трошку заможных людзяў у вёсках. Але ўсе нібы здрэнцеві, аглухлі да чужой бяды, ніхто нічога не даў. Мусіць, кожны думаў, як выкруціцца самому, бо Роўба ўжо не першы быў абкладзены цвёрдым падаткам, чуў, такі ж падатак панакладвалі і ў іншых вёсках. Тады кінуўся прадаваць малатарню, абвясціў у вёсцы, у суседніх паселішчах. Ды ніхто не купляў, не пытаўся нават. Мусіў папрадаваць жывёлу, абедзвюх кароў, усе авечкі, дзвюх свіней. Дурны быў, не ведаў, што дарма ўсё гэта, не ўратуе і квітанцыя аб поўным разліку. Нічога, мабыць, ужо не магло ўратаваць, калі хтосьці надзяліў яго паганым з страшным словам «кулак».

Неяк тады, бегаючы па грошы, спаткаў у мястэчку Наэма, старога яўрэя, з якім калісьці меў справу, як купляў малатарню, ды заходзіў да яго і раней. Дружбы між імі вялікай не было, але Наэм мог пазычыць грошы і нават пачакаць, калі не выпадала аддаць, як дамаўляліся, ці замест рублёў мог узяць яйкі, масла ці нават пару мяхоў бульбы. Заўжды дзелавы, рухавы Наэм брыў па вуліцы, бы нічога не заўважаючы вакол. Усё ж Хведар павітаўся, і яны разгаварыліся трохі, і тады Хведар дазваўся, што і ў Наэма таксама нелады з уладай. Як Хведар паскардзіўся на сваю бяду, стары яўрэй узяў яго за гузік і дужа пацягнуў да сябе. «Я табе скажу: кідай усё, бяры дзяцей у ахапку і ўцякай. Куды? Ніважна куды, - куды вочы глядзяць. Пасля позна будзе... Гэта табе кажа Наэм! Я ўсё кінуў і во з гэтым вандзэлкам іду на станцыю. Я тут не жыхар болей! Я - бежанец! Ты мяне паслухай, Хведар!»

Не, тады Хведар яго не паслухаў: як гэта ўсё кінуць? А зямля, гаспадарка? І куды падацца? Тут усе яго карані, вяскоўцы, радня - як ён можа з'ехаць куды ў непрытульны, нязнаны свет?

Ён праждыў у Нядолішчы яшчэ месяцаў дзесяць. Нярадаснае было тae жыщё, бясхлеб'е і посніца надоўга пасяліліся ў ягонай хаце. Хведар дык яшчэ неяк трываў, сцяўшы зубы, а Гануулька пачала часта плакаць, асабліва ўранку ля печы, як бралася варыць ежу і нешта трэба было ўсыпаць у чыгун, пакласці на патэльню. Для малой Волечкі хадзіла па малако ў вёску да Лёксы ці да Грачыкіных. Тыя ім

спачувалі, перажывалі іхнюю бяду, бы сваю, і чым маглі памагалі. Мусіць, тады ён схадзіў і да Цыпруковага Зміцера, які трэці год быў вінен яму трыццаць рублёў грошай. Быў вінен з той малацьбы і не аддаваў, і Хведар не мог напомніць яму - было ўё ж няёмка, бы ён дамагаўся чаго незаконнага. Дарма тады не паслуҳаў Ганульку, якая, калі ён сабраўся ўвечары да Зміцера, сказала: «Не ідзі! Хай яны згараць, тыя трыццаць рублёў, калі ён такі чалавек нягодны...» Мусіць, нягодны, нават напэуна так, думаў Хведар, але ж сам трапіў у нявыкрутку, як тут не пойдзеш. Пайшоў і, канечне ж, атрымаў думлю. Не меў гроши Зміцер ці не схацеў аддаць - хто яго ведае, толькі дужа нядобра пагаварылі яны, і Хведар, прыйшоўшы дамоў, зачята маўчаў да ранку. Яно, можа б, і нічога асаблівага, можа б, як і абышлося і без тых грошай, калі б гэты Зміцер не быў у актывістах камбеда. Калі пачалося самае страшнае - раскулачванне, менавіта ён і прапанаваў на пасяджэнні раскулачыць Хведара Роўбу. Як лішэнца і цвёрдападатніка. Што ж, яго паслухалі, Хведара выслалі. Правялі класавую барацьбу на вёсцы, а тая трыццатка так і засталася за Зміцерам. Хай карыстаецца на здароўе. Хведару не шкада грошай, толькі яшчэ болей сумна зрабілася ад таго на свеце.

Недзе ўгары свяціла негарачае сонца, вяршаліны елак воддарль ціха гарэлі ў ягоных бліскучых промнях. На іх голлі грэліся вароны, часам пералятаючы кудысь - на суседнія елкі, ці што? Унізе ж, пад ляшчыннікам, стыў сыраваты засень, было халаднавата, і Хведар колькі разоў ужо варочаўся то адным, то другім бокам, каб не дужа застуджацца ад зямлі. Ён прыдрамаў трохі, можа, з гадзіну ці больш, пасля апрач сцюжы яму стаў дапякаць голад, і ён сеў пад кустом. Карцела пайсці ў поле па бульбу. Можа, там ужо ўсё выбралі, людзей на палетку, мабыць, няма, і ён што-нішто знайдзе. Якіх дзесятак пакінутых у зямлі бульбін - то, мабыць, не будзе кражы. А калі і кражы, дык не дужа вялікая. Калгаснікі яму даруюць. Усё ж яны ўзялі ад яго болей - адна сядзіба чагосъці каштуе. Дый малатарня таксама. А яму спатрэбілася ад іх якое паўядзёрка бульбы. Не так ужо і многа.

Устаўшы, ён памалу паплёўся між кустоўя алешніку, улез з завалены хворастам малады асіннік, ледзь выбраўся з яго. Трохі затрымаўся ў зарасніку высокага, у рост чалавека, малінніку са ссохлыミ, счарнелымі ягадамі ў вецці, якія тут не ўсе вядзяўбалі птушкі, збіраў па адной, еў. Наедак, аднак, быў няважны, толькі хрумсцелі на зубах насенныя костачкі, маліны ўжо страцілі ўсю ранейшую слодычу. На сконе дня вылез з узлеску недзэ паблізу ад таго бульянога палетка на занятае азімінай поле і зразумеў, што занадта ўзяў управа, цяпер трэба ісці па ўзлеску назад. Толькі ён адышоўся мо з паўварствы, як пачуў нейчы блізкі нягучны голас. Хведар стаіўся ў кустах, крадком паглядзеў наперад. Непедалёк на ўзлеску з

вяроўчынай ў руках клыпаў згорблены, у рудым армяку стары, пасвіў рахманую чорную кароўку. Тая ўсё нацягвала вяроўку, імкнучыся па траву ў кустоўе, і стары зласнавата бурчэў на яе. Хведар прыгледзеўся з зарасніку, ці не знаёмы хто? Але не, мусіць, то быў незнамы. Напэўна, чалавек не з ягонай вёскі, можа, з якой суседняй. Хведар мог бы яго абысці лесам, ды ў яго раптам з'явілася думка: а можа, папрасіць хлеба? Калі той пасвіць тут зранку, дык, можа, запасся хлебам, можа б, і яму даў кавалак. Дужа хацелася хлеба.

Урэшце набраўшыся адлагі, ён выйшаў з узлеску і роўна пайшоў краем азіміны, усё цікуочы за пастухом. Той ужо мог яго ўчуць, але пакуль не звяртаў увагі, і Хведар падышоў зусім блізка, стрымана павітаўся. На яго зірнулі выцвілья вочы старога чалавека з тварам, аброслым (зрэшты, як і ў самога Хведара) сівою блытанай шчэціню. Чалавек нібы паморшчыўся, разглядаючы яго, але не адказаў нічога. Тады Хведар павітаўся зноў.

- Ды чую, чую, - сказаў стары, шамкнуўшы бяззубым ротам. - Дзень добры, ну.

- Карову пасяцё?

- Карову, анягож. Не каня. Каня ўжо не пасу. Адпусціў.

- А самі адкуль жа будзеце? - запытаўся Хведар і сцішыўся. То было важнае для яго пытанне, каб вызначыць, можа ён пазнаць Хведара ці не.

- Ды вунь, з Ушатаў, - сказаў стары і ўважліва агледзеў Хведара. Убогі выгляд яго, аднак, здаецца, не ўразіў пастуха - той сам быў апрануты не лепш. Хведар з палёгкай расслабіўся. У дальняй вёсцы Ўшатах ён ведаў мала каго, таксама як і яго там мала хто памятаў.

- Можа, закурыць маеце? - раптам сказаў Хведар і не пазнаў свайго голасу, такі той стаў слабы і жаласны. Курыць ён зусім не хацеў - даўно адвык ад курыва, але не мог адважыцца адразу папытацца пра хлеб.

- Ёсціка, - сказаў стары і палез у сваю глыбокую кішэню. - Во самасеечкі трохі маю. Толькі запаліць няма чым.

- Запаліць, можа, знайдзем, - сказаў Хведар, аднак пашкадаваўшы, што завёў туго гаворку пра курыва - трэба было апчаджаць запалкі. Усё ж яны скруцілі з жоўтай газецины па невялікай цыгарцы, і Хведар дрыготкімі пальцамі асцярожна церануў запалку, апчадна прыкурыў сам, пасля ўжо смялей даў прыкурыць старому.

- У калгасе, дзед? - запытаўся Хведар, як яны зацягнуліся па адным разе. Ад тae зацяжкі ў яго адразу закручілася ў галаве, і ён ледзь не хіснуўся. Стары другі раз падазроні паглядзеў на яго.

- У калгасе, а як жа... Цяпер усе ў калгасе. А як жа...
- Няўжо і аднаасобнікаў не засталося?
- Аднаасобнікаў? - прыжмурый адно вока стары і спытаўся: - А ты сам адкуль будзеш? Здалёк?
- Ды я... Нетутэйшы, - схлусіў Хведар. - Да радні іду.
- Чорная карова памкнулася за куст на ўзлеску, пацягнула вяроўчыну, і стары мусіў пацягнуцца за ёй. Хведар паціху пайшоў следам.
- А там, адкуль ідзе, хіба асталіся аднаасобнікі?
- Ды не, знаецце...
- І ў нас не асталося. Каторыя ў калгас не хацелі - вывезлі. Каторыя пасля і захацелі, тожа раскулачылі і выслалі. Кулакі, падкулачнікі, - мармытаў стары, з вяроўчынай у руках усё кіруочы за каровай.
- Ну а як жа ў калгасе? Ці багата?
- Багата! - сказаў адразу стары. - З вялікадня да Іллі траўку елі. З Іллі пачалі патроху бульбачку капаць. Ды што - на Ілю, якая там бульбачка! Арэхі...
- Во як?
- Ну. А што ж ты не ведаеш? Ці ў вас там не было голаду? - стары ўтаропіўся ў яго дакорлівым позіркам.
- Дык як вам сказаць? Было...
- Ну, аднаго і паратунку, што кароўка. Малачко! Ды і тое здаць трэба. Дзвесця літрай. І мяса, і яйкі. І воўну. Зімой асмалілі падсвінка, дык штрафу далі пяцьдзесят рублёў.
- За падсвінка?
- Анягож. За скuru. Скуру ж трэба здаваць. А ў вас хіба не такія парадкі?
- У нас? Ды як вам сказаць? Строга, але, можа, не так, - трохі збянтэжыўся Хведар - ён не ведаў, як адказаць старому. Ці ўсюды было так, як тут? Ці, можа, у іншых мясцінах было трохі інакш. Мусіць, стары гэта зразумеў па-свойму.
- Я і казаў: нідзе няма так пагана, як у нашым раёне. Нягоднае кіраўніцтва нягодныя людзі. Ці ж можна так: за якую нядоімку - апошнюю карову. А малыя? Як ім без малака? Памруць. Ці мала іх памерла ўлетку. І малых і старых. Во бадзяюся па лясах з гэтай, - ён тузануў вяроўчынай. - Каб не адабралі. Бо плаціць жа падатак няма чым.
- Бяда, бяда, - раздумна паспачуваў старому збянтэжаны Хведар, якому яшчэ ні з кім не давялося гутарыць аб тутэйшых

парадках, даведацца, як жывуць гэтым часам ягоныя землякі. Стары быў першы, і яму хацелася шмат пра што папытацца ў яго, хоць ён і баяўся выклікаць якое падазрэнне да сябе - усё ж чужы чалавек.

- Бядна, анягож.

- Можа, трэба было паскардзіцца? Жалабу куды напісаць? - асцярожна параіў Хведар.

Стары зласнавата ўхмыльнуўся ўсім сваім касмылявым тварам.

- Каму жалабу? Начальству? Дык яны ж самі ў нас як звяры. Прыедзе каторы... Вунь гэны Роўба: усё мацюгом ды пагрозай, Сібіру палохае...

Хведар знянацку адчуў, як закалыхалася пад ім зямля і коса паплыло кудысь поле.

- Роўба?

- Ну, Роўба. Цяпер жа ён парцейны сакратар. Малады, а нібы той цівун! Ад бацькі адмовіўся. Бацька ж яго раскулачаны ў Нядолішчы, дык адмовіўся. Казалі, і прозвішча меўся мяняць, каб анізвання...

Хведар, здалося, уязджаў у зямлю, якая ўсё плыла, гойдалася навакол. Ён ужо кепска чуў, што яшчэ казаў стары, які гаварыў і гаварыў - скардзіўся, мабыць, на парадкі ў раёне. Хведар яго не слухаў. Ён так нечакана ўчуў тое пра сына, з такім нутраным болем уразіла яго тая навіна, што ён анямеў на хвіліну. Болей не мог ні пра што пыталацца, толькі самотна паглядзеў на шырокі абсяг руні, за якой на пагорку віднеліся стрэхі недалёкай вёскі, і моўкі пайшоў па ўзлеску. Пра хлеб так і не папыталацца... Ён ужо не мог нічога прасіць, пайшоў прэч, як пабіты сабака. Ішоў і думаў: нашто прыйшоў сюды, зачапіў гэтага старога! Лепш бы ён не ведаў нічога ні пра тутэйшае жыццё, ні пра сына. Жыў бы, як раней, аднымі сваімі бедамі, што гадамі насыў у сабе. Нашто яшчэ да іх дадаваць і гэтыя? Як з імі жыць у сваёй спарахнелай душы?

Хаця якое ўжо там жыццё...

Зусім няўцямы да наваколля, ён далёка адышоўся па ўзлеску ад старога з каровай, ні разу не азірнуўшыся на яго; пасля зайшоў глыбей у лясцвяны лес і апусціўся ў высокую папараць. Тоё, што ён чуў пра сына Міколку, напачатку бянтэжыла, збівала з тропу. Ну хай адмовіўся ад раскулачанага бацькі, навошта ж так да людзей? І яшчэ мяняць прозвішча? Што ж тады застаетца ад мінулага? Як тады жыць у будучым? Што ён скажа сваім дзецям, калі тыя будуць у яго? Дужа яму няпроста было зразумець сына, якога ён не бачуў сём год, і тое, што ён пачуў пра яго, адно бянтэжыла і абурала.

Малы Міколка быў жаласлівы да жывёлы, неяк усю зіму трymаў у клетцы пад ложкам бедалагу-курачку, якая зламала нагу. Дужа шкадаваў маці, як тая хварэла на рожу. А як вырас, мусіць жа, гэтак аддана палюбіў камсамол. Можа, і не сам камсамол, як тую гарластую мітусню, якой з захапленнем займаліся маладыя - ад суму і самоты, - седзячы зімой у цёмных, завеяных снегам вёсках. Усё нешта выдумвалі, выконвалі, засядалі, абмяркоўвалі і прымалі рэзалюцыі. З усёй іх ячэйкі асабліва актыўнічалі Міколка і ягоны аднагодак Шурка, адзіны сынок у бяднячкі-ўдавы Міхаліны. Аднойчы яны прынялі рэзалюцыю, каб зняць абрэзы. Канешне, дамагчыся таго ва ўёй вёсцы, як ім хацелася, хлопцы не мелі сілы, тады пастанавілі зняць хоць бы ў сваіх бацькоў. Тое было прасцей, але, мусіць, таксама не надта, бацькі іх не дужа слухаліся. Хведар глядзеў на хлапечую задуму даволі памяркоўна - што тыя абрэзы! Праўда, вісіць у куце, нікому не замінаюць, але і карысці з іх таксама няма ніякай. А Гануля заўпарцілася, і Міколка яе ўтаворваў ад каляд да самага вялікага посту. Усё ж дамогся, аднойчы пазнімаў і абрэзы, і ручнікі з іх, замест павесіў партрэт Карла Маркса; ручнікоў, аднак, вешаць не стаў. З таго часу вісёй у куце барадаты чалавек, таксама ні карысці з яго, ні шкоды. Міколка ж быў задаволены, ну і добра.

І тут пад вясну выпадкам камсамольскі сакратар дазнаўся, што ў Шуркі застаўся адзін абрэз, вісіць на покуці. Міколка сабраў камісію з трох чалавек, і яны пайшлі ў хату да Шуркі абследаваць. Аказалася, што так яно і ёсьць, як казалі: абрэз архангела Гаўрыіла вісіць сабе, дзе і вісёй, Міхаліна, Шуркова маці, плача, нізашто не дае знімаць, і Шурка нічора зрабіць з ёй не можа, такі аказаўся мяккацельны камсамолец. Міколка тут паставіўся круга. Думалі, ён скіне абрэз, а ён абрэз не чапаў, а сабраў камсамольскі сход і, не зважаючы на даўняе сяброўства, дамогся, што Шурку выключылі з камсамола. Хведар трохі падзвіўся з таго і неяк увечары мякка папракнү сынка. Сказаў, ці не занадта сурова яны паставіліся да свайго ж вясковага хлопца, які Міколка яму адказаў з нечуванаю раней строгасцю ў голасе: «Камсамол такіх ашуканцаў сцірае ў парашок!» - «Ну-ну!» - зважліва сказаў сабе бацька і пайшоў па сваіх хатніх справах. На тыя сінавы клопаты ён глядзеў тады, бы на дзівацтва малых. Малое - дурное, падрасце - паразумннее.

Мабыць, аднак, паразумнней па-свойму.

Разважкі ўшы, Хведар пачаў спакайнечы, думаць інакш: а можа, цяпер так і трэба. І ў ссылцы ён даволі нагледзеўся на ўсялякія выкруты чалавечых лёсаў, начальніцкую строгасць і жорсткасць без мэты, ці якія мелі адну мэту - здзек. Але дабрыня, мусіць, там, дзе справядлівасць і праўда. А дзе класавая бязлітаснасць, жорсткасць вышэйшых да тых, хто ніжэй, якая ж там дабрыня! Мусіць, навек

адышла дабрыня з мінульм часам, на змену ёй паявілася нешта новае - жорсткае і няшчаднае. Ягоны разумны Міколка, мабыць, хутка засвою́т тое. Калі ён цяпер стаў такі, значыць, такім стаць было трэба. Асабліва калі ён не па сваёй злосці, а з дзяржаўнай патрэбы. Значыць, іначай нельга. А што выракся бацькі... Крыўдна, канешне, і балюча, ды што зробіш? Можа, ён адрокся таму, што бацька быццам памёр і ніколі не дазнаецца пра тое. Прынамсі, для яго, сына, сапраўды памёр, калі за шмат год ад таго - ні ліста, ні якой выпадковай весткі. Можа, так сыну лепей. Зноў жа - кулак!.. Мабыць, бацьку ўжо тым не нашкодзіць, а сын пажыве, можа.

І ўсё ж было крыўдна, балюча было Хведару, хоць плач.

Калі пачало вечарэць, ён падняўся з папараці, агледзеўся. Скрозь у целе была вялікая слабасць, ногі зрабіліся тоўстыя, бы кулі (ці не пачалі пухнучы?), і неяк цягнулі ўніз. Ён зноў памалу пайшоў праз гушчар на ўзлесак і па-над рунню патупаў у бок бульбянога палетка.

Сонца тым часам ужо сышло з небаскілу, схавалася за вяршаліны лесу, але неба над полем яшчэ поўнілася ягонымі нізкімі святлом, у якім вольна плылі кудысь пульхныя аблокі. Як Хведар і прадбачыў, бульбу на палетку ужо ўсю выбралі, ні жанчын, ні коней нідзе не было відаць, толькі воддарль бугрыўся адзіны, накрыты саломай бурт. Ну але бурт яму не патрэбны. Трохі адышоўшыся ад канца загона, Хведар разгроб рукамі ўзараную баразну, калупаўся ў зямлі. Не, тут не было нічога, мабыць, усё падабралі. Тады ён адышоўся далей, перагарнуў у двух-трох месцах зямлю, знайшоў перарэзаную лемяхом палавіну бульбіны. Падняў галаву, агледзеўся - быццам нідзе нікога. Ён прайшоў трохі ўбок па загоне, дзе валялася ў барознах раскіданае каліё бульбоўніку, падумаў, што, можа, што-нішто засталося. Капаў у некалькіх месцах, а знайшоў усяго чатыры бульбіны. Канешне, можна б дайсці да недалёкага ўжо бурта, набраць там у кішэні, але ён не хацеў надта аддаляцца ад ягонага выратоўцы-лесу. Дый зноў жа - красці калгаснае? Красці ён не хацеў, ён мог толькі ўзяць пакінутае, нічыё, што спрадвеку людзі не лічылі за грэх. Цяпер тым болей. Таропка пакапаўшыся ў зямлі, знайшоў яшчэ тры невялічкія бульбіны і спалохана азірнуўся. Ад узлеску ў напрамку да яго шырока сігалі па бульбянішчы дзве мужчынскія постасці. Сцяміўшы ўсё адразу, ён выпусціў з рук толькі што знойдзеныя бульбіны і таропка падаўся ўбок - наўкось цераз палетак, да лесу. Тыя таксама збочылі яму наперарэз - адзін пажылы, у ватоўцы і ботах, а другі, маладзейшы і цыбаты, у кепцы на галаве з даўгім насунутым на лоб казырком. Хведар ужо зразумеў, што справа яго - дрэнъ, што тыя ловяць яго. І ён, што было сілы, пабег да ўзлеску, але не наўпрост, а беручы ўбок, усё ж трохі наперадзе яго даганятых. Ягоныя пасталы чапляліся за раскіданае каліё бульбоўніку, ён ледзьве трymаўся на

аслабелых нагах; чатыры бульбіны нялоўка боўталіся ў кішэні. Крокі яго, мусіць, былі куды карацейшыя, чым тых двух, што шырока сігалі яму напярэймы ад лесу. І ён спалохаўся, што не ўцячэ - дагоняць. Але няўжо яны сапраўды будуць яго лавіць, не адстануць? У нейкі момант яму ўдалося іх трохі апярэдзіць, ён амаль дасягаў бярозавага мыска на ўзлесці, з'явілася выратоўчая надзея - а раптам? Яны ўжо нібы заставаліся ззаду, як той першы пагрозліва закрычаў здаля:

- Ах ты, кулацкая морда! Спыніся! Спыніся, кажу!

Хведар аж спаткнуўся ад нечаканасці, тое, што пазнаюць яго, ён не прадбачыў. Але калі так называюць, значыць, пазналі. Як крыкнулі трэці раз, Хведар здагадаўся, што гэта - Зміцер Цыпрукоў, ён яго ловіць! Ах, божа ж мой, не хапала яшчэ трапіць у руکі да гэтага зласліўца! Пякучая злосць шыбанула ў Хведараўвы адчуванні, яна надала сілы. Хведар ірвануўся, нібы апошні раз, і, не азіраючыся, убег у кустоў ўзлеску. Тут ён яшчэ бег, праўда, усё марудней, пасля ішоў крокам і зноў аслабела тружаў, каб як мага далей адышціся ў лес, преч ад таго нешчаслівага поля. Яго даганятыя, здаецца, у лес не пабеглі, засталіся на ўзлеску, і ён доўгі шкандыбаў рэдкім недарослым хвойнікам, думаў, што сёння яму не пашэнціла канчаткова. Сёння ні адной прасветліны ў ягоным лёссе за ўвесь гэты пагодны сонечны дзень. Мала яму было тae навіны пра сына, дык яшчэ і Зміцер. Але глядзі ты: пільнуе ў полі. Ці ён які вартаўнік, ці начальнік, калі ў рабочы час разгульвае адзін па палёх. Ды, мусіць, - брыгадзір, здагадаўся Хведар, на тое было дужа падобна. Але Зміцер - брыгадзір, гэта ўжо нечакана. Самы няўклодны гаспадар, у якога некалі здохла кабыла ад бяскорміцы, бо з'ёла страху за зіму і не хапіла. Той Зміцер, які за жыццё не навучыўся плясці лапцей (заўжды пляла яму жонка), цяпер гэты недалэга робіць брыгадзірам. Праўда, горла меў добрае, мог накрыгчаць на каго хочаш, што цяпер, мабыць, самае важнае. Як там, у ссылцы, так і тут, у калгасах. Мабыць, аднолькава...

РАЗДЗЕЛ ПЯТЫ.

АБЛАВА

Ноччу ўсchaўся вецер, лес апантана шумеў, елкі, здавалася, аж гулі ад ветранога напору, не перастаючы, ляскаталі лісцем бярозы, і Хведар думаў: зараз палье дождж. Той ноччу ён не пайшоў у вёску, ён наогул болей не вылазіў з лесу, які даваў яму больш-менш бяспечны прытулак. Іншага на гэтай зямлі ў яго не засталося. Кожны раз ён абіраў для сябе новае месца - абы далей у лес. Гэты вечар, уцёкшы ад даганятых, упаў долу там, дзе яго застаў прыщемак - у маладым густаватым ельніку, акрай хмызняковай імшары. Ісці далей, мусіць, не мела сэнсу, за імшарынай пачыналася балота, а галоўнае - у яго

ўжо не заставалася сілы. Трохі адляжаўшыся, сеў, парэзаў на скрылікі і зжаваў тыя чатыры бульбіны. Болей з яды ў яго не было нічога, і ён сядзеў ноччу ў ельніку, думаў.

Божа мой, божа, чаму мне выпала гэткая доля? Чаму я такі бядак? Хто ў мяне ўкраў шчасце і цяптер палюе за майм жыццём? Хіба я такі грэшны перад людзьмі ці пера богам? Каго я забіў, абабраў ці хоць зняважыў - каго? Заўжды стараўся як найлепш, барані бог, каб хто пакрыгудзіўся, не папракнуў знарок ці з непараузення. Заўжды пачціва ставіўся да ўлады, быў шчыра ўдзячны ёй за зямлю, за шчодрасць да бедняка, нядаўняга фальваркоўскага парабка. Ды і як жа інакш - Савецкую ўладу лічыў сваёй, сялянскай уладай. Яшчэ, бывала, пярэчыў на сходках, як некаторыя наракалі: таго няма, таго мала. Няма мануфактуры, цвікоў, не хапае газы, не купіць цукру... Казаў каторым не цярплюцам: чакайце - не ўсё адразу. Савецкая ўлада, яна не пакрыгудзіць бедняка, яна галоўны свой клопат мае аб трудавым сялянстве. Ды ці ён сам тое прыдумаў? Аб тым пісалася ў газетах, тое ж гаварылі прадстаўнікі на сходах. І ён верыў. Ён гатовы быў усім пра ўсё верыць, бо сам не хлусіў ніколі, нікога за жыццё не ашкуаў.

Хто ж ашкуаў яго? І ашкуаў так жорстка, бязлітасна, на ўсё жыццё?

Зрэшты, да ашуканстваў ужо можна было прывыкнуць - ці мала ён іх ператрываў у жыцці? Ашуквалі суседзі, радня, сяльчане. Заўжды ашуквала начальства - і тут, і ў высылацы. Ашуквалі таварышы па няшчасці. Некаторым за тое ён нават быў шчыра ўдзячны...

З Поўначы ўцякалі звычайна вясной, як раставаў снег і абуджалася тайга. Хоць і бедная была паўночная веснавая тайга, харчу ніякага не мела, апроч хіба ягад. Але стала вышэй хадзіць негарачае сонца, канчаліся лютыя маразы і сцюжа. А галоўнае - пачыналася пара зялёной травы, дарогі без слядоў - ідзі куды хочаш. Такою парой мала хто з нявольнікаў гэтых лагераў і пасёлкаў не мроіў пра ўцёкі, пра той запаветны край, з якога быў вырваны сілай. Але ж тысяча кіламетраў тайгі, бездараж і бязлюддзе давалі адваргі не многім. Для тae адваргі патрэбна было жалезнае здароўe, звярыная сіла, а яны пад вясну ледзьве цягалі ногі. Але мары ап'янілі, а ап'янелы чалавек хто ведае на што здольны. І на разумнае, і на дурное - гэта ўжо гледзячы па абставінах.

У іх на сплаве, які толькі што распачаўся, уцячы з пасёлка было няцяжка - цяжка было затым перайсці тайгу. Некаторых лавілі - на рацэ і на дарогах, некаторых нават за сотні кіламетраў - на чыгунцы і прыстанях. І ўсё роўна ўцякалі. Ён пра ўцёкі ўсур'ёз не думаў, пакуль на руках была хворая жонка і малая Волечка. Але затым, як застаўся адзін... Хіба толькі думалася і тут жа забывалася. Усё ж рапушчасці ў

яго не хапала, а пра свае мары ён нікому не намякаў нават. Ён наогул быў там маўклівы, сваіх людзей побач не аказаўся, а з чужымі трymаўся асцярожна - цi мала што! Дый не падабаліся многія: кryклівя, жорсткія, нягодныя. Можа, яго абыходзілі таксама, пагарджалі ім - забітым, малапісменным мужыком-беларусам. Канешне, што ён для іх? Чым ён мог быць ім карысны? І ён прывык да тae няўлагі да сябе і дужа здзівіўся аднойчы, калі ім зацікаўiўся чалавек.

Неяк на штабялёўцы ў запані, як брыгада грувасціла бярвенне ў высачэзныя гурты, да яго цiха падышоў Вугор. То быў таксама ссыльны, але не з сялян раскулачаных, а яшчэ з нейкіх, ён працаваў у адной з ім брыгадзе, ды таемна знаўся з некаторымі людзьмі ў іншых брыгадах. Былі чуткі, што ў ссылку ён трапіў пасля Варкуты, дзе на шахтах адбываў тэрмін за нешта крымінальнае, выйшаў там у начальства, ды на чымсьці праштрафіўся. Родам быў гарадскі, здаецца, аднекуль з Урала, паводзіў сябе стрымана, з начальствам - без асаблівай пакоры, ведаў сябе цану, часам вольнічаў - мог дазволіць калі лішнюю хвіліну на перакур. І начальства не надта да яго чаплялася, бы зважала яму.

Гэты Вугор паазіраўся, паслушаў - блізка нікога не было, і кажа Хведару: «Дамоў хочаш?» Хведар здзівіўся, збянтэжыўся, адразу і не зразумеў пытання. Тады той растлумачыў: «Ёсць такая магчымасць. Нас двое. Трэцім будзеш?» Пра што было і казаць, канечне ж, дамоў Хведар гатоў быў паляцець на крылах, усё ў ім узгарэлася ад тых слоў чалавека. Толькі як? Якая ў іх з'явілася магчымасць? Але, мусіць, з'явілася, калі добры чалавек прапануе. «Значыць, згодны? - цiха папытаўся Вугор. - Тады заўтра станавіся на крайні штабель».

Назаўтра ўранку ён і сапраўды стаў на працу ля крайняга ад лесу штабеля. Зрабіць гэта было няцяжка, бо іншыя, калі брыгадзір расстаўляў на рабочыя месцы, стараліся не вытыркацца: той штабель быў самы дальні, і бёрны да яго трэба было цягніць здалёк. Хведар жа тады выйшаў наперад і якраз апынуўся ў той чацвёрцы, якую накіравалі на канец пляцоўкі. Там жа апынуўся і Вугор. Яны памалу ўзяліся качаць бярвенне, але, як толькі брыгадзір знік з вачэй, Вугор міргнуў адным вокам: маўляў, за мной! Бокам, бокам ён падаўся ад пляцоўкі, Хведар з дрыготкім сэрцам паклыпаў следам.

Уцяклі яны ўдала, тады іх ніхто не затрымаў, можа, і не зауважыў нават. У распадку да іх далучыўся аднавокі вярзіла, што меў прозвішча цi мянушку Скакун. То быў, як зразумеў Хведар, стары Вугроў сябрук, і яны ўтрох першы ж дзень адмахалі па дзікай тайзе вёраст сорак. Звычайна ў тым краі ездзілі па рэках зімой цi берагамі ракі ўлетку, але цяпер ім берагамі не выпадала - на берагах іх адразу б узяла міліцыя. І яны выправіліся кружнымі шляхамі - тайгой. Ягоныя

сябры прыпасті троху харчу, мабыць, рыхтаваліся болей старанна, чым ён, і дужа ашчаджалі тыя шэсць кілаграмаў муکі і дваццаць шэсць сухароў, што неслі ў навалачцы ад падушкі. У іхняй невялічкай групе ўсім распараджаўся Вугор. Хведар увесь час быў дужа ўдзячны яму, што даверыўся і ўзяў за кампанію менавіта яго, а не каго іншага. З тae ўвагі ён ужо гатовы быў сябе паважаць, не кажучы пра ягоную ўдзячнасць Вугру. Вугру ён служыў у дарозе чым мог: стараўся ўзяць на сябе што цяжэйшае з ношы, даўжэй пасядзець ля цяпельца, як астатнія двое клаліся спаць, каб папільнаваць агонь. Неяк ля ручая, як яны сушыліся пасля дажджу, Хведар расчулена падзякаваў Вугру за давер і ўвагу да сябе. Той, аднак, хітра прыжмурыў ад дыму вока і з ухмылкай сказаў: «Дык я ж адразу ўбачыў: дужа дамоў хочаш». - «Што праўда, то праўда. Дзякую жа табе за тое». - «Пасля аддзячыш. Красненъкі», - ухмыльнуўся Вугор.

Тады ён і сапраўды быў неблагі хаўруснік, клапатлівы таварыш. Па справядлівасці дзяліў іх небагаты харч, уранку сам распальваў касцярок, заўжды вызначаў шлях і ішоў наперадзе. Тайту, як можна было здагадацца, ён ведаў лепш за іх двух, мабыць, не першы раз падарожнічаў па ёй. Куды і як будуць ісці далей, Вугор ім не казаў, і Хведар ні пра што не пытаўся: ён ужо прывык спадзявацца на вопыт таварыша. Сапраўды, хіба б ён адзін адмахаў за тыдзень две сотні вёраст без дарог, па незнаёмым лесе? Гэта пасля ён што-нішто зразумеў у жахлівай справе ўцёкаў, а тады быў дурны і зялёны, бы салдат-навабранец.

Папаліся яны па-дурному, выпадкова; тут, канешне, ні Вугор, ні хто іншы не быў вінаваты. Увечары каля невялічкай таежнай рачулкі напаткалі пакінутую палляўнічую хатку, зайшлі, думаючи чым пажывіцца, але марна, нічога здатнага ў ёй не знайшлі. Начаваць там не адважыліся, адышліся вярсты дзве і ўжо ў прыщемку, дашчэнту змораныя, не распальваючы цяпельца, паклаліся радком на мяккім моху ў хвойніку. На світанкі іх і паднялі пад рулямі дзвюх стрэльбаў. Пасля аказалася, што ўчора ля тae хаткі іх згледзеў тутэйшы палляўнічы, сказаў брату і яны ўдвух дагналі ўцекачоў. Усё адбылося нечакана, знянаць; каб яны мелі трохі больш часу, дык, можа б, як выкруціліся. Але не паспелі яны апамятацца, як прыйшла фурманка, і іх адвезлі на лесаўчастак, адтуль на прыстань, у камендатуру. Братья-палляўнічы, мабыць, атрымалі сваю ўзнагароду, а яны апынуліся ў становішчы яшчэ горшым, чым да ўцёкаў. Хведар дужа перажываў ад того, праста счарнеў з твару ад гора і нават не ўзяў свой кавалак хлеба, які ім кінулі ў каталажцы. Вугор тады, неяк адразу страціўшы свой звычайна добразычлівы тон, буркнуў: «А табе чаго кіснуць? Табе дык радавацца трэба». - «Як?» - не зразумеў Хведар. «А так! - нядобра засмяяўся яго таварыш. - Што кабаном не стаў». - «Якім кабаном?» -

усё не разумеў Хведар. «Не ведаеш якім? Во, у тым уся справа, што ужо не ўведаеш».

Хведар тады так і не зразумеў нічога. Толькі пасля, як яго вярнулі ў яшчэ горшы пекла - на тарфянішча за Сыктыўкарам, неяк у размове з вушымі зэкамі ён папытаяўся, што значыць гэтае слова, і ў яго пацымнела ўваччу. Аказваецца, так звалі таго наўнага дзівака, якога падбівалі на ўцёкі, каб, калі скончацца прыпасы, пахарчавацца ім у тайзе. Гэта і ёсьць кабан.

А ён столькі часу быў удзячны Вугру. Ён проста яго палюбіў найперш за давер і ўвагу. Так той апекаваў свайго кабана... Ну але ж гэта Вугор - закаранелы злачынец, забойца, чаго іншага было ад яго чакаць. А як во жыццё паставілася да чалавека, бы той Вугор, - неміласэрна, жорстка і вераломна?

А можа, гэта яму пакаранне за бога? За абразы, якія ён маўкліва дазволіў Міколку вынесці з хаты? Спярша Ганулька іх прыжавала на гарышчы за комінам, але Міколка, дазнаўшыся, дастаў адтуль і пабіў аб вугол за свірнам. Маці плакала, а ён, Хведар, не ведаў, як паставіцца да таго. Трохі было і шкада святых, з якімі мінала жыццё, але зноў жа - калі тое робіць сын ад імя ўлады... Усё ж уладзе ён верыў. Лічыў, што там недзе, у Москве ці Мінску, сядзяць разумныя людзі, адукаваныя і справядлівыя, і калі яны вырашылі, што без бога народу лепш, дык, мабыць, гэтак і трэба. Чаму лепш - ён зразумець не мог. Але ці шмат ён тады разумеў наогул, маючи ўсяго дзве зімы царкоўнапрыходскай школы. Затое ягоны сын меў аж сем класаў, мабыць, ужо ён разумеў болыш.

Аднак жа бог пакараў яго, а не сына. Сына ён узнагародзіў быццам... А калі пакарае і сына?

Дождж і праўда ўсchaўся. Дробнае дажджавое сяйво з парывістым ветрам хвалімі хадзіла па лесе, асыпаючы ельнік; схавацца тут ад яго не было дзе. Мусіць, трэба было перайсці пад вышэйшую яліну, але навокал ляжала такая цемра, што было боязна ўстаць, каб не выкалаць вочы. Такой ноччу добрыя людзі па лесе не ходзяць, думаў панылы Хведар. Часам дождж пераставаў, нібы сціхаў зусім, добра, аднак, намачыўшы траву, абвіслася голле ялін, Хведараўвы галаву і плечы. А затым пачынаўся зноў. Хведар ужо не кранаўся з наседжанага месца і не клаўся долу - сядзеў, згорбіўшыся і раз-пораз падрыгваючы ад сцожы. Хоць было холадна, мокра і няўтульна, але ён трошкі адхалонуў душой - усё ж ноччу можна было не баяцца. З зацятым неспакоем ён чакаў золку, бо не ведаў, куды падацца ўдзень, дзе раздабыць харчу. Ды і наогул... Адчувала ягоная душа, што дзень прынясе новыя трывогі. Хоць бы не прынёс бяды.

Мусіць, аднак, пад раніцу дожджа перастаў. Вечер жа ўсё не сціхаў - трэс долу дробныя краплі з веца, і ў лесе здавалася, што гэта прадаўжаецца дождж. Але неба над ельнікам паяснела ўжо, хоць і было змрочнае і хмарнае, - сумнае неба непагоднага восенійскага дня. Менавіта ў той час дзесьці паблізу пачалі каркаць вароны - так заўзята, што, здавалася, чутна было ва ўсім лесе. Нейкая невыразная трывога ішла ад гэтага іх нязмоўчнага крыку, і Хведар са злосцю ўслухоўваўся, думаў - якога д'ябла яны раскаркаліся? Ён ужо хацеў быў устаць і пайсці ў той бок, прагнаць іх, ці што? Але не было сілы ўстаць, хацелася сядзець так і сядзець, можа, нават прылегчы пасля тлумнай бяссоннай начы. Памалу развіднела, і ў лесе зблізку сталі відаць яловыя галіны, натапыранае сухое суччо ля камлёў, голы, абсыпаны ігліцам дол. І раптам на гэтым доле ў ельніку з'явіўся аднекуль заяць, сюды-туды пакруціў вушастаю галавой, прысеў на заднія лапы і пярэднімі пачаў дбайна аціраць вусатую пыску. Хведара ён не бачыў ці, можа, палічыў за пень, і той не рагшыўся варухнуцца, каб не спалохаць жывёліну. Мабыць, гэта яму ўдалося. Непатрываўжаны заяц паволі, бы ў роздуме, праскакаў за пяць кроکаў ад яго і схаваўся недзе ў ельніку.

А вароны ўсё надрываліся - нападалі на каго ці проста сварыліся ў сваёй вароннай зграі, - мусіць, таксама нейкія ў іх непаладкі, падумаў Хведар. Як у людзей. Але, мабыць, такіх, як у людзей, не бывае ні ў якіх істотаў. Тыя калі дзяяруць каго, дык каб з'есці, а гэтая - хіба каб задзэрці і кінуць. І ўзяцца за наступнага. Усё ж лютая істота чалавек!

Можа, ён так і сядзей бы ў тым ельніку, дзе было хоць і мала ўтульна, але ціха і спакойна, калі б не голад. Голад падцінаў ягоны жывот, аж балюча было пад грудзямі, і ён ўсё думаў-думаў: ну што б знайсці з'есці? У лесе, мабыць, ужо нічога знайсці было нельга, хіба што грыбы. Грыбоў ён мог бы тут назбіраць, асабліва на імшарыне каля балота, ды сырья іх не з'ясі, а ўдзень паліць касцярок ён асцерагаўся. І тады ягоныя думкі ўсё часцей пачалі туліцца да вёскі, да той ігрушыны на ўзлеску, ля якой ён ужо частаваўся. Грушкі былі нічога сабе, мо з гэтай начы нападала болей, мабыць, варта туды схадзіць.

Ён добра намок, пакуль выбраўся з ельніку, - кожная яліна сыпала на яго жменю сцідзёных крапляў, нізкае веце вышірала сваю дажджлівую вільгаць аб яго і без таго змакрэлую вопратку. Ну але што зробіш - трэба было трываць. Макрэдзь і сцюжку трываць было звыкла, каб яшчэ навучыцца гэтак жа трываць голад. Ды голад, мабыць, не можа стрываць нікто. Ні чалавек, ні жывёліна. Голад - гаспадар над усімі.

Хведар памалу ішоў па лесе, выбіраючи болей адкрытыя, без падлеску мясціны, усё ж каб меней мокнуць ад вецця. Чамусыці ён падумаў з цікаўнасцю: які сёння дзень? Зусім згубіў лік дням і не мог адрозніць святое нядзелі ад будняў. З сённяшняй ночы пасялілася ў яго адчуванні нейкая загадкавая туга. Ён не ведаў, чаму так - ці ўчора надта засмуціла нядобрая вестка пра сына, ці ўсур'ёз растрывожылі тыя пярэймы на бульянішчы? Ці яшчэ што. А мо во гэты варонні гвалт, які і цяпер чуваць быў адсюль, з старога лесу. Мабыць, не падзяліла чаго вараннё, думаў Хведар.

Усё ж ягоны слых за гэтае бадзянне па лясах стаў дужа чуйны, ён выручаў не раз, не падвёў слых і цяпер. Яшчэ не дайшоўшы да ўзлеску з грушай, Хведар зауважыў якісь неспакой на ўзлессі, а затым і спыніўся. З-за кустоў яжко віднеліся слупы на дарозе, зялёныя лапікі руні, шэры восеніскі ўзмежак. Якраз на гэтым узмежку непадалёк ад ігрушыны стаялі два чалавекі - адзін у шэрым будзённым пінжалаку, а другі ў такой жа рудой, як і ў яго, саматканай паддзёўцы, - адзін другому даваў прыкурыць. Як той, што прыкурваў, падняў ад запалкі галаву, Хведар адразу пазнаў Міхалініага Шурку, маладога хлопца, Міколавага дружбака, якога некалі выключылі з камсамола. Другі стаяў да лесу спіной, і Хведар не мог разгледзець яго. Пасля, закурыўшы, абодва яны ўставіліся позіркамі некуды ўбок, адкуль дзанеслася некалькі слоў нягучнай размовы, і Хведар таксама пасунуўся за кустом. Яму адкрыўся наўкось добры прасцяг узлесся і на ім чалавек шэсць, што пасталі ў рад кроکаў праз дваццаць адзін ад аднаго - чагось чакалі. То былі ягоныя аднасяльчане, маладзейшыя і двое старэйшых. У бліжэйшым з гэтага раду Хведар пазнаў Міхася Майстронка, што жыў якраз насупроць ягонае сажалкі, і Хведараў гусі часам рабілі на ягоным гародзе шкоду; тады між імі былі дзве ці тры малапрыемныя сутычкі, а так жылі між сабой някепска. За ім таптаўся па ўзмежку схуднэлы і па старэлы, з сівымі скронямі пад чорным картузом Лёкса Саўчык - у даўгім армяку, з пугаўём у руках. Божа, во і сустрэўся, пабачыўся, паныла падумаў Хведар. Але чаму яны тут пасталі, каго чакаюць? Тады яму бы цюкнула ў галаву: ды гэта ж яны - па яго. Яны ж зараз пойдуць у лес выганяць яго. Ланцугом, як на паляванне. Як зімой палююць на воўка з сцяжкамі. Толькі гэтыя цяпер без сцяжкоў. Бо ён не воўк - ён чалавек, з ім можна і прасцей.

На дрыготкіх нагах Хведар паціху патрухаў у глыб лесу. Усё ў ім калацілася ад крыўды, ад прадчування хуткай бяды. І нічога не зробіш, нічога не скажаш, нічым не апраўдаешся. Ён мог толькі бегчы, уцякаць, як звер. Але не як чалавек. Чалавек бы не ўцякаў ад людзей, ён бы нешта сказаў, і яго б паслухалі. Значыць, ён ужо не чалавек. Ён дашчэнту расчалавечыўся.

На пагорачку ў змяшаным рэдкалеці ён павярнуў управа - убок да бальшака і поплаву, туды, адкуль ён прыйшоў троі дні назад. Мабыць, пакуль была такая магчымасць, трэба ўцякаць з гэтага лесу, лес для яго ўжо не прытулак. Лес цяпер іхні. У ім яны хоцуць злавіць яго - і тады... Не, усё ж ён не дасца. Пакуль ёсць сілы, ён іх апярэдзіць. Ён не дасць вярнуць сябе туды, адкуль з такім намаганнем вырваўся. Туды ён не вернеца.

Хведар бег, аслабела і няўцягна, ужо не выбіраючы шляху, прадзіраўся праз кустоў падлеску, вымак наскроў - ад ног да галавы. Ззаду, аднак, было ціха, яго яшчэ не даганялі, і ён спяшаўся паспець. Паспець выскачыць з лесу на поплаў, там уздоўж рэчкі была чужая, зарэчнага раёна зямля, мабыць, там пра яго яшчэ не ўведалі. Яму ўжо трошачкі заставалася лесу, затым будзе нешырокая лагчына і бальшак, які ён перайшоў той раз. Але ён задыхаўся, змарыўся ўшчэнт і да ўзлеску ледзьве даплёўся ад знямогі. Усё ж, перш чым выйсці, зірнуў на лагчынку, там не было нікога. Тады - на грудок і дарогу, і разам асей долу. Ля старых хвой на бальшаку стаялі машаны - троі грузавыя палутаркі, і ад іх у напрамку да лесу ішла грамада людзей - чалавек трывцаць ці больш. Наперадзе рапчула крочыў па сенажаці чалавек у расшпіленым чорным плашчы, ён нешта казаў і рукой шырока паказваў астатнім - ці не разысціся па-над лесам у ланцуг?

Згледзеўшы тое, Хведар крута павярнуўся і пабег назад у лес. Усё ж, мусіць, ён яшчэ меў нейкую магчымасць, тыя толькі пераходзілі лагчынку. Пакуль яны паднімуцца па адхоне, увойдуць у лес... Не, ён адарвешца, ён не дасць ім дагнаць сябе. Толькі куды яму бегчы - во ў чым загвоздка. Злева Нядолішча і землякі-калгаснікі, ззаду гэтыя, што прыхалі, мабыць, з раёна. Усе апранутыя ў чорнае, не вясковае - значыць, з раёна. Кіраўніцтва і актыў. Яны ззаду. Справа ў яго ельнік і далей багністая Багавізна, там не пройдзеш. Няўжо спераду яму пакінулі выйсце? Там, дзе бульбянішча, дзе ён учора сустрэў дзеда з каровай. Няўжо там нікога няма? Гэта была б удача, толькі б паспець дабегчы туды. Добра, што яго яшчэ не ўбачылі, раней убачыў ён сам. Тое давала шанец. Толькі б не здрадзілі ногі. Усё ж бегчы яму было трудна, сіпата зацінала грудзі, у роце набралася гаркоты, якую ён не мог выплюнуць. Плечы і грудзі пад яго мокрай і цяжкай апраткай спатнелі, па шчоках паўзлі цуркі поту. Раз-пораз ён выціраў твар рукавом, азіраўся і то бег, то ішоў хісткім няпэўным крокам - далей ад гасцінца і ад вёскі таксама. Мусіць, не проста было вытрымаць гэта дакладны, касы кірунак у лесе, здаецца, ён трохі яго ўжо зблытаў. Падобна было, што ён занадта ўзяў управа - далей ад тых і тых даганятых, і тым прыціснуўся да Багавізны. Не, яму трэба было трохі далей ад яе, каб выйсці на трэці бок лесу - да

бульбянішча. Галоўнае - яму б вырвацца з гэтых абцугоў, якімі яго абхамілі з абодвух бакоў. Можа, трэці яшчэ заставаўся волыны, і тое дасць яму выскачыць.

Ужо з'яўлася спадзяванне, што ён як-небудзь выкруціцца. Усё ж яго ніхто з іх не бачыў. Ад задніх ён, мабыць, адараўаўся, а тыя збоку, ад вёскі, мабыць яшчэ толькі ступілі ў лес. А можа, яны яшчэ чакаюць на ўзмежку. Яму б толькі дабегчы да бульбянішча, а там бы ён вырваўся з гэтага лесу.

Але бегчы ўжо не ставала сілы, і ён, спатыкаючыся, марудліва тупаў па травяным доле. Увесь час азіраўся - ці не пагналіся? Здаецца, яшчэ не гналіся. Але ўтым кірунку, ад гасцінца, пачуліся галасы - мабыць, там ужо пайшлі па ягоных слідах. Галасы, галёканне рабілася мацнейшымі, во забрахаў і сабака. Але не ўчараашні вясковы - гэта быў рык дужага, пароднага пса. Хведар пабег зноў - цяжка, знясілена, страхавіта, штораз азіраючыся. Пільнасць яго і ўвага цяпер былі да таго, што адбываецца ззаду. Ён празяваў нейкі момант, калі трэба было зірнуць наперад, і за кустом ядоўцу ледзь не сутыкнуўся з зайцам. Чымсь спуджаны, той сігануў насустроч, а як згледзеў яго, шырока скочыў убок і праз хмызняк падросту спалохана кінуўся назад, адкуль бег. Таксама няма спакою, коратка падумаў Хведар і тут жа спыніўся. Там, куды паскакаў заяц, зблізу пачулася:

- Стой! Стрелять буду!

- Куды ты - стрелять! Эта же заяц...

І там засмяяліся - бесклапотным хлапечым смехам.

Хведар насяцярожана выцяг з каўняра шыю, наперадзе, куды ён імкнуўся, у жаўтлявым лісці падросту мільганулі дзве зялёныя шапкі, нехта ціха гукнуў да іх зводдаль, і яны стайліся. Хведар зразумеў: хлях яму і туды адrezаны. Відаць, з гэтага боку, ад бульбянішча, загон рабілі чырвонаармейцы-пагранічнікі. Іхняя застава была недалёка, пад суседнім лесам. Але ж чаму - і пагаранічнікі? Што ён, які шпіён ці шкоднік? Ці ён уцёк з турмы, дзе сядзеў за якое злачынства? Ён прыйшоў у свой родны кут, дзе нарадзіўся, жыў. Дзе нарадзіліся і аджылі ўсе яго продкі. Чаму - пагранічнікі?

Мусіць, аднак, ён горшы за шпіёна. Бо таго ловяць адны пагранічнікі, а яго апроч тых яшчэ і два загоны - з вёскі і з раёна. А божа ж мой, во дык воўк. Во дык дзікун...

Усё ж шчасце яго было ўтым, што ні з аднаго з трох загонаў яго пакуль што не заўважылі - ён іх заўважыў першы. Але ці доўга яму будзе так шэнціць? Мабыць жа, згледзяць і яго. Што ж ён, які невідзімка? Праўда, ён ведаў гэты Казённы лес і цяміў, у які бок сунуцца. Але ж і яны, мабыць, таксама ведалі лес, ужо яго аднавяскуюцы напэўна, думаў Хведар. Цяпер ён бег невядома куды,

мабыць у чацвёрты бок, дзе не было выйсця. У чацвёртым баку быў тупік, лясны край - Багавізна. Там дрыгва, багна, віры, улетку туды не сунешся. Туды і звер не ходзіць, не тое што чалавек. Да самых маразоў там патоп і пагібел.

Але куды ж яму дзеца?

Ён ужо не бег - ён плёўся між змрочнага ельніку, па мяккім, набрыньяльм вільгаццю доле. І ўсё слухаў, што робіцца ззаду. Ззаду вайсю гучалі галасы, хтось там галёкаў, адкрыта і загадна, гучна брахаў сабака. Мабыць, загоны сышліся, а яго ўпусцілі. А можа, яны вернуцца назад, на гасцінец і ў вёску, абнадзеена падумаў Хведар і стаіцца за елкай. Хоць бы далі аддыхацца, а то знямоглая гаркота раздзірала грудзі...

Аддыхацца, аднак, не далі.

Яны ўжо былі недзе блізка, убачыць іх яму заміналі дрэвы. Зрэшты, як і ім яго, мабыць, таксама. Але ён пачуў ажывелася вокрыкі зводдаль: «Глядзі, след!» - і зразумеў, што яны пайшли наўздағон. І што яму ад іх не ўцячы. Іх некалькі дзесяткаў, жыхароў і чырвонаармейцаў, яны абклалі лес з трох бакоў. А ён перад імі адзін. І ён ушчэнт змораны. І ўжо не ведае, куды бегчы і дзе хавацца. Ён толькі бяжыць. Мабыць, апошня свае крокі. І тут ён убачыў перад сабой у ельніку хуткае мільганне ў доле - то ўцякаў-ратаваўся заяць. Спярша бег ад чырвонаармейцаў, а цяпер, мабыць, ад яго, Хведара. Але нашто ад яго? Ён сам цяпер быў у становішчы зайца. Мо нават горшым, бо заяць, напэўна, яшчэ ўратуецца...

«Людцы, завошта вы так? - гучала ў ім нутраным роспачным шэптам. - Што я зрабіў кепскае вам? Што - малатарню?.. Дык тады ж дзяякавалі па шчырасці, здаецца. Ці ж я хацеў каму кепскага? Ці сабе многа ўзяў? Я ж аддаў ўсё вам - бярыще. Толькі завошта ж мяне так люта? Людцы, адумайцесь!..»

Аднак нікто не адумваўся - яго гналі, як гоняць воўка на адмысловым паляванні. А ён ўсё чакаў, што нехта там стане і скажа: «Пастойце, братцы! Што ж гэта мы...»

Не стаў, не сказаў, і яго гналі далей.

- Роўба, стой!!!

Ну вось, нарэшце...

За ўвесы час недарэчных сваіх уцёкаў Хведар чакаў гэтага вокрыку ўдзень ёнчы, і ўсё роўна цяпер ён прагучай знянацку і страшна. Хведар не адразу азірнуўся - там ззаду, між елак, ужо мільгалі цёмныя постаці, сваіх ці чырвонаармейцаў - ён не разглядзеў нават. Галоўнае ён сцяміў: яго ўбачылі. Але ўжо і бегчы рабілася неяк, мабыць, ягоны маршрут канчаўся. Неверагодна дзвіносны маршрут - праз тысячу вёраст да роднай зямлі. Аднак жа няласкава яна сустрэла

яго, родная яго зямелька. Не ды бог з ёй, чаго было чакаць лепшага. Такі яго лёс! Пракляты лёс, які наканаваў яму ў такі час нарадзіцца селянінам.

Скончыўся змрочны ельнік, і за кустоўем лазняку ўсчыналася дрыгвяністая імшарына. Не спыняючыся, бегма ён сунуўся туды. Мяккі тайшчэзны пласт моху зазыбаўся пад нагамі, пасля ногі правальваліся да каленяў у чорную хлюпкую гразь. Далей ісці, мабыць, было вар'яцтвам. Але што для яго не было вар'яцтвам? Наперадзе трымцела на ветры клочча асакі, аеру, буялі ад берага лазняковыя купіны, і між імі блішчэлі чорныя вонкы прадонняў; там усчыналася Багавізна. Ён, аднак, не спыняўся - з роспачным намаганнем выдзіраючы з твані свае пасталы, дабрыў да лазняку і пралез між кустоўя. Тут ужо брыў да пояса ў багне, рассоўваючы целам раску, упарта лез усё далей, пакуль ногі мелі нейкае апірышча ў тваністым, перавітым карэннем доле. Хутка, аднак, дол знік пад нагамі, знянацку Хведар шуснуў з галавою ў густую багністую прорву, аднак усё ж вынырнуў, згубіўши з галавы шапку. Каб не захлынуцца канчаткова, ухапіўся аднаруч за нейкі слізкі корань з суседній купіны. Увесь ён быў у багне, толькі галава яшчэ вытыркалася на паверхню. Смярдзючая вада цякла з носа, сцюдзёнья яе абдымкі скавалі ягонае цела, ногі скруцянулі ад сутаргаў, і ён дробненька, з перапынкамі дыхаў.

Ззаду на цвёрдым беразе за імшарынай гучала галасістая гамана, брахаў сабака, мабыць, там сышліся загонішчыкі. Ці яны згубілі яго, ці баяліся лезці ў сцюдзённую, смярдзючую твань? Ён добра чуў тут іх устрывожаныя галасы: «Во, туды пабег...» - «У твані ён!» - «Глядзі, куды сунуўся! Ах ты маць часная!» - «Вылезе, нідзе не дзенецца кулацкая морда!»...

«Не, ужо не вылезу!» - з панылай злосцю сказаў ён сабе ў думках, гойдаючы целам застаялую раску на твані. Яго тут трохі хавалі ад берага купіны і лазняк. А галоўнае - тыя, на беразе, мабыць, не надта імкнуліся ў багну, мабыць жа, ведалі, што дна ў ёй няма. И ён гэта ведаў. Колькі разоў, бывала, са страхам глядзеў здаля на лазняковы прасцяг бяздоннае багны, якую заўжды акуратна абыходзіла жывёла. Цяпер ён сядзеў у ёй. И, мусіць, шляху назад не было.

Ад сцюжы ў вадзе дубянелі рукі і асабліва ногі, усё ўнутры ў яго спялося ў тугі, хваравіты вузел - каб толькі стрываць. Але, мабыць, доўга трываць тут не прыйдзеща, усё ўжо канчалася. Трошкі, аднак, не хапала рашучасці. Варты было выпусціць з рук той корань ад купіны, як ён бы адразу пайшоў у бездань. Цяжкая суконная паддзёўка ўладна цягнула ўніз, пасталы зрабіліся, мабыць, пудовыми і таксама цягнулі за ногі. Але ён трymаўся, немаведама на што

спадзеючыся, і часта дробненька дыхаў, бы рыбіна, выкінутая на пясок.

- Роўба, вылазь!
- Вылазь па-доброму. А то...
- Грамадзянін Роўба, ад ліца Савецкай улады папярэджваю...

Яны там крычалі, а ён ужо мала і слухаў. Усё роўна вылезці адсюль ён не мог. Ды не надта і хацеў. Ён толькі марудзіў. Дарма, аднак, марудзіў. Недзе зблізу, за лазняком, пачулася:

- Штось не відаць тут...
- Ды там. След во ў дрыгве...

«О, людзі, людзі! За што ж вы так?.. Людзі...»

Аднак яны ўжо лезуць. Хведар трохі пасунуўся ў твані, гайдануўшы раску, павярнуў за купінай галаву. Дзве постаці ў асацэ, высока ставячы ногі, памалу прабіralіся да яго прадоння. У руках аднаго матлянуўся даўгі шост-палка - ці не збіralіся яны выганяць яго з твані? Ён бачыў іхня галовы ў кепках, іх саміх да пояса. Гэта былі незнамыя хлопцы, мабыць, камсамольцы з раёна. Недзе за кустамі паблізу басавіта брахаў сабака, але ў воду, здаецца, не лез.

- Далей не сунешся.

- Давай, давай! Яшчэ можна! - пачулася трохі збоку, і ад тых слоў у Хведара разам заняло дыханне. Ён пазнаў гэты голас - ён бы пазнаў яго і на tym свеце. «Бедны Міколка! - раптам падумаў Хведар.

- I яму во лезці сюды! Мусіць, аднак, не ад салодкай жызні». Тыя двое з шастамі, аднак, ці не згублі яго сляды, трохі павярнулі ўбок за самы гушчар лазняку, можа, яны падумалі, што ён сядзіць там. А ён не сядзеў там, ён не хаваўся наогул. Ён ужо быў для іх недасяжны. Ён яшчэ не дабрыў да таго свету, але ўжо бадай што сышоў з гэтага. На гэтым засталася хіба ягоная галава і вочы. Каб астатні раз зірнуць і развітацца. Як убачыць яго, дык ён і адыйдзе. Калі датрывае... Божа, ніколі ў яго не было думкі забіць сябе, заўжды ён апантана змагаўся за жыццё. А тут во мусіць...

Аднак, можа, ён хоць перад канцом згледзіць сына? Бедны Міколка: што ён перажывае цяпер? Пэўна ж, то не па сваёй волі - ён змушаны! Можа, яму загадалі? Які вышэйшы начальнік. Бо, мабыць жа, ёсць і над ім начальнік. I паслаі яго лавіць у лесе бацьку, якога ён выракся. Калі выракся, дык, мабыць, можна і лавіць. Але калі такое магчыма, тады як жа жыць? Можа, яму яшчэ загадаюць, злавіўшы, учыніць допыт над бацькам? I сын змушаны яго катаваць? Божа, нашто ты стварыў тады белы свет!

- Ляшчук, вунь туды пырані!

Гэта таксама Міколка - аднекуль здаля цвёрдым начальніцкім голасам, якога не ведаў Хведар. Той голас ён набыў ужо без бацькі. Шчаслівая яго маці, што не бачыць таго. І не чуе.

Тым часам у суседнім лазовым кусце зашархацела, і канец тонкай палкі наскролькі пррапароў лісцівяны гушчар. Цяпер настала чарга ягонаі купіны. Але, мабыць, яны не паспеюць. Усё ж ён іх апярэдзіць.

Хведар інстынктыўна хлябнуў болей паветра - на астатні раз - і выпусціў з рук вузлаваты корань. Цяжкія ногі ў нязносных сырэмятных пасталах адразу памкнулі яго ў глыб багны, ён захліпнуўся. Знутры балюча ўдарыла ў вушы, і ўсё пагасла ў вачах.

Не дадзена было ціха жыць, дык хоць пашчасціла ціха памерці.

Шукалі яго доўгата, паролі шастамі з берага і з куп'я. Ды так і не знайшлі.

Багна спрадвеку ўмела хаваць свае таямніцы.

1988

ЗМЕСТ

Раман

Кар'ер

Аповесцы

У тумане

Аблава

© OCR: Камунікат.org, 2010 год

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2010 год

© PDF: Камунікат.org, 2010 год